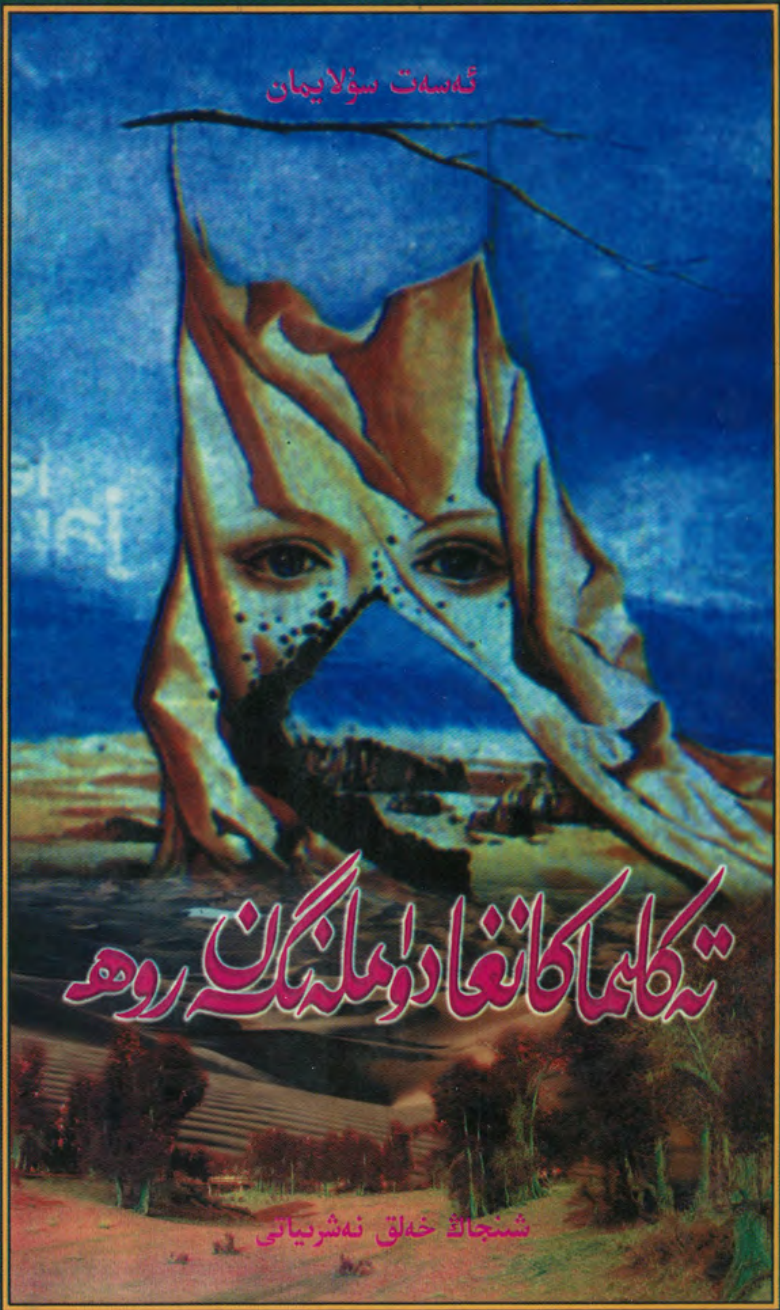
ئەسەت سۇلايمان

تەكلىماكانغادولمەنگەن روھ

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى : ئابلىمىت ئىمىن
نەشرگە تەييارلىغۇچى : يالقۇن روزى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : نۇرمۇھەممەت ئۆمەر

ISBN 7-228-05816-X

ISBN 7-228-05816-X
C·81(民文) 定价:18.00元

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تۈركىيا قانۇنلىرى ۋە ئىلمىي ئەسەرلەر

ئەسەت سۇلايمان

تەكلىماكانغادولمەنگەن روھ

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

被埋在塔克拉玛干的灵魂:维吾尔文/艾赛提·苏来曼著
—乌鲁木齐:新疆人民出版社,2000.5
ISBN 7-228-05816-X

Ⅰ.被… Ⅱ.艾… Ⅲ.维吾尔族心理学—研究—中国
—文集—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.955.15-53

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2000)第 30778 号

责任编辑:阿布力米提·伊明
责任校对:吾买尔江
封面设计:努尔买买提

新疆人民出版社出版发行
(乌鲁木齐市解放南路 348 号　邮编 830001)
新疆工人时报印刷厂印刷
850×1168 毫米 32 开本　13.5 印张 2 插页
2000 年 7 月 1 版　2000 年 7 月 第 1 次印刷
印数:1 — 3000

ISBN 7-228-05816-X/C·81
定价:18.00 元

دوكتور ئەسەت سۇلايمان

نەشرىياتتىن

تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى ئۆزگىچە ئۇسۇل ئارقىلىق تەتقىق قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ تارىختىن بېرى شەكىللەنگەن مىللىي مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى ماھىرلىق بىلەن يورۇتۇپ بېرىپ، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ خاراكتېرى، ماھىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكىگە ئەتراپلىق دىققەت قويغان «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ» ناملىق بۇ كىتاب ياش دوكتور ئەسەت سۇلايمانىنىڭ ئۆز خەلقىگە سۇنغان تۇنجى سوۋغىسى.

دوكتور ئەسەت سۇلايمان 1969 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قۇمۇلنىڭ ئون ئىككى تاغلىرىدىن بىرى بولغان قوراي يېزىسىنىڭ قىزىلىيار كەنتىدە تۇغۇلغان. باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، 1984 ـ يىلى قۇمۇل شەھەرلىك راھەتباغ ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇغان. 1986 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا قوبۇل قىلىنغان. 1991 ـ يىلى ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ مەخسۇس ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى ۋە فولكلور مەدەنىيىتى كەسپى بويىچە ئاسپىرانتلىققا قوبۇل قىلىنغان.

ئۇچ يىللىق ئاسپىرانتلىق ھاياتى داۋامىدا ئۇ ئۆزىنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كېڭەيتكەن. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ۋە ئۇنىڭ مۇرەككەپ قاتلاملىرىنى چۇشىنىشكە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ فولكلور زېمىنىنى قېدىرىپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغا يوشۇرۇنغان روھىيەت ئېقىملىرىنى بايقاشقا تىرىشقان. ئۇ بۇ جەريانداا ھەر قايسى تىللاردا، جۈملىدىن خەنزۇ، ئىنگلىز، تۈرك، ئۆزبېك، قازاق ۋە قىرغىز تىللىرىدا نەشر قىلىنغان، تۈركىي تىللىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر كىتابلارنى ئوقۇپ، مول ماتېرىياللارنى جۇغلاپ، كېـ

يىنكى تەتقىقاتلىرى ئۇچۇن پۇختا ئاساس سالغان.

1992 - يىلىدىن باشلاپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتى ۋە فولكلور مەدەنىيىتىگە بېغىشلانغان نەچچە ئون پارچە ئىلمىي ماقالىسى ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ يېزىقىدىكى ھەر خىل ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان.

1994 - يىلى ئۇ ئۆزىنىڭ بىر قانچە يىللاردىن بۇيان جۇغلىغان ۋە ئەملىي تەكشۈرگەن ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، ئىككى ئايغا سوزۇلغان جاپالىق يېزىقچىلىق ئارقىلىق 400 مىڭ خەتلىك چوڭ تىپتىكى ئىلمىي ئەسەر — «بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى» نى پۈتتۈرگەن. بۇ ئۇنىڭ ماگىستىرلىق ئىلمىي ئۇنۋانى ئۈچۈن يېزىلغان دىسسېرتاتسىيىسى ئىدى. بۇ ئەسەردە ئاپتور كۆپ خىل پەنلەرنىڭ كېسىشمە نۇقتىسىدا تۇرۇپ، ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ توتېم مەدەنىيىتىنى چوڭقۇر، ئەتراپلىق يورۇتۇپ بەرگەن.

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى پەن تەتقىقات باشقارمىسى بىلەن ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە 1994 - يىلى 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ مەزكۇر ئەسەرنى باھالاپ بېكىتىش يىغىنى ئۆتكۈزۈلگەن. يىغىن قاتناشقۇچىلىرى بۇ ئەسەرگە «ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ بۆرە توتېمى مەدەنىيىتىنى ئەتراپلىق، سىستېمىلىق، ھۆججەتلىك ۋە ئىلمىي ئاساستا يورۇتۇپ بەرگەن تۇنجى چوڭ تىپتىكى ئىلمىي ئەسەر» دەپ يۇقىرى باھا بەرگەن.

ئەسەت سۇلايمان 1994 - يىلى 7 - ئايدا ماگىستىرلىق ئاسپىرانتلىقنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ جەريانداڭ ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ «شەبنەم يالتىرىغان كېچە»، «ئۇيقۇغا كەتكەن كرورەن گۈزىلى» قاتارلىق بىر تۈركۈم ھېكايە، پوۋېستلارنى ئېلان قىلدى.

ئەسەت سۇلايمان ئۇزۇنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنى يەنمۇ كېڭەيتىش

ۋە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانى ئۈچۈن ئوقۇش پۈرسىتى ئىزدەش ئارزۇسى بىلەن 1995 - يىلى 10 - ئايدا بېيجىڭغا باردى ھەمدە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىنستىتۇتىدا بىر تەرەپتىن ئوقۇغاچ ھەمكارلاشما تەتقىقات تېمىسى ئىشلىدى. بۇ جەريانىدا ئۇ بېيجىڭ كۇتۇپخانىسى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ماتېرىيال ئامبىرى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۇتۇپخانىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتقان مول ماتېرىياللار بىلەن ئۇچراشتى. يەنە بىر تەرەپتىن بېيجىڭدىكى ئەڭ يېڭى تەتقىقات ئۇچۇرلىرى بىلەن تونۇشۇپ، ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلى ۋە نەزەرىيىۋى بىلىمىنى ئاشۇردى شۇنداقلا ئۆزىنىڭ كەسپىي جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقى ئارقىلىق جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاسپىرانتورىيىسىنىڭ ئىنگلىز تىلىدىكى يۆنىلىشى دەرىجىلىكلەر ئۆتكىلىدىن ئۆتۈپ، 1996 - يىلى مەزكۇر ئاسپىرانتورىيىگە دوكتورلۇق ئاسپىرانتلىقىغا قوبۇل قىلىندى.

ئۇ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان قوبۇل قىلىنغان تۇنجى ئۇيغۇر دوكتور ئاسپىرانتى ئىدى.

دوكتورلۇق ئوقۇشى ئۇنىڭ ئىزدىنىش يولىدىكى مۇھىم بىر باسقۇچ بولۇپ قالدى. ئۇ بۇ جەريانىدا بىر تەرەپتىن ئوقۇشىنى داۋاملاشتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر مەدەنىيەت پسىخىكىسى ۋە ئۇنىڭ مۇرەككەپ قاتلاملىرى ئۈستىدە چوڭقۇر مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىپ، نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان قۇم بارخانلىرى بىلەن بوستانلىقلار ئارىلىقىدا گاھ ئۆرلەپ، گاھ مۇگدەپ تۇرغان، كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ ئېقىنلىرىدىن سۇ ئىچىپ تويۇنغان، ئېگىز تاغ تىزمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تارىم چوڭقۇرلۇقىغا دۇملەنگەن روھ بۇلاقلىرىنى قېزىشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقات ماتېرىياللىرى 1996 - يىلىدىن باشلاپ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىندى.

بۇ ماقالىلەر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە كۆچۈك

زىلزىلە قوزغاپ، كىتابخانىلارنى مىللىي مەدەنىيەت ۋە مىللىي پسىخىكا ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا سالدى. ئاپتور ئاپتونوم رايونىمىز ۋە چەت ئەللەردىكى ئۇقۇرمەنلەردىن كۆپلىگەن خەتلەرنى تاپشۇرۇۋالدى. «تۇ-ران بىلەن ئىراننىڭ دېئالوگى»، «XX ئەسىر روھى ۋە تارىمدىكى غېرىبلىق» ناملىق ئىككى پارچە ماقالىسى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، توپلام قىلىپ نەشر قىلىندى. «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ» ناملىق ماقالىسى ياپونىيىلىك ئۇيغۇرشۇناس شىنمېن ياسۇشى ئەپەندى بىلەن مەرىيەم ساقىم خانىمنىڭ ھەمكارلىقىدا ياپون تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، توكيو مەركىزىي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمىي مەج-مۇئەسسە تەرجىمانلارنىڭ مەزكۇر ماقالىگە يازغان ئوبزورى ۋە ژۇر-نال رېداكسىيەسىنىڭ تەھرىر ئىلاۋىسى بىلەن بىللە ئېلان قىلىندى.

ئەسەت سۇلايمان 1999 - يىلى مەخسۇس تېما بويىچە ئىزدىنىپ، بىۋاستە خەتنۇ تىلى بىلەن 200 مىڭ خەتلىك دوكتورلۇق ماقالىسى — «شەرق ئەدەبىياتىدا خەمسەچىلىك ھادىسىسى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى» نى يېزىپ چىقىپ، ئەدەبىيات پەنلىرى بويىچە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشتى.

يېقىندا ئۇنىڭ دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيىسى ئاساسىدا يوللىغان دۆلەتلىك تەتقىقات تېمىسى — «پارس ۋە تۇركىي خەلقلەر ئەدەبىيات-ىدىكى خەمسەچىلىك ھادىسىسى ئۈستىدە سىلىشتۇرما تەتقىقات» رەس-مى دۆلەتلىك تەتقىقات تۇرى سۈپىتىدە تەستىقلىنىپ ئىشلىنىۋاتىدۇ.

دوكتور ئەسەت سۇلايمان ئۇزۇنىڭ ئىلمىي تەتقىقات جەھەتتىكى ئالاھىدە نەتىجىلىرى بىلەن 2000 - يىلى «4 - ماي» بايرىمىدا «ئۇرۇمچى رايونى بويىچە ئون كۆزگە كۆرۈنگەن ياش» نىڭ بىرى بولۇپ باھالاندى.

2000 - يىلى 4 - ئىيۇن. ئۇرۇمچى

مۇندەرىجە

تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ 1
— ئۇيغۇر مەدەنىيىتى پىسخىكىسى ئۈستىدە قايتا
قويلىنىش 1
XX ئەسىر روھى ۋە تارىمدىكى غېرىبلىق 41
تۇران بىلەن ئىرانىنىڭ دىئالوگى 139
— تۈركىي ۋە پارس تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىگە
بىر نەزەر 139
بىرىنچى دىئالوگ: تارىخ مەنبەلىرىدە تۇران ۋە ئىران 147
ئىككىنچى دىئالوگ: قۇياش ۋە چۆل قەسىدىسى 164
ئۈچىنچى دىئالوگ: جەڭگاھتىكى ئەفراسىياپ ۋە
رۇستەم 173
تۆتىنچى دىئالوگ: شەرقچە ئوتوپىيە — ئىسكەندەر
سېپىلى 181
بەشىنچى دىئالوگ: شەرقچە تراگېدىيە — ئاشىق ـ مەشۇقلار
قىسسىلىرى 191
ئالتىنچى دىئالوگ: تەسەۋۋۇپ: ئىنسان بىلەن خۇدانىڭ
ئارىلىقىدا 200
يەتتىنچى دىئالوگ: پارس ۋە تۈركىي تىلى ھەرىكىتە 215
سەككىزىنچى دىئالوگ: بۇخارا ئۈيغۇسى 230
مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دىئالېكتىكىسى 244
— ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخىكىسى ئۈستىدە سېلىشتۇرما
تەتقىقات 244

تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ

— ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخىكىسى ئۈستىدە قايتا ئويلىنىش

1

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ياۋروپادا چەـ قىدىغان نوپۇزلۇق بىر گېزىتتە مۇنداق بىر قىزىقارلىق پەرەز بېسىلغان: مەلۇم بىر ئۆيدە تۆيۈقسىزلا بىر تال يىڭنە يەرگە چۈشۈپ كەتـ كەن. ئۆيدە ئىتالىيىلىك، فرانسىيىلىك ۋە گېرمانىيىلىك ئۈچ كىـ شى بولۇپ، ئۇلار بۇ كىچىككىنە ئىشقا ئوخشاش بولمىغان ئىنكاسلارنـ نى قايتۇرغان: ئىتالىيان مۇرىسىنى قىسىپ قويۇپلا پەرۋاسىزلارچە ئۆيدىن چىقىپ كەتكەن؛ فرانسۇز رەسمىيەت يۈزىسىدىنلا قولى بىلەن يەرنى بىر ئىككى قېتىم سىيلاپ قويغانىدۇ، يىڭنىنى تېپىۋېلىشقا كۈچەپ كەتمىگەن، پەقەت ئىزدەپ كۆردۈم، دېگەن روھىي تەسەللى بىلەنلا بولدى قىلغان؛ گېرمان قولىغا بىر سىزغۇچ بىلەن بورنى ئېلىپ، پولغا كىچىك ـ كىچىك چەمبەرلەرنى سىزغان، ئاندىن ھەرـ بىر چەمبەر ئىچىنى ئەستايىدىللىق بىلەن كۆزىتىپ، ئاخىرى ھېلىقى يىڭنىنى تېپىۋالغان. ناھايىتى ئاددىي بۇ بايان نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ ئەمەلىيەتتە، گېزىتكە بېسىلغان بۇ كىچىككىنە مىسال ئۈچ دۆلەتنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئىپادىسـ گە، تېخىمۇ توغرىراقى، بۇ ئۈچ مىللەتنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكىگە سىمۋول قىلىنغانىدى. دەرۋەقە، دۇنيا تارىخى سەھىپىلىرىگە نەزەر

تاشلىغىنىمىزدا، ئىتالىيە جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى ياكى دۇنيا تارى-خىدىكى سىياسىي ئورنى جەھەتتە ياۋروپادىكى ئىسمى جىسمىغا لايىق «چەمى ئاجراپ كەتكەن بىر پاي ئۆتۈك[1]» ئىدى. قەدىمكى رىملىقلار بىر مەھەل زور گۈللىنىشكە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تېگى - تەكتى-دىن ئېيتقاندا، يېقىن قوشنىسى — يۇنانلىقلارنىڭ ئالەمشۇمۇل مەدە-نىيىتىگە ۋارىسلىق قىلغانىدى، خالاس. ئۇنتۇرا ئەسىر جاھالىتىدىن كېيىن، ياۋروپا ئەدەبىيات - سەنئەت ئويغىنىش ھەرىكىتى گەرچە ئىتالىيىدىن باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەقىقىي زىلزىلىسى غەربىي ياۋروپادا مەيدانغا كەلگەنىدى. شۇڭا ئىتالىيانلار ياۋروپادىكى باشقا مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا چېچىلاڭغۇ، بوشاڭ، ئىچكى ئۆيۈشۈش كۈچى ئاجىز مىللەت ئىدى؛ فرانسۇزلار ھېسسىياتچان، ئۆزگىرىشچان، ئۇزۇل - كېسىللىكى كەمچىل مىللەت بولۇپ، ئۇلار-نىڭ ناپولېئونغا مىسلىسىز دەرىجىدە چوقۇنۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئە-مەس ئىدى. فرانسۇز مەدەنىيىتىنىڭ نازاكىتى ۋە مىللىي خاراكتېرى-نىڭ لاتاپەتى ئۇلاردا ئەدەبىياتنىڭ گۈللىنىشىگە سەۋەب بولغانىدى. گېرمانلار گېگىلىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا «ئىنسانىيەتنىڭ پىشقان دەۋرى» دىكى ئەقلىي تەمكىنلىكىگە يەتكەن، پەلسەپىۋى كاللىغا ئىگە، سوغۇققان، ئەمەلىيەتچىل مىللەت ئىدى. بىز دۇنيا پەلسەپىسىنىڭ يۈكسەك چوققىسىنىڭ گېرمانىيىدە مەيدانغا كەلگەنلىكىدىن، ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ مەغلۇبىيىتى ۋە خارابىسى ئىچىدىن گېر-مانلارنىڭ قايتا قەد كۆتۈرۈپ ئىقتىسادى گۈللەنگەن، ئىلغار سەۋىيىگە ئىگە مىللەتكە ئايلانغانلىقىدىن بۇ نۇقتىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز.

خوش، يېڭىنە تىمسالىدىن قوزغالغان ئۇلانما تەسەۋۋۇرىمىز بىز-نى مۇنداق بىر سوئالغا جاۋاب بېرىشكە قىستايدۇ: يېڭىنە چۈشۈپ قالغان ئاشۇ سورۇندا بىر ئۇيغۇر بولغان بولسا، ئۇ بۇ ئىشقا قانداق

---

① لۇتپۇللا مۇتەللىپ «ئەجەل ھودۇقۇشىدا» ناملىق فىلىمىدىن بۇ كىنايىنى بېرىنچى قېتىم ئىشلەتكەن.

ئىنكاس قايتۇرغان بولاتتى؟ ئۇ قولىغا لوپا ئەينەك ئېلىپ، ئۆينىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىچە سەپ - تاقەت بىلەن ئەستايىدىل ئىزدەپ كۆرەرمۇ ياكى ئاشۇ ئۆيدە بىر ئۆمۈر يېگىنىگە پۇتلىشىپ بىللە ياشار-مۇ! ؟ . . .

دەرۋەقە، بۇ بىر ناھايىتى ئاددىي مىسال، خالاس. بۇ خىل تەھلىلنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە توغرا ياكى خاتا بولۇشىدىن قەتئىينە-زەر، بىز ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت مۇھىتىدا ئىپادىلىگەن مەدەنىيەت پسىخىكىسىنى ئوپېراتسىيە قىلىشتا ھامان مۇشۇ تۈردىكى ماھىيەتلىك مىسالالارنىڭ ئىلھامىغا موھتاج بولىمىز، ئەلۋەتتە.

شۇبھىسىزكى، جۇغراپىيىلىك مۇھىت ۋە ياشاش شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا مەلۇم بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسىدا نۇرغۇن ئۆز-گىرىشلەر يۈز بەرسىمۇ، ئەمما شۇ مىللەتنىڭ ئىپتىدائىي روھىي ماھىيىتىگە ئۇرۇق بولۇپ تېرىلغان پسىخىك جۇغلانما خۇددى پاختا ئىچىدىكى چوغدەك ھامان ساقلىنىپ كېلىدۇ. تۆت مىڭ يىللىق قەدىمىي مەدەنىيەتكە ئىگە ھىندىستانىنىڭ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە يۈز نەچچە يىلدىن ئارتۇق ئەنگلىيە مۇستەملىكىسىگە چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە «غەربلىشىش» دولقۇنىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسىدىكى شەرقچە سۈكۈناتقا باي ئايالالىق نازاكىتى ۋە غايىۋى پىنھانلىقتا تەشنا ھۆل خاراكتېرى ئۆزگەرگىنى يوق. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، نەچچە مىڭ يىللىق سەرسانلىق - سەرگەر-دانلىق ۋە ھالاكەتلىك تارىخنى باشتىن كەچۈرگەن يەھۇدىيلارنىڭ ھا-زىرقى زامانغا كەلگەندە مىللىي تىرىلىش ھەرىكىتى قوزغاپ مۇۋەپپە-قىيەت قازىنىشى دەل ئۇلارنىڭ تومۇرىدىكى مىللىي قېنى بىلەن رو-ھىي قاتلىمىدىكى ماھىيەتلىك جۇغلانمىنىڭ ھەر ۋاقىت كۆۋەجەپ

تۇرغانلىقىدىن بولغان.

مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى بىلەن سېلىشتۇرما مەدەنىيەتشۇناس-لىقنىڭ گۇللىنىشى بىزنى مىللەتلەرنىڭ ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت مۇھىتىدا ئىپادىلىگەن پىسخىك ماھىيىتىنى تولۇق ئوپېراتسىيە قى-لىش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئەتتى. ئىنسانىيەتنىڭ نۆۋەتتىكى ئىزدىنىشلىرىنىڭ ماددىي دۇنيادىن روھىي دۇنياغا — ئادەمنىڭ ئۆز-گە مەركەزلىشىشى بىزگە كەلگۈسىدىكى ئىزدىنىشلەرنىڭ ئاجايىپ ئازابلىق دەۋرگە كىرىدىغانلىقىدىن دېرەك بېردى.

دەرۋەقە، بىز بۇ يەردە سۆزلەۋاتقان مەدەنىيەتشۇناسلىق ئىنسان-يەت ياراتقان بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنى ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلغاندا، مەدەنىيەتنىڭ تاشقى قاتلىمى، ئوتتۇرا قاتلىمى ۋە ئىچكى قاتلىمى دەپ بۆلۈشكە بولىدۇ. مەدەنىيەت-نىڭ تاشقى قاتلىمى — ماددىي مەدەنىيەتتى، ئوتتۇرا قاتلىمى — ماددىيلاشقان پىسخىكا بىلەن ئالاقىلاشقان ماددىنى، يەنى ھەرىكەت، نەزەرىيە، تۈزۈملەر-نى، ئىچكى قاتلىمى — تاشقى قاتلام بىلەن ئوتتۇرا قاتلامنىڭ جۈغلە-نىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن پىسخىك تىندۇرمىنى كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭ مۇھاكىمە قىلماقچى بولغىنىمىز دەل مىللىتىمىزنىڭ ئالاھىدە جۈغراپىيىۋى ۋە تارىخىي شارائىتىدا شەكىللەنگەن مەدەنىيەت پىسخە-كىسىنىڭ ئىچكى قاتلىمى، يەنى تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھىي تىن-دۇرمىسىدۇر.

2

ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن ئىبارەت بۇ كونا قۇرۇق-لۇقتا ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمىي ۋە ئەڭ بۈيۈك مەدەنىيەتلىرى ئاپىرىدە قىلىنغانىدى. تاكى ياۋروپا ئەدەبىيات - سەنئەت ئويغىنىش-نىڭ تۇرتكىسى بىلەن يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار

يەلكەنلىك كىملىرىگە تايىنىپ يېڭى دېڭىز يوللىرىنى ئاچقانغا قەدەر، قەدىمكى دۇنيانىڭ چەكسىز ئۇزاق تارىخى مۇشۇ كونا قۇرۇقلۇقتا ياريتىلغاندى. يەنە كېلىپ، بۇ تارىخ ئۇز مەنىسى بىلەن تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ سىرلىق ناز - كەرەشمىسىدە، دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ تىنىمسىز دولقۇنلىرىدا، يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ دەھشەتلىك ۋەھىمىسىدە ئۇز مەزمۇنىنى تولۇقلىغاندى. بىزنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز شەرقتىكى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلىقىدىكى چەكسىز ئۇزاق بەلباغدا ئوت، سۇ مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، تىنىمسىز كۆچۈپ، ئۇچقۇر ئاتلىرىنىڭ تۇياقلىرىدا ئۇزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىڭ بىرىنچى بېتىنى، مەدەنىيەت پسىخىكىسىنىڭ ئىپتىدائىي خېمىرتۇرۇچىنى ھازىرلىغاندى. ئۇلارنىڭ پسىخىك خاراكتېرىدىكى ئات تۇياقلىرىنىڭ دۇپۇرلەشلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ياۋايى جەسۇرلۇق، قىزىققانلىق، قارامللىق ۋە ئاسان غىدىقلىنىشچانلىق دەل تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئاياللىق نازاكىتى بىلەن دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ تەۋەككۇلانە جاسارىتى ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سىنىشتۇرمىسىدا شەكىللەنگەندى. شۇنداق بولغاچقا، پۈتكۈل كونا قۇرۇقلۇقنىڭ مەدەنىيەت تارىخى گويا ئۇچ پۈتلۇق داڭقانغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئاشۇ سەھنىدە ئۇزئارا بىر - بىرىنى تارتىشىپ، تىركىشىپ تۇرۇشتەك تىنىمسىز ۋەزىيەت داۋامىدا رويابقا چىققانىدى.

دەرۋەقە، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ھەل قىلغۇچ پسىخىك جەريان ھامان ئۇزىگە نىسبەتەن مۇقىم ۋە ئۇزاق بولغان مەدەنىيەت مۇھىتىنى تەلەپ قىلاتتى. مەلۇم بىر مەدەنىيەت مۇھىتى گەرچە سىرتقى يات مەدەنىيەتلەرنىڭ تىنىمسىز غىدىقلىشىغا ئۇچرىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۇزىدە ئەزەلدىن بار بولغان روھىي ئەندىزىنى ياكى پسىخىك تىندۇرمىنى ساقلاپ قالالىسا، شۇ خىل مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىكى مىللەتلەر ئۇز خاراكتېرىنى ئۇز مەدەنىيىتىنىڭ كونتروللۇقى بىلەن تۇتۇپ تۇرالايدۇ. يىراق قەدىمكى

زامانلاردىن تارتىپ تاكى XV ئەسىردىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئويغىنىش دەۋرىگىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي جەريان دەل مۇشۇ ئوخشاش بولمىغان ئۇچ خىل مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئۆزئارا كۆچ سىنىشىش، ئۆستۈنلۈك تالىشىش جەريانىدۇر. خەيرىيەت، يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ تارىختىكى زىلزىلىسى قانچىلىك كۆچلۈك، ۋەھىمىسى قانچىلىك قورقۇنچلۇق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئۇنسىز جىلۋىسى ۋە نازىكەرەشمىگە تولغان غىدىقلاشلىرى بىلەن دېگىز مەدەنىيىتىنىڭ توسۇۋالغىلى بولمايدىغان شاۋقۇن - سۇرەنلىرى ئاخىرقى ھېسابتا ئۇنى تارىخ سەھنىسىدىن سىقىپ چىقاردى. لېكىن، مەيلى تېرىم مەدەنىيىتى بولسۇن ياكى دېگىز مەدەنىيىتى بولسۇن، ئۇلارنىڭ غالىبانە ئەسلىمىلىرىدە يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ سەلتەنىتى ئاخىرلاشقان ئۇزاق يىللارغىچە ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرىدە ئەكس ئېتىدىغان ۋەھىمىلىك تۇيغۇلار ئاداققىچە ساقلىنىپ قالدى. شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ بۇگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «ھونلار يوقالمىغىچە جاھان تىنچىماس» دېگەن ماقالى بىلەن ياۋروپالىقلارنىڭ «يۇنان ياسايدۇ، تۈرك بۇزىدۇ» دېگەن ماقالى دەل ئاشۇ ۋەھىمىلىك ئەسلىمىنىڭ يالدامىسىدۇر.

شەرقتە چوڭ - كىچىك ھېنگان تاغلىرىدىن تارتىپ غەربتە قارا دېگىزغىچە بولغان چەكسىز ئۇزاق دالىدا — ئىچكى ۋە شىمالىي ئاسىيانىڭ شۇڭاق ھىدى گۈپۈلدەپ تۇرغان بىپايان يايلاقلىرىدا ھەم شەرقتىكى تېرىم مەدەنىيىتىگىمۇ، ھەم غەربتىكى دېگىز مەدەنىيىتىگىمۇ ئوخشىمايدىغان كۆچمەنچى مىللەتلەرنىڭ ئاتلىقلار مەدەنىيىتى يارىتىلغانىدى. بۇ خىل مەدەنىيەت مەلۇم بىر مىللەتنىڭ ئۇزلۇكسىز، جاھىلانە داۋاملاشتۇرۇشىدا ئەمەس، بەلكى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كۆچىيىپ، شاللىنىپ تۇرىدىغان يايلاق مىللەتلىرىنىڭ كۆچ ئۇلاش شەكلىدىكى نۆۋەتلىشىپ تۇرىدىغان سەلتەنەتىدە ھاسىل بولغانىدى. شۇڭا، شىمالدا بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى تارىخ سەھنىسىگە چىققان

هونلار، روره‌نله‌ر، سيانپيلار، تۇركله‌ر، ئۇيغۇرلار، قىرغىزلار، كىدانلار، موڭغۇللار ۋە مانجۇلارنىڭ ھېچقايسىسى يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ تەنها يارانقۇچىسى بولالمايتتى. ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق ئۇلۇشى بار ئىدى. شۇڭا، بۇ خىل مەدەنىيەت ھەر قايسى كۆچمەنچى مىللەتله‌رنىڭ زەنجىرسىمان ھالەتتىكى ئۇلىنىشى ۋە ئاڭسىز رەۋىشتىكى داۋاملاشتۇرۇشى جەريانىدا بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغانىدى. لېكىن، تارىختا شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، شىمالىي ۋە ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى بۇ بەلباغ نۇرغۇنلىغان كۆچمەنچى مىللەتله‌رنى پەيدا قىلغان، ئاۋۇندۇرغان ۋە تارىخ سەھنىسىگە چىقارغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئۇزاققىچە كاپالەتكە ئىگە قىلالايدىغان جۇغراپىيەۋى زونا ئەمەس ئىدى. بىر مەزگىللىك قىزىققانلىق ئارىلاشقان سەلتەنەتتىن كېيىن، يا كۆچۈشكە مەجبۇر بولۇش، يا تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ سىرلىق قوينىغا سىڭىپ كېتىش ئۇلارنىڭ ئورتاق قىسمىتى ئىدى. شىمالىي ئاسىيانىڭ تارىخ سەھنىسىدە ئۇزۇن مەزگىل سەلتەنەت سۈرگەن ھونلارنىڭ ئەڭ ئاخىرى ئۆزى ئاۋۇغان زېمىندا پۈت تىرەپ تۇرالماي، ئاستا ـ ئاستا غەربكە سۈرۈلۈپ ياۋروپادىكى دوناي دەرياسى ۋادىسىغا سىڭىپ كېتىشى؛ ئۆتۈكەن تاغلىرىنى مەركەز قىلىپ شىمالىي ـ ئوتتۇرا ئاسىيانى بىرلىككە كەلتۈرگەن كۆك تۇركله‌رنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ئۇزاق كۆچۈشله‌رنى بېشىدىن كەچۈرۈپ كىچىك ئاسىيادىكى ئاناتولىيە يېرىم ئارىلىغا ماكانلىشىشى؛ ئورخۇن دەرياسى بويىدا باش كۆتۈرۈپ شىمالنى بىر مەھەل ئىدارە قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىيە 840 ـ يىلىغا كەلگەندە غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولۇپ، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى بىلەن تارىم ۋادىسىغا يەرلىشىشى؛ يېنىسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدا كۈچەيگەن قىرغىزلارنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىسسىق ـ سوغۇقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ئىسسىق كۆل بويىغا قايتىپ كېلىشى؛ سەددىچىننىڭ شىمالىدا كۈچەيگەن، غەربىي شىمالنى بىر مەھەل پاراكەندە قىلغان كىدانلارنىڭ

كېيىنچە تارىخ يۈزىدىن ئىز - تىزسىز غايىب بولۇشى؛ XIII ئەسىردىن كېيىن، ياۋروپا - ئاسىيا دالىلىرىنى تىترەتكەن موڭغۇللارنىڭ ئاستا - ئاستا تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ قېلىشى نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ . . . ئۇلار نېمە ئۈچۈن ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئاشۇ سىرلىق زوندا پەيدا بولۇپ ۋە گۈللەنىپ، يەنە ئاشۇ سىرلىق زوندا پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ!؟

ئەمەلىيەتتە، كۆچمەنچى ئاتلىق قوۋملەرنىڭ چاقماقتەك تېز سۈرئەت بىلەن تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، يەنە شۇنداق سۈرئەت بىلەن غايىپ بولۇشىنى يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ سىرتقى پوستى كۆچتۈڭگۈر-لۈككە ۋە ياۋايى جەسۈرلۈققا تولغان، ئەمما ئىچكى قاتلىمى ئاددىي، پسىخىك جۈغلانمىسى ئاجىز خاراكتېرى بەلگىلىگەن. چۈنكى، شەرق-تىكى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى شەھەر - قەلئە ۋە دېڭىز مەدەنىيىتى ئۇزاق مۇددەتلىك، مۇقىم، يەرلەشمە هايات جەريانىدا ئۆز ۋۇجۇدىدا توپلىغان پسىخىك ئېنېرگىيىنى، يايلاق مەدەنىيىتىنى ھېچ-قاچان هازىرلىيالمايتتى. يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ پۈتكۈل تەرەققىيات تارىخى تۆپ نېگىزىدىن ئېيتقاندا، ئۇچقۇر ئاتلىرىنىڭ ھەيۋىسىگە تايىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەرلىك قەھرىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئاياللىق زىباسى ۋە سىرلىق جۇلاسى تەرىپىدىن تىنىم-سىز غىدىقلىنىدىغان، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ كونتـ-روللۇقى بىلەن ئۇزاققىچە تۇتۇپ تۇرالمايدىغان، پەقەت قويۇندەك تېزلىك بىلەن ھەرىكەتچان ياشاش، تىنىمسىز كۆچۈش، شارائىتقا ماسلىشىش ئارقىلىقلا ئۆزىگە هاياتلىق ئىمكانىيىتى هازىلاپ كەلگەن تارىخ ئىدى. ئۇلارنىڭ سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ غىدىقلىشىغا بولغان ئىچكى قارشىلىق كۈچى ۋە روهىي جۇغلانمىسى خېلىلا ئاجىز بولۇپ، ئۆزىگە مۇۋاپىق مۇداپىئە شارائىتى هازىرلىيالمىغان، هامان گويا ماگنىت قۇتۇبىغا ئاققان تۆمۈر ئۇۋاقلىرىدەك تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ جەلپكار قوينىغا ئەسىر بولاتتى. ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇقىنىڭ

كۆپ قىسمىنى ئىستېلا قىلغان چېگىز قوشۇنى نېمە ئۈچۈن جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە يۈز يىلمۇ يۈت تىرەپ تۇرالمىدى؟ يۇەن سۇلالـ سى نامى ئاستىدا جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەن قوبلايخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى چوڭ ئاستانە (ھازىرقى بېيجىڭ) نىڭ ھەيۋەتلىك ئوردا ـ قەسىرلىرىدە شاپتۇل گۈللۈك يەلپۈگۈچ تۇتقان نازىنىنلارنىڭ قولىدىن پار ـ پۈر قاچىلاردىكى خۇشپۇراق جيانىنەن چېيىنى ئىچىۋېتىپ شۇنى چوڭقۇر ھېس قىلدىكى، ھارماس ئات تۇياقلىرىغا تايىنىپ تېرىمچىلار ماكانىدا تىكلىگەن سەلتەنەت ئۇزاققا بارمايدۇ، ئۇلار يا ئېكىن مەدەنىيىتىنىڭ قوينىغا ئۇن ـ تىنسىز سىڭىپ كېتىشى كېرەك، ياكى شىپاڭلىق قەسىرلەردىن ئايرىلىپ ئۆزلىرىنىڭ شىمالدىكى چېدىرلىرىغا قايتىشى كېرەك. خەيرىيەت، موڭغۇللار كېيىنكى يولنى تاللىدى، يۈز يىلغا يەتمەيلا چوڭ ئاستانىنى تاشلاپ، چۆللۈكـ نىڭ شىمالىغا چېكىنىپ چىقتى. چۈنكى، بۇ ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالالايدىغان بىردىنبىر يول ئىدى. ئاردىدىن بىر قانچە ئەسىر ئۆتتى، شەرقنىڭ تارىخىدىكى بىر خىللىق تەكرار داۋاملاشتى. سەددىـ چىننىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدا كۆچەيگەن مانجۇلار سەردارى نۇرخاج زور ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىـ گە، ئوتتۇرا ئاسىيادا كۈچەيگەن بابۇر ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى ھىندىستانغا باستۇرۇپ كىردى. مانجۇلار بە يجىڭدا چىڭ خاندانلىقىنى، بابۇر دېھلىدا موغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇردى. ئۇلار شەرقتىكى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك بۇ تېرىم خەلقلىرىنىڭ رەڭگا رەڭ جۇلاسىغا، ھۆل، يېپىشاڭغۇ، سۈيۇقلاندۇرۇلغان روھىي جۇغلانمىسىغا، ھەننۇا مىلـ لىي پەرقلەرنى ئېزىپ ئۇن قىلىۋېتىدىغان مەدەنىيەت تېندۇرمىسىغا ئۆزلىرىنىڭ قوپال، كۈچتۈڭگۇر، قىزىققان جىسمى بىلەن رام بولـ دى. نىھايەت، بىر قانچە ئەسىر ئۆتمەيلا ئۇلارنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يايلاق مەدەنىيىتى مۇھىتىدا يېتىلدۇرگەن ئەرلىك ھەيۋىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ھىندى تۈپرىقىنىڭ ئايالىلىق جەزبىگە باي

قوينىدا تولۇق كۆندۈرۈلۈپ تاشلاندى. چۈنكى مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇ-شىدىكى پىسخىك ھالەت ھامان ھېسسىيات جەھەتتىن ئۆزىگە قارشى جىنسلىق خاراكتېرنى تەلەپ قىلاتتى. چوڭ دەريا ۋادىلىرىنى ئاساس قىلىپ مۇقىم، ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرىدىغان، ئەنئەنىۋى، جاھىل ئېكىن مەدەنىتىي مۇھىتىدا روھىي جۇغلانمىسى پىشىپ يېتىلگەن، تەمكىن، ھۆل خاراكتېرگە ئىگە تېرىم مىللەتلىرىنىڭ يۇمشاق مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن يايلاق مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىدە ئىچكى قارشىلىق كۈچى ۋە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كەمچىل ئىدى. شۇڭلاشقا، شەرقتىكى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ تىنىمسىز قىستىشى، غىدىقلىشى، سۈركۈلۈشى ۋە زەرەتلىشى نەتىجىسىدە، ئۇزۇن مەزگىللىك تىركىشىشتىن كېيىن، XV ئەسىرگە كەلگەندە يايلاق مىللەتلىرىنىڭ سەلتەنىتى ۋە ئات ئۈستىدىكى مەدەنىيىتى يېڭىدىن تولۇپ تاشقان ھاياتىي كۈچكە ئىگە دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ كۆكۈش دولقۇنلىرى ئۈستىدە لەيلەپ ئۇزۇۋاتقان يەلكەنلىك كېمىلىرىگە ئورۇن بەردى.

دېمەك، مۇشۇ مەنبەدىن ئېيتقاندا، كونا قۇرۇقلۇقنىڭ يېڭى دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئاۋۋالقى ئۇزاق تارىخى شەرق تېرىمچىلىرى، يايلاق چەۋەندازلىرى ۋە غەرب دېڭىزچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تىنىمسىز مۇناسىۋەتلەر جەريانىدا دەۋر قىلدى. شۇڭا، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ سىمۋولى بولغان ساپان، يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ سىمۋولى بولغان ئات ۋە دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ سىمۋولى بولغان يەلكەنلىك كېمە پار ماشىنىسى كەشىپ قىلىنغىچە بولغان ئۇزۇن تارىخقا ۋەكىللىك قىلاتتى. ساپاننى ئۆزىگە سىمۋول قىلغان تېرىم مەدەنىيىتى جاھىل، ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان، ئەنئەنىۋى ئاڭغا باي، سىرتقى يات مەدەنىيەتكە نىسبەتەن ئىچكى قارشىلىق كۈچى كۈچلۈك مەدەنىيەت بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئېھتىياجىنى ئۆز زېمىنىنىڭ نېسىۋىلىرى بىلەن تەمىنلىيەلەيدىغان، سىرتقى مەدەنىيەتنى ھامان ئۆزىگە ئۆزلەشتۈرۈشنى ئىستەيدىغان،

فېئودالليق ئەخلاق، ئائىلە ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرگە قاتتىق ئەھ-
مىيەت بېرىدىغان، گۈلدۈرمامىدەك ھەيۋىنى ئەھەس، بەلكى پىنھان
سۇكۇتنى ۋە غايىۋى ئوي - پىكىرلەرنى ياخشى كۆرىدىغان، باش -
ئاخىرى يوق ئاسىياچە ھۆل ئازابقا خۇشتار مەدەنىيەت تىپى ئىدى.
ئۇلارنىڭ گۈزەللىك ئىستىكى ۋە ئېستېتىك خاھىشى تارىخىي شەكىلدە
ئۆز ئىپادىسىنى تاپاتتى. شۇڭا، ئۇلاردا يىلنامە - تەزكىرىچىلىك
تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇنى مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى
شەكلى دەپ قارايتتى.

يەلكەنلىك كېيىنى ئۆزىگە سىڭۈل قىلغان دېگىز مەدەنىيىتى
قەدىمكى يۇنان - رىم مەدەنىيىتىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان، تىنىمسىز
دېگىز دولقۇنلىرى بىلەن ئارال، تاقىم ئارال ۋە يېرىم ئارالالرنىڭ
ئەبەدىي سۆيۈشۈپ تۇرۇشىدىن ھاياتىي كۈچ ئالغان، ئادەم بىلەن
تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى جىمى ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەركىزى قىلغان،
ئۇ رىقابەت ئېڭىغا، تەۋەككۈلچىلىك روھىغا ۋە ئېچىۋېتىش پىسخىكە-
سىغا ئىگە؛ ھۆل، پىنھان، يىپىشاڭغۇ ئاسىياچە ئازابتىن كۆزە
يۇمۇكنى تىترىتىدىغان، كىشىنىڭ روھىي دۇنياسىنى لەختە - لەختە
قىلىۋېتىدىغان ئودىپۇسچە كۆيۈشمە ئازابقا خۇشتار مەدەنىيەت تىپى
ئىدى. ئۇلارنىڭ گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىشلىرى شەخسنىڭ قە-
دىر- قىممىتىدە ئىپادە قىلىناتتى. ئۇلار ئىجتىمائىي توپقا قارىغاندا
شەخسنىڭ ئورنى، رولى، قىممىتى ۋە ئەركىنلىكىگە كۆپرەك ئەھمە-
يەت بېرەتتى. گۈزەل خانىش ھېلىننىڭ باشقىلار تەرىپىدىن ئېلىپ
قېچىلىشى تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان شەخسىي خورلۇق سەۋەبىگە
پارتىلىغان ئون يىللىق دەھشەتلىك يۇنان - تروىيا ئۇرۇشى شەرق
تېرىمچىلىرىنىڭ نەزىرىدە ئۆتۈپ كەتكەن ئەخمەقلىق ھېسابلىناتتى.
قەدىمكى يۇنان سەنئىتىدە يالىڭاچ ھەيكەلتىراشلىقنىڭ ئاجايىپ تەرەق-
قىي قىلىشى، ئەپسانىلەردە ئۇششاق ئىلاھلاردىن باشقا ھەتتا تەڭرە-
لەرنىڭ تەڭرىسى زېۋىسنىڭمۇ يېرىم ئىلاھ، يېرىم ئادەم سۈپىتىدە

تەسۋىرلىنىشى، داۋانچىنىڭ «ئىنجىل» قىسسىلىرىدىكى پەيغەمبەر-لەرنىڭ رەسىمىنى سىزماي، بەلكى ئىنسانىنىڭ يوشۇرۇن گۈزەللىكى مۇجەسسەملەشكەن ئاددىي شەھەر پۇقراسى مونالىزانىڭ سۈرىتىنى سىزىشى دەل ئۇلارنىڭ شەخسىنىڭ قىممىتىنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويىدىغان مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى نامايان قىلغان.

ئاتنى ئۆزىگە سىمۋول قىلغان يايلاق مەدەنىيىتى ئوتتۇرا، مەر-كىزلىي ئاسىيانىڭ كۆپ قىرلىق، ئۆزگىرىشچان ھاۋا كېلىماتىدا ئوت، سۇ مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، تىنىمسىز كۆچۈپ، قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئاتلىرىغا تايىنىپ ئۆزلىرىگە زۆرۈر بولغان ھاياتلىق شارائىتى ئىزدەش جەريانىدا، قىزىققان، تېز ھاياجانلىنىپ تېز سوۋۇيدىغان، قارام، جەسۇر خاراكتېرنى يېتىلدۈرگەن. ئۇلارنىڭ ئەنئەنە ۋە تارىخقا بولغان قارىشى تېرىم مىللەتلىرىدەك جاھىلانە تۇس ئالمىغان؛ ئۇلار ھەم شەرق تېرىمچىلىرىدەك ئاسىياچە ھۆل ئازابقا، ھەم غەربتىكى دېڭىز مىللەتلىرىدەك ئودىپۇسچە كۆيۈشمە ئازابقا ياتمايدىغان؛ پەقەت يايلاق مىللەتلىرىدە بولۇشقا تېگىشلىك يا قەھرىمانلارچە ياشايدىغان، يا قەھ-رىمانلارچە ئۆلىدىغان، قىلچە ئارىلىق قالدۇرمايدىغان ئازاب ئېڭىغا ئىگە ئىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ گۈزەللىك ئىستىكى ۋە ئۇنىڭ يۇقىرى پەللىسى قەھرىمانلىق ئېڭىدا ئىپادە قىلىناتتى. ئەگ گۈزەل، ئەگ بۈيۈك قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ پەقەت يايلاق خەلقلىرىنىڭ ئاغزا-كى ئىجادىيىتى داۋامىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى شۇ سەۋەبتىندۇر. ئې-پوس — يايلاق مىللەتلىرى ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ ئەگ يۇقىرى شەكلى بولالايتتى. گېگىلنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى «قەھرىمانلىق دەۋرىدە تۇرغان مىللەتنىڭ ساپ ئىپتىدا-ئى ھاياتي كۆچىنى ۋە مىللىي روھىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى تولۇق نامايان قىلىپ بېرەلەيتتى». ①شۇنداقلا بىر مۇنەۋۋەر مىللىي ئېپوس

① گېگىل: «ئېستېتىكا»، سودا نەشرىياتى، 1986 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ جىلد، 2 ـ توم، 131 ـ بەت.

«بىر مىللەت روھىي ماھىيىتىنىڭ كۆرگەزمىخانىسى»① بولالايتتى. شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيانىدىن تارتىپ غەربتە ئىدىل (ۋولگا) دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئىچىدە ئېپوسى بولمىغان مىللەتلەر يوق دېيەرلىك. دەل بۇنىڭ ئەكسىچە «كۆچلۈك تارىخ ئېڭى» غا ئىگە خەنزۇ مىللىتى دۇنيادا ئەڭ باي تارىخنامىلەرنى يېزىپ قالدۇرغانىدۇ، لېكىن بىرمۇ مۇكەممەل قەھرىمانلىق ئېپوسى قالدۇرمىغان»②.

يايلاق مەدەنىيىتى شەرقتىكى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلىقىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان ھەمدە ھەر ئىككى مەدەنىيەتنىڭ ئوخشاشمىغان تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرغان. چۈنكى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىدىغان ھېچقانداق جۇغراپىيىۋى ئىمكانىيىتى يوق بولۇپ، پەقەت ئارىدىكى يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىقلا بىر- بىرى بىلەن ئاز - تولا ئۇچۇر ئالماشتۇرالايتتى. يايلاق مىللەتلىرىنىڭ شەرقتىكى تېرىم خەلقلىرى بىلەن غەربتىكى دېڭىز ئەللىرىگە قىلغان شىددەتلىك يۇرۇشلىرى نۇرغۇن ۋەيرانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن ئاز بولمىغان ئىجابىي تەسىرلەرنىمۇ پەيدا قىلدى. تۈرك - موڭغۇللارنىڭ ياۋروپاغا قوزغىغان يۇرۇشى ياۋروپادا فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئۇلىنى تەۋرىتىپ، كاپىتالىزمنىڭ بىخلىرىنى تېزلەتتى. خۇددى تارىخشۇناس ماكېندې ئېيتقاندەك: «ياۋروپا مەدەنىيىتى ياۋروپالىقلارنىڭ ئاسىيادىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئۇزۇن مۇددەتلىك كۈرىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن»③. ھەتتا ياۋروپانىڭ نۇرغۇن ئېپوسلىرى ئاسىيا يايلاق قوۋملىرى

---

① گېگىل: «ئېستېتىكا»، 3 - جىلد، 2 - توم، 108 - بەت.
② يې شۇشىيەن: «قەھرىمان ۋە قۇياش»، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، 1991 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 28 - بەت.
③ ماكېندې: «تارىخنىڭ جۇغراپىيىۋى بەلباغلىرى»، مودا نەشرىياتى، 1985 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 46 - بەت.

رىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا قارشى ئۇرۇشلارنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. «ھونلارنىڭ قاخشاتقۇچ ھۇجۇملىرى داۋامىدا گىمان مىللىتىنىڭ «نېپولوگگېن ناخشىسى» ناملىق ئېپوسىنىڭ دەسلەپكى ئۇلگىسى مەيدانغا كەلگەن. ئالتاي تاغلىرى ۋە موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن غەربكە سۈرۈلگەن تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قارا دېڭىز بويلىرىنى بازا قىلىپ، ئەرەبلەر بىلەن بىرلىكتە جەنۇبىي ياۋروپا ئارقىلىق ئىسپانىيە، فرانسىيىلەرگە ھۇجۇم قىلغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە فرانسۇزلارنىڭ «رواللاند ناخشىسى»، ئىسپانلارنىڭ «كېد ناخشىسى» ناملىق قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى شەكىللەنگەن. تۈركىي قوۋملەرنىڭ ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتۈپ شەرقىي ياۋروپاغا كىرىشى نەتىجىسىدە رۇس ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىشى بولغان «ئىگورنىڭ يىراقتا يۈرۈشى» ناملىق قەھرىمانلىق ئېپوسى بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تۈركىي قوۋملەرنىڭ «ئوغۇزنامە» قاتارلىق ئېپوسلىرىمۇ مەيدانغا كەلگەن.»①

3

بىر مىللەتنىڭ بۈيۈك تاللاشقا دۇچ كەلگەن دەقىقىلىرى ھامان شۇ مىللەت تارىخىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالىدۇ. ئۇزاق دەۋرلەر مابەينىدە مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي گەۋدىسى ئېچىگە ئاستا ـ ئاستا توپلانغان، ئېچكى مەنىۋى قۇرۇلمىنى سۈغۇرۇپ كەلگەن يوشۇرۇن پىسخىك جۇغلانما دەل ئاشۇ بۈيۈك تاللاشقا دۇچ كەلگەن ھەل قىلغۇچ پەيتتە گويا يەر تېگىدە مىليون يىللار ئۇخلاپ يانقان ماگمىدەك بىراقلا پارتلاپ چىقىشى مۇمكىن. يەھۇدىيلارنىڭ ئەجدادى بولغان ئىبرايلارنىڭ مىسىر فىرئەۋنىنىڭ بىر قانچە يۈز يىللىق قۇل قىلىـ

① ياۋ باۋشۇەن: «دۇنيا ئېپوسلىرىنىڭ مەدەنىيەت جۇغراپىيىسىدىكى بەلبىغى» — «جەنيالۇ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 ـ يىللىق 5 ـ سان.

شىدىن كېيىن، مۇسانىڭ يېتەكچىلىكىدە مىڭبىر جاپا - مۇشەققەت-لەرنى يېڭىپ، ئانا ۋەتىنى — كەنئان چۆللۈكلىرىگە قايتىپ كېلىشنى ئۇلارنىڭ تارىخىغا قانچىلىك زور ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلمىدى؟ غەربىي ھونلارنىڭ ئالتاي تاغلىرىدىن ئايرىلىپ، ئېدىل سۇيىنى كېچىپ، شەرقىي ياۋروپا سازلىقلىرى ئارقىلىق دونای ۋادىسىغا كىرىشى ياۋروپانىڭ قەدىمكى ۋەزىيىتىدە قانچىلىك زور داۋالغۇشلارنى پەيدا قىلمىدى! ؟ . . .

تارىختا شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ھەر قانداق مىللەتنىڭ بىر ئۇلۇغۋار تاللاشقا دۇچ كېلىشى، تارىخىي خاراكتېرلىك چوڭ كۆچۈش-كە مەجبۇر بولۇشى ۋە ياكى مەلۇم بىر سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ قاتتىق غىدىقلىشىغا ئۇچرىشى ھامان ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچىنى ۋە پىسخىك قۇرۇلمىسىنى قايتىدىن يېڭىلايدۇ ۋە ئۇنىڭغا يېڭى مەزمۇن قوشىدۇ. دەرۋەقە، چوڭ كۆچۈش ۋە تاللاشلارنىڭ ھەممىلا مىللەتنىڭ تارىخىغا بۈيۈك پروگرېسسىيىلەرنى ئېلىپ كېلىشى ناتايىن. سىرتقى غىدىقلاش تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ھەرقانداق ئۇلۇغۋار پروگرېسسىيە ئەڭ ئالدى بىلەن شۇ مىللەت ۋۇجۇدىدىكى مىللىي گېن بىلەن پىسخىك ئېنېرگىيىنىڭ ئىككى مەدەنىيەتنىڭ ئۆچرىشىشىدا قانچىلىك رول ئوينىغانلىقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

مىلادىيە 840 - يىلىدىكى چوڭ كۆچۈش مىللىتىمىز تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن زور ۋەقە بولدى. بۇ قېتىمقى كۆچۈش ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىنىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىنىمۇ ئۆزگەرتىۋەتتى. شىمالىي ئاسىيانىڭ شاۋقۇن - سۇرەنگە تولغان دالىلىرىدا، ئانا تەبىئەتنىڭ پايانسىز قوينىدا، ئۆچقۇر ئاتلار-نىڭ كىشنەشلىرىدە، ئوقيانىڭ كىرىچلىرىدە يېتىلگەن بۇ روھ قانداق قىلىپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئانا بالىياتقۇسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان پىنھان چوڭقۇرلۇقىغا جەلىپ قىلىندى؟ ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىغان، بىر پۈتۈن مىللەت گەۋدىسى بىلەن ھالاكەتلىك سىناققا دۇچ كەلگەن

بۇ خەلق پەقەت تارىم ۋادىسىدىكى ئەسلىدىن بار بولغان قېرىنداشلىرى. ئىنكاس قوينىدىلا مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇش ۋە ياشاش شارائىتىنىڭ ئەپەندىسى. لېكىن ئىمكانىيەتنىڭ بايقىغانىدى. ئارىدىن مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە، بىز تارىمدىكى ئاشۇ قېتىملىق زور قوشۇلۇشنىڭ نەقەدەر توغرا تاللاش بولغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق. ئورخۇن ۋادىسىدىن جەنۇبقا — سەددىچىنىڭ ئىچىگە كۆچكەن ئەجدادلىرىمىز قانداق قىلىپ ئىز - تىزسىز غايىب بولدى؟ خېشى كارىدورىغا كۆچۈپ، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان بىر بۆلۈك ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن ئۆزاق ئۆتمەيلا ئۆزلىرى ئۈچراشقان يەرلىك تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ چوڭ تۆگمىنىگە سىڭىپ كېتىشتى؟ ئۆز مەنىسى بىلەن ئېيتقاندا، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ سۈيۇقلاندۇرۇلغان جىلۋىسى بىلەن شەرقچە سەۋر - تاقەتكە ۋە ئىچكى سۈكۈناتقا باي خاراكتېرىنىڭ ئۆزلۈكسىز، تىنىمسىز غىدىقلىشى قىزىققان، تەنتەك خاراكتېرگە ئىگە «گرانت كاللىلىق» بۇ ئاتلىقلارغا ئۆز مەۋجۇدلۇقىنى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ روھىي ئېنېرگىيىسى بىلەن تۇتۇپ تۇرغۇدەك ئىمكانىيەت بەرمىگەنىدى. ھالبۇكى، بۇ خىل ئىمكانىيەتنى مىللىتىمىزنىڭ غەربكە كۆچكەن زور قىسمى تەكلىماكاننى قۇم-چاقلاپ ياشاشقا باشلىغان دەقىقىلەردىن باشلاپ رەسمىي ئىشقا ئاشۇرىدى.

ئەتراپىنى ھەيۋەتلىك تەڭرىتېغى بىلەن قۇرۇم تاغلىرى ئوراپ تۇرغان، دېڭىز - ئوكيانلاردىن يىراق، ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل - يېغىن مىقدارى ناھايىتى ئاز بولغان ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى پىنھان چوڭقۇرلۇق — تارىم ئويمانلىقى ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى بىر بالىياقۇغا ئوخشايدۇ. بۇنىڭدىن بەش مىڭ يىللار مۇقەددەم ياۋروپا - ئاسىيا يايلاقلىرىدىن ھىندىستانغا سۈرۈلگەن ئېگىز بوي، كۆك كۆز، قاڭشارلىق ۋە بۇرۇت - ساقاللىق كەلگەن ئارىيانلار تەڭرى تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ بۇ سىرلىق بالىياقۇدا ئۆز ئىزلىرى-

نى قالدۇرغاندى. شۇندىن باشلاپ ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ بىر قىسىم كۆچمەنچى قوۋملەر تارىم ئويمانلىقىدىكى يەرلىك ئاھالە بىلەن ئۆز ئارا قوشۇلۇپ نىسبەتەن مۇرەككەپرەك بولغان ئىرقىي تەركىبنى، تېرىم ئىگىلىكىگە مەنسۇپ بولغان مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنى بەرپا قىلدى. مىلادىيە IX ئەسىردىكى بۇيۇك ئۇچرىشىشتىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا تارىم ئويمانلىقىدىكى شەرق بۇددىزم روھىدىن تويۇنغان، ئاياللىق خاراكتېرگە ئىگە يەرلىك مەدەنىيەت خېلى دەرىجىدە يۇكسەل-گەنىدى. يەنە كېلىپ، مەزكۇر مەدەنىيەت نىسبەتەن مۇقىم بولغان بوستانلىق ھايات داۋامىدا ئۆزىدە يۇمشاق، خۇشخۇي، زىلۋا خاراك-تېرنى پېتىلدۇرگەن بولۇپ، ئۇزاقتىن بۇيان ئەرلىك خاراكتېرگە ئىگە كۈچتۇڭگۇر بىر مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىگە ئۇرۇلۇشىنى ئىستەپ كەلگەنىدى. نەتىجىدە مىلادىيە 840 - يىلدىن كېيىنكى بۇيۇك قوشۇ-لۇش بۇ غايەت زور بالىياتقۇ ئىچىدىكى تۆرەلمىنى يېپىيېڭى ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلدى. موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن غەربكە داۋاملاشقان بۇ ئۇزاق مۇددەتلىك كۆچۈش جەريانىدا، ساقال - بۇرۇتلىرىنى قويۇق چاچ - توزان باسقان، ئاتلىرى ھارغان، قاتتىق ھاردۇق يەتكەن ئەجدادلىرىمىز تارىم ئويمانلىقىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ سىر-لىق بالىياتقۇنىڭ قوينىدا قانغىچە ئۇخلۇۋېلىشقا، ئۆز ۋۇجۇدىدىكى ھالسىراپ قالغان پىسخىك ئېنېرگىيىنى قايتا تولۇقلۇۋېلىشقا ئىمكا-نىيەت تاپتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ روھىيەت چوڭقۇرلۇقىدىكى ئىچكى پىسخىك جۇغلانما يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ سۇركىلىشى بىلەن رادىئاتسىيىلىنىپ، تارىم ۋادىسىدا ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان مەدە-نىيەت گۈللىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ سىرلىق بالىياتقۇ ئىچكى ئاسىيادىكى بىر پىنھان زونا بولۇشىغا قارا-ماي، شەرقتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، جەنۇبتا ھىندى مەدە-نىيىتى، غەربتە ئەرەب- پارس مەدەنىيىتى ۋە يۇنان مەدەنىيىتى، شىمالدا يايلاق مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشىغا، ئۆتۈشۈشى-

گه، سۇركىلىشىگه كۆژرۈكلۈك رول ئويناىدىغان مۇھىم تۈگۈن ئـ
دى. شۇڭا، قۇرۇقلۇقتىكى يىپەك يولىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنىڭ يېتىپ
كېلىشى، IX ئەسىردىن كېيىن تامامەن ئۇيغۇرلاشقان تارىم ۋادىسىدە-
كى بوستانلىق مەدەنىيىتىنى يوشۇرۇن ئېنېرگىسىيە بىلەن تەمىن ئەت-
تى. تارىم ۋادىسىدىكى بۇيۇك قوشۇلۇشنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى
ھەرقايسى ئۇرۇق - قوۋملەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك يۇغۇرلۇشى ۋە ئۇيغۇر
گەۋدىسىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە ئۇيۇشۇشى بىلەن خاراكتېرلەندى.
نەتىجىدە بۇ خىل بۇيۇك قوشۇلۇش ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن
دەۋرىنى ئاچتى. خۇددى ياپونىيە ئالىمى خانىدا تورۇ ئېيتقاندەك:
«بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى كۆپىنچە ھالدا شۇ مىللەت-
نىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن قانچىلىك دەرىجىدە ئۇچراشقانلىقى بىلەن
مۇناسىۋەتلىك»①. كولۇمبۇ ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىنى تاپقاندىن كېيىن-
كى 300 يىل ئىچىدىكى ئەنئەنىۋى ئاساسى بولمىغان ئامېرىكا مەدەنىيە-
تى نېمىشقا كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە تېز تەرەققىي
قىلدى؟ تەرەپ - تەرەپتىن بۇ يېڭى قۇرۇقلۇقتا ئاققان تەۋەككۈلچـ
ىلىك روھىغا باي ياۋروپا كۆچمەنلىرى قانداق قىلىپ يېڭى دۇنيادىكى
«مەدەنىيەت ۋاكۇئۇمى» نى بۇزۇپ تاشلىدى؟ بىر قېتىملىق خەلقئارا-
لىق چوڭ زىياپەت سورۇنىدا يۇز بەرگەن مۇنداق قىزىقارلىق ۋەقە
بىزگە يېڭى قۇرۇقلۇقنىڭ تەرەققىيات تىلسىمىنى كۆرسىتىپ بەردى:
ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئاشۇ قېتىملىق زىياپەتتە جۇڭگولۇقلار، رۇس-
لار، فرانسۇزلار، گېرمانلار ۋە ئىتالىيانلار بەس- بەس بىلەن ئۆزلـ-
رىنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى كۆز - كۆز قىلىپ ماختىنىپ-
تۇ. پەقەت ئامېرىكىلىقلارلا پىسكۇكىدە كۆلۈپ قويۇپ ئېغىز ئاچماپـ
تۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىنى تېخىمۇ ئوبرازلىق ۋە قايىل قىلار-
لىق قىلىپ ئىپادىلەش ئۈچۈن مىللىي ئالاھىدىلىكىنى، مىللىتىنىڭ

① خانىدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 211 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى.

ئۇزۇن تارىخىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان داڭلىق ھاراقلىرىنى چىقىرىپ بىر - بىرىگە قەدەھ تۇتۇپتۇ: جۇڭگولۇقلار پۈرىقى دىماغنى غىدىقلاپ تۇرىدىغان ماۋتەي ھارىقىنى، رۇسلار ژوۋكىسىنى، فرانسوزلار شامپان ھارىقىنى، ئىتالىيانلار ژىنوسىنى، گېرمانلار ژېسكىسىنى روملىقلىرىغا قويۇپ، قەدەھ كۆتۈرۈشۈپتۇ. نۆۋەت ئامېرىكىلىقلارغا كەلگەندە، ھەرخىل ھاراقلاردىن ئاز - ئازدىن قويۇپ، ئارىلاشتۇرۇپ، قەدەھ كۆتۈرۈپتۇ - دە: «مانا بۇ ئەجدادىيەت دېمەكتۇر، دېگەن مىللىي روھىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ» دەپتۇ.

دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، تارىخى 300 يىلغا يەتمەيدىغان ياش ئامېرىكا مەدەنىيىتى — يېڭى قۇرۇقلۇق بايقالغاندىن كېيىنكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن ئارىلاشما مەدەنىيەتتۇر. ئۇلارنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىپ تۇرغان پىسخىك تىندۈرمىسىدا تەۋەككۈلانە روھقا باي ياۋروپا كۆچمەنلىرىنىڭ، ياۋايى جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان قىزىل ئەتلىك ئىندىئانلارنىڭ، دېڭىز - ئوكيانلار كېچىپ، يېڭى قۇرۇقلۇققا قۇللۇقتا ئېلىپ كېلىنگەن ئافرىقا نېگىرلىرىنىڭ مەدەنىيەت گېنلىرى مەۋجۇت. شۇڭلاشقا، كۆپ خىل ئىرىق ۋە مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىدىن يوشۇرۇن ئېنېرگىيىگە ئېرىشكەن ئامېرىكا مەدەنىيىتى پارتلاش خاراكتېرلىك تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

مىلادىيە XX ئەسىردىكى تارىم ۋادىسىدا يۈز بەرگەن مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىمۇ ئۆزىگە دەل شۇنداق يوشۇرۇن ئېنېرگىيىنى جۇغلىغاندى. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ گەۋدىسىگە تارىم ۋادىسىدىكى ساك، تۇخرى قاتارلىق ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ قەدىمكى مىللەتلەر، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىپ، كۆچمەن تۇرمۇش كۆچۈرىدىغان موڭغۇل ئىرقىغا تەۋە قوۋملار، خېلى بالدۇرلا تۇركلەشكەن ئوتتۇرا ئاسىيا تېپىغا مەنسۇپ يەرلىك خەلقلەر

زىچ ئۇيۇشقاندى. نەتىجىدە، تارىمدىكى بۇ بۇيۇك ئۇچرىشىش يېڭىدىن هاياتىي كۈچكە ئېرىشكەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن مۇقىم بولـ غان ئىچكى ماهىيەتلىك قۇرۇلما ۋە پىسخىك جۇغلانما تەقدىم قىلدى. دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، مىللەتلەرنىڭ بۇيۇك قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن پىسخىك ئەندىزە هامان سىرتقى مەدەنـ يەتلەرنىڭ غىدىقلىنىشىغا نىسبەتەن يەكلەش پوزىتسىيىسىنى ئەمەس، بەلكى قوبۇل قىلىش، مايىل بولۇش خاهىشىنى ئىپادە قىلىدۇ. شامان دىنى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ئالتاي مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدە هاياتلىق پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئورخۇن ئۇيـ غۇرلىرى قانداقلارچە شامان دۇنياسى ئىچىدە تۇرۇپ مانىي دىنىنى قوبۇل قىلالىدى؟ مىڭ يىللاردىن ئارتۇق ۋاقىت شەرق بۇددىزم روهى بىلەن تويۇنۇپ كەلگەن تارىم ۋادىسىدا ئىسلام دىنى نېمە ئۈچۈن شۇنچە تېز ئومۇملىشالىدى؟ بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇددىزم مەدەنىيىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان تارىم ۋادىسىدا ئىسلامىيەتنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن كېڭىيىشىنى ئەرەب خەلىپىسىنىڭ ۋالىلداپ تۇرغان شەمشىرى ئەمەس، بەلكى بۇيۇك قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسـ خىكىسىدىكى تاش مايىللىق ئەندىزە بەلگىلىگەن. چۈنكى ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنى بىر ـ بىرىگە باغلىغان يىپەك يولى ئېلىپ كەلگەن ئالەمشۇمۇل جۇغراپىيىۋى ئۆزگىرىلىك VIII — IX ئەسىرلەردىكى تارىم ئويمانلىقىنى «تۆت تەرەپكە قارىتىپ دېرىزىسى ئېچىۋېتىلگەن ئۆيگە، گۈللەرنىڭ رەڭ ـ پۇرىقىغا قارىماي شىرنە يىغدىغان هەسەل هەرىسىگە»① ئايلاندۇرغانىدى. شۇڭلاشقا، بۇ خىل ئىمكانىيەت ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئالتۇن دەۋرىـ نى ئاچتى. ئىسلام تۈسى قويۇق بولغان قاراخانىيلار ئۇيغۇر مەدەنىيـ تى بىلەن بۇددىزم روهىدىن تويۇنغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

① مېسىك چىبى، لۇ لۇلۇ: «ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش»، تارىم ژۇرنىلى، 1988 ـ يىل، 11 ـ سان.

بۇيۇك قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ھاياتىي كۆچى ئۇرغۇپ تۇرغان روھىي تىندۇرما ئىچىدە ئاجايىپ گۈللىنىش مەنزىرىسىگە ئېرىشتى. ئوتتۇرا ئەسىردىن تارتىپ يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامانغىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە شەكىللەنگەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ خېمىرتۇرۇچىنى ۋە غول تومۇرىنى دەل ئاشۇ بۇيۇك قوشۇلۇشتىن كېيىنكى جۇشقۇن روھىي تىندۇرما ھاسىل قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئىچكى تەركىبى بىلەن ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى — ئەرلىك دىن بىلەن ئايالىلىق دىنىنىڭ، ياۋايى جەسۇرلۇق بىلەن خۇشخۇي تەمكىنلىكنىڭ، شۇڭا ھىدى بىلەن بازار كۆيىنىڭ، ساددا شېئىرىيەت بىلەن سوغۇققان پەلسەپىنىڭ، شۇنداقلا جاسارەت بىلەن نازاكەتنىڭ، ھېسسىيات بىلەن ئەقىلنىڭ ئۆزئارا ئۆچرىشىشىدا مەزمۇن تاپقانىدى. تارىم ئويمانلىقىدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق بالىياتقۇدا ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ كۆپ خىل مەدەنىيەت گېنلىرىدىن رەڭ ئالغان؛ گاھ ھاياجانلىنىپ، گاھ پەسكويغا چۈشۈپ تۇرىدىغان؛ قۇرغاق ئەمما ئۆزىنى ھەر ۋاقىت سوغىرىپ تۇرۇشنى ئىستەيدىغان؛ ئىچكى پىنھان ئازابلارغا مەپتۇن بولۇپ ئۆتۈشتىن كۆرە سىرتقى، يىراقتىكى غايىۋى مەنزىرىلەرگە تەلپۈنىدىغان تۇرەلمىسلىرى ئاستا - ئاستا يېتىلمەكتە ئىدى.

4

تالاي يىللار ئۆتۈپ كەتتى. شاۋقۇن - سۇرەنگە تولغان قانچىلىغان شەھەر - بازارلار تەكلىماكان باغرىغا غەرق بولدى. يېڭەك يولىنى بويلاپ تىنىمسىز ئۆتۈپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كۆلەڭدۇرما سادالىرى قايتا ئاڭلانمايدىغان بولدى. تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى يېشىل بوستانلىقلاردا بىر مەھەل گۈللەنگەن قارا خانىيلار مەدەنىيىتى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئىدىقۇت مەدەنىيىتى تارىخىنىڭ چاڭ - توزانلىرى ئىچىدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ پىنھان سۇكۈتلىرى

رنگه دەپنه قىلىۋېتىلدى. چېڭگىز قوشۇنلىرىنىڭ دەھشەتلىك ۋەھ-
مىسى بىلەن قارا قىتائلارنىڭ شەپقەتسىز ھۇجۇملىرى بىر مەھەل
تىنچ، مۇقىم بولغان تېرىم ھاياتىغا كۆنۈككەن مىللەتلىرىنىڭ پىس-
خىك جۇغلانمىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى بۇزۇپ تاشلىدى. غەربتە دېڭىز
مەدەنىيىتىنىڭ قايتا گۈللىنىشى قۇرۇقلۇقتىكى يىپەك يولىنىڭ ھەل
قىلغۇچ ئەھمىيىتىنى بىكار قىلىپ، ئىچكى ئاسىيا رايونىنىڭ پاجىئە-
لىك تەقدىرىنى بەلگىلەپ قويدى. مەركىزىي ئاسىيا چۆللۈكلىرىدە
يېتىۋاتقان كەچكى قۇياشنى قوغلىشىپ، ئۇيغۇق چەمبىرىكىگە قاراپ
تىنىمسىز ئۇزاپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋانلىرىنىڭ ئىزلىرى ئەمدى قايتا
كۆرۈلمەيدىغان بولدى. XIV — XV ئەسىرلەردىن تارتىپ ئوتتۇرا
ئاسىيا رايونى باش - ئاخىرى يوق ئىچكى تەپرىقچىلىك ۋە سىياسىي
مۇقىمسىزلىق پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. ئەرەب چۆللۈكلىرىدىن خەل-
قىنىڭ قىلىچى ئەتراپىغا ئويۇشۇپ، ئۇچقۇر ئارغىماقلىرىغا تايىنىپ
ئۇچ قىتئەگە كېڭەيگەن ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى ئەھلى سەلب يۈ-
رۈشلىرىدىن كېيىن ئاستا - ئاستا چۆشكۈنلەشتى. XI ئەسىردىن
كېيىن، زەئىپلىككە يۈز تۇتقان تەقدىرىدىن دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ
قالغان باغداد خەلىپىلىرى بىر زامانلاردا ئۆزلىرىنىڭ ۋىزانتىيىنىڭ
ھەيۋەتلىك ئوردا - قەسىرلىرىدىكى مەخمەل دىۋانلاردا سۈنايىلىنىپ
يېتىپ، شەھلا كۆزلۈك رەققاسلارنىڭ ناز - كەرەشمىلىك تولغىما
ئۈسسۈللىرىنى تاماشا قىلغان چاغلىرىنى تەسەۋۋۇرىغا سىغدۇرالمايدە-
غان بولۇپ قالدى. پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىدا ھۆكۈم سۈرۈ-
ۋاتقان مەنۇي چۈشكۈنلۈك تارىم ۋادىسىنىڭ روھىي تەنھالىقىنى تېخە-
مۇ كۈچەيتىۋەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھەر-
بىي كۈچىگە تايىنىپ سەئىدىيە خانلىقىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان
ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ئاتالمىش «خوجا - ئىشانلىق»،
«سوپىلىق» تەرغىباتلىرى ئارقىلىق مىللەتىمىز ئېدىئولوگىيىسىنى
مەنۇي مەھكۇملۇققا ئەسىر قىلدى. شۇندىن باشلاپ تارىم ۋادىسىدا گويا

زۇلمەتكە ئوخشايدىغان قاباھەتلىك ئۇزۇن دەۋر ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىدى.

رىم پاپاسى بىلەن فېئودال كىنەزلەرنىڭ مۇداھىش ھۆكۈمرانلىقى سىلكىپ تاشلاپ، چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ سىرتىمىقىدىن قۇتۇلۇپ چىققان ياۋروپا يەلكەنلىك كىيىملىرى ئارقىلىق تولۇپ تاشقان ھاياتىي كۈچكە ئىگە يېڭى دېڭىز مەدەنىيىتى بەرپا قىلغان چاغدا، ئاسىيا تولىمۇ قېرىپ كەتكەنىدى. ئۇزاق زامانلار مابەينىدە جىمجىت، بىر خىل، شاۋقۇن - سۈرەنسىز ئاققان نىل، دەجلە - ئېفرات، ھىندى - گانگ ۋە خۇاڭخې - چاڭجىياڭ دەريالىرى ئۆز ھاۋزىسىدىكى تېرىم مەدەنىيىتىنى قاتمۇ قات لاتقا بىلەن تىندۇرۇپ تاشلىغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە كۈنسېرى ئالغا قاراپ كېتىۋاتقان ياۋروپانىڭ ئەكسىچە، ئاسىيا بارغانسېرى كەينىدە قالدى.

شۇنىسى قىزىقارلىقكى، ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى نۇرغۇنلىغان چوڭ دەريالار ئوتتۇرا قىسىمدىكى قار - مۇز بىلەن قاپلانغان ھەيۋەتلىك تاغ تىزمىلىرىدىن باشلىنىپ تۆت ئەتراپتىكى تۈزلەڭلىكلەرگە قاراپ ئېقىپ، ئەڭ ئاخىرى پايانسىز دېڭىز - ئوكيانلارغا قۇيۇلىدۇ. ھالبۇكى، ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى تارىم ئويمانلىقىدا بولسا، دەريا - ئېقىنلار تۆت ئەتراپنى قورشاپ تۇرغان ئېگىز تاغلاردىن باشلىنىپ، مەركەزگە قاراپ ئېقىپ، ئەڭ ئاخىرى تەكلىماكان قوينىغا سىڭىپ كېتىدۇ. دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر جايىنىڭ جۇغراپىيەۋى جايلىشىشىغا ئوخشىمايدىغان بۇ خىل تەتۇر تاناسىپلىق مۇھىت بۇ ماكاندا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى ۋە ھەرۋاقىت سۈغۇرىلىپ تۇرۇشنى ئىستەيدىغان قۇرغاق مەدەنىيەت پسىخىكىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بولۇپمۇ بۇ رايوننى شەرق بىلەن غەربنىڭ يېڭى ئۇچۇرلىرى بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدىغان يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىن، ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان، كىشىنى بىزار قىلىدىغان سىرلىق سۈكۈنات باستى. تەكلىماكاننى قۇچاقلاپ، چۆل جىمجىتلىقىغا ئەسىر بولۇپ تىنچقىنە ئاقىدىغان تارىم

دەريا سى ئۆز ھاۋزىسىنى چوڭقۇر لاتقىلارغا كۆمۈپ تاشلىدى. دەريا لاتقىلىرى ۋە چىرىندىلاردىن شەكىللەنگەن بوستانلىقلاردا تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ مەڭگۈ توختاپ قالمايدىغان ھۆجۈمى بىلەن ئېلىشىپ، بۇرۇختۇم ھاياتقا ئۆگەنگەن بۇ تارىملىق تېرىمچىلار قۇرغاق، ئۆلۈك توپىدا چاك - چاك يېرىلغان پۈتلىرىنى تاتىلاپ، مەددادىلارنىڭ شاللىرىنى چاچرىتىپ بىر جەڭنامىنى تەكرار- تەكرار ئېيتىشىغا كۆنۈككەنىدى. نەۋائىيدىن كېيىنكى 500 يىل مابەينىدە، ئىچكى ئاسىيادىكى بۇ سىرلىق بالىياتقۇدا ھاياتىي كۈچى تولۇپ تاشقان يېڭى مەدەنىيەتنىڭ تۆرەلمىرى بىخلىيالمىدى. بۇ يەردە شەرق تېرىمچىلىرىدەك كىشىلىك مۇناسىۋەت ھەققىدىكى چېگىش ئېتىكىلىق مەسىلىلەر ۋە ئائىلە، نەسەپ ئەھكاملىرى مۇھاكىمە قىلىنمىدى؛ ھىندىستانلىقلاردەك مېتافىزىكىغا باي، پانىي ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىگە مەھلىيا بولمىغان ئوي - خىياللار بولۇنمىدى؛ غەربلىكلەردەك شەخسىنىڭ قەدىر - قىممىتىنى، ئەقلىي يۈكسەكلىكىنى، كەسكىن ئەمەلىيەتچانلىقىنى ئۆز ئۇرۇنۇشلىرىنىڭ مىزانى قىلمىغان پەلسەپە تېخىمۇ ۋۇجۇنقا كەلمىدى. بۇ يەردە پەقەت قۇم بارخانلىرىنىڭ سۇررەك، زېرىكەرلىك جىمجىتلىقىغا ئوخشاش چىدىغۇسىز سۈكۈنات؛ پىنھان، ئاندا - ساندا كۆرۈلۈپ قالىدىغان غۇۋا ھاياجان؛ قۇرغاق، چاڭقاق ئىستەك؛ ئاخىرقى نۇقتىغا يېتىشنى ئويلىمايدىغان سەۋرسىزلىك ھۆكۈم سۈردى. تېخىمۇ توغرىسى، يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار مەۋجۇد ئۇرۇپ تۈرغان ئاتلانتىك ئوكيانىدا، تەۋەككۈلانە قەدەملىرى بىلەن شامال يۆنىلىشىگە قاراپ ئۆزۈپ كېتىۋاتقان كېمىلىرىنىڭ ئاپئاق يەلكەنلىرىگە يېڭى دۇنيانىڭ تارىخىنى يېزىشقا باشلىغان چاغدا، تارىم ۋادىسى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ «ۋاكۇئۇم بەلبېغى» غا، كونا قۇرۇقلۇقتىكى «تەنھا ئارال» غا، يېقىنقى زامان تارىخىدىكى «ئۇنتۇلغان زونا» غا ئايلىنىپ قالغانىدى. گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان بۇخىل مۇدھىش دەۋر تاكى XX ئەسىرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگىچە داۋاملاشتى.

دەرۋەقە، جۇغراپىيىلىك مۇھىت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ، دەيدىغان نەزەرىيە مۇتلەق ئىلمىي نەزەرىيە ئەمەس، لېكىن جۇغراپىيىلىك جايـ لىشىشنىڭ بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا كۆرسىتىدىغان بىۋاستە تەسىرىنى سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ. چوڭ دەريا ۋادىلىرىدىـ كى لاتقىلاردىن شەكىللەنگەن تۈزلەڭلىكلەردە ياشاپ كەلگەن ھىندىلار بىلەن شىمالىي ئاسىيانىڭ يەلپۈنۈپ تۇرغان پايانسىز يايلاقلىرىدا ئات ئۈستىدە ياشاپ كەلگەن موڭغۇللارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە پەرقلىق بولغان جۇغراپىيىـ لىك مۇھىت بەلگىلىگەن. ياۋروپا مەرىپەتچىلىك دەۋرىدە ئۆتكەن فرانسىيە پەيلاسوپى مۇنتېسكيۇ گەرچە ئۆز تەلىماتلىرىدا جۇغراپىيىـ لىك مۇھىتنىڭ ھەل قىلغۇچ رولىنى ھەدەپ كۆككە كۆتۈرگەن بولـ سىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىـ دىكى سەل قاراشقا بولمايدىغان تەرەپلىرىنىمۇ كۆرسىتىپ بەردى. قەدىمكى يۇنانداۋ نېمە ئۈچۈن ئالەمگە مەشھۇر ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، ئادەم بەدىنىنىڭ گۈزەللىكىنى ئىپادە قىلىدىغان ھەيكەلتىراشلىق شۇنچە تېز تەرەققىي قىلدى؟ ماركس بۇنى گرېتسىيىنىڭ گۈزەل جۇغراپىيىلىك مۇھىتىغا باغلىدى: «يۇنانلىقلارنىڭ گۈزەل تەبىئىي شارائىتى — ئۇنىڭ بۇلۇتسىز كۆك ئاسمىنى، ئۇنى ئوراپ تۇرغان چەكسىز يېشىل زۇمرەت دېڭىزى ئۇلارنى گۈزەللىككە ئۈندىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىلاھلىرىنىمۇ ئەڭ گۈزەل، ئەڭ ئالىي كىشى سۈپىتىدە تەسۋىرلىدى. گرېتسىيىنى قاپلاپ تۇرغان گۈزەل، زەڭگەررەڭ ئاسـ مانىنى ئادەم قىياپىتىدىكى (بۇيۇك ئاتا)، دېڭىزدا لەھەڭگە مىنىپ، شىددەتلىك دولقۇنلار ئارىسىدا يۇرىدىغان زور بىر كىشى قىلىپ تەسۋىرلىسە، قۇياشنى ئوت ئۇچقۇنلىرى چاچىدىغان بىر ئاقساق تۆـ مۈرچى قىلىپ تەسۋىرلىدى. . . »①

---

① ماركس، ئېنگېلىس: «سەنئەت توغرىسىدا»، موسكۋا، رۇسچە نەشرى، 1 ـ توم، 270 ـ بەت.

مەدداھ ـ ژائىزلىق ئەرەب سەھرالىرىدىن تەكلىماكان گىرۇەكـ
لىرىنگىچە بولغان قۇرغاق، ھۆل ـ يېغىنسىز، چۆل ـ جەزىرىلەر
بىلەن ئاندا ـ ساندا ئۇچراپ تۇرىدىغان بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلـ
شىپ كەتكەن ئىچكى ئاسىيادا تەرەققىي قىلغانىدى. بۇ يەردىكى قۇياش
نۇرىنىڭ تونۇردەك قىزدۇرۇشى بىلەن سۇسىز چۆللەرنىڭ ئالۇۋندەك
يالىلدىشىدىن شەكىللەنگەن قۇرغاق، زېرىكەرلىك ھايات ئۇلارنى شېئـ
رىي تۇيغۇغا باي، ھېسسىياتچان، تىل سەنئىتى ئارقىلىق ئۆزلىرىـ
نىڭ چاڭقىغان روھىي دۇنياسىغا تەسەللىي تېپىشقا ئۇگەتكەن. ئېھـ
تىمال، دۇنيادا باشقا ھېچقانداق بىر مىللەت ناتىقلىقتا ئەرەبلەردەك
ئۇنچىلىك چۆھر بولمىسا كېرەك. باشقا ھەرقانداق بىر تىل ئىپادىـ
لەش ئىقتىدارى، قاپىيە ۋە شېئىرىي تۇيغۇ جەھەتتە ئەرەب تىلىدەك
كۇچلۇك بولمىسا كېرەك. ئەرەب تارىخىنى ئۇزۇن يىل تەتقىق قىلغان
فىلىپ ھىتتى بۇ ھەقتە مۇنداق يازغانىدى: «دۇنيادىكى ھەر قانداق
بىر تىل مىللىي روھنىڭ بارلىق تەرەپلىرىنى ئىپادە قىلىشتا ئەرەب
تىلىدەك كۇچلۇك بولمىسا كېرەك. شېئىرىي مىسرالار ئارقىلىق
ھېسسىياتنى ئىپادىلەش ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋالقى ئەرەبلەرنىڭ بىرىدىـ
بىر ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئۇلارنىڭ تىل ئىقتىدارى پەقەت شېئىرىيەت
ئارقىلىقلا ئەمەس ياخشى ئىپادىلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلەيتتى. ئىسلام
دىنى ئەرەب تىلىنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكىنى ۋە ئەرەب مىللىتىنىڭ
بۇ خىل پىسخىك ئۆزگىچىلىكىنى ئۆزىدە تولۇق نامايان قىلغانىدى.
ئىسلام دىنىنىڭ غەلبىسى مەلۇم مەنىدە بىر تىلنىڭ غەلبىسى،
بولۇپمۇ بىر كلاسسىك دەستۇرنىڭ غەلبىسى ئىدى. . . »① شۇڭا
ئەرەبلەر ئۆزلىرىنىڭ بىر ماقالىدا: «ئەقىل ئۇچ نەرسىگە —
پەرەزلەر (ياۋروپالىقلار) نىڭ كاللىسىغا، جىن (جۇڭگو) لوقلارنىڭ
قولىغا، ئەرەبلەرنىڭ تىلىغا مۇجەسسەملەشكەن» دەيدۇ. ئونتۇرا ئەـ

---

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 33 ـ ، 34 ـ ، 35 ـ بەتلەر، سودا نەشرىياتى، 1973 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى.

سىردىكى ئەرەب مەدەنىيىتى ۋە پەلسەپىسىنىڭ گۈللىنىشى، ئەمەلە-
يەتتە، ئەرەب تىلىنىڭ ئىپادە قۇدرىتى ئارقىلىق ئېرىشىلگەن شېئىر-
ىي پەلسەپە ئىدى. گېگىل: «شېئىرىيەت ئېلىنى ئىزدىسەڭ ئىرانغا
بار» دەپ تەرىپلىگەن ئوتتۇرا ئەسىر پارس شېئىرىيىتىمۇ مۇسۇلمان
شەرقىنىڭ شېئىرىي تۇيغۇسىدا يۇكسەك پەللە يارالىقانىدى. بۇيۇك
قوشۇلۇشتىن كېيىنكى مىڭ يىلدىن ئارتۇق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن
ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، ئەمەلىيەتتە، ساپ شېئىرىيەت بىلەن خاراكتېرلە-
نىدىغان ئەدەبىيات ئىدى. ئەرەب سەھرالىرىنىڭ زېرىكەرلىك تۇنلە-
رىدە توقۇلۇپ، پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان
«مىڭ بىر كېچە» رىۋايەتلىرىنىڭ ئەڭ نەپىس، ئەڭ گۈزەل بابلىرى
نېمە ئۈچۈن ئىشرەت ۋەسۋەسىلىرى گۈپۈلدەپ پۈراپ تۇرغان بايانلار
بىلەن شەھلا كۆزلۈك ھۆر - پەرىلەرنىڭ ناز - زىبا بىلەن تولغان
تەسۋىرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ؟ تارىم ۋادىسىدىن تاكى نىل
دەريالىسىغىچە بولغان ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر
شېئىرىيىتىدە نېمە ئۈچۈن «يار»، «مەي»، «جانان» ۋە «گۈل»
ۋەسلىگە تەشنا ئىشقىي شېئىرىيەت شۇنچە تەرەققىي قىلىدۇ؟...

شەك - شۈبھىسىزكى، ئاسىيا چۆللۈكلىرىنىڭ تونۇرەڭ قىزىي-
دىغان تومۇز كۈنلىرى بىلەن زېرىكەرلىك تۈنلىرى بۇ يەردە ياشايدىغان
كىشىلەرنىڭ ئاي يۈزلۈك ھۆر - پەرىلەرنىڭ ئىشق - مۇھەببىتى
بىلەن ئۆز كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇشقا ئۇندىدى؛ قۇرغاق ئاسمىنىدا بىر
قەۋەت نېپىز چاك - توزان ئېسىلىپ تۇرغان قاينىق بازار - رەستىلەر-
دە غىل - پال كۆرۈنۈپ قالىدىغان چۈمبەللىك قىز - چوكانلارنىڭ
يوشۇرۇن رۇخسارى سۆز سەنئىتىدە چۈشەر بۇ كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇ-
رىنى غىدىقلىدى؛ ھەيۋەتلىك سېپىل - قەسىرلەرنىڭ ھىمايىسى بىلەن
سۇلتانلارنىڭ پىنھان ھەرەمخانىلىرىغا بەخشەندە قىلىۋېتىلگەن ياش
كېنىزەكلەر تۇلپارغا مىنگەن سۈمباتلىق شاھزادىلەر ھەققىدە تاتلىق
خىياللارغا رام بولدى... ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ چۈشكۈنلۈك-

كه يۇزلىنىشىدىن كېيىنكى ئۇزاق تارىخىي دەۋرده پۈتكۈل ئەرەب سەھرالىرى، ئىران چۆللۈكلىرى، ماۋەرائۇننەھر ۋە تارىم ۋادىسى يېڭىلانماي تەكرار - تەكرار ئېيتىلىپ تۇرىدىغان ئىشق - مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ مەست قىلىشى بىلەن چاڭقاق - قۇرغاق ۋۇجۇدىغا تەسەللى تېپىپ كەلدى. تەپەككۇر ئۇسۇلىدىكى بىر خىللىق، بەدىئىي تەسەۋۋۇردىكى قېلىپبازلىق، مەزمۇندىكى قۇرغاقلىق ۋە تېما - مو-تىۋلارىدىكى تەكرارلىق مۇسۇلمان شەرقىنىڭ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ئەقلىي تەپەككۇرىدىكى چېكىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ نەتىجىسىده ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىن كېيىن، ئىجتىمائىي پەنلەر بىلەن پەلسەپىده يېڭى تەپەككۇرغا، تەبىئىي پەنلەردە پارتلاش خاراكتېرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلارنىڭ ئەكسىچە، ئىچكى ئاسىيا دەۋرىدىن ئاستا - ئاستا كەينىده قالدى.

5

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ، تارىم ۋادىسىدا مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغاندىن كېيىنكى مىڭ يىلدىن ئارتۇق جەريان مىللىتىمىزنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى ۋە مەدەنىيەت پىر-خىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئاساسلىق دەۋر ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە، بۇ جەريانداﻻ مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى شەكىللەندۈر-گەن ئامىللار مۇرەككەپ ۋە كۆپ خىلدۇر. ھالبۇكى، بىر مىللەتنىڭ مەلۇم مەدەنىيەت مۇھىتىدا شەكىللەندۈرگەن پىسخىك جۇغلانمىسى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بىرقانچە ئامىلنىڭ مۇھىم رول ئويناشى، باشقا قوشۇمچە ئامىللارنىڭ مۇئەييەن تۇرتكىسى نەتىجىسىده ئىشقا ئاشىدۇ. ئۇنداقتا، ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى شەكىللەن-دۈرگەن ئاساسلىق ئامىللار نېمە؟ ئۇلار قانداق رول ئويناغان؟

بىرىنچى، تەكلىماكان روھى

بۇنىڭدىن بىر قانچە يىللار ئىلگىرى تەكلىماكان گىرۇپكىسىگە جايلاشقان بىر قاياق بازارنىڭ شەنبىلىك ھاياتىنى تاماشا قىلىۋاتقان بىر ياپونىيىلىك سەييا ھ ھاياجان ئىلكىدە مۇنداق دېگەنىكەن: «شەرقىي ئاسىيانىڭ ياپىيېشىل ئېكىنزارلىقلار بىلەن تولغان مۇنبەت زېمىنىدا، ئۇستىدە ئاقۇش تۇمانلار لەيلەپ تۇرغان گىرىمسەن تاغ ـ دەريالىرىغا قاراپ مۇقىم، پىنھان تەرىم ھاياتى كەچۈرۈپ كەلگەن خەلقلەر ئۆزلىرىدە مۇلايىم، سەۋرچان، ئاياللىق نازاكەتكە باي ھۆل خاراكتېرنى يېتىلدۇرگەن؛ لېكىن ئىچكى ئاسىيانىڭ تەبىئىي مۇھىتى بۇنىڭغا تۇپتىن ئوخشىمايدىكەن. بۇ يەرنىڭ مۇھىتى قۇرغاق، تاغلىرى قاقاس، قۇملۇقلىرى پايانسىز بولۇپ، بۇ ھال يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئوچۇق ـ يورۇق، قىزغىنلىقان، ئەرلىك جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان قۇرغاق خاراكتېرنى يېتىلدۇرگەن بولۇشى مۇمكىن. . . »

بىزنىڭچە، ياپونىيىلىك بۇ سەييا ھنىڭ يۇقىرىقى تەھلىلى ئاددىي بىر سىلىشتۇرما بولىسا كېرەك، ئەلۋەتتە. چۈنكى ئۇزۇن تارىختىن بۇيان بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز تەكلىماكان چۆللۈكىدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق بالىياتقۇنى قۇچاقلاپ ياشاپ كەلگەنىدى. بۇ سىرلىق بالىياتقۇغا مىللىتىمىز ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن تالاي سەرگۈزەشتىلەر — خۇشاللىقمۇ، ئازابمۇ، ۋەھىمەمۇ، گۈزەللىكمۇ يوشۇرۇنغانىدى. تەكلىماكان ئۇلار ئۈچۈن بىر «مېھرىبان ئانا» ئىدى، ئۇلار ئۇنى ئۇلۇغلايتتى، ئۇ توغرۇلۇق گۈزەل رىۋايەتلەرنى توقۇيتتى. ئۇنىڭ باغرىغا كۆمۈلگەن قەدىمىي شەھەرلەردىن بەزى ـ بەزىدە ئاڭلىنىپ قالىدىغان مۇڭلۇق ناخشا سادالىرىدىن، توخۇلارنىڭ چىلاشلىرىدىن، تۈلپارلارنىڭ كىشنەشلىرىدىن، تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كولدۇرما ئاۋازلىرىدىن سۆيۈنۈپ كېتەتتى. قەلبىدە مۇھەببەت ئويغانغان يىگىت ـ قىزلار گويا ئۇلۇغ

ئانىنىڭ ئەمچەكلىرىگە ئوخشايدىغان سانجاق - سانجاق قۇم بارخانلىرىنىڭ ئۈستىدە ئوخدىسىغا يېتىۋېلىپ، تولۇن ئاي-نىڭ كۆتۈرۈلۈشىنى كۈتەتتى. . . دەرۋەقە، «چۆل — ئۇلارنىڭ ۋەتىنى، ئانىسى، كۆكۈل خۇشى ئىدى. شۇڭا چۆلنىڭ گۈزەللىكىنى پەقەت چۆل پەرزەنتلىرىلا بىلىدۇ. . .»[1] يەنە بىر تەرەپتىن، تەكلىماكان ئۇلار ئۈچۈن قورقۇنچلۇق سىر ئىدى. ئۇنىڭ گويا ئۇخلاپ ياتقان زور شىرەك ھەيۋەتلىك جىسمىغا جىمىكى رەھىم-سىزلىك، ۋەھىمە، مەڭگۈ تويمايدىغان ئاچكۆزلۈك يوشۇرۇنغانىدى. ئۇ قورقۇنچلۇق گۈركىرەپ نەرە تارتسا، بىر كېچىدىلا قاياق شەھەر-لەرنى، كىمخاپتەك بوستانلىقلارنى يۇتۇپ كېتەتتى. تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بوستانلىق مەدەنىيىتى ئەمەلىيەتتە تەكلىماكان بە-لەن بولغان نەچچە مىڭ يىللىق جاپالىق كۈرەش جەريانىدا شەكىللە-نگەنىدى. ئۇز مەنىسى بىلەن ئېيتقاندا «چۆل ئادەملىرىنىڭ مىجەزىمۇ سۈسىز جەزىبىلەردە كۆكلەپ تۇرغان ئاشۇ تىكەنلىك ئوتلارنىڭ تەبە-ئىيىتىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. راھەتلىك باغلار، شەھەرنىڭ سالقىن سارايلىرىدا يىللاپ ئاپتاپ كۆرمىگەن لەشتەك ئاق چىرايلارنى بۇ يەردە ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. چۆل ئادەملىرىنىڭ چىرايى قۇياشتا چاقناپ مىستەك پارقىراپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ كىيىم - كىچەكلىرىنىڭ رەڭ-گىمۇ ئۇڭۇپ ئاشۇ قۇملارنىڭ رەڭگىگە ئوخشاپ قالغان؛ قۇياشنىڭ ئوتتەك قىزىق تەپتى، ئۇزۇلمەي چىقىپ تۇرغان چۆل شامالىرى جاھىللىق، قوپاللىق، مەردانىلىك، سادىقلىقتەك خىسلەتلەرنى ئۇلار-نىڭ قان - قېنىغا سىڭدۈرۈۋەتكەن. . . شۇنداق، بۇ يەردە تەبىئەت ھېچ بىر ھاياتلىقنى پەيلىمەيدۇ؛ ھەممە نېمە ئۆزىنىڭ قايتماس، ئىگىلمەس روھىغا تاپىنىپلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ!. . .»[2] شۇڭلاشقا ئۇيغۇر روھى بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقى ئوتتۇرىسىدا بىر

---

① ② مەتتىمىن ھوشۇر: «قۇم باسقان شەھەر»، 287 - 288 - بەتلەر، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996 - يىل نەشرى.

خىل يوشۇرۇن ئىچكى مۇناسىۋەت شەكىللەنگەن. بىز بۇ خىل روھىي باغلىنىشنى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «قۇم باسقان شەھەر»، خالىدە ئىسرائىلنىڭ «قۇملۇقنىڭ چۈشى»، ئەختەم ئۆمەرنىڭ «قۇرتلاپ كەتكەن كۆل»، مۇھەممەت باغراشنىڭ «جەزىرە» قاتارلىق ئەسەرلەرىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. دېمەك، مىللىتىمىز خاراكتېرىنىڭ يېتىلىشى ۋە ئىچكى پسىخىك جۇغلانمىسىنىڭ تەركىبىدە تەكلىماكاندىن ئىبارەت بۇ سىرلىق جەزىرىنىڭ قۇرغاق، ئىنسان بىلەن تەبىئەتتىن تاشقىرى بىر ئىلاھىي كۈچ ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى ئۆز ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەقسىتى قىلىدىغان مەنىۋى ھالەت ئۆز ئىزلىرىنى چوڭقۇر قالدۇرغان.

ئىككىنچى، دېھقان مىللەتكە خاس مەنىۋى تىندۇرما

قايسىدۇر بىر پەيلاسوپ: «دېھقىنى بار مىللەت يوقالمايدۇ» دەپ تىكەن. دەرۋەقە، نىسبەتەن مۇقىم بولغان تېرىم ھايات داۋامىدا دېھقانلار شۇ مىللەتنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ساقلىغۇچى ۋە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرغۇچى گەۋدە ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئۆز نېسۋىسىنى ئۆز يېرىنىڭ ھوسۇلىدىن ئېلىپ، «يەر ـ ئالتۇن قوزۇق» دېگەن ئەقىدىگە قاتتىق ئېسىلىپ ياشايدىغان دېھقانلارنىڭ ۋۇجۇدىدا سۇ، ئوت مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، تىنىمسىز كۆچۈپ يۈرىدىغان چارۋىچىلارغا قارىغاندا جاھىل، مۇقىم، ئېغىر ـ بېسىق، ئەنئەنە ـ ئۇدۇملىرىنى ئۆزۈپ قويۇشنى خالىمايدىغان، ئۆز نېسۋىسىگە شۇكۇر قىلىپ ياشايدىغان خاراكتېر ئۇستۇن ئورۇننى ئىگىلەيتتى. بىز تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى بوستانلىقلاردا تىرىكچىلىك قىلىۋاتقانلارنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىردىن بۇيان دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە ئۇششاق تىجارەتنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆز ـ ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان تەبىئىي ئىگىلىك مۇھىتىدا بىر خىلدا ياشاپ كەلگەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز. سۇيى ئىنتايىن كەمچىل، ئىقلىمى

قۇرغاق، ھەر ۋاقىت قۇم بورانلىرىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرىدىغان بۇ جەزىرىدە پەقەت ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئەمگەكچان قولى ئارقىلىقلا ھاياتلىق ئېھتىياجىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان يېشىل بوستانلىقلار ھاسىل بولغانىدى. پەقەت دېھقانلار بۇ ناچار مۇھىتقا بەرداشلىق بېرىپ ئۆز - تىنىسز ياشاشقا ئادەتلەنگەنىدى. شۇڭا، ئۆلۈك توپلىق يولدا كەتمىنىنى مۇرىسىگە ئېلىپ، چاك- چاك يې- رىلغان يالىڭاياق پۇتلىرىدا توپا توزىتىپ كېتىۋاتقان تارىملىق بوۋاي- لىرىنىڭ ياشاڭغىرىغان كۆزلىرى بىلەن چاڭگا ساقاللىرىدا ۋۇجۇدىغا تە- ڭىپ كەتكەن بىر چوڭقۇرلۇق، يىراق ئۆتمۈشكە تۇتۇشۇپ كەتكەن بىر كەيپىيات ئەكس ئېتىدۇ. دېمەك، قۇرۇم ۋە تەكرى تاغلىرىدىن تارىم ئويمانلىقىغا قاراپ ئاققان نۇرغۇنلىغان دەريا - تارامىلارنىڭ لاتقىلىرىدىن شەكىللەنگەن بوستانلىقلاردا مىللىتىمىزنىڭ مۇقىم تې- رىم ھاياتىغا كۆچكەندىن بۇيانقى دېھقان مىللەتكە خاس روھىي تىندۇر- مىسى يوشۇرۇنغانىدى. بۇ تىندۇرمىدا جاھاندىن خالىي بېكىنمە كەي- پىيات، قەرىلىققا خاس ئېھتىياتچان پوزىتسىيە، ئۇزۇن مەزگىللىك بىر خىللىقتىن شەكىللەنگەن بۇرۇختۇرمىلۇق، سۇررەك قۇملۇقلارغا ئەسىر بولغان سۇكۇنات بار ئىدى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدى بىر خىلدا بوزىرىپ ياتىدىغان تەكلىماكان چۆلىگە ئوخشاش ئىدى. ئۇ قاغجىرايتتى، ئەمما ئىندىمەيتتى؛ يىراقلارغا تەلپۈنەتتى، ئەمما ئۆزگەرمەيتتى... مىل- لىتىمىز تەكلىماكان چۆلىنىڭ ئۇزۇن ھەم زېرىكەرلىك تۇنلىرى بىلەن ئاتەش ئاپتاپلىرىنى دېھقانغا خاس سەۋرچان جىسمىغا سىڭدۇ- رۇپ، يىراق تارىخنى بۇگۈنگە ئۇلىدى. ئەگەر بىر مىللەتنىڭ دېھقان- لىرى مەۋجۇتلا بولىدىكەن، شۇ مىللەتنىڭ مەنىۋى تىندۇرمىسىدىكى ماھىيەتلىك ئېنېرگىيە مەڭگۈ ئۇزۇلۇپ قالمايدۇ. ئۇز نۆۋىتىدە شۇ مىللەتنىڭ دېھقانلىرى سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ غىدىقلىشى ۋە رادىئاتسە- يىلىشىگە ئۆز ۋۇجۇدىدىكى جاھىللىقى بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئىككى مەدەنىيەتنىڭ ئۇچرىشىشىدىن كېلىپ چىققان تەڭپۇڭسىزلىقنى

تىنچلاندۇرىدۇ. ھەممىزگە مەلۇم، ئۆكتەبىر ئىنقلابىدىن ئىلگىرى ئۆزبېكلەر سىر ۋە ئامۇ دەريالىرىدىكى بوستانلىقلار بىلەن پەرغانە ئويمانلىقىدىكى مۇنبەت ۋادىدا دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ ياشاپ كەلگەن تېرىمچى خەلق ئىدى. قازاق ـ قىرغىزلار بولسا دەشتى قىپچاق دالىلىرى بىلەن ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى يايلاقلاردا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنىدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، چوڭ ئۆزگىرىشكە يۈز تۇتقان ئوتتۇرا ئاسىيا ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ، بولۇپمۇ رۇس مەدەنىيىتىنىڭ قاتتىق رادىئاتسىيىسىگە دۇچ كەلدى. بۇ خىل مۇرەسسەسىز مەدەنىيەت رادىئاتسىيىسى تاكى سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغانغا قەدەر 70 يىل داۋاملاشتى، نەتىجىدە ياياق ھاياتىدىن بۇاستە شەھەرلەشكەن قازاق ـ قىرغىزلار ئۆزلىرىدىن كۆپ دەرىجىدە كۇچلۇك بولغان رۇس مەدەنىيىتىنىڭ رادىئاتسىيىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەي «ئىمپورت ـ ئېكسپورت» تەڭپۇڭلۇقىنى يوقىتىپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە مىللىي تىل جىددىي كرىزىسقا ئۇچراپ، مەدەنىيەتتە كەڭ كۆلەمدە رۇسلىشىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى، ھەتتا رۇس تىلىنى ئانا تىل ھېسابلايدىغانلارنىڭ سانى كۇنساناپ كۆپەيدى. مۇستەقىللىق جاكارلىشتىن ئىلگىرىكى قىرغىزستان پايتەختى بىشكەك (فرونزې) تە قىرغىز تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان ئەڭ ئاخىرقى بىر ئوتتۇرا مەكتەپمۇ تاقىلىپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەنىدى...

لېكىن، ئۆزبېكستاننىڭ ئەھۋالى باشقىچە ئىدى. ئۆزبېكلەرمۇ ئوخشاشلا رۇس مەدەنىيىتىنىڭ كۇچلۇك رادىئاتسىيىسىگە دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئەسلىدىنلا مۇئەييەن ئەنئەنىۋى ئاساسقا ئىگە شەھەر ۋە تېرىم مەدەنىيىتى بولغاچقا، رۇس مەدەنىيىتىنىڭ كۇچلۇك ئېقىمىغا قارشى ئىنكاس قايتۇرالىدى، شۇنداقلا سىرتقى مەدەنىيەت بىلەن مۇئامىلە قىلىشتىكى تەڭپۇڭلۇقنى يوقىتىپ قويمىدى... بۇنىڭدىكى سىر دەل ئۆزبېكلەرنىڭ ئەنئەنىۋى شەھەر مەدەنى-

يىتى ۋە مىللىي پسخىك جۇغلانمىغا باي تېرىم مىللىتى بولغانلىقى. دىندۇر. تېخىمۇ توغرىسى ئۆزىگە جاھىل، قېرىلارچە ئېغىر - بېسىق خاراكتېر يېتىلدۈرگەن، كولخوز - قىشلاقلىرىدىن ئايرىلالمايدىغان، پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقىنى پاختا بىلەن تەمىنلىگەن ئۆزبېك دېھقانلىرىنىڭ بولغانلىقىدىندۇر.

دېمەك، دېھقان مىللەتكە خاس ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان، جاھىل، سىغدۇرۇشچان روھىي تىندۈرما مىللىتىمىز مەدەنىيەت پسخىكىسىنى شەكىللەندۈرگەن مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرىدۇر.

ئۇچىنچى، كۆپ قېتىملىق ئېتىقاد كرىزىسىدىن كېلىپ چىققان «قايتىدىن قۇرۇش» پسخىكىسى

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، چەت ئەللەر بىلەن بولغان بېرىش - كېلىشنىڭ كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇرۇمچى قاتارلىق بىر قىسىم چوڭ شەھەرلەردە يوشۇرۇنچە چېركاۋلارنى زىيارەت قىلىپ تۇرىدىغان، مىلاد بايرىمىنى ئۆتكۈزۈشكە قاتناشقانلىقىدىن ھاياجانغا چۆمىدىغان، «ئىنجىل» تەرجىمىلىرىنى تارقىتىشقا ئۇرۇنۇۋاتقان، بوينىغا «كرست» شەكىللىك ئالتۇنرەڭ مېدالىئون ئېسىۋالىدىغان بىر قىسىم ياشلار پەيدا بولۇپ قالدى. بۇ ھال كىشىگە مىللىتىمىز يەنە بىر قېتىملىق ئېتىقاد كرىزىسىنىڭ يوشۇرۇن خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتامدۇ - قانداق؟ دېگەن ۋەھىمىنى سېلىپ، ئادەمنىڭ توۋا دېگۈسىنى كەلتۈرىدۇ. شۇنداق، توۋا دەيمىز، ئەمدى بولدى، بەس! مىللىتىمىز ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن بىر قانچە قېتىملىق ئېتىقاد كرىزىسى بىزگە ئاز بولمىغان تارىخىي ساۋاقلارنى قالدۇرۇپ كەتتى.

مىلادىيە VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا، گۇللەنگەن دەۋرگە كىرگەن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا لوياڭدىن چىققان تۆت نەپەر مانى دىنى راھىبى يۇقىرى قاتلام ئىچىدە ھەدەپ دىن تارقاتتى، نەتىجىدە ئۇزاق ئۆتمەيلا خانلىق تەۋەسىدە مانى دىنى ئەۋج ئېلىپ، شىمالىي

ئاسىيانىڭ جەڭگىۋار يايلاق ھاياتىغا ماسلاشقان شامان دىنى قاتتىق خىرىسقا دۇچ كەلدى. شامانىزم ئېتىقادىدىن مانى دىنىغا كۆچۈش پۈتكۈل مىللەتنىڭ روھىي دۇنياسىدا ئىلگىرىكى ھەممە نەرسىنى ئىنكار قىلىپ، قايتىدىن قۇرۇشتەك مەنىۋى ھالەتنى شەكىللەندۈرۈپ، مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى تۇنجى قېتىملىق كرىزىسنى پەيدا قىلدى. «مانى دىنى ئۆز تەلىماتلىرىدا جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈشنى قەتئىي مەنئى قىلاتتى. بۇ ھال يايلاق مۇھىتىدا ئۆزىدە ياۋايى جەسۇرلۇق ۋە كۈچ-تۈكۈرلۈك يېتىلدۈرگەن مىللىي روھ بىلەن سىغىشالمايتتى، چار-ۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا تېخىمۇ ماسلىشالمايتتى»①، ئە-مەلىيەتتە، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 840 ـ يىلىدىكى زور ھالاكەت-تىدە ئاشۇ قېتىمقى ئېتىقاد كرىزىسىنىڭمۇ مۇئەييەن تەسىرلىرى بار ئىدى.

ئۇيغۇرلار كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئالغاچ كەلگەن شامان ۋە مانى دىنلىرىنى تاشلاپ، تارىم ۋادىسىدا زور گۈللىنىشكە ئېرىشكەن بۇد-دىزم ئېتىقادى ۋە مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى، نەتى-جىدە يەنە بىر قېتىملىق ئېتىقاد كرىزىسى يۈز بېرىپ، مىللەتنىڭ روھىيەت دۇنياسىدا «قايتا قۇرۇش» يەنە باشلاندى. چۈنكى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن مەزگىللەردە تارىم ۋادىسىدا بۇددىزم ئاللىقاچان مىڭ يىلغا يېقىن تارىخقا ئىگە بولۇپ قالغانىدى. تارىم ۋادىسىدا چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى «قايتا قۇرۇش» تاكى X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى بىر نۇرلۇق سەھەردە ئاتۇش دىيارىدىكى بىر جىلغىدا تۇنجى ئەزان ئاۋازى ياڭرىغانغا قەدەر داۋاملاشتى. مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان، مىللىتىمىز روھىي ماھىيىتىنى سۈغۇرۇپ كەلگەن بۇددىزم ئەقىدىسى ھاياتىي كۈچى تولۇپ تاشقان يېڭى بىر دىنىنىڭ

---

① توختى مۇزئارت: «ئۇيغۇر تارىخ مەدەنىيىتى ئۈستىدە تەتقىقات»، مىللەتلەر نەشرى-ياتى، 1995 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 131 ـ، 132 ـ بەتلەر.

كۆچلۈك خىرىستىئا دۇچ كەلگەنىدى. بۇددىزم ئەقىدىسىدىن ئىسلامىيەتكە كۆچۈش مىللىتىمىز تارىخىدا كۆلىمى ئاز زور، پوزىتسىيىسى ئاز كەسكىن، تەسىرى ئاز چوڭقۇر بولغان بىر قېتىملىق «قايتا قۇرۇش» ھەرىكىتى بولدى. ئىسلام دىنى بىر خۇدالىق دىن بولغاچقا، ئەقىدىدىكى مۇتلەق كەسكىنلىكنى تەلەپ قىلاتتى، شۇنداقلا ئۆزىدىن باشقا ھەر قانداق ئېتىقادنى ئىنكار قىلاتتى. قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىنىڭ ئىسلاملىشىشى تارىم ۋادىسىدىكى بۇددىزم مەدەنىيىتىگە قاتتىق زەربە بەردى. بۇ قېتىمقى «قايتا قۇرۇش» تاكى XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇمۇل رايونى تامامەن ئىسلاملاشقانغا قەدەر، بەش ئەسىردىن ئۇزاقراق ۋاقىت جەريانىدا ئېلىپ بېرىلدى. بۇ جەريانىدا بۇددىزم مەدەنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ھەر قانداق نەرسە مۇرەسسەسىز رەۋىشتە ئىنكار قىلىنىپ، خارابىگە ئايلانغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ئۈستىگە يېپىيېڭى ئىسلام مەدەنىيىتى تىكلەپ چىقىلدى. دەرۋەقە، ھەرقانداق بىر دىن ئۆزىدىن ئاۋۋالقى دىنلارنىڭ تەسىرىنى تامامەن يوق قىلىۋېتىشكە قادىر ئەمەس، بەلكى ئىلگىرىكى دىنلارنىڭ بىر قىسىم مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ تاشلايدۇ. دىن بىر خىل ئېتىقاد تۈسىنى ئالغان ئاڭ فورماتسىيىسىگە مەنسۇپ نەرسە بولسىمۇ، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، تارىخىمىزدا يۈز بەرگەن نۇرغۇن قېتىملىق ئېتىقاد كىرىزىسى ۋە «قايتا قۇرۇش» ھەرىكىتى ئەمەلىيەتتە مەلۇم جەھەتتىن بىر خىل مەدەنىيەت كىرىزىسى ۋە مەدەنىيەتتىكى «قايتا قۇرۇش» ھەرىكىتىدۇر. بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللىتىمىز ھەر قېتىملىق ئېتىقاد ئالماشتۇرۇشقا دۇچ كەلگەندە، ئىلگىرىكى ھەممە سەرگۈزەشتىلىرىنى، ئۆتمۈشىنى، مەدەنىيىتىنى، تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى بىراقلا ئىرغىتىپ تاشلىۋېتىپ، نۆلدىن باشلىنىدىغان يېڭى دۇنيانى تىكلەشكە ئۇرۇنىدىغان «قايتا قۇرۇش» پىسخىكىسىنى تەكرارلاپ تۇردى. شۇڭا، مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى بۇ خىل ھالەتنى

گويا تەكلىماكان باغرىدىكى بىر كىچىدە قۇم ئاستىغا غايىب بولىدۇ-غان، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا بىر يېڭى بوستانلىقنى قايتىدىن بەرپا قىلىشقا باشلايدىغان «قايتا قۇرۇش» روھىغا ئوخشىتىش مۇمكىن.

ئۇيغۇرلار بىلەن يەھۇدىيلارنىڭ تارىخىي قىسمەتلىرىنى سېلىش-تۇرساق نۇرغۇن ئوخشاشلىقلارنى بايقايمىز. ھەر ئىككى مىللەت ئوخ-شاشلا چۆل - جەزىرىدە بوستانلىق يارىتىپ ئاۋۇغان، تارىخىي خاراك-تېرلىك چوڭ كۆچۈشلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن (ئۇيغۇرلار ئورخۇن ۋادىسىدىن تارىم ئويمانلىقىغا كۆچكەن بولسا، يەھۇدىيلارنىڭ ئەجداد-لىرى مىسىردىن كەنئانغا، قەدىمكى بابىلدىن ئېرۇسالىمغا كۆچ-كەن)؛ ھەر ئىككى مىللەت تارىختىن بۇيان تىجارەتنى ئۆزلىرىنىڭ مۇھىم ئىگىلىك شەكىللىرىنىڭ بىرى قىلغان، شۇنداقلا باشقا مىللەت-لەردە كەم ئۇچرايدىغان سودا ئېڭىنى يېتىلدۇرگەن. ئۇنداقتا، بۇگۇن-كى دۇنيادا يەھۇدىيلار قانداق قىلىپ ئەڭ ئىلغار مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى؟ ئاللىقاچان ئۆلگەن ئىبراي تىلىنى، قانىتىق خىرىستا دۇچ كەلگەن مىللىي مەدەنىيىتىنى نېمە ئۈچۈن تىرىلدۇرەلىدى؟

ئەمەلىيەتتە، يەھۇدىيلارنىڭ بېشىغا كەلگەن تالاي قېتىملىق ھا-يات - ماماتلىق تارىخىي قىسمەتلەر بىزنىڭكىدىنمۇ ئېغىر بولغانىدى. ئۇلار ۋەتەنسىزلىك، خورلۇق ۋە ھالاكەتلىك تەقدىر ئىچىدە ياشاۋې-تىپ: «مەن مەندۇرمەن، مەندىن ئاۋۋال يەھۇدىيمەن» دېگەن ماقال-نىڭ مەنىسىنى مەڭگۈ ئېسىدە ساقلىدى. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلە-رىغا قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن يەھۇدىي كۆچمەنلىرى ھەر خىل دىن، ھەر خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ كۈچلۈك خىرىسىغا يەھۇدىي دىنىنىڭ رو-ھى ئارقىلىق جۇغلىغان مىللىي مەدەنىيەت تىندۇرمىسى ئارقىلىق تاقابىل تۇردى. سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئىجابىي تەسىرلىرىنى يەھۇ-دىي دىنى ئارقىلىق داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئاساسىغا قوبۇل قىلدى. ئېھتىمال، دۇنيادا تارىختىن بۇيان دىنىي ئېتىقادىنى ئىزچىل ئۆزگەرتمەي كەلگەن مىللەت پەقەت يەھۇدىيلار

بولسا كېرەك. ناتىستلارنىڭ جازا لاگېرىدا، ياۋروپادىكى ئوخشىمىغان ئەللەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت مۇھىتىدا ئۆسكەن يەھۇدي تۇتقۇنلىرىنىڭ ناھايىتى تېزلا ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىكتە كۈرەش قىلالىشى يەھۇدي مىللىتىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى مۇستەھكەم مىللىي روھىنىڭ سەۋەبىدىن بولغان.

لېكىن، بىزدىكى كۆپ قېتىملىق ئېتىقاد ئالماشتۇرۇشلاردىن كېلىپ چىققان «قايتا قۇرۇش»، «تۆنۈگۈننى ئۇنتۇپ بۈگۈننى يارىتىش» پىسخىكىسى مىللىتىمىزنىڭ ئاسان قىزىپ تېز سوۋۇيدىغان، ئۇزۇكلۇك ئىچىدە چاقناشنى ئىستەيدىغان، تىنىمسىز تەۋرىنىپ تۇرىدىغان خاراكتېرىنى بەلگىلەپ قويدى. مىللىتىمىزنىڭ شامان، مانىي، بۇددىزم، زورائاستر، نېستورى ۋە ئىسلام قاتارلىق دىنلارنىڭ ھەممىسىگە بىر قېتىمدىن ئېتىقاد قىلىپ باققانلىقى، تالاي قېتىم يېزىق ئالماشتۇرغانلىقى، ئۆز تىلىدا نۇرغۇن تىللارنىڭ ئېلىمېنتلىرىنى ساقلىغانلىقىدەك تارىخىي پاكىتلار ئۇلارنىڭ مۇرەككەپ، كۆپ قىرلىق خاراكتېرىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

تۆتىنچى، ئارىلاشما مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە غىدىقلىنىشنى شەرت قىلىدىغان روھىي قۇرۇلما

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى تارىم ئويمانلىقى، ئىلى ۋادىسى ۋە تۇرپان ـ قۇمۇل ئويمانلىقلىرىدىكى يېشىل بوستانلىقلىرىنى مەركەز قىلغان تېرىم مەدەنىيىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل مەدەنىيەت شەرقنىڭ چوڭ دەريا ۋادىلىرىنى ئاساس قىلغان، ئەنئەنگە ھېرىسمەن، ئىچكى مايىللىقى كۈچلۈك، بېكىنمە ھالەتتىكى تېرىم مەدەنىيىتىگە تۇپتىن ئوخشىمايتتى. تارىم مەدەنىيىتىنىڭ ئىچكى تىنىدۇرمىسىدا يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ جاسارىتى بىلەن تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ جاھىللىقىدىن يۇغۇرۇلغان، يېپەك يولى ئارقىلىق شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىدىن ھەرخىل رەڭ ـ پۇراق

ئالغان ئارىلاشما ئەندىزە مۇھىم ئورۇننى تۇتقانىدى. بوستانلىقلارنى ياراتقۇچى دېھقانلار مۇتىدىل بەلۋاغنىڭ تېرىمچىلىرىدەك ھۆل - يېغىن مول، ئىقلىمى ئىللىق، تەبىئەتكە تايىنىپ كۈن كەچۈرىدىغان مۇقىم، زىلزىلىلەردىن خالىي شارائىتقا ئىگە ئەمەس ئىدى، تەبىئەت ئۇلارنى پەيلىمەيتتى، بەلكى ئۇلار تەبىئەتنى — پايانسىز قۇملۇقلارنى، سۇسىز چۆللەرنى، قۇرغاق ئىقلىمنى پەيلەيتتى. شۇڭا، بۇ يەردىكى تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە دېھقان مىللەتنىڭ قۇرغاق روھى ئاسىيانىڭ مۇتىدىل رايونلىرىدىكى تېرىمچىلارنىڭ ھۆل، يېپىشاڭغۇ خاراكتېرىگە ئوخشىمايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، تارىم ئويمانلىقى ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى بىر چوڭقۇر بالىياتقۇ بولۇشىغا قارىماي، يېپەك يولى ئېلىپ كەلگەن جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىكىگە تايىنىپ، ئۆز ۋۇجۇدىنى كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ خۇرۇچلىرى بىلەن تىندۇرغانىدى. شۇڭا، مىللىتىمىز مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيەتلىك خاراكتېرى ئىچكى يېپىشاڭغۇلۇقتىن كۆرە سىرتقا ئىنتىلىشچانلىق ۋە تاش مايىللىقتا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان؛ سىرتقى غىدىقلىنىشنى ئۆز گۈللىنىشىنىڭ پىلتىسى ۋە ئالدىنقى شەرتى قىلغان. XV ئەسىرگە كەلگەندە، كونا قۇرۇقلۇقتىكى يېپەك يولىنىڭ ئالتۇن دەۋرى پۈتۈنلەي ئاخىرلاشتى. يېڭى دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى ۋە پار ماشىنىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى قېرىپ، تىنىپ كەتكەن ئاسىيانى دەۋرنىڭ كەينىگە تاشلاپ قويدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان 500 يىل داۋامىدا «ئۇنتۇلغان زونا»غا ئايلانغان تارىم ۋادىسى ھېچقانداق بىر يېڭى مەدەنىيەتنىڭ غىدىقلىشىغا، ھېچقانداق بىر تاشقى تەسىرنىڭ زەرەتلىشىگە ئۇچرىمىدى. ھەرخىل گۈللەرنىڭ رەڭ - پۇراقلىرىدىن بەھىر ئېلىپ كۆنگەن ۋە ئۆز كۆڭلىنى ياشارتىپ ئۆگەنگەن بۇ «بۇيۇك ئاتا» ئاستا - ئاستا بەللىرى مۆكچەيگەن، ساقاللىرى چاڭگىلاشقان، ۋۇجۇدى قېرىغان بىر بوۋايغا ئايلاندى... ئەۋالىدىن كېيىن، 500 يىلغا يېقىن داۋاملاشقان مەدەنىيىتىمىزدىكى

«ۋاكۇئۇملۇق» ئەملىيەتتە ئىچكى جەھەتتىكى روھىي مەھكۇملۇق بىلەن تاشقى جەھەتتىكى تەنھا ـ يېتىملىكنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

دېمەك، بىر مەھەل گۇللىنىشكە ئېرىشكەن، ھەرخىل مەدەنىيەت لەرنىڭ ئۆز ئارا يۇغۇرۇلۇشىدىن كۆزلەرنى قاماشتۇرغان، تارىمدىكى ئارىلاشما مەدەنىيەت ئەندىزىسى يېقىنقى زامانغا كەلگەندە بېكىك، تەنھا مۇھىتتا قاغجىرىغان تەكلىماكان چۆلىنىڭ سۇكۇتلىرىدەك چوڭقۇر لاتقىلارغا تىنىپ كەتكەنىدى. مەشھۇر تارىخچى ھىتتى ئۆزىنىڭ «ئەرەبلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابىدا: «پۈرسەت تاپسىلا باشقىلارنىڭ مەدەنىيىتى ئارقىلىق ئۆزىنى سۇغىرىپ تۇرۇش قۇملۇق خەلقلىرىنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر قانچە يۈز يىللىق ئىچكى مەنىۋى جۇغلانمىسى مۇئەييەن غىدىقلىنىشقا ئۇچرىغان ھامان، گويا تۇيۇقسىزلا ئويغانغاندەك ھەممە يەرنى لەرزىگە كەلتۈرۈپ تاشلايدۇ...»① دەپ يازغانىدى.

دەرۋەقە، تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ قۇم تېگىدە ئۇزاققىچە بېسىلىپ ياتتى، ئۇسسۇزلۇق ئازابىدىن تاڭلايلىرى چاك ـ چاك يېرىلدى، تىندۇرمىدىكى لاتقىلىرى چىرىدى... پەقەت XX ئەسىرنىڭ تاڭ نۇرى مۇدھىش تۇنلەرنىڭ پەردىسىنى قايرىغان چاغدىلا، بالىيانقۇدا تولىمۇ ئۇزاق يېتىپ تۇنجۇقۇپ قالاي دەپ قالغان بۇ تۆرەلمە يېڭى ھاۋادىن ئاز ـ تولا نەپەس ئېلىشقا باشلىدى...

① فىلىپ. ھىتتى(ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 26 ـ بەت.

XX ئەسىر روھى ۋە تارىمدىكى غەربىلىق

غەربىلىق ھەقىقەتەنمۇ بىزنىڭ بالىياتقۇ شەكىلدىكى بۇ ئانا تۈپ-رىقىمىزنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىر مابەينىدىكى روھىي قىسمىتى ئە-دى. مىللىتىمىزنىڭ يايلاق دەۋرىدىن قېپقالغان قىزىققان جاسارىتى بىلەن تەرىم ھاياتى بەخش ئەتكەن سوغۇققان نازاكەتتىدىن شەكىللەن-گەن روھىي قۇرۇلمىسى يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، ئاسىيانىڭ چۆش-كۈنلىشىشى بىلەن شەرقچە غەربىلىق ئازابىغا مۇپتىلا بولغانىدى. تېخىمۇ توغرىسى، بۇ ئاسىيادىكى تەنھالىق ئارىلىنىڭ غەربىلىقى ئە-دى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بىلەن تارىم ۋادىسىنىڭ تېمۇرىيەر ئىمپې-رىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى روھىيەت ۋاكۇئۇملۇقى بىلەن پىسە-خىك ياتلىشىشىنى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ كۈنساناپ زەئىپلىشۋاتقان تارىخىي تەقدىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە بەلگىلەپ قويغانىدى. شۇڭا، شاھ مەشرەپنىڭ نەمەنگان بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدىكى توپىلىق يوللار-دا ئېيتقان: «غەربىلىق شەھىرىدە يۈرسەم، مېنى يوقلار كىشى بارمۇ! ؟»① دېگەن مىسرالىرى بىلەن مولا مۇسا سايرامىنىڭ: «ئا-راملىق خۇددى ئەنقا قۇشىنىڭ تۇخۇمىدەك غايىب بولدى، تىنچلىق خۇددى سۈمۈرغ قۇشىدەك كۆھقاپنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتىيا. . .»② دېگەن سۆزلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ يېقىنقى دەۋر-لەردىكى ئىجتىمائىي غەربىلىقنىڭ روشەن ئىنكاسى ئىدى.

دەرۋەقە، ھەر قانداق بىر ئىنساندا غەربىلىق تۇيغۇسى بولىدۇ،

---

① «مەشرەپ شېئىرىيىتىدىن»، 69 ـ بەت، تاشكەنت، 1979 ـ يىل، ئۇزبېكچە نەشرى.

② مولا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدىي»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 ـ يىل نەشرى، 175 ـ بەت.

يەنە كېلىپ بۇ خىل تۈيغۇ ئىنسان ھاياتىنىڭ مۇئەييەن بىر باسقۇچىدا گەۋدىلىكرەك ئىپادىلىنىدۇ. چوڭ جەھەتتىن ئېيتقاندا، تۈرغۇن مىللەتلەرنىڭ تارىخىدىمۇ ياكى بۇنداق، ياكى ئۇنداق شەكىلدىكى غېرىبلىق ۋە تەنھالىق دەۋرى بولغان. يەھۇدىيلارنىڭ قان - ياشلىق تارىخى — يۇرتىدىن قوغلىنىشى، نەچچە مىڭ يىللىق سەرسان - سەرگەردانلىق تۇرمۇشى، ناتىنستلار لاگېرلىرىدىكى ھالاكەتلىك تەقدىرى بىزگە يەھۇدي مىللىتىنىڭ غېرىبلىق تۈيغۇسىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان خەلق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇلار يەرشارىنىڭ ھەممىلا بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىدا، غېرىبلىق ھۆكۈم سۈرگەن مۇھىتتا سانسىز كۈن - تۈنلەرنى ئۆتكۈزۈپ، ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزلىرىنى قۇتقۇزدى. شۇڭا، فرانسۇز مۇتەپەككۇرى مونتېسكيۇ بۇنىڭدىن ئاز كەم ئۈچ ئەسىر ئىلگىرىلا: «دائىم ھالاكەت قىسمىتىگە ئۇچراپ تۇرىدىغان، بىراق يەنە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ ۋە ئىزچىل تۇردە كۆپىيىپ تۇر بىدىغان يەھۇدىيلار بىردىنبىر ئۈمىد بىلەن ئۇزلۇكسىز ھالدا ئۇچرىغان بۇزغۇنچىلىقلارنى ۋە زىيانلارنى تولدۇرۇپ كەلمەكتە. بۇ ئۇلارنىڭ بارلىق ئائىلىرى قۇدرەتلىك بىر خانلىقنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ، كەلگۈسىدە پۈتۈن دۇنيانىڭ تايانچىسىغا ئايلىنىشىنى ئۈمىد قىلغانلىقىدىندۇر»[1] دەيدۇ.

مۇستەملىكىچىلىك دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى لاتىن ئامېرىكىسى گەرچە مىللىي مۇستەقىللىككە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن يېقىنقى يۈز نەچچە يىلدىن بۇيان يەر شارىدىكى تاشلاندۇق قىتئە سۈپىتىدە چوڭقۇر دەرىجىدىكى روھىي غېرىبلىقنى بېشىدىن كەچۈرگەنىدى. شۇڭا، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدە سېھرىي رېئالىزم

---

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 360 - بەت.

ئېقىمىنىڭ بۇ يەردە مەيدانغا كېلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. گارسىيا ماركۇسنىڭ «يۇز يىل غېرىبلىق» رومانىدىكى بۇ ئېندىيە جەمەتىنىڭ روھىي غېرىبلىقى ئەمەلىيەتتە پۈتكۈل لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ غېرىبلىقى ئىدى.

غېرىبلىق ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى بىر خىل يوشۇرۇن روھىي ماھىيەت بولۇپ، مەلۇم مىللەتكە نىسبەتەن ئۇنىڭ كوللېكتىپ يوشۇرۇن ئېڭىدا جۇغلانغان بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئۆز ھاياتىدا ھەر قېتىم ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ھېس قىلغان ھامان نامەلۇم بىر نەرسىنىڭ كەملىكىنى، بەلكى بۇ نەرسىگە مەڭگۈ ئېرىشكىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتىشى؛ ئىجتىمائىي كوللېكتىپ سۈپىتىدە ئورتاق روھىيەت گەۋدىسىگە ئۈيۇشقان مەلۇم بىر مىللەتنىڭ ھالاكەت سىنىقىغا دۇچ كەلگەن ھامان ئۆزىدىكى غېرىبلىق تۇيغۇسىنى ئىرغىتىپ تاشلاپ يېپىيېڭى تۇغۇمغا ئېرىشىشنى ئىستىشى ئۇنىڭ جۇملىسىدىندۇر. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىنسان چوڭقۇر دەرىجىدىكى غېرىبلىق تۇيغۇسىنى ھېس قىلغۇچى، شۇنداقلا غېرىبلىقتىن قۇتۇلۇشنى ھەر ۋاقىت ئىستەگۈچىدۇر، تۇغۇم بىلەن باشلانغان غېرىبلىق پەقەت ئۆلۈم بىلەنلا ئاخىرلىشىدۇ. ھەرقانداق مىللەتنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئەمەلىيەتتە مىللىي روھىيەتتە تەكرار - تەكرار كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان چاڭقاش، غېرىبلىقتىن قۇتۇلۇش، كەمتۈكلۈكنى تولۇقلاش بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ئۇزلۇكسىز جەريانىدۇر. شۇڭا، مېكسىكا شائىرى ئوكتاۋىئو پاز ئۆزىنىڭ «غېرىبلىق قەسىرى» ناملىق ئەسىرىدە: «سۈررەئ بالىياتقۇ ئىچىدە تۇمان كەبى لەيلىمە ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدىغان تۆرەلمىنىڭ ھاياتلا جىمى غېرىبلىقلاردىن خالىي ھاياتتۇر. بىز تۇغۇلغان ھامان ئانا قۇرسىقىدىكى ئاڭسىز ھاياتتىن مەھرۇم بولىمىز. بالىياتقۇ ئىچىدىكى ھاياتلىقتا ئىستەك بىلەن قانال ئەت ئوتتۇرىسىدا زەررىچە ئارىلىق مەۋجۇت ئەمەس. . . بىز بالىياتقۇ-

دىن ھەيدەپ چىقىرىلغان ھامان بىرىنچى قېتىم ھەقىقىي يوسۇندىكى ئازابلىق روھىي ھالقىشنى بېشىمىزدىن كەچۈرىمىز، شۇنداقلا بىزگە تامامەن يات بىر دۇنياغا چۈشىمىز، ھايانقا نىسبەتەن مەھرۇملۇق، كەمتۈكلۈك، غېرىبلىق ھېس قىلمىز، چوڭ بولغانسېرى بۇ خىل تۇيغۇ تەنھالىق تۇيغۇسىغا ئايلىنىدۇ. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، بىز تۇغۇلۇشىمىزدىنلا غېرىبلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغۇچىلارمىز. بىزنىڭ ھاياتلىق سەپىرىمىزدىكى جىمى ئۇرۇنۇشلىرىمىز غېرىبلىقتىن قۇتۇلۇش، خالاس. شۇڭا غېرىبلىق تۇيغۇسى مۇنداق ئىككى خىل مەنىگە ئىگە؛ بىرى، ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ ئويغىنىشىدىن دېرەك بېرىدۇ؛ يەنە بىرى، ئۆزلۈكتىن قۇتۇلۇش ئىستىكىنى نامايان قىلىدۇ. دېمەك، غېرىبلىق بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزنىڭ ئەسلى مەزمۇنى، شۇنداقلا روھىيەت ئالىمىمىزنى تازىلىغۇچى بىر خىل مەنىۋى سىناقتىن ئىبارەت. . . »①

شەخس سۈپىتىدىكى ھەر بىر ئىنسان ئۆچۈن تۇغۇلۇش ۋە ئۆلۈشنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا غېرىبلىق سىنىقىدۇر. بىز تۇغۇلغان ئاشۇ دەقىقىدىن باشلانغان غېرىبلىقىمىز ئۆلۈم بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. چۈنكى ئۆلۈم ۋەھىمىسى غېرىبلىق تۇيغۇسىغا ئوخشاشلا ھاياتلىق سەپىرىمىزگە باشتىن - ئاخىر يانداشقان. ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ ھاياتىمىز ئۆلۈمنى ئۆگىنىدىغان بىر كۇندىلىك خاتىرىدۇر.② «قۇرئان كەرىم» دىكى «ھەر بىر جان ئىگىسى ئۆلۈمنىڭ تەمىنى تېتىغۇچىدۇر»③ دېگەن ئايەتمۇ بۇ نۇقتىنى دەللىلەيدۇ. ئارنولد توينبىنىڭ قارىشىچە، غېرىبلىق زەئىپلەشكەن دۇنيا بىلەن خوشلىشىش، روھىي پارلاقلىققا قايتىش ۋە ئەڭ ئاخىرقى كۈرەش ئۇچۇن تەييارلىنىش

---

① ② ئوكتاۋئىو پاز: «تەنھالىق قەسىرى» — «چەت ئەل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى خەنزۇچە، 1992 - يىللىق 3 - سان.

③ «قۇرئان كەرىم»، سۈرە ئال - ئىمران، مىللەتلەر نەشرىياتى، 185 - بەت، 1986 - يىل نەشرى.

ئىدى. ئۇ بۇ پىكرىنى پلاتوننىڭ غارى، سان ـ پاۋلونىڭ تۆھپىلىرى، ساكيامونى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە دانىشمان يارانقان يېڭى دۇنيا ئارقىلىق ئىزاھلىدى①.

دېمەك، مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ تارىخىدىن ئۆزىگە خاس غېرىبلىق دىئالېكتىكىسىنى بايقىغىلى بولىدۇ، بۇ خىل دىئالېكتىكا ماكان ۋە زامان دولقۇنلىرىدا ئۆزلۈكسىز تولۇقلىنىپ بارىدۇ. مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى ئالدىنقى شەرتنىڭ بىرى پىسخىك جۇغلانمىلىرىنىڭ ھەر ۋاقىت يېڭىلىنىپ تۇرۇشىدۇر. ئۇزلۇكسىز غىدىقلىنىپ تۇرۇشتىن مەھرۇم بولغان، سىرتقى رادىئاتسىيىلەر بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتى يوق، ئىچكى مەنىۋى تىندۇرمىسى قېرىپ كەتكەن ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ روھىي ھەت بوشلۇقىدا مۇقەررەر ھالدا غېرىبلىق ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. يەنە كېلىپ، مۇنداق غېرىبلىق ئازابى شۇ مىللەتنىڭ سىياسىي چۈشكۈنلىكىنى، مەدەنىيەتتىكى ياتلىشىشنى ۋە پىسخىك چېكىنىشىنى كۈچەيتىۋېتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن XX ئەسىرنىڭ تاڭ نۇرى پۈتكۈل دۇنيانى يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە ئېلىپ كىرگەن چاغدا، سىرت بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالغان بىكىك ھالەتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى چوڭقۇر دەرىجىدىكى روھىي غېرىبلىق ئازابىنى چەكمەكتە ئىدى. ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى، يەنى تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى پارچىلانغاندىن كېيىنكى بۇنداق ئۇزۇنغا سوزۇلغان غېرىبلىق ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ روھىي مەھكۇملۇقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غېرىبلىقى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى تاسادىپىي ھادىسە ئەمەس. ئۇ ۋۇجۇدى قېرىغان، شەرقچە ئۇزاق سۈكۈتلەردىن ئىچكى پىسخىك جۇغلانمىسى تىنغان ئاسىيا قىتئە

---

① ئارنولد توينبى(ئەنگلىيە): «تارىخ تەتقىقاتى»، سودا نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى.

ئەسىنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى بىر ھالسىز تىنىقى ئىدى. ئۇنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك بەختسىز تارىخىنى ئېچىكى نىزا، سىياسىي داۋالغۇش، تەركىدۇنياچىلىق ۋە تېپەككۇر نامراتلىقى بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئېچىكى كېلىمات بەلگىلىگەن بولسا، چوڭ جەھەتتىن دېگۈزگۈكيان دەۋرىنىڭ باشلىنىشى، ئېچىكى قۇرۇقلۇقلارنىڭ چۆلدەرىشى، ئىسلام دۇنياسىنىڭ زەئىپلىشىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۆشكۈنلىشىشىدىن ئىبارەت تاشقى كېلىمات بەلگىلەپ قويغانىدى. شۇنداق بولغاچقا، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى پەلەمپەيسىمان چېكىنىۋاتقان مەنىۋى قۇرۇلمىمىز كۆپ جەھەتتىكى ئامىللار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

▲ يېپەك يولى خارابلاشتى، تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كولدۇرما سادالىرى يەلكەنلىك كېمىلەر ۋە پار ماشىنىلىرىنىڭ گۈدۈك ئاۋازىغا ئورۇن بەردى. بالىياتقۇ شەكلىدىكى تارىم ئويمانلىقى غېرىبلەر ئارىلىغا ئايلاندى. جۇغراپىيىلىك يېتىملىك بۇ مىللەتنىڭ يېقىنقى زامان روھىي زەئىپلىكىنى مەلۇم دەرىجىدە بەلگىلەپ قويدى.

سېھرىي رېئالىزم يازغۇچىلىرى «لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ تەنھالىقىنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكى بەلگىلىگەن» دەپ قاراشقانىدى. دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ يېقىنقى زامان روھىي غېرىبلىقىنمۇ يېپەك يولىنىڭ زاۋاللىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان جۇغراپىيىلىك يېتىملىكى بەلگىلەپ قويغانمۇ ـ قانداق؟ شۇبھىسىزكى، بىزنىڭ ئېگىز تاغ تىزمىلىرى بىلەن قورشىلىپ تۇرغان بۇ دىيارىمىز ئىسمى جىسمىغا لايىق چوڭ «بالىياتقۇ» ئىدى. تەيۋەنلىك ئۇيغۇرشۇناس لىيۇ يىتاڭ ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر تەتقىقاتى» ناملىق كىتابىدا: «تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا ھەيۋەتلىك تەڭرىتاغلىرى، جەنۇبىدا قارا قۇرۇم تاغلىرى، غەربىدە پامىر ئېگىزلىكى،

شەرقىدە خېشى كاربىدورى ئۇنى تۆت تەرەپتىن ئوراپ تۇرىدۇ ۋە نىسبەتەن بىكىك جۇغراپىيىلىك ھالەتنى ھاسىل قىلىدۇ. ئويمانلىق-نىڭ قىش ۋە يازدىكى تېمپېراتۇرا پەرقى زور، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 100 ملليمېتىرغىمۇ يەتمەيدۇ. . . شۇنداق بولغاچقا، جۇغ-راپىيىلىك مۇھىتنىڭ بۇ يەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتمەسلىكى ۋە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلالماس-لىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى»[1] دەپ يازىدۇ.

جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تە-رەققىياتىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى ھەقىقەتەنمۇ سەل قاراشقا بولمايدى-غان بىر مۇھىم ئامىل. شۇڭا گېگىل: «دۇنيا تارىخىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىنى جۇغراپىيىلىك سەھنىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى. مونتېسكيۇ قاتارلىق بىر قىسىم مۇتەپەككۇرلار ۋە راسموسسېن قاتارلىق جۇغراپىيىلىك مۇھىت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ نەزەرىيىسى تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىغا قويغان تەلىماتلار مۇتلەق ئىلمىي نەزەرىيە بولمىسىمۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك يېتەملىكنىڭ بىر مىللەت-نىڭ روھىي دۇنياسىغا كۆرسىتىدىغان سەلبىي تەسىرىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. گاۋىن ھامبلي (Gavin Hambly) جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تارىخىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئوبېكتىپ ھالدا شەرھىلەيدۇ: «تاغلىق يەر شەكلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ زور كۆچۈشلىرى ۋە تارىخىي تەقدىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر، ئەمما چوڭ قۇمۇقلارنىڭ تەسىرىمۇ ئوخشاشلا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. كاسپى دېڭىزى بىلەن ئارال دېڭىز-ى ئوتتۇرىسىدىكى ئۈست - ئۈلت؛ كوپېت تاغلىرى بىلەن ئامۇ دەريالىرى ئارىلىقىدىكى قاراقۇم؛ ئامۇ ۋە سىر دەريالىرىنىڭ تۆۋەن

---

① لېئو پېتاك (تەيۋەن): «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، تەيۋەن جېڭجۇڭ نەشرىياتى، تەيبېي نەشرى، 259 - بەت.

ئېقىمىنى ئايرىپ تۇرغان قىزىلقۇم؛ سىر دەرياسى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىقىدىكى چۆل ئارىلاش بېتىباق دالا؛ ئىچكى ۋە تاشقى موڭغۇلىيە- نى ئايرىپ تۇرغان گوبى، شۇنداقلا تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى، ستەين دۇنيادىكى ئەڭ قورقۇنچلۇق قۇملۇق دەپ تەرىپلىگەن تەكلىما- كان چۆلى قاتارلىق چوڭ قۇملۇقلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي خاراكتېرلىك كۆچۈشلىرى ۋە يۇرۇشلىرىگە ئاجايىپ زور تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن»①. شۇڭلاشقا يېقىنقى زامانغا كەلگەندە دې- گۈز بويلىرىنىڭ گۈللىنىپ، ئىچكى قۇرۇقلۇقلارنىڭ چۆلدەرەپ قې- لىشى، شۇنداقلا مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىي غېرىبلىققا مەھكۇم بولۇشىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جۇغراپە- يىلىك ئەۋزەللىكى ئۇنىڭ پەقەت شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالاقىسىدىكى كۆۋرۈكلۈك ئورنىدا ۋە يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى بولغا- لىقىدا ئىشقا ئاشقانىدى. دېگىز - ئوكيان دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيىتىنى يوقاتـ تى. يېگىباشتىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار ئىچكى ئاسىيا- نىڭ دەشت چۆللىرىسىزمۇ ئۆزلىرىنىڭ يەلكەنلىك كېمىلىرى بىلەن بىمالال ھالدا شەرققە كېلەلەيدىغان بولدى. دېمەك، مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا: «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنسانىيەت تارىخىدا ھەم ئالاھىدە، ھەم زىددىيەتلىك بولغان ئىككى رولنى ئوينىغان. بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرى قۇرغاق، شۇنىڭدەك قاتناش ئالاقـ لىرىدە تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىكى كەمچىل (كۆپ قىسىم دەريالىرى شىمالىي مۇز ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ) بولغانلىقتىن، ئۇ ئۆز ئەتراپىدىكى جۇڭگو، ھىندىستان، ئىران ۋە روسىيە مەدەنىيەتلىرىدىن

---

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، سودا نەشرىيا- تى، 1994 - يىل نەشرى، 6 - بەت.

ئايرىلىپ تۇرىدۇ. لېكىن، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى سودا قانىلى — يېپەك يولى ئەتراپىدىكى ھەرقايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆچۈرلىرىنى ئۇزلۇكسىز رەۋىشتە بۇ يەرگە توشۇپ تۇرىدى. مۇشۇ قانالغا تايىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئەتراپىدىكى ھەرقايسى مەدەنىيەتلەردىن مۇئەييەن بەھىر ئېلىپ تۇردى. ئەگەردە قەدىمكى بۇ سودا يولى بولمىغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسى تولىمۇ قىيىن بولغان بولاتتى. . . »①

ئۇز مەنسىدىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكىنى ئۇنىڭ ئېگىز تاغلىرى ۋە پايانسىز قۇملۇقلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان دېگەندىن كۆرە يېقىنقى زامان دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي مېلودىيىسىنىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇقتىن دېگىز - ئوكيانلارغا يۆتكەلگەنلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان دېيىش تۇزۇك ئىدى. دەرۋەقە، يېپەك يولى خاراپلاشتى، تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كولدۇرما سادالىرى يەلكەنلىك كېمىلەرنىڭ گۈدۈك ئاۋازىغا ئورۇن بەردى. بالىياتقۇ شەكلىدىكى تارىم ئويمانلىقى غەربىلەر ئارىلىغا ئايلاندى. جۇغراپىيىلىك يېتىملىك بۇ مىللەتنىڭ يېقىنقى زامان روھىي زەئىپلىكىنى مەلۇم دەرىجىدە بەلگىلەپ قويدى. نەتىجىدە، يېڭى دەۋرنىڭ تالاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە «بەئەينى توپ ئوقى چۈشكەن بىر چوڭقۇر ئورەككە ئوخشايدىغان»②بۇ خىلۇەت ماكان دەۋردىن تولىمۇ ئارقىدا قالدى. XVI ئەسىرگە كەلگەندە، كونا قۇرۇقلۇقتىكى يېپەك يولىنىڭ ئالتۇن دەۋرى پۈتۈنلەي ئاخىرلاشتى. يېڭى دېگىز يولىنىڭ ئېچىلىشى ۋە پار ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى قېرىپ، تىنىپ كەتكەن ئاسىيانى دەۋرنىڭ كەينىگە تاشلاپ قويدى. مۇنداق روھىي غېرىبلىق مىللىتىمىزنىڭ پىسخىك تىندۇرمىسىنى چىرىتىپ، مەنۇي بېكىنمە-

---

① گاۋىن ھامبلي(ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، 7 - بەت.
② ئا. ن. كوروپاتكىن(روسىيە) : «قەشقەرىيە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983-يىل نەشرى، 1 - بەت.

لىكنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. نەتىجىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي تىللىق قېرىنداش خەلقلەر بىلەن بولغان روھىي ئورتاقلىقمۇ سۈسلاشقا باشلىدى. خۇددى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «يېپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىگە قوشنا ۋە قېرىنداش ئۆزبېك خەلقى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئۆز ئارا ئالاقىلىرىدىمۇ بىر - بىرىگە بولغان بېكىنمىچىلىك، بىر - بىرىدىن يىراقلىشىش، قايىنام - تاشقىنلىق يېپەك يولى ئالاقىلىرىگە نىسبەتەن ياتلىشىش ھالىتى شەكىللەندى»①.

▲ ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ئۆتۈپ كەتتى، نەۋائىينىڭ ئىجادى ئارقىلىق تىكلەنگەن پىكىر كامىللىقى قايتا مەيدانغا كېلەلمىدى، ئەقلىيلىك پرىنسىپلىرىدىن خالىي، تەپەككۇر نامراتلىقى ھۆكۈم سۈرگەن، جاھالەت تۇمانلىرىغا ئورالغان تۇرغۇنلۇق دەۋر باشلاندى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۇزاققا سوزۇلغان غېرىبلىق ئازابى ئىچىدە كلاسسىك دەۋردىن ھازىرقى زامان دەۋرىگە كىرىپ كەلدى.

ئارنولد گىببون رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىشى توغرىسىدا مۇنداق جۈملىلەرنى يازغانىدى: «. . . ئۇلاردا ئەجدادلىرىنىڭ مەنىۋى بايلىقلىرىنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئالغا سىلجىتىش روھى بولمىدى، ئۇلار پەقەتلا ئوقۇدى، ماختىدى ۋە تەقلىد قىلىپ تۇردى، لېكىن ئۇلارنىڭ ھارغىن روھى پىكىر ۋە تەپەككۇردىن يىراق ئىدى. ئون ئەسىرلىك تارىخىي جەريانىدا، ئۇلار ئىنسانىيەتنىڭ ئىززەت - غۇرۇرى ۋە بەخت - سائادىتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھېچقانداق بىر بايقاشنى رويابقا چىقىرالمىدى. ئۆتمۈشتىن قالغان ئىدىيە سىستېمىلىرىغا بىرەرمۇ يېڭى ئۇقۇم قوشالمىدى. ئۇلارنىڭ بىر توپ سەۋر-

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 272 - بەت.

چان، ئۆتمۈشكە سېغىنغۇچى مۇرىتلىرى بولسا كېيىنكى دەۋرنىڭ بىر يۈرۈش رايىش ۋەزخانلىرىغا ئايلاندى»①. رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىش تارىخى تەدرىجىي يوسۇندا پەلەمپەيسىمان ھالەتتە روي بەرگەنىدى، ۋەھالەنكى، مانىزاراتۇننەھر ۋە تارىم ۋادىسىنىڭ چۈشكۈنلىكى تېمۇرىيلەر دەۋرىدىكى ئاخىرقى ئويغىنىش مەزگىلىدە ئېرىشىلگەن روھىي بالانسنى بىراقلا يوقىتىپ قويدى. ئاناتولىيە يېرىم ئارىلىدا باش كۆتۈرگەن ئوسمان تۈركلىرى ناھايىتى تېزلىكتە ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم) ئىمپېرىيىسى ھالاكىتى ئۈستىگە ئۈچ قىتئەگە تۇتاشقان ئىمپېرىيىنى ۋۇجۇدتا چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن XVI ئەسىردىن كېيىن تەدرىجىي چۈشكۈنلىككە قاراپ يۈزلەندى. ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ چۈشكۈنلىككە يۈز تۇتۇشى ئەمەلىيەتتە پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ توسۇپ قالغىلى بولمايدىغان روھىي غېرىبلىقىنى ئاشكارىلاپ قويدى، شۇنداقلا مۇستەبىتكىچىلىك دەۋرىنى ئاچقان خرىستىئان دۇنياسىنىڭ شەرققە بولغان خىرىسىنى كۈچەيتتى. شەرقنىڭ ئىسلام گۈللىنىشى ئارقىلىق ئىشقا ئاشقان ئۇتتۇرا ئەسىردىكى ئەقلىي كامالىتى ۋە پىكىر تاكامۇللۇقى ئاستا ـ ئاستا كەينىگە چېكىنىدى. مونتېسكيۇ «پارس مەكتۇپلىرى» ناملىق كىتابىدا: «مەن بۇ يەردە ئوسمان تۈركلىرى ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەددى ـ ھىسابسىز ئاجىز لىقلىرىنى كۆزۈپ ھەيران قالدىم. بۇ كېسەلمەن گەۋدە ئۆزىنى مۇتەدىل ۋە لايىقىدا تىزگىنلەش ئىقتىدارىنى يوقىتىپ، كۈچى تۈگەپ كېتىۋاتقان دوربەك تېشى پال ـ پال ئىچى غال ـ غال بولۇپ قالماقتىكەن. . . ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەر ھەممىدە مۇكەممەللىشىشكە قاراپ كېتىۋېتىپتۇ. يېڭى كەشپىياتلارنى ئۇلار بەلكىم سان ـ ساناقسىز زىيانلارنى تارتقاندىن كېيىن ئاندىن قوللانسا كېرەك»②دەپ يازىدۇ.

---

① گىببون (قەدىمكى رىم): «رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىش تارىخى»، L I، — «غەرب تەپەككۇر خەزىنىسى»، جىلىن خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىل نەشرى، 116 ـ بەت.

② مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىل نەشرى، 52 ـ، 53 ـ بەتلەر.

مونتېسكيۇ يەنە تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «ئىستانبۇل بىلەن ئىسپاھان دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئىككى ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى، ھەممە مۇشۇ ئىككى مەركەزگە ئىنتىلىدۇ. بىراق بۇ ئىككى پايتەختنىڭ ئۆزى بولسا كۈندىن - كۈنگە خارابلىشىۋاتىدۇ... بۇ دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بېرىۋاتقىنى ئۇششاق - چۈششەك پارا-كەندچىلىك بولماستىن، بەلكى غەزەپ - نەپرەت بىلەن تولغۇ كۆتۈرۈپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ھازىرلىنىش ئىكەنلىكىنى كۆردۈم... بۇ يەر ئىككى ئەسىرگە قالماي زېمىن تالاشقۇچىلارنىڭ ھەيۋەتلىك ئۇرۇش مەيدانىغا ئايلىنىپ قالار، بەلكىم»①. دەرۋەقە، مونتېسكيۇنىڭ بۇ بېشارىتى خاتا بولمىدى. ئۇنىڭ 1721 - يىلى ئېيتقان بۇ سۆزلىرى 1911 - يىلىدىن 1913 - يىلىغىچە بالقان يېرىم ئارىلىدىكى ھەر قايسى دۆلەتلەردىن تەشكىللەنگەن مۇداخىلىچى قوشۇننىڭ ھالسىراپ ئاخىرقى تىنىقى قالغان ئوسمان ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىگە باس-تۇرۇپ كىرىپ نۇرغۇن جايلىرىنى بېسىۋېلىشى بىلەن ئىسپاتلاندى.

ھالبۇكى، تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ زە-ئىپلىشىۋاتقان ھالىدىنمۇ بەتتەر ئىدى. «XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى-دىن بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممە جەھەتتىن چۈشكۈنلىك قاينى-مىغا كىرىپ قېلىشى مۇقەملىشىپ قالغانىدى»②. «مۇھەممەد شايبا-نىخان تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ قالدۇق زېمىنلىرىنى قايتا قۇ-رۇش خام خىيالىنى سۈرۈۋاتقان چاغدا، دۇنيانىڭ يەنە بىر تەرىپىدە، پورتوگالىيەلىك بىر ماتروس ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا-نىڭ ئىقتىسادىي زەئىپلىك تەقدىرىنى بەلگىلەپ قويدى. بۇنداق زەئىپ-لىك تاكى XX ئەسىرگىچە داۋاملاشتى. 1498 - يىلى ۋاسكو داگاما-نىڭ ئۈمىد تۈمشۇقى ئارقىلىق شەرققە بارىدىغان دېڭىز يولىنى ئېچە-شى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خەلقئارا سودا يولىدىكى مۇھىم ئورنىنى بىكار

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇبلىرى»، 54 - ، 347 - بەتلەر.
② گاۋېن ھامىلتون (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى قېزىلمىرى» 235 - بەت.

قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يىپەك يولىنىڭ ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقىتىشى، ئۆز نۆۋىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك چېكىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى»①. يەنە بىر تەرەپتىن «ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرى ماۋەرائۇننەھر ۋە خۇراسان رايونلىرىنى قايتا تۇتۇپ تۇرالىغان بولسىمۇ، لېكىن تارىخىي ئەمەلىيەت ئۇلارنىڭ قولىدىن چوڭ ئىش كەلمەيدىغان، ھەتتا دۆتلۈكى چىقىپ تۇرىدىغان يارىماس ھۆكۈمرانلار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. سىرتقى كۈچلەرنىڭ خىرىسى ۋە مۇداخىلىسىگە دۇچ كەلگەن چاغدا، ئۇلار ھەتتا ئۆز ئىچىدىكى جېدەل - ماجىرالارنىمۇ بېسىقتۇرۇۋىشقا قۇربى يەتمىدى. . . »②. شۇنداق قىلىپ، تېمۇرىيلەر دەۋرىدە قولغا كەلگەن ئاخىرقى ئۈيغۇنىش دەۋرى ئۆتۈپ كەتتى. نەۋائىينىڭ ئىجادى ئارقىلىق تىكلەنگەن پىكىر كامىللىقى قايتا مەيدانغا كېلەلمىدى. ئەقلىيلىك پرىنسىپلىرىدىن خالىي، تەپەككۇر نامراتلىقى ھۆكۈم سۈرگەن ۋە جاھالەت تۇمانلىرىغا ئورالغان تۇرغۇنلۇق دەۋرى باشلاندى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۇزاققا سوزۇلغان غېرىبلىق ئازابى ئىچىدە كلاسسىك دەۋردىن ھازىرقى زامان دەۋرىگە كىرىپ كەلدى.

ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ھەرقانداق مىللەتنىڭ تەرەققىيات تارىخى تۆز سىزىق بويىچە ئىلگىرىلىگەن ئەمەس، بەلكى گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسىيىپ تۇرىدىغان زەنجىرسىمان ھالقىدا بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان. ۋەھالەنكى، يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، تارىخىي چۈشكۈنلىككە يۈز تۇتقان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۆتمۈشتىكى سەلتەنىتىنى قايتا تىكلەشكە مۇۋەپپەق بولالمىدى. ئىقتىسادىي قاششاقلىق، سىياسىي مۇقىمسىزلىق ۋە روھىي مەھكۇملۇق كەلتۈرۈپ چىقارغان پاسسىپ، پەسكەش كېلىمات مىللەتنىڭ ئىچكى ئۈيۈشۈش كۈچى ۋە مەنىۋىي غالىبلىق خاراكتېرىنى،

---

① ② گاۋىن ھامىلتون(ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» 235 ـ 220 ـ بەتلەر.

ئاجىزلاشتۇردى. ئۇزاققىچە يېڭىلانماي، تۇرغۇن ھالەتنى داۋاملاشتۇ-رۇپ كەلگەن ئىچكى روھىي تىندۇرما بارغانسېرى تىنىپ، قېرىپ كەتتى. خۇددى مونتېسكيۇ ئېيتقاندەك: «خەلقنى يېتەرلىك جاسارەت ئاتا قىلىدىغان نۇرغۇنلىغان زۇرۇر نەرسىلەردىن ۋاز كېچىلسە، مەلۇم-لەت ئاستا - ئاستا خارابلىشىدۇ»①. نەۋائىيدىن كېيىن تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بىزنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىمىزدا پارتلاش خا-راكتېرلىك پىكىر ئىنقىلابى بولۇپ باقمىدى. نىزامىيدىن باشلىنىپ، نەۋائىي ئىجادىدا يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلگەن «خەمسە» لەر، ئاشىق-مەشۇقلار داستانلىرى، پەند - نەسىھەت مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر، پەيغەمبەرلەر رىۋايەتلىرى كېيىنكى 500 يىل مابەينىدە تەكرار - تەكرار يېزىلدى. سەۋرچان خەتتاتلار تەرىپىدىن سانسىز قېتىم كۆچۈ-رۈلدى، موللا - خەلپەتلەر تەرىپىدىن ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد ئوقۇتۇلدى. مەدداھ - ۋائىزلار تەرىپىدىن تۈكۈرۈك چاچراندىلىرىغا ئايلانغىچە سۆزلەندى. . . لېكىن بىرلا نەرسە، يەنى پىكىر يېڭىلانمىدى، تەپەك-كۇر ئۇسۇللىرى ئىسلاھ قىلىنمىدى، يېڭىلىق يارىتىلمىدى. ئابدۇ-رېھىم نىزارى ۋە تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى قاتارلىقلار راستىنلا نەۋائىيە-دىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يەنە بىر قېتىملىق ئاتالمىش «ئالتۇن دەۋرى» نى ئاچالىدىمۇ! ؟ ئېنگېلس «ئىقتىسادتا قالاق دۆلەت پەلسەپە جەھەتتە بىرىنچى ئىسكرىپكىنى چېلىشى مۇمكىن»②دەيدۇ. خەيرىيەت، تېمۇرىيلەر دەۋرىدىن كېيىن كۈنسانىاپ ئىقتىسادىي زەئىپە-لىككە، سىياسىي مەھكۇملۇققا يۈز تۇتقان ئوتتۇرا ئاسىيا كەلگۈسى ئەۋلادلىرىغا نېمىلەرنى قالدۇرالايدۇ؟ . . .

توغرىسىنى ئېيتقاندا، نەۋائىيدىن كېيىنكى بەش ئەسىر بىزگە «ئۇلۇغۋار پەلسەپە» لەرنى ئەمەس، بەلكى تەپەككۇر قاتمالىلىقىنى؛

---

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، 322 - بەت.
② «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىل نەشرى، IV تۇم، 485 - بەت.

ئىجادىيەت ئېڭىنى ئەمەس، بەلكى تەكرارلاش كېسىلىنى؛ ئەقىل مېڭىسىنى ئەمەس، بەلكى دىنىي ئەسەبىيلىكنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئەدەبىيات ـ سەنئەتتە ئاۋۇالقىلارغا تەقلىد قىلىدىغان دورامچىلىق، تەكرار يېزىش، ئىجادىيەت ئىلھامىنى ئۆز مىللىتىنىڭ رېئال تۇرمۇشىدىن ئەمەس، بەلكى ئەرەب ـ پارس مەنبەلىرىدىن ئىزدەشتەك خاھىشلار ئەۋج ئالدى (ئەلۋەتتە، بىر قىسىم مۇۋەپپەقىيەتلەرنىمۇ تامامەن ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ). ياقۇپبەگ دەۋرىدە قەشقەرىيىگە كەلگەن چارروسىيە ھەربىي ئەمەلدارى كوروپاتكىن ئۆز دەۋرى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ دۆلەتتە ئىلىم ـ پەن ئىشلىرى تەرەققىي قىلىۋاتقۇدەك دېگەندىن كۆرە، تۆگىشىپ كېتىپتۇ دېگەن تۇزۇك. بۇخارا ۋە ئەرەب ئاپتورلىرى يازغان بەزى ئەسەرلەردىن باشقا، قەشقەرىيىدە تىلغا ئالغۇدەك ئەدەبىيات ـ سەنئەت دېگەن نەرسە مەۋجۇت ئەمەس. بۇ دۆلەتنىڭ كۆپ جايلىرىنى ئايلىنىپ چىققان بولساممۇ، ھېچقانداق يەردە بىرەر كۇتۇپخانا ئۇچراتمىدۇق»①. گەرچە، كوروپاتكىن ئۆز خاتىرىسىدە بەزى ئەھۋاللارنى تامامەن مۇتلەقلەشتۇرۇپ يازغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بايانلىرى يەنىلا ئۆز دەۋرىنى چۈشىنىشتىكى مۇھىم يازما ماتېرىيال ئىدى. بىز 1859 ـ يىلى قەشقەرىيىگە كەلگەن رۇسىيىلىك سەيياھ چوقان ۋەلىخانوف (1835 — 1865) نىڭ خاتىرىلىرىدىنمۇ ئۆز دەۋرىدىكى دىيارىمىزنىڭ ئېچىنىشلىق رېئاللىقىنى كۆرەلەيمىز.

قىسقىسى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى يىمىرىلىپ، ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى مەنىۋى چۈشكۈنلىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ روھىي غېرىبلىقىنى يەنمۇ كۈچەيتىۋەتكەنىدى. شۇڭلاشقا «ئىشق» ئوتىغا مۇپتىلا بولغان شاھ مەشرەپ؛ «نە گۇناھ قىلدىم، خۇدا، دۇنيادا مەن بولدۇم غېرىب!»②دەپ نىدا قىلسا، شائىر مولا بىلال

---

① ئا. ن. كوروپاتكىن(روسىيە): «قەشقەرىيە»، 28 ـ بەت.
② «مەشرەپ شېئىرىيىتىدىن»، 47 ـ بەت.

بىن مولا يۇسۇپ نازىمى (1822 — 1900):

ئۆزۈم ئادەمىيلەر فەقىرى ئىدىم،
فەقىرى نە دېمەكتۇر ھەقىرى ئىدىم.
ئۇ ئەلدە يۇردۇم يامانلار بىلەن،
خەرابات ئىچرە جەۋانلار بىلەن.①

دەپ يازىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى تەنھا ئارال بولۇپ قالغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۇزاق مۇددەتلىك بۇرۇختۇم مەنىۋى كېلىماتتا ئېغىر غېرىبلىق بوپىسىنى ئۆزىنىڭ كېسەلمەن گەۋدىسىگە يۈدۈپ، رىقابەتكە تولغان XX ئەسىرگە كىرىپ كەلدى.

▲ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى تارىم ئويمانلىقىنىڭ روھىي غېرىبلىقىنى يەنمۇ ئاشۇردى. مىللىي روھ ۋە مىللەتنىڭ ئۆزلۈك ئېڭى تەرەققىيدۇنياچىلىق ۋە ئەسەبىيلەرچە دىنىي تەرەپبازلىققا ئۇرۇن بەردى. يېقىنقى زامان مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ ئەڭ بەختسىز سەھىپىلىرى ئېچىلىشقا باشلىدى.

مەلۇم بىر مەدەنىيەت سىستېمىسىدا ئورتاق روھىي بىرلىكنى تۇتۇپ تۇرغۇچى چوڭ كېلىمات ئۆز تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان ھامان، ئۇنى تەشكىل قىلىپ تۇرغۇچى ئۇششاق كېلىماتلارغا مەنىۋى يوقىتىش ئېلىپ كېلىدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللەتنىڭ گېنىنى ساقلاپ تۇرغۇچى ئېچكى پىسخىك تىندۇرمىدا بوشلۇق شەكىللىنىدۇ. ئوسمان ئىمپېرىيىسى زەئىپلىشىشكە يۈزلەنگەندىن كېيىنكى پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ئەمەلىيەتتە غەربنىڭ كۈچ-لۇك تەھدىتىدىن ئەمەس، بەلكى ئىسلام روھىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە

① مولا بىلال نازىمى: «غازات دەر مۇلكى چىن» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»، 1995 - يىللىق 2 - سان.

كۆنسايىن ئەسلى ماھىيىتىدىن چەتلەپ كېتىشىدىن كېلىپ چىققان. دى. ئەرەب خەلىپىكىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئىسلام مىزانلىرى بارغانسېرى بۆلۈنۈش ھاسىل قىلىۋاتقان سىياسىي گۇرۇھ. لارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن پايدىلىنىپ كېتىلدى، شۇنداقلا پەيغەمبەر ۋە تۆت چاھاريا دەۋرىدىكى ئەسلى مەزمۇنىدىن كۆپ دەرىجىدە يىراقلاپ كەتتى. مەزھەپلەر كۈرىشى، دىنىي تەرەپپازلىق، ئەسەبىي تەركىب. دۇنياچىلىق ۋە تۈرلۈك - تۈمەن شەرھىي - پەتىۋالار ئېتىقادتىكى كرىزىسنى كۈچەيتىپ باردى. شۇندىن باشلاپ ئورتاق روھىي بىرلىك. كە ئېرىشكەن مۇسۇلمانلار دۇنياسى مەنىۋىيەتتە چاك - چېكىدىن بۆلۈنۈش، ئىجادىي قۇدرىتى بوغۇلۇش قىسمىتىگە دۇچار بولدى. ئارنولد تويىنبى ناھايىتى توغرا ئېيتقاندى: «زەئىپلىشىش ئىجادىيەت كۈچىنىڭ يوقالغانلىقىدىن، بۆلۈنۈش جەريانىنىڭ باشلانغانلىقىدىن ۋە ئۆزىنى ئۆزى بەلگىلەش ئىقتىدارىنىڭ يوقالغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. زەئىپلىشىشنىڭ سەۋەبى ماددىدا ئەمەس روھىيەتتە، سىرتقى ئامىللاردا ئەمەس، ئىچكى ئامىللاردا بولىدۇ. زەئىپلىشىش ئىچكى كېسەللىكتىن كېلىپ چىقىدۇ، بەلكى مۇقەررەر ھالدا ھادىسە سۈپىتىدە ماددىي سەۋەبلەردىن ئاۋۋال روي بېرىدۇ»①.

دەرۋەقە، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ روھىي غېرىبلىقىنى يەنمۇ ئاشۇردى. مىللىي روھ ۋە مىللەتنىڭ ئۆزلۈك ئېڭى تەركىبدۇنياچىلىق ۋە ئەسەبىيلەرچە دىنىي تەرەپپازلىقتا ئورۇن بەردى. يېقىنقى زامان مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ ئەڭ بەختسىز سەھىپىلىرى ئېچىلىشقا باشلىدى. بەدەخشان ۋە ماۋارائۇننەھردە كۆكۈلدىكىدەك نەتىجە قازىنالمىغان رىياكار ئىشانلار ئۆزلىرى ئويدۇرۇپ چىقارغان «مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ پالانچى پۇشتى» دېگەن پەتىۋانى خۇر-

---

① ئارنولد تويىنبى (ئەنگلىيە): «تويىنبى ۋە تارىخ» — «غەرب ئىدىئولوگىيە خەزىنىسى»، 1167 - بەت.

جىنىغا سېلىپ يۈدۈگىنىچە، تارىم ئويمانلىقىغا ئارقا - ئارقىدىن كىرىپ كەلدى. بەدەخشان ۋە بۇخاراغا پاتمىغان، تېگى - تەكتى گۇمانلىق ئاشۇ بىر توپ جاھالەتچى پۇرسەتپەرەسلەر قانداق قىلىپ تارىم ئويمانلىقىدىكى بەختسىز خەلقنىڭ روھىي تۈزۈلىشى بولۇپ قالىدى؟ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ «پۈشتى» لىرى قانداقلارچە پەيغەمبەر ۋاپاتىدىن مىڭ يىل كېيىن تۇيۇقسىزلا تارىم ئويمانلىقىدا پەيدا بولۇپ قالدى؟ ھىدايىتۇللا ئافاق خوجا 5 - ئەۋلاد دالاي لاماغا باش ئۇرۇپ، 1678 - يىلى قەشقەرگە جۇڭغار قالماقلىرىنى باشلاپ كىرگىنىدە؛ قارا تاغلىقلار پېشۋاسى بۇرھانىددىن خوجا ئاق تاغلىق خوجىلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن مەنچىڭ چېرىكلىرىنى چىللاپ كەلگىنىدە؛ ۋەلىخان تۆرە قىزىل دەريا‌سى بويىدا ئادەم كاللىسىدىن مۇنار ياسىغىنىدا؛ 1865 - يىلى ئىلى قوزغىلىڭى ۋاقىتلىق غەلىبىگە ئېرىشكەن پەيتتە، قوقاندىن كەلگەن پوچى مەھمۇد ئىسمىلىڭ قېرى خوجا ئۆزىنى «غەۋسۇلئەززەم ئەۋلادى» دەپ ئاتاپ ئوت قۇيرۇقلۇق قىلغىنىدا ۋە قوزغىلاڭچىلار رەھبىرى مۇئەززەمخاننى ئۆلتۈرۈشكە قۇتراتقۇلۇق قىلغىنىدا، نېمە ئۈچۈن ھېچكىم: «ياق، بولدى بەس! پەيغەمبەر پۈشتى مۇنداق نائىنسانچە بولمايدۇ، بىزنىڭمۇ ئۆز تاللىشىمىز بار!....» دېيەلمىدى؟ يەنە نېمە ئۈچۈن پۈتكۈل دۇنيا يېڭى دەۋرىنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەن 30- يىللاردا، ئابدۇغوپۇر شاپتۇل دامۇللا تەپ تارتماستىن دەريا - دەريا قانلارنى تۆككەن جاللات شېڭ شىسەينى كۆككە كۆتۈرۈپ: «ناۋادا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن كېيىن يەنە پەيغەمبەر كېلىدۇ دېيىلگەن بولسا، چوقۇم شېڭ دوبەن جانابلىرى بىزنىڭ پەيغەمبىرىمىز بولۇپ كەلگەن بولاتتى»① دەپ جۆيلۈپ يۇرەلىدى!؟... روھىي مەھكۇملۇق ئازابىنى يەتكىچە تارتقان، ۋۇجۇدى قۇرغان، تارىم ئويمانلىقىنىڭ پېنھان سۈكۈتلىرىگە كۆنۈككەن بۇ مىللەتنىڭ

① مىرئەھمەد سېيىت، يالقۇن روزى: «مەمتىلى ئەپەندى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىياتى، 1997 - يىل ئەدەبى، 340 - بەتتە كەلتۈرۈلگەن ئەقىلگە قارالسۇن.

سانسىزلىغان قاباھەتلىك تونلەرنى قانداق ئۆتكۈزۈپ، ئۆز ئۆتمۈشىنى بۈگۈنگە ئۇلىغانلىقى كىشىنى ھەقىقەتەنمۇ ئويغا سالىدۇ.

كوروپاتكىن مۇنداق دەپ يازىدۇ: «XIV — XV ئەسىرلەردە، بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت نۇرغۇنلىغان تالىپلارنىڭ ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىنى ئۆگىنىدىغان ۋە قوبۇل قىلىدىغان مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ تالىپلار ئەۋلىيا ۋە كارامەتچى دېگەن ئاتاقتا ئېرىشىش ئۈچۈن ئىسلامىيەتنى تەشۋىق قىلاتتى. XV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، مۇشۇ مەركەزلەردە راۋاجلاندۇرۇلغان بۇ تەلۈلەرچە ئەسەبىيلىك ۋە ساختىپەزلىكلەر قەشقەرىيىگىمۇ تارقالدى»①. ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «بىز قەشقەرىيىنىڭ دەسلەپكى تارىخىنى بايان قىلغان چېغىمىزدا، بۇ ئەلنىڭ تېمۇرلەڭ دەۋرىدىكى ئېغىر بۇزغۇنچىلىق ئىلىپ كەلگەن بارلىق بەختسىزلىكلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەنلىگى سىرتىدا، يەنە بىر مۇنچە مۇسۇلمان ئەۋلىيالىرى ۋە كارامەتچى تېجەللەرنىڭمۇ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. بۇ ئادەملەرنىڭ تەلۈلەرچە دىنىي ئەسەبىيلىكى، ساختىپەزلىكى ۋە مەزھەپچىلىكى بۇ دۆلەتتە تاكى بۈگۈنگىچە داۋاملىشىۋاتقان يېڭى بەختسىزلىكنىڭ تۈپ نېگىزىدۇر»②.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، پاراكەندىچىلىك ھۆكۈم سۈرگەن خوجىلار دەۋرىدە مىللىتىمىز روھىي جەھەتتە مەھكۇملۇقتا دۇچار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ماددىي موھتاجلىق، جىسمانىي ساپاسى چېكىنىش، نوپۇسى ئېغىر دەرىجىدە كېمىيىپ كېتىشتەك قىسمەتلەرگىمۇ دۇچ كەلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللىيەت گەۋدىسىنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىپ تۇرغان مىللىي روھ ۋە ئۆزلۈك ئېڭى بارا - بارا سۇسلىشىپ باردى. XV ئەسىردىن كېيىن، بولۇپمۇ خوجىلار پاراكەندىچىلىك سالغان دەۋرلەردە «ئۇيغۇر» دېگەن

① ② ئا. ن. كوروپاتكىن: «قەشقەرىيە» 140 - 137 - بەتلەر.

نامىمىز دىيارىمىزدا تامامەن ئېستېمالدىن قېپقالدى. «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك نام XIV — XV ئەسىرلەردىن كېيىن ئاساسەن گەنسۇدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ساقلىنىپ قېلىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن ئۇيغۇرلار ئىچىدە بارا - بارا ئۇنتۇلۇشقا باشلىغانىدى»①. بۇنىڭ بىلەن مىللىتىمىز ئۆزىنىڭ مىللەت نامى بىلەن ئاتالماي، بەلكى، ئۆزلىرى ياشاۋاتقان شەھەر ياكى يۇرت ناملىرى بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى. خۇددى مەرھۇم تارىخچى ئەنۋەر بايتۇر ئەپەندى كۆرسەتكەندەك: «خوجىلار دەۋرىدە كىشىلەر ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر» دېگەن نامىنىمۇ ئونتۇپ، قەشقەرلىك، يەكەنلىك، ئالتە شەھەرلىك، يەتتە شەھەرلىك دەپ ئاتىشىدىغان بولدى...»②. كوروپاتكىنمۇ: «بىز بۇ ئەلدە قەشقەرلىكلەر، يەكەنلىكلەر، خوتەنلىكلەر، ئاقسۇلۇقلار، كۇچالىقلار ۋە تۇرپانلىقلار دەپ ئاتالغانلارنى ئۇچراتتۇق. ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىرلا تائىپىگە كىرىدۇ»③دەپ يازىدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا، ئومۇمىي مىللەت گەۋدىسىگە قارىغاندا، يەرلىك تار يۇرتچىلىق قارىشى كۇچلۇك بولىدىغان، ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچى ئاجىز، ھەر قايسى يۇرتلار ئارا پىسخىك خاراكتېر پەرقى نىسبەتەن چوڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەر مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى تىندۇرمىسىغا خوجىلار دەۋرىدىلا چوڭقۇر ئىز سالغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى تۇرلۇك مەزھەپتىكى بەدەخشان خوجىلىرى ئۆزئارا بىر - بىرىدىن ئۈستۈنلۈك تالىشىپ، ھەدەپ مۇرىت-توپلاپ، پۈتكۈل تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنى ئىككى چوڭ لاگېرغا، نەچچە ئونلىغان ئۇششاق مەزھەبلەرگە بۆلۈپ تاشلىغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، تارىم ۋادىسىدا

---

① ئىبراھىم مۇتىئى: «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز» — «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا تۇتقان ئورنى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، 34 - 35 - بەتلەر.

② ئەنۋەر بايتۇر: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1989 - يىل نەشرى، 998 - بەت.

③ ئا. ن. كوروپاتكىن (روسىيە): «قەشقەرىيە»، 24 - بەت.

مىللەتنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىپ تۇرغان مىللىي ئالاقە ئاجىزلە-
شىپ، ھەر قايسى بوستانلىقلار ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ
تۇرىدىغان، بىر - بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئۆزئارا شەرت قىلمايدە-
غان، ئومۇمىي مىللەت گەۋدىسىنى ئەمەس، بەلكى تار يۇرتچىلىق
كاتېگورىيىسىنى ئۆز غايىلىرىنىڭ ئەكسى يۇقىرى مىزانى ھېسابلايدىغان
ئىچكى چېچىلاڭغۇ پىسخىكا شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، يەركەن
سەئىدىيە خانلىقى يىمىرىلگەندىن تارتىپ تاكى ياقۇبېگ ھاكىمىيىتى
غۇلىغانغا قەدەر تارىم ۋادىسىدا تىنچلىق موللا مۇسا سايرامى ئېيتقاد-
دەك «گويا سۇمۇرغ قۇشىدەك كۆھىقاپنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى». تۆگە-
مەس ئۇرۇش - جېدەللەر، ئەسەبىيلەرچە تەرەپبازلىقلار، پىر -
ئەۋلىيالار ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى نىزالار، مىللەتنىڭ ئىچكى ھاياتىي
كۈچىنى خورىتىپ، روھىي خامۇشلۇق گىردابىغا ئېلىپ باردى.
نوپۇس زور دەرىجىدە كېمىيىپ كەتتى. كورۇپاتكىننىڭ مەلۇماتىغا
قارىغاندا، خوجىلار يېغىلىقى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەرىيىدىن
100 مىڭ كىشى خوجىلارغا ئەگىشىپ قوقانغا قاچقان. ئۇلارنىڭ ئاز
قىسمى قوقان تەۋەسىگە يېتىپ بارغاندىن باشقا، مۇتلەق كۆپچىلىكى
زېمىستان قىشىنىڭ قار - شۇرغانلىرىدا ئاچ - يالىڭاچلىق ۋە سو-
غۇقتىن ئۆلۈپ كەتكەن؛ 1857 - يىلى ۋەلىخان تۆرە قوقانغا قاچقاد-
دا، قەشقەرىيىدىن يەنە 15 مىڭ ئادەم ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، قوقانغا
سەپەر قىلغان.① خوجىلارنىڭ تىنىمسىز پاراكەندىچىلىكلىرى ۋە يە-
ڭىلگەن ھامان بەدەخشان، قوقانلارغا قېچىشلىرى داۋامىدا تۇركۇم -
تۇركۇم خەلقىمىز ئۇلارنىڭ كەينىگە كىرىپ، يۇرت - ماكانلىرىدىن
ئايرىلىپ، ئېغىر تالاپەتلەرگە ئۇچرىغان. «خوجىلارنىڭ قەشقەرىيىدە
ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ھەربىكەتلىرى بۇ
ئەلگە زور زىيان كەلتۈردى. بىر قانچە مىڭ بىگۇناھ ئادەم ناھەق

① ئا. ن. كورۇپاتكىن (روسىيە): «قەشقەرىيە»، 223 - 231 - بەتلەر.

ئۆلتۈرۈلدى. مۇشۇ ۋەقەلەرنىڭ باش جىنايەتچىلىرى ۋە ئاساسلىق قاتناشقۇچىلىرى بولسا ئولجىلىرىنى ئالغاچ قېچىپ كېتىپ، خاتىرجەم ياشاۋەردى، ئۇلارنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشكەن يەرلىك خەلق مىسلىسىز زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. . . »①

ئىسلام دىنى ئەسلى ماھىيىتىدىن ئەقىلنى تەشەببۇس قىلغۇچى دىن بولۇپ، ئۇنىڭ بارلىق مىزانلىرى ۋە نەزەرىيىۋى ئاساسى ئىنسانغا ئەقلىي ھەزمى كۆتۈرەلەيدىغان مۇۋاپىق نۇقتىغا مەركەزلەشكەنىدى. ئۇ ئۆز تەلىماتلىرىدىكى ئىنسان قىممىتى نۇقتىسىنەزىرىنى «قۇرئان كەرىم» دىكى ئىنسانىنىڭ يارىتىلىشىدىنلا ئۇلۇغلانغانلىقى، ئەڭ گۈزەل شەكىلدە يارىتىلغانلىقى، قەلبىگە ئاللا سىرلىرى كۆمۈلگەنلىكىدەك بىر قاتار بايانلار ئارقىلىق دەلىللەيدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئاجايىپ گۈللىنىشىگە ئىسلام روھىدىن قانىتلانغان ئەقلىي تاكامۇللۇق ۋە ئىزدىنىش روھى سەۋەب بولغانىدى. لېكىن، تولىمۇ ئەپسۇس، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەرگە كەلگەندە پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسى چۈشكۈنلىككە پېتىپ قالدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۆزىدە ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان تۇرغۇنلۇق دەۋرىگە كىرىپ قالدى. ئىسلام دىنى بىر ئەقلىي دىن بولۇشىغا قارىماي، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئەقلىي تەپەككۇرمۇ نېمە ئۈچۈن كەينىگە چېكىنىپ كەتتى؟ نەۋائىيدىن كېيىنكى بەدىئىي ئىجادىيىتىمۇ نېمە ئۈچۈن پەسكويغا قاراپ يۈزلەندى؟ . . . ئىنسانىي ھوقۇقمۇ، كىشىلىك غۇرۇرمۇ نېمە ئۈچۈن ئۆزىمۇ چوقۇنغان، ئىخلاس قىلغان «پىر»، «ئەۋلىيا»، «ئۇلۇغ» لار تەرىپىدىن دەپسەندە قىلىندى؟ . . .

شۇنىسى ئېنىقكى، خوجا ـ ئىشان، پىر ـ ئەۋلىيالار تەرغىب قىلىۋاتقان تەركىدۇنياچىلىق ئىسلام تەلىماتلىرىغا تۇپتىن زىت ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەنمەنچىلىكى ۋە سىياسىي مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەسلىدىكى پەلسەپىۋى ئېقىم بولغان سوپىزىم

---

① ئا. ن. كوروپاتكىن (روسىيە): «قەشقەرىيە»، 233 ـ بەت.

نى زور دەرىجىدە بۇرمىلىدى ۋە ئۇز مەقسەتلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى. ئۇلار تەرغىب قىلغان زاھىدلىق، قۇلچىلىق ۋە پىر - ئۇستاز تۈتۈش تەشەببۇسلىرى ئەسلىدىكى تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىغىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئەسلى مەنبەسى بولغان «قۇرئان كەرىم» سۈرە-لىرىگىمۇ زىت ئىدى. نەتىجىدە بىزدىكى ئىسلام دىنى ئۇزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىدىن تولىمۇ يىراقلاپ كەتتى. مىللىتىمىزنىڭ خۇراپاتلىق بىلەن قانغان، ئەسەبىي تەرەپپازلىقتىن گاڭگىرىغان كاللىسىغا خوجا - ئىشانلارنىڭ ئىنسان تەبىئىيىتىگە قارشى پەتۋالىرى سىڭىپ كەتتىكى، «قۇرئان» دىكى «ئۇلار (قۇرئان) ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزە-مەمدۇ؟»① دېگەن ئايەتلەرگە ئورۇن قالمىدى. ئۇلار بەدەخشانلىق كاززاپ خوجىلارغا ئەگىشىپ، ئۇزۇنلارا قەرىغىچىلىق قىلىشقا، بىر - بىرىنىڭ قېنىنى تۆكۈشكە، ئىنسانىي ھوقۇقلىرىدىن ۋاز كېچىشكە، مازار - خانىقالاردا تۈنەشكە رازى بولدىكى، ھەرگىزمۇ: «بىز ئىنسان، بىز تەپەككۇر ئىگىسى، بىز ھەممىمىز تىلى، دىنى، قېنى بىر بولغان قېرىنداش، بىزنىڭ ئۇزىمىزنى سۆيۈش، ھاياتنى قەدىرلەش ھوقۇقىمىز بار!» دېگەنلەرنى ئويلاپ قويمىدى②. ھەتتا ئۇزىنى پىر - ئەۋلىيا دەپ ئاتىۋالغان قوقانلىق ئاققۇن — پوچى مەھمۇد «دەرەخنى زەمبىرەكتەك ئاتالايمەن» دەپ ساختىپەزلىك قىلغىنىدا، قوزغىلاڭچىلار رەھبىرى مۇئەززەمخاننى ئۆلتۈرۈپ ئۇزىنى «ئىلى سۇلتانى» دەپ جاكارلىغىنىدا، غان كېچىپ جەڭ قىلغان قوزغىلاڭچى ئامما سۈكۈت قىلدىكى، بىر ئېغىز قارشىلىق قىلمىدى. «ئۇيغۇر بالىسى» تەخەللۇسىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە تۇنجى قېتىم قوللانغان تارىخچى ھەم ئەدەب نەزەرىخوجا ئابدۇسەمەتوف ئىلى قوزغىلىڭى توغرىلىق ئېچىنىش ئىچىدە مۇنداق قۇرلارنى يازدى:

---

① «قۇرئان كەرىم»، 4 - سۈرە، 82 - ئايەت.
② ئەسەت سۇلايمان: «ئۇلۇم ئېڭى ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىمىزنىڭ يوشۇرۇن قاتلىمى» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1996 - يىللىق 1 -، 2 - (قوشما) سان.

«. . . هۆكۈمەت خوجىلار قولىغا كىرگەندىن كېيىن، تارانچى دىيا-ردا تىنچلىق — ئاسايىشلىق يوقاپ كەتتى. ئەمما خەلقىمىز خوجاملا-رغا بولغان ئامراقلىقىدىن ئۇلارغا قارشى سۆز ئېيتىشتىن قورقاتتى. چۈنكى خوجىلارنىڭ ياخشى ئىشلىرى كارامەت، يامان ئىشلىرى ئىم-تىھان دەپ قارىلاتتى. بۇ بەۋەك خوجىلار ئۇيغۇر بالىلىرىغا نېمىلەرنى كۆرسەتمىدى دەيسىز؟ ئافاق خوجا ئالتە شەھەرنى قالماقلار قولىغا تاشلاپ بېرىپ، ھۆرلۈككە خاتىمە بەردى. خوجىنىڭ بۇ ئىشىغا نارازى-لىق كۆرسەتكەن ئۇيغۇر بالىسى بولمىدى، تولىراقى بۇ ئىشنى تەق-دىرگە جورىدى.

پەلەكنىڭ چەرخى چۆرۈلدى، جاھاننى ئالدى قۇنتاجى،
خۇدانىڭ تەقدىرى شۇنداق، ئاتام قالماق بىلەن ناجى.

دەپ ئافاق خوجىنىڭ ئوغۇللىرى ئۇيغۇرلارنى ئاق تۇغ، قارا تۇغقا ئاجرىتىپ، شەھەرلەردە قان دەريا‌سى ئاققۇزدى، بۇنى ھەم كارامەت دەپ سانىدى. ئەھمەدخان خوجا ئابدۇرۇسۇل ئەمىرنى ئۆلتۈرۈپ، تارانچىلارنىڭ داڭلىق سەردارىنى يوقاتتى. قېرى خوجا ئىتتىپاقسىز-لىق ئۇرۇقىنى چاچتى. بىچارە ئۇيغۇرلار قارىغۇلارچە ئېتىقادلىرىنىڭ نەتىجىسىدە، خوجىلارنىڭ قارىغىشىغا ئۇچراشتىن قورقۇپ، بۇلارنىڭ ھېچبىرىگە زۇۋان سۈرمىدى. ھېلىھەم ئۇلارنىڭ كۆچىلىكى بېشىغا بىرەر بالا كەلسە، خوجاملاردىن مەدەت سورايدۇ. بىرەر قازاغا ئۇچرا-سا خوجىلار نامىغا چىراغ ياقىدۇ ۋە خەتمە ـ نەزىر بېرىدۇ. مانا بۇ جاھالەت! . . . »①

مىللىتىمىز روھىيىتىدىكى مۇنداق چېكىدىن ئاشقان مەھكۇملۇق تارىم ۋادىسىدا ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى ئىنسانىي ھوقۇق، كىشىلىك قەدىر ـ قىممەت ۋە ئادەمىي تەلەپلەرنى كۈندىلىك تۇرمۇش كۈنتەرتى-چىدىن چىقىرىپ تاشلىدى. خەلق «پىر»، «ئۇستاز» دەپ پۈتۈن

---

① نەزىرخوجا ئابدۇسەمەتوف: ««يورۇق ساھىللار»، ئالماتا، «يازغۇچى» نەشرىيا-تى، 1991 ـ يىل نەشرى، 42 ـ، 43 ـ بەتلەر.

ئىخلاسى بىلەن قوقانلىق قوغلاندى خوجىلارغا باش قويغىنى بىلەن، بىراق ئۇلار بولۇپمۇ «قوقانلىقلار ھىمايە قىلىپ تۇرغان ۋەلىخان تۆرە يەرلىك ئاھالىنى ناھايىتى پەس كۆرەتتى»①. ۋەلىخان تۆرە ئۇششۇقلۇقتا ئۇچىغا چىققان سىياسىي پۇرسەتپەرەس بولۇپ، دۇنيا دېموكراتىك ئىدىيىلەر دەۋرىگە كىرگەن XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇ قەشقەر قىزىل دەريا‌سى بويىدا ئۆزى ئۆلتۈرگەن ئادەملەرنىڭ كاللىسىدىن مۇنار ياسىغان. خەلق «ئۇلۇغ» لار دەپ ئەگەشكەن بۇ ئاتالمىش «پەيغەمبەر پۇشتى» لىرىنىڭ قىلمىشلىرى ئىسلام دىنىنىڭ قايسىبىر مىزانىغا، پەيغەمبىرىمىزنىڭ قايسىبىر كۆرسەتمىسىگە توغرا كېلىدۇ؟ دەرھەقىقەت، خوجىلارنىڭ تەرغىب قىلىۋاتقىنى ئىسلامىيەت ئېتىن پۈتۈنلەي چەتئەلگەن، ئويدۇرما سەپسەتە، خالاس. ئىسلام دىنى قەبرىنداشلار ئارا قان تۆكۈشنى ئەمەس، بەلكى مېھرىبانلىقنى، كەڭ قوللۇقنى ۋە چىن دوستلۇقنى تەشەببۇس قىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى «سىلەر بىر - بىرىڭلاردىن تۆرەلگەن» (3 : 195)، «سىلەر بىر - بىرىڭلار بىلەن دىنداشسىلەر» (4 : 25)، «كىمكى ئاللاغا ۋە ئۇنىڭ پەيغەمبىرىگە ئاسىيلىق قىلسىپ، ئاللانىڭ قانۇنلىرىنىڭ سىرتىغا چىقسىپ كېتىدىكەن، ئاللا ئۇنى دوزاختا كىرگۈزىدۇ» (4 : 14) دېگەن ئايەتلەر شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، ئاتالمىش «ئۇلۇغ» لارنىڭ ياخشى ئىشلىرى كۆرۈنەت، يامان ئىشلىرى ئىنتىھان سانىلىدىغان بۇنداق ھوقۇقنى ئاللا مۇھەممەد پەيغەمبەرگىمۇ بەرمىگەن. ھالبۇكى خوجا - ئىشانلار ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن تەپتارتماستىن ئاللا نامىدىن سانسىزلىغان پەتۋالارنى توقۇپ چىقاردى. ۋەلىخان تۆرە ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەردە «ئالتە ياشتىن يۇقىرى بارلىق ئەرلەرنى باشلىرىغا سەللە ئوراشقا ۋە كۇنىگە بەش قېتىم مەسچىتكە بېرىپ نامازغا مەجبۇر قىلغان.

---

① ئا. ن. كوروپاتكىن (روسىيە) : «قەشقەرىيە»، 229 - بەت.

بۇ مەسىلىدە ۋەلىخان تۆرە ئىنتايىن رەھىمسىزلىك قىلغان. بۇ تۈ-
زۈمگە خىلاپلىق قىلدىك دەپ ھەر كۈنى دېگۈدەك بىر نەچچە ئادەمنى
ئۆلتۈرۈپ تۇرغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە قەشقەردىكى قىزىل دەريا سى
بويىدا يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىدىن بىنا بولغان ئادەم كاللىسى
مۇنارىسى (پىرامىدا) بارغانسېرى ئېگىزلەۋەرگەن. گۇناھكارلارنىڭ
باشلىرىنى ئۆز قولى بىلەن چېپىش — ۋەلىخان تۆرە ئەڭ ياخشى
كۆرىدىغان بىر خىل ئەرمەك ئىدى. ھالبۇكى، بۇنداق پۈرسەت ئۇنىڭ-
غا ھەمىشە تەييار تۇراتتى. بۇ مۇستەبىتنىڭ ئالدىدا بىرەر ئورۇنسىز
ھەرىكەت ياكى سۆز قىلىپ قويغان، ھەتتا ئەسنەپ قويغان بەختسىز
ئادەم ئۆزىنى ئەمدى تۇگەشتىم دەپ ھېسابلىسا بولۇۋېرەتتى. گېرما-
نىيىلىك ئالىم ئادولفۇس شىلاگىنتۋېيت (Adolfus Slagintvyt) دەل
ئۇنىڭ قولىدا ئەنە شۇنداق زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ بىرى
ئىدى. . . »① . بەدەخشان ۋە قوقانلاردىن ئېقىپ كەلگەن قوغلاندى
خوجا - ئىشانلار پۈتكۈل تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنى ئىككى
چوڭ لاگېرغا بۆلۈپ، قانچىلىغان قىرغىنچىلىقلار ۋە بىھۇدە قان
تۆكۈلۈشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مىللىتى-
مىزنى روھىي جەھەتتىن قاتتىق چۈشكۈنلىككە گىرىپتار قىلدى.
نۇرغۇن كىشىلەر رېئال تۇرمۇشتىكى ئەڭ ئەقەللىي ئىنسانىي تەلەپ
ۋە ياشاش ھوقۇقلىرىدىن ۋاز كېچىپ، تەركىدۇنياچىلىق، زاھىد-
لىق، مەنىۋى قاششاقلىق يولىغا كىرىپ كەتتى. ئاۋات بازار - رەستە-
لەر چۆلدەرەپ، كوچىلار سۆرۈنلىشىپ، خانىقا - گۆلەخلەر، قەبە-
رىستان - مازارلار قوللىرىغا ساپايى ئېلىپ، ھۇم - ھۇم قىلىپ
جەرە سېلىۋاتقان كىشىلەر بىلەن تولدى. ئىنسان قىممىتى ھەققىدىكى
قاراشلىرىمىز تارىختىكى ئەڭ پاسسىپ سەۋىيىگە چۈشۈپ قالدى. بۇ
مەنزىرىلەردىن ئازابلانغان شاھ مەشرەپ:

---

① ئا. ن. كوروپاتكىن (روسىيە): «قەشقەرىيە»، 229 - 230 - بەتلەر.

هەقىقەت كوچاسىدا رەھنەمائى ئىنتىزارىڭمەن،
تەمامى ئەھلى غەپلەتلەرگە پەيغەمبەر بولاي دەيمەن!

دەپ ندا قىلغان بولسا، ئابدۇللا خاراباتى رىياكار خوجا ـ ئىشانلارغا تىغ تەككۈزۈپ:

مەقسەدى خەلق ئىچرە تاپماي ئىززەتنى،
شۇل زەمان بەرباد ئەتكەي مىللەتنى.

دەپ يازدى. زەلىلىمۇ پۈتكۈل تارىم ۋادىسىنى پىيادە كېزىپ چىقىپ، ھەسرەتلىك قەلبىدىن مۇڭلار تۆكۈپ:

بۇ پىشە سەردىدە ھەر تەرەف يۇز شىرۇ ئەجدەرھا،
خالايىقنىڭ كۆزىدە پەردەئى غەفلەت، نۇر ئەيان بولماس.

دەپ يازدى. ئاربدىن بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، XIX ئەسىرنىڭ كېينكى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تراگېدىك سەرگۈزەشتىلىرىگە شاھىد بولغان تارىخچى موللا مۇسا سايرامى غەزەپ بىلەن:

كېچىلەرى ئۇيۇماي «ھۇۋ ـ ھۇۋ»نى ئېيتىپ،
يەنە چىللە ئولتۇرۇپ تەسبىھ ئېيتىپ.
ئۆزىنى كۆرسىتىپ پىرى ھىدايەت،
ۋە لېكىن ئازغۇزۇپ يولدىن زەلالەت.
بۇ كۆندە نەفسىگە قۇل ھەممە ئىشان،
قەيەردە نەفسىنى ئۆلتۈرگەن ئىشان؟!

دەپ شىكايەت قىلدى ۋە ئاتالمىش خوجا ـ ئىشانلارنىڭ ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلىدى.

شۇنىسى ئېنىقكى، XIX ئەسىردە يىپەك يولى تامامەن خارابلاشـ قاندىن كېيىن، شەرقنىڭ چۇشكۈنلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئىچكى تەپـ رىقىچىلىققا تولغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى ياۋروپا ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى تەنھا ئارالغا ئايلىنىپ قالغاندى. گەرچە

«ئەقلىيلىكتىن خالىي قاباھەت ۋە ئاجىز سىياسىي كەيپىيات ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان خوجىلار دەۋرىدىكى قەشقەرىيە تاكى XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئىسلام دۇنياسى بىلەن ناھايىتى سۇس بىر خىل روھىي مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن»[1] بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق ئاجىز مەنىۋى ئالاقىلەر تارىم ئويمانلىقىنىڭ بارغانسېرى چۆلدەرەۋاتقان روھىي دۇنياسىغا مەلھەم بولالمىغاندى. ئەمەلىيەتتە، ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئۆز ۋۇجۇدىدىكى كۇنسېرى شەلۋىرەپ كېتىۋاتقان ئاستا خاراكتېرلىك روھىي ئۆسمىنى داۋالىغۇدەك قۇربى قالمىغاندى. كۇندىن ـ كۇنگە كۇچىيىۋاتقان غەرب دۇنياسىنىڭ تەھدىتى ئاستىدا، ئۇ جىددىي ئىسلاھاتقا موھتاج ئىدى، شۇڭلاشقا روھىي يېتىملىك، بېكىنمە پسىخىكا ۋە قارىغۇلارچە ئېتىقاد تارىم ئويمانلىقىنىڭ يېقىنقى زامان مەنىۋى تارتقۇلۇقى بولۇپ قالدى. شۇنداقلا مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئەڭ بەختسىز بىر سەھىپىنى ئاچتى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «يىپەك يولىنىڭ تەدرىجىي خارابلىشىشىدا ۋە ئۇيغۇر روھىيىتىدىكى بېكىنمە ھالەتنىڭ شەكىللىنىشىدە شىنجاڭدىكى ئىشانچىلىق ئەسەبىيلىكلىرى كۆرۈنەرلىك رول ئوينىدى. . . بولۇپمۇ ھىدايىتۇللا ئافاق خوجا، بۇرھانىددىن خوجا، ۋەلىخان تۆرە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مۇنەۋۋەر ئىلمىي تەپەككۇر نەتىجىلىرىنى تۇنجۇقتۇرۇش، سەئىدىيە ۋە ئەرشى ھاكىمىيىتىنى غولىتىش، زوھۇرىددىن ھېكىمبەگ ھامىيلىقىدا قايتا جۇلا قىلىشقا باشلىغان ئۇيغۇر تەپەككۇرىنىڭ ئىلغار يۆنىلىشلىرىنى ئىشانچىلىق چۇقانلىرى ئىچىگە غەرق قىلىۋېتىشكە ئۇرۇنۇشتا خەلقىمىز تارىخىدىكى لەنەتلىك سىمۋولغا ئايلاندى. ئۇلار ئىنسانپەرۋەر مەشرەپنى، زەلىلىنى تەركىدۇنياچىلىق دەشتىگە تاشلىدى. لە-

---

① گاۋىن ھامبلي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 190 ـ 191 ـ بەتلەر.

رىك شائىر خوجا ياقۇپ ئەرشى ۋە فۇتۇھىنى جاللاتلىق قەلىچى ئاستىغا باستى. كۆپلىگەن ھالال ئەمگەكچىلەر كاللىسىدىن ئايرىلدى، باش سۆڭىكىدىن قەشقەر قىزىل دەريا بويىغا تۆت كاللا مۇنارى ياسىدى. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى ۋە موللا مۇسا سايرامىنىڭ قەلەمىنى زار يىغلاشقا مەجبۇر قىلدى»①. بۇنداق چېكىدىن ئاشقان جاھالەت ۋە بەختسىزلىك مىللىتىمىزنىڭ كېسىلىمەن روھىيىتىنى يۇدۇپ XX ئەسىر بوسۇغىسىغا ئېلىپ كىردى ۋە يېڭى بەختسىزلىكلەرگە زېمىن ھازىرلىدى.

▲ مۇسۇلمانلار شەرقى جىددىي كرىزىسقا دۇچ كەلدى، ئىسلاھات ئۇلارنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى بولۇپ قالدى. ئۇچ نەپەر سەييياھ تەڭرى تېغىدىن ئۆتۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ چوڭقۇر ئازابىنى كۆردى. ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە ئۆزدىدە قىلچە ئالدىن كۆرەرلىك ۋە ئىچكى ئېنېرگىيە ھازىرلىيالمىغان بۇ مىللەت خامۇشلۇق ئىچىدە يېڭى ئەسىرنى كۈتۈۋالدى.

ياۋروپا ئويغىنىشى گەرچە ئىلىم - پەن ۋە ئەقىل ئىنقىلابىنى ئۇزەك قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مارتىن لىيۇتېر②نىڭ دىنىي ئىسلاھاتى خرىستىئان دۇنياسىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىدىن ئويغىنىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە زور جۇغراپىيىلىك بايقاشلاردىن ئىلھاملانغان ياۋروپا ناھايىتى تېزلا چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ سىرتىقى سىرتىمقىدىن قۇتۇلۇپ، ھەقىقىي مەنىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئويغىنىشىنى ئىشقا ئاشۇردى.

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىل نەشرى، 272 -، 273 - بەتلەر.

② مارتىن لىيۇتېر (گېرمانىيە) : (Martin Luther) — 1483 - يىلدىن 1546 - يىلغىچە ياشىغان گېرمانىيىلىك مەشھۇر دىنىي ئىسلاھاتچى، ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھاتى خرىستىئان ياۋروپاسىنىڭ قايتا گۈللىنىشىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

لېكىن، ياۋروپا ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىدىن قۇتۇلۇپ پەلسەپە ۋە تەبىئىي پەنلەردە پارتلاش خاراكتېرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن بىر پەيتتە، مۇسۇلمانلار شەرقىدە تامامەن باشقىچە بىر خىل ھالەت ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. بىر مەھەل كۈچىيىپ، پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا ھامىيلىق قىلغان ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى XVIII ئەسىردىن باشلاپ ئاستا - ئاستا زەئىپلىشىپ، بىر كېسەلمەن گەۋدىگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقا قىتئەلىرىدە ئىستېلاھ قىلغان زېمىنلىرى بىر - بىرلەپ قولدىن كېتىشكە باشلىدى. 1798 - يىلى فرانسىيە ئارمىيىسى ئوتتۇرا دېڭىزدىن ئۆتۈپ ئوسمان تۈركلىرى كونتروللۇقىدىكى مىسىرنى بېسىۋالدى. ئىككىنچى يىلى مىسىر ئەنگلىيىنىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇندىن باشلاپ ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئافرىقا ۋە ياۋروپا قىسمىدىكى زېمىنلىرى ئارقا - ئارقىدىن قولدىن كەتتى. ئاسىيادا ئىراننىڭ تەھدىتى كۈندىن كۈنگە كۈچەيدى. چارروسىيىنىڭ قارا دېڭىز، كافكاز ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭىيىشى ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ تەسىر دائىرىسى ۋە ھۆكۈمرانلىق چەمبىرىكىنى قەدەممۇ قەدەم تارايتىپ باردى. خۇددى مونتېسكيۇ ئېيتقاندەك، بۇ كېسەلمەن گەۋدە ئۆزىنى لايىقىدا تىزگىنلەش ئىقتىدارىنى يوقىتىپ، «كۈچى تۈگەپ كېتىۋاتقان دوردەك تېشى پال - پال ئىچى غال - غال بولۇپ قالغانىدى». بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى نوپۇزى ۋە يېتەكچى ئورنى بارغانچە تۆۋەنلەپ، چاك - چېكىدىن پارچىلىنىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ياۋروپا كۈچلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ئۇرۇشلىرى داۋاملىدا قەدەممۇ قەدەم شەرققە ئىچكىرىلەپ كىرىشى، خرىستىئان مىسسىئونېرلىرىنىڭ ئىسلام دۇنياسىغا بولغان خرىسى مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا بۆھران پەيدا قىلدى. ھالسىراپ قالغان ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربنىڭ تەھدىتىنى توسۇيالىشى ۋە ئىسلام دۇنياسىغا قايتا ھامىيلىق

قىلالىشى مۇمكىن بولماي قالدى. پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسى جىددىي كرىزىسكە دۇچ كەلدى، ئىسلاھات ئۇلارنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى بولۇپ قالدى!

مانا مۇشۇنداق بىر جىددىي پەيتتە، ئەرەب يېرىم ئارىلىدا «ۋاھابىيلار ھەرىكىتى» مەيدانغا كېلىپ، ئىسلام شەرقىدە دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. ۋاھابىيلار ھەرىكىتى XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئېلىپ بېرىلغان كەڭ كۆلەملىك ئىسلام گۈللىنىش ھەرىكىتى ئىدى. بۇ ھەرىكەتنىڭ ئاساسلىق تەشكىللىگۈچىسى مۇھەممەد ئابدۇل ۋاھاب (1703 — 1791) بولۇپ، كېيىنچە بۇ ھەرىكەت ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالدى. ۋاھابىيلارنىڭ ئاساسلىق تەشەببۇسلىرى ئۆز دەۋرىدە ئىسلام شەرقىدە ئەڭ ئالغان ئىسلامىيەتنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە يات بولغان غەيرىي ئادەتلەر يوسۇنلار ۋە تۈرلۈك ئىختىلاپلارنى بىكار قىلىپ، ئېتىقادنى پاكلاشتۇرۇش؛ پەيغەمبەر ۋە تۆت چاھارىيا دەۋرىدىن كېيىن قوشۇلغان بارلىق غەيرىي قائىدە ـ قانۇنلارنى چىقىرىپ تاشلاپ، «قۇرئان كەرىم» روھى ۋە ئەسلىدىكى ئىسلام ئەقىدىلىرىگە قايتىش؛ ئاتالمىش «ئۇلۇغ» لارغا ۋە مازار ـ ماشايىقلارغا تاۋاپ قىلىشنى قاتتىق مەنئىي قىلىپ، «قۇرئان كەرىم» روھىدىن چەتلىگەن، ئاللا بىلەن ئۇنىڭ بەندىلىرى ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچى مەۋجۇت دېگەن پەتۋالارغا رەددىيە بېرىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانىدى. ۋاھابىي ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى يەنە «ئەسلى ماھىيەتكە قايتىش» شەكلىدە ئىسلام قائىدىلىرىنى ئاددىيلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، «بىر ئاللادىن باشقا ھېچكىم بەندىلەرنىڭ ھامىيسى ئەمەس، مۇھەممەد پەيغەمبەرگىمۇ ، ئاخىرقى سوراق كۈنى، دىن باشقا ئىمتىياز بېرىلگەن ئەمەس، مەككىنى تاۋاپ قىلىش مۇتلەق شەرت ئەمەس ئىدى»①.

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىسىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 362 ـ بەت.

ژاھابىيلارنىڭ دىنىي ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىسى جەھەتتىكى قا-
راشلىرى مۇنداق ئۇچ نۇقتىغا مەركەزلەشكەنىدى: بىرىنچىدىن، ئۇلار
ئىسلام مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتۇش تەشەببۇس-
نى ئۇيۇشتۇرالمايتتى. چۈنكى ئۇلارنىڭ قارىشىچە، پەيغەمبەر ۋە تۆت
خەلىپە دەۋرىدىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى مەزمۇنىغا نۇرغۇن
لىغان غەيرىي ئېلېمېنتلار، ناتوغرا چۈشەندۈرۈشلەر قوشۇلغان بو-
لۇپ، ئەمدە زور دەرىجىدە ئەسلى ماھىيەتتىن چەتنەكەنىدى. يېقىنقى
زامان ئىسلام دۇنياسىنىڭ زەئىپلىشىشى ئەمەلىيەتتە ئىسلام ئەقىدىلە-
رىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن كېلىپ چىققانىدى، شۇڭا ئىسلام ئەقىدىلىرىنى
ساپلاشتۇرۇش، تازىلاش ۋە ئەسلى ھالىتىگە قايتۇرۇش زۆرۈر ئىدى؛
ئىككىنچىدىن، ئۇلار «قۇرئان كەرىم» نى ئېتىقادنىڭ بىردىنبىر ئاسا-
سى قىلىشنى تەكىتلەيتتى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىلگىرىكى نۇرغۇن
ئۆلىمالارنىڭ «قۇرئان كەرىم» تەپسىرى ھەققىدىكى شەرھلىرى ھەر
خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى «قۇرئان كەرىم» نى چۈشىنىش-
تىكى بىردىنبىر تەپسىر بولالمايتتى. شۇڭا، مۇسۇلمانلار «قۇرئان
كەرىم» نىڭ ئەسلى مەنىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، مۇستەقىل پىكىر
بۇرگۈزۈپ، ئەقلىي تەپەككۇر قىلىشى ۋە «قۇرئان كەرىم» روھىغا
قايتىشى كېرەك ئىدى؛ ئۈچىنچىدىن، ژاھابىيلار ئەسلىدىكى ئەقىدە-
لىرىگە ئاساسەن نۆۋەتتىكى ئىسلام شەرىئەتلىرىنى ئىسلاھ قىلىشنى
تەشەببۇس قىلدى. ئۇلار «قۇرئان كەرىم» دىن چەتنەكەن بارلىق جە-
ئىيەت تۈزۈلمىلىرىنى — كەسپىي ئەمەل - دەرىجىلەرنى، ئارتۇقچە
ئادەت - يوسۇنلارنى، قېتىپ قالغان دىنىي ئەھكاملارنى بىكار قە-
لىپ، ئىسلام دىنىنى ساپلاشتۇرۇشنى، ئىسلام قائىدىلىرىنى ئاددىيە-
لاشتۇرۇشنى ۋە مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيە-
تىشنى ئۈمىد قىلىشتى.

ژاھابىيلار ھەرىكىتى يېقىنقى زامان ئىسلام تارىخىدا كۆلىمى
زور، تەسىرى چوڭقۇر بولغان بىر قېتىملىق دىنىي ئىسلاھات ھەرىكە-

تى ئىدى. گەرچە بۇ ھەرىكەت ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ئاددىيلاشتۇرماقچى ۋە ئىسلاھ قىلماقچى بولغانلىقى تۈپەيلى قاتتىق چەكلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى دەۋرلەردە ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن غازاتچىلار ھەرىكىتى، ھىندونېزىيىدە پارتلىغان بەدرى ھەرىكىتى، شىمالىي ئافرىقىدىكى سەنۇش ھەرىكىتى، سۇدانىدىكى مەھدى ھەرىكىتى، ئىراندىكى باب ھەرىكىتى، ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى قوزغىغان پانئىسلامىزم ۋە قازان، قىرىم، ئوتتۇرا ئاسىيالاردا مەيدانغا كەلگەن جەدىتىزم ئېقىملىرىغا مۇئەييەن تەسىر لەرنى كۆرسەتتى.

« XIX. ئەسىرگە كەلگەندە ئىسلام ئىسلاھاتچىلىرى ‹ئەسلىگە قايتىش› شەكلىدە ئەمەس، يەنە ‹ئىسلامنى دەۋرلەشتۇرۇش› شەكلىدە مەيدانغا چىقتى»①. جامالىددىن ئافغانىي (1839 — 1897)، سەئىدئەھمەدخان (1817 — 1898) مۇھەممەد ئابدۇ (1849 — 1905) قاتارلىق ئۇچ شەخس XIX ئەسىردە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلام ئىسلاھاتىنىڭ ئەڭ مەشھۇر ۋەكىللىرى ئىدى.

جامالىددىن ئافغانىي ئىرانىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى خامادان شەھىرى ئەتراپىدا تۇغۇلغان بولۇپ، كىچىكىدىن باشلاپ ئىسلام تەلىماتلىرى ۋە «قۇرئان كەرىم»نى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ بارغانسېرى چۈشكۈنلىشىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى ئىزدىگەن، شۇنداقلا مۇسۇلمانلارنىڭ قەدىمىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە دەۋرگە ماسلاشتۇرۇش كېرەك، دېگەن قاراشقا كەلگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇھاجىرلىق ھاياتى داۋامىدا ھىندىستان، ئافغانىستان، مىسىر، ئىستانبۇل، رۇسىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران قاتارلىق جايلارنى ئايلىنىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ كۇندىن - كۇنگە دەۋرىنىڭ كەينىدە قېلىۋاتقانلىقىنى، غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تاجاۋۇزى كەلتۈرۈپ چىقارغان روھىي كرىزىسنى چوڭقۇر

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 362 - بەت.

هېس قىلغان، ئۇ ھەتتا ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى ئابدۇلھەمىد I (1876 — 1909 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) گە مەكتۇپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ ئىسلاھات تەدبىرلىرى ۋە سىياسىي غايىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ مەكتۇبى سۇلتاننىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن، مىسىر ئارقىلىق ياۋروپاغا چىقىپ، لوندون، پارىژلاردا گېزىت چىقارغان ۋە ئۆز تەشەببۇسلىرىنى تەشۋىق قىلغان. 1893 - يىلى سۇلتان ئابدۇلھەمىد I نىڭ تەكلىپى بىلەن ئىستانبۇلغا كەلگەن، بىراق نەزەربەنت ئاستىغا ئېلىنىپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى پاجىئەلىك ھالدا ئاخىرلاشتۇرغان.

جامالىددىن ئافغانىي بىر كەسكىن دىنىي ئىسلاھاتچىلا ئەمەس، بەلكى يەنە يېتىلگەن پەيلاسوپ ۋە مۇتەپەككۇر ئىدى. ئۇنىڭ ئىسلاھات غايىلىرىگە مۇئەييەن سىياسىي مەۋقە يانداشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ- نىڭ قاراشلىرى XIX ئەسىر مۇسۇلمان شەرقىنىڭ ئەڭ ئىلغار پىكىر ئىنقىلابىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇڭا غەرب ئالىملىرى ئۇنى «شەرق- نىڭ لېۋتېرى» دەپ ئاتىدى①. ئافغانىينىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئەقلىي پرىنسىپلارنى ئۆزىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلغانىدى. ئۇ، بىر مىللەتنىڭ پەلسەپىسى بولماي تۇرۇپ، ئېرىشكەن ۋە ئۆگەنگەن بىلىم- لىرى بىر ئەسىرگىمۇ بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ، ئەكسىچە پەلسەپىۋى روھقا باي، ئەمما كونكرېت ئىلىم - پەن نەتىجىلىرى كەمچىل مىللەت ھامان ئۆزىدىكى پەلسەپىۋى روھنىڭ ئىلھامى بىلەن ئىلىم - پەندە يېڭىدىن يېڭى نەتىجىلەرگە ئېرىشەلەيدۇ، دەپ قارىدى. ئۇ، ئىسلام دىنى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە قوبۇل قىلىش بىلەن ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى ھاياتىي كۆچىنى جارى قىلدۇرۇش ئوتتۇرا- سىدىكى مۇڭاپىق نۇقتىنى تەكىتلىدى، يەنى بىرىنچىدىن، مۇسۇلماڭ- لاردىكى پەلسەپە نامراتلىقى، ئىلىم - پەن روھىنىڭ ئاجىزلىقى ۋە

① ۋۇ يۈنگۈي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى، 77 - بەت.

سىرتقى يېڭى مەدەنىيەتلەرنى چەتكە قېقىش خاھىشىنىڭ ئۆزگەرتىش كېرەك، چۈنكى دىنىي ئېتىقادنىڭ ماھىيىتى ھەقىقەتنى تونۇش ۋە ئىزدەشتە، بۇ نۇقتىدا ئىسلام دىنى پەلسەپە ۋە ئىلىم - پەن روھى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە. ئۇنىڭ ئۇستىگە، پەلسەپە ۋە ئىلىم - پەننىڭ دۆلەت، مىللەت چېگرىسى يوق، شۇڭا مۇسۇلمانلار دىن بىلەن پەننى تەڭ ئۆگىنىشى كېرەك، دەپ ھېسابلىدى. ئىككىنچىدىن، ئۇ، سەئىد ئەھمەدخان ۋەكىللىكىدىكى زامانىۋىلاشتۇرۇش تەرەپدارلىرى-نىڭ ناتۇرالىزم ۋە قارىغۇلارچە غەربكە چوقۇنۇش خاھىشىنى تەنقىد قىلدى. ئۇ، مۇسۇلمانلار زامانىۋىلىشىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىسلام ئېتىقادىدا تەۋرەنمەسلىكتە ئىپادىلىنىشى كېرەك، بىر مىللەت مۇس-تەھكەم ئېتىقادقا ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن مۇكەممەل ئىلمىي سۇپەت-كە، گۈزەل ئەخلاقىي ساپاغا ۋە مىللىي تەرەققىياتقا ئېرىشەلەيدۇ، دەپ قارىدى. جامالىددىن ئافغانىي 1870 - يىلى ئىستانبۇلدا سۆزلە-گەن بىر قېتىملىق مەشھۇر نۇتقىدا مۇنداق دېدى: «بىر مىللەتكە نىسبەتەن پەلسەپە دىنىي ئېتىقادقا ئوخشاشلا مۇھىمدۇر. پەيلاسوپلار بىلەن دىن پەيغەمبەرلىرى ئوخشاش بۇرچنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. ئۇلارنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى، پەيغەمبەرلەر ئىلھام ۋە ۋەھىي ئارقە-لىق ھەقىقەتكە ئېرىشىدۇ، پەيلاسوپلار بولسا، تەپەككۇر ئارقىلىق ھەقىقەتنى تاپىدۇ؛ پەيغەمبەرلەر خاتالىقلاردىن مۇستەسنا بولىدۇ، پەيلاسوپلار تونۇش جەھەتتە خاتالىشىپ قېلىشتىن ساقلىنالمايدۇ؛ پەيغەمبەرلەرنىڭ تەلىماتلىرى دەۋر چەكلىمىلىكىگە ئۇچرايدۇ، پەيلا-سوپلارنىڭ تەلىماتلىرى ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. . . »① ئۇ يەنە بىر قېتىم ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇنداق دېدى: «ھەر بىر دەۋرنىڭ بىردىن پەيغەمبەرگە موھتاج بولۇشى ناتايىن. چۈنكى ئىسلام ۋە ئۇنىڭ قانۇنى ھەر قانداق دەۋرده ئۆز مۇسىلمانلىرىنى تەربىيىلىيەلەيدۇ. . لې-

① ۋۇ يۈنگۈي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، 79 - بەت.

كىن، ھەر بىر دەۋر ئۇزى ئۈچۈن بىر تۈركۈم پەيلاسوپلارغا موھتاج! پەيلاسوپلار ۋە دەۋر ئىدىئولوگىيىسىنى يېتەكلەپ ماڭىدىغان مۇتەپەككۇرلارسىز ئىنسانىيەتنىڭ گۈللىنىشىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. . . »①.

جامالىددىن ئافغانىي يەنە ئۆز تەشەببۇسلىرىدا، مۇسۇلمانلار نۆۋىتىنى ئىسلاھاتقا موھتاج، دىنىي ئىسلاھات ھەرگىزمۇ مىللىي تەرەققىياتنى چەتكە قاقمايدۇ. «بۈگۈنكى كۈندە ئىسلام دىنىنى بىر كىمنىڭ ئوخشىتىش مۇمكىن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بۇ كىمنىڭ كاپىتانى، بارلىق مۇسۇلمانلار بولسا بۇ مۇقەددەس كىمىدىكى يولۇچىلار دۇر. ناھايىتى ئەپسۇس، بۇ مۇقەددەس كىمە دېڭىزدا تۈيۈقسىز بوران - چاپقۇنغا ئۇچراپ قالدى ۋە چۆكۈشكە باشلىدى. شۇڭا، ئاۋام مۇسۇلمانلارنىڭ ئۈنى قۇتقۇزۇۋېلىش مەجبۇرىيىتى بار»② دەپ قارىدى. ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدا ئىپادىلەندى:

بىرىنچى، دۇنيادىكى ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرىنىڭ گۈللىنىشى كەم ئېرىشىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ مىللىي ئازادلىقىدا ئىشقا ئاشىدۇ. شۇڭا، مۇسۇلمانلار مىللىي ئېڭىنى ئۆستۈرۈشى، مىللەتنىڭ ئىززەت - غۇرۇرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى، ئۆزىنى بولغان ئىشەنچ ۋە مىللىي ئىپتىخارىنى ئاشۇرۇشى زۆرۈر، دەپ قارىدى.

ئىككىنچى، دىنىي ئىسلاھاتنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ بىردىنبىر چەققىش يولى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش لازىم، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ، غەرب دۇنياسى مارتىن لىيوتېرنىڭ ئىسلاھاتىدىن كېيىن، ھەقىقىي مەنىدىكى مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە ئېرىشتى، ئىسلام دىنىمۇ مۇشۇ يولنى تاللىشى زۆرۈر، لېكىن ئىسلاھات ئىسلام پرىنسىپى ۋە «قۇرئان كەرىم» روھىنى ئاساس قىلىشى كېرەك، بولمىسا يوقىلىشتىن ئېزىپ قالىدۇ.

---

① ② ۋۇ يۈنگۈي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى». 80 ـ، 83 ـ بەتلەر.

بدۇ، دەپ قارىدى.

ئۇچىنچى، پەلسەپىۋى تەپەككۇر بىلەن ئىلىم - پەن روھىنى دىنىي ئىسلاھاتنىڭ ئىككى چوڭ تۈۋرۈكى قىلىش كېرەك. تارىختىن بۇيان ئىسلام ئۇلىمالىرى «قۇرئان كەرىم» نى ئۆز دەۋرىدىكى شارائىتقا يارىشا ئىزاھلىغان. ۋەھالەنكى، ئۇلارنىڭ شەرھى - ئىزاھلىرى ئاللانىڭ كىتابىدىكى بىلىمگە نىسبەتەن «دېڭىزدىكى بىر تامچە سۇ»، خالاس. شۇڭا، مۇسۇلمانلار ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەت - مائارىپ بىلەن ئۆزىنى قوراللاندۇرۇشى لازىم، دەپ كۆرسەتتى. ئافغانىي يەنە «ئاللا ئىككى كىتاب ئەۋەتكەن. ئۇنىڭ بىرى «قۇرئان كەرىم»؛ يەنە بىرى، تەبىئەت دۇنياسىدىن ئىبارەت. بىر مۇئەللىپ يازغان بۇ ئىككى كىتاب بىر - بىرىگە زىت ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن تەبىئەتنى ھۆرمەت قىلىش، ئۇنى ئۆگىنىش لازىم»① دەپ ھېسابلىدى.

تۆتىنچى، ئافغانىي ئىتتىپاقلىشىشنى تەكىتلەپ، بۆلۈنۈشكە قارشى تۇردى. ئۇ، دىنىي مەزھەپچىلىك ۋە ئىتتىپاقسىزلىق مۇسۇلمان مىللەتلىرىنىڭ زەئىپلىشىشىنىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى، مۇسۇلمانلار ئۆزئارا ئىتتىپاقلىشىپ غەربنىڭ تەھدىتىگە ئورتاق قارشى تۇرۇشى كېرەك، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ يەنە سۇننىي ۋە شىئە مەزھەپلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە ئۆزئارا تىركىشىشىنى تارىختىكى ئاز سانلىق ھۆكۈمرانلار كەلتۈرۈپ چىقارغان، ئەمەلىيەتتە، مۆمىن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا قىلچىمۇ پايدا - زىيان توقۇنۇشى مەۋجۇت ئەمەس، دەپ قارىدى.

بەشىنچى، ئۇ ئەنئەنىۋى شەكىل بىلەن زامانىۋى مەزمۇننى بىرلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى، شۇنداقلا ئىسلاھاتنى دىنىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى قايتىدىن ئىزاھلاش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىشنى، «قۇرئان كەرىم» نى يېڭىۋاشتىن چۈشىنىشنى ۋە ئۇنى ھازىرقى زامان

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 363 - بەت.

ئىلىم- پەنى، ئەقلىي تەپەككۇرى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، سىيا-
سىي تۈزۈلمىسىگە ماسلاشتۇرۇشنى چاقىرىق قىلدى.

جامالىددىن ئافغانىي ئىستانبۇل، قاھىرە قاتارلىق شەھەرلەردە
ھەدەپ ئۆزىنىڭ ئىسلاھات غايىلىرىنى تەشۋىق قىلىۋاتقان پەيتتە،
شىمالىي ھىندىستاندا سەئىد ئەھمەدخان ۋەكىللىكىدىكى ئىسلامنى
زامانىۋىلاشتۇرۇش تەرەپدارلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدە-
يىلىرىنى كەڭ قانات يايدۇردى.

سەئىد ئەھمەدخاننىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسى ئىككى مۇھىم
تەرەپنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاندى. ئۇنىڭ بىرى، ھىندىستاننىڭ پې-
قىنقى زامان ئىسلام تارىخىدىكى مەشھۇر مۇتەپەككۇرى ۋەلىئۇللا شاھ-
نىڭ ئىلغار دىنىي ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسى؛ يەنە بىرى، غەربنىڭ
ئىلىم- پەن ۋە مەدەنىيەت تەسىرى ئىدى. يېقىپ ئېيتقاندا، ئەھمەد-
خاننىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى مۇنداق ئۈچ نۇقتىغا مەركەز-
لەشتى: بىرىنچى، ئۇ ئىلمىي مۇلاھىزە، ئەقلىي تەپەككۇر ۋە ناتۇرا-
لىزم نۇقتىئىنەزەرلىرى ئارقىلىق ئىسلام تەلىماتلىرىنى شەرھلەشنى
تەشەببۇس قىلدى؛ ئىككىنچى، ئىسلام ئەقىدىلىرىنى تارىخىي تەرەق-
قىيات نۇقتىئىنەزىرى بويىچە چۈشەندۈرۈشنى ئۈمىد قىلدى؛ ئۈچىن-
چى، ئىسلام قانۇنلىرىنى زامانىۋىلىك نۇقتىئىنەزىرى بويىچە ئىزاھ-
لاشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسى ھىندىس-
تان مۇسۇلمانلىرىنىڭ مەنىۋى ئويغىنىشىغا زور تەسىر كۆرسەتتى.

مۇھەممەد ئابدۇ مىسىردا تۇغۇلغان بولۇپ، جامالىددىن ئافغانىيە-
نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇنى ئۈستازىم دەپ ئېتىراپ قىلغانىدى.
ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسىگە مىسىرنىڭ ئازادلىقىدىن ئىبارەت
مىللىي ھېسسىياتىمۇ سىڭگەنىدى. مۇھەممەد ئابدۇنىڭ كۆپلىگەن
قاراشلىرى جامالىددىن ئافغانىي بىلەن بىرەكلىككە ئىگە بولسىمۇ،
لېكىن قىسمەن قاراشلىرى ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىدى. ئۇ، تارىختىن
بىرى يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن ئاللانىڭ ئىرادىسى ئەقلىيلىك-

تىن ئۇستۇن تۇرىدۇ، ئىنسان ئەقلى پەقەت ئاللانىڭ ئىرادىسى يول قويغان دائىرە ئىچىدە ئۆزىنىڭ ئىككىلەمچى رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ، دېگەن قاراشقا باشقىچە پىكىر دە ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئاللانىڭ بىرلىكى توغرىسىدا» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «قۇرئان كەرىم، ئەقىلگە ھۆرمەت قىلىدۇ، ئەقىلنى مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، چىنلىق ۋە ساختىلىق، شۇنىڭدەك راست ۋە يالغانغا ھۆكۈم قىلىشتا ئەقىل ئەڭ ئاخىرقى سوتچىدۇر... ئادەم ئۆزىنىڭ ئەقلىي كۈچىگە تايىنىپ ئاللانى تونۇيالايدۇ. ئەقىلنىڭ ئىلاھامى ۋە لوگىكىلىق خۇلاسە ئۈسۈلى ئارقىلىق شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ سەۋەب - نەتىجىسىنى، كائىناتنىڭ ھەممىگە قادىر ئاللا تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقىنى ھېس قىلالايدۇ. شۇڭا، ئەقىل بىلەن ئاللانىڭ ۋەھىيسى بىرەكلىككە ئىگە. لېكىن ئاللانىڭ ۋەھىيسى مۇتلەق ھەقىقەت، ئىنساننىڭ ئەقلىي پائالىيىتى بولسا، بەزىبىر خاتالىقلاردىن ساقلىنالمايدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە ئەقلىگە سىغمايدىغان مەزمۇن يوق، بەزى سۈرە - ئايەتلەرنىڭ يوشۇرۇن مەنىسى چەكسىز بولۇپ، ئۇنى ئەملىي كونتېكست ۋە ئەقلىي خۇلاسە ئۈسۈلى ئارقىلىق چۈشەنگىلى بولىدۇ...»①

جامالىددىن ئافغانىي، سەئىد ئەھمەدخان، مۇھەممەد ئابدۇ قاتارلىق ئۇچ مەشھۇر شەخسنىڭ دىنىي ئىسلاھات غايىلىرى XIX ئەسىر مۇسۇلمان شەرقىنىڭ روھىي ئاسارەتلەردىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنى قايتا بايقىشىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ كۈنسېرى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇۋاتقان ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ئۆزىنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزماقچى بولدى. 1839 - يىلى مۇستاپا رەشىد پاشا ئىنسان ھوقۇقى (كىشىلىك ھوقۇق) نى كاپالەتلەندۈرىدىغان خىتابنامىنى ئېلان قىلدى

① ژۇ يۈنگۇي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، 88 - 89 - بەتلەر.

ۋە ئاۋام پۇقرا قانۇن ئالدىدا باراۋەر، ئۇلارنىڭ ئىززەت - ئابرۇيى ۋە مال - مۈلكى دەخلى - تەرۇزسىزدۇر، دەپ جاكارلىدى. بۇنىڭ بىلەن، تاكى 1876 - يىلغىچە داۋاملاشقان «تانزىمات» (ئىسلاهات) دەۋرى باشلاندى. «تانزىماتچىلار» هۆكۈمەت ئورگانلىرىنى، ئارمىيە-نى، مالىيە تۈزۈلمىسىنى ۋە مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە دۆلەتنى دىنىي شەرىئەت ۋە هاكىمىۋەت-لەقلىقتىن قانۇن - تۈزۈم يولىغا ماڭغۇزۇشنى تەشەببۇس قىلدى. 1850- يىلىدىن باشلاپ ياۋروپا قانۇنلىرىدىن ئۆرنەك ئالغان «سودا قانۇنى»، «جازا قانۇنى» ۋە «خەلق ئىشلىرى قانۇنى» ئېلان قىلىن-دى. گەرچە «تانزىمات هەرىكىتى» 1877 - يىلى تەختكە چىققان سۇلتان ئابدۇلهەمىد II تەرىپىدىن بىكار قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا بولغان تەسىرى ناهايىتى زور بولدى.

ئىسلام شەرقىدە جىددىي ئۆزگىرىش ۋە ئىسلاهات قانات يېيىۋاتـ قان بۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، جۈملىدىن تارىم ۋادىسى ئاجا-يىپ ئېغىر تۇرغۇنلۇق هالىتىدە تۇرۇۋاتاتتى. قېتىپ قالغان دىنىي ئەهكاملار، ئىسلام ماهىيىتىدىن چەتنىگەن غەيرىي ئەقىدىلەر، سوپى - ئىشانچىلىق، ئىنسان تەبىئىتىگە زىت تەركىدۇنياچىلىق، مازار - خانىقالارنى ۋەتەن تۇتۇش، روهىي مەهكۇملۇق پۇتكۇل تارىم ۋادىسىنى قاپلىغانىدى، دىنىي ئىسلاهات غايىلىرى ۋە ئىلغار دېموكرا-تىك پىكىرلەر بۇ يەر ئۇچۇن تېخى كۆپ بالدۇر ئىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا تۇركىي خەلقلەردىن چىققان ئۇچ نەپەر سەييا هنىڭ دىيارىمىز هەققىدە قالدۇر-غان يازما خاتىرىلىرى بىزنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ بەختسىز دەۋرلىرىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

دەرۋەقە، مۇشۇ دەۋردە ئۇچ نەپەر سەييا ھ تەڭرى تېغىدىن ئۆ-تۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ چوڭقۇر ئازابىنى كۆردى. ئۇلارنىڭ ئېچىدە ئەڭ دەسلەپ قەشقەرىيەگە كەلگىنى قازاق مىللىتىدىن بولغان چوقان

چىنگىز ئوغلى ۋەلىخانوف (1835 — 1865) دۇر. چوقان ۋەلىخانوف رۇس ھەربىي مەكتىپىدە تەربىيىلەنگەن ئوفىتسىر بولۇپ، چار رۇسىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭىيىشى ۋە قازاق چوڭ يۈزىنى قوشۇۋىلىشىدا زور كۈچ چىقارغانىدى①. ئۇ، 1856 ـ يىلى چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن جۇڭگو بىلەن بولغان سودىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن غۇلجىغا ۋەكىل سۈپىتىدە ئەۋەتىلىدۇ. ئۇ، غۇلجا سەپىرىدىن كېيىن، تەڭرىتاغ قىرغىزلىرىنى تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇنىڭ «ئىسسىق كۆلگە سەپەر خاتىرىسى»، «چىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي ئۆلكىسى ۋە غۇلجا شەھىرى»، «قىرغىزلار توغرۇلۇق مەلۇماتلار» قاتارلىق ئەسەرلىرى مەيدانغا كېلىدۇ ۋە رۇس ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ. 1857 ـ يىلى ئەمدىلا 22 ياشقا كىرگەن چوقان رۇسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنىدۇ.

1858 ـ يىلى 28 ـ ئىيۇندا چوقان ۋەلىخانوف چار رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە قەشقەرىيىگە ئاتلىنىدۇ. ئۇ، قەشقەرده 1858 ـ يىلى 1 ـ ئۆكتەبىردىن تارتىپ 1859 ـ يىلى مارت ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە جەمئىي بەش ئايدەك تۇرىدۇ. بۇ جەريانىدا قەشقەر ۋە ئالتە شەھەرنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى چوڭقۇر كۆزىتىدۇ. تەرەپ ـ تەرەپتىن ئەھۋال ئىگىلەيدۇ ۋە نۇرغۇن تارىخىي قولىيازمىلارنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئۇ، رۇسىيىگە قايتقاندىن كېيىن، 1859 ـ يىلى كۈزده تەكشۈرۈش دوكلاتىنى چار پادىشاھقا يوللايدۇ. مۇشۇ دوكلات ئاساسىدا ئۇنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىي ئۆلكىسىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» دېگەن مەشھۇر ئەسىرى مەيدانغا كېلىدۇ. بۇ ئەسەر ئېلان قىلىنىپ كەيىندىنلا گېرمانىيىده نېمىسچە تەرجىمىسى، 1856 ـ يىلى لوندوندا ئىنگلىزچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنىدۇ.

---

① «قازاق سۇۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى»، I توم، ئالماتا، قازاقچە نەشرى.

بۇنىڭ بىلەن ياۋروپالىقلار ئۇزاقتىن بۇيان سىرلىق ماكان سۈپىتىدە قاراپ كەلگەن تارىم ۋادىسى تۇنجى قېتىم يېقىنقى زامان غەرب ئىلىم دۇنياسىغا بىر قەدەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلدى. رۇس ئالىملىرى ۋە مىياسەتچىلىرى بۇ ئەسەرنى شەرقنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى ھەققىدە كى ياۋروپا ئىلمىنى تولۇقلىغان ھەقىقىي جۇغراپىيىلىك يېڭىلىق دەپ باھا بېرىدۇ. كوروپاتكىنمۇ «قەشقەرىيە» ناملىق ئەسىرىدە: «قەشقەرىيە — ئىلمىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن قارىغاندا، كەم ئۇچرايدىغان، ئەمما كىشىلەرگە ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان بىر يەر. كىمكى بۇ يەرنى مەلۇم دەرىجىدە پۇختا تونۇشنى خالايدىكەن، ئۇ پىرژېۋالسكىينىڭ «غۇلجىدىن تەكرىتېغى ئارقىلىق لوپنورغا بېرىش» دېگەن ئەسىرى بىلەن ۋەلىخانوفنىڭ «ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» ياكى «چىنى تۇركىستانىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەر» دېگەن ئەسەرلەرگە مۇراجىئەت قىلسا بولىدۇ»① دەپ تەكىتلەيدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، چوقان ۋەلىخانوفنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا كېلىشى ھەرگىزمۇ ئۆزىنىڭ شەخسىي قىزىقىشى ۋە نوپۇل ئىلمىي تەكشۈرۈشى ئۈچۈن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ قەشقەرگە قىلغان سەپىرىنىڭ پەردە ئارقىسىغا چارزۇسىيىنىڭ سىياسىي مەنپەئىتى ۋە ئاخبارات ئىگىلەش مۇددىئاسى يوشۇرۇنغانىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇنىڭ قەشقەرنى تەكشۈرۈش دوكلاتى ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگە XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى تارىم ۋادىسىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقى ئۈستىدە كۆپلىگەن ئۇچۇرلارنى تەقدىم ئەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرى توغرۇلۇق مۇنداق دەيدۇ: «تەكرى تېغىنىڭ شىمالىي قىسىملىرى رۇس ئالىملىرى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىدى. ئەمما جەمئىيىتىمىز ئەزاسى پ. سېمېنوف تىيانشانسكىي

① ئا. ن. كوروپاتكىن (روسىيە): «قەشقەرىيە»، 11 ـ، 12 ـ بەتلەر.

يەكەن، يېڭسارغا قارايدىغان جايلارنىڭ بىرى بولغان نارىن دەريا-
سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغچە بارالىدى. مەن بولسام تەڭرى تېغىنى ئىك-
كى يەردىن كېسىپ ئۆتۈپ قەشقەر، يېڭسار ئەتراپلىرىغچە ھەتتا
بۇ شەھەرلەر بىلەن يەكەن ئارىلىقىدىكى قۇملۇقلارغىچە كېزىپ چىق-
تىم. ئەمما قوقان خانىنى تەختتىن چۈشۈرۈش بىلەن ئايىغلاشقان
سىياسىي ۋەقەلەر قەشقەرىيىگىمۇ خاتىرجەمسىزلىك ئېلىپ كەلگەن-
لىكتىن، پۈتۈن جۇڭگو تۈركىستانىدىكى ئەڭ چوڭ ۋە ئاھالىسى ئەڭ
كۆپ شەھەر يەكەننى كۆرەلمەي قالدىم»①. چوقان ئۆز خاتىرىسىدە
قەشقەرنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى جەمئىيەت ئەھۋالى توغرىسىدا تەپسىلىي
توختىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ «كىچىك بۇخارا» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان
قەدىمىي شەھەر ئىكەنلىكىنى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىي قىل-
غانلىقىنى، كىشىلىرىنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىغا ئامراقلىقىنى تىلغا ئالى-
دۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئادەمنى چۆچىتىدىغان قورقۇنچ-
لۇق مەنزىرىلەرنىڭمۇ بارلىقىنى، يەنە ئادەم كاللىسىدىن ياسالغان
مۇنارلار، شەھەر ئىچىدە يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى ئېگىز خادىلار-
نىڭ ئۈچلىرىغا سانجىپ قويۇلغان ئادەم باشلىرى، خوجىلار بىلەن
خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى قىرغىنچىلىق ئۇرۇشلىرى ۋە چىڭ سۇلالە-
سىغا قارشى قوزغىلاڭلارنىڭ ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتلىرىنى كۆرگەنلە-
كىنى يازىدۇ.② بولۇپمۇ ئۇنى قاتتىق ئېچىندۇرغىنى ئوتتۇرا ئاسىيا
ۋە تارىم ۋادىسىدىكى خەلقلەرنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە قاغجىراپ كېتىۋاتـ
قان روھىي دۇنياسى، نادانلىقى ۋە قالاق ھالىتى ئىدى. ئۇ بۇ ھەقتە
قاتتىق ئەپسۇسلىنىپ: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھۆكۈمرانلىرى ھازىر
بۇرۇنقى ئەجدادلىرىدەك شېئىر، قوشاق، غەزەللەرنى يازمايدۇ.
ئاستىرونومىيە جەدۋەللىرىنى تۈزمەيدۇ. بۇنداق قىلىشنىڭ ئۇرنىغا

---

① ② «چوقان ۋەلىخانوفنىڭ ماقالە ۋە تالانىما خەتلىرى»، ئالماتا 1956 ـ يىل قازاقچە نەشرى، 104 ـ، 107 ـ، 108 ـ بەتلەر.

هەر كۈنلۈكى دەبدەبىلىك ھالدا مەسچىتلەرگە كىرىشىدۇ. باشلىرىنى تىقىشىپ مولللار بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشىدۇ. ئۆيلىرىگە قايتقاندىن كېيىن، مەيدانغا چىقىپ ئۇسۇشۇشكە كۆندۈرۈلگەن ئىككى قوچقارنىڭ تاماشاسىنى كۆرۈشىدۇ. ئىككى قوچقارنى باشلىرى يېرىلمىغىچە ئاجراتمايدۇ، ئىش ئاياغلاشقاندىن كېيىن كۆزلىرىنى قىزارتىشىپ، ھەر قايسىسى ئۆز قوچقارلىرىنىڭ دۈمبىسىگە 40 چۈشتى، بېقىنىغا 40 چۈشتى ئۇرۇشىدۇ. . . » دەپ يازىدۇ.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، خوجىلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن بۇيانقى ئۇزاق يىللاردا، سىياسىي مۇقىمسىزلىق، ئىچكى نىزا - زىددىيەتلەر ۋە ئىسلام ماھىيىتىگە يات بولغان دىنىي ئاساسىتلەر مىللىتىمىزنىڭ پىسخىك جۇغلانمىسىغا پاسسىپ ئامىللارنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىغانىدى. ئۇلار پۈتكۈل دۇنيا جىددىي ئۆزگىرىشكە، تەرەققىياتقا ۋە ئىسلاھاتقا يۈرۈش قىلىۋاتقان بىر دەۋردە گويا دۈم كۆمتۇرۈپ قويۇلغان قازاننىڭ ئىچىدە ياشاۋاتقاندەك جاھاندىن خالىي، بىكىك مۇھىتتا كۈنلىرىنى ئۆتكۈزدى. ئۇلار ئىنسان قىممىتى ۋە ياشاش ھوقۇقى ئۈستىدە مۇلاھىزە قىلىشمىدى، بەلكى تەركىدۇنياچىلىق يولىغا كىرىپ خانىقا - مازارلاردا «ھۇم - ھۇم» قىلىپ جەرە سېلىشنى ئۆزلىرىگە راۋا كۆردى؛ ئۇلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلىۋاتقان «قۇرئان كەرىم» ئۈستىدە ئەقلىي تەپەككۇر قىلمىدى، بەلكى ئوتقۇيۇرۇق «پىر - ئەۋلىيا» لارنىڭ بىمەنە پەتىۋالىرىغا دۈم چۈشۈپ، ئۆزئارا قىرغىن قىلىشتى؛ ئۇلار يەنە ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرى، مىللىتىنىڭ كېلەچىكى ئۈستىدە زەررىچە باش قاتۇرمىدى، بەلكى ئارقا ھويلىلىدىكى خوتۇنلىرىنى قانداق باشقۇرۇش، خورازلىرىنى قانداق سوقۇشتۇرۇش، قوچقارلىرىنى قانداق ئۈسۈشتۇرۇش ھەلەكچىلىكىدە كۈن ئۆتكۈزدى. . . بۇنداق چېكىدىن ئاشقان روھىي بېكىنمىچىلىك ۋە تار جاھاندارچىلىق تارىم ئويمانلىقىدا ماڭقۇرتلۇق كومېدىيەسىنىڭ بىر قانچە ئەسىر داۋاملىشىشىغا سەۋەب بولدى. ئۇلار ئۈچۈن قانۇن

ئېڭى ۋە ياشاش هوقۇقى تۇرمۇش كۇن تەرتىپىدىن چىقىرىپ تاشلانغان نەرسىلەر ئىدى، كىشىلىك هوقۇق ئۇقۇمى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. قانچىلىغان بىگۇناھ پۇقرالار ۋەلىخان تۇرىنىڭ قانلىق قىلىچى ئاستىغا بوينىنى تۇتۇپ بەرگەن ئاشۇ ۋەھىيمىلىك دەقىقىلەردىمۇ «بۇ نېمە ئۇچۇن؟» دېگەن سوئالنى سوراپ قويۇشمىغاندى. مونتېسكيۇ ئۆز دەۋرىدە ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ هالسىراپ كېتىۋاتقان گەۋدىسىنى يۆلەپ تۇرغۇچى پۇقرالارنىڭ قانۇن ئېڭى توغرۇلۇق مۇنداق يازغانىدى: «كىشىنىڭ كەيپىياتى تەبىئىي يوسۇندا ئۆزى ياشاۋاتقان دۆلەتنىڭ ئادىتىگە ماس كېلىپ قالىدۇ. سەككىز كۇن قاماش ياكى ئازراق جەريمانە قويۇش مۆتىدىل هۆكۈمەتنىڭ قول ئاستىدا ياشاۋاتقان ياۋرو-پالىقا نىسبەتەن خۇددى بىر قولى كېسىپ تاشلانغان ئاسىيالىقنى قورقۇتقاندەك تەسىر كۆرسىتىدۇ. . . بىر فرانسۇز مەلۇم بىر جازاغا ئۇچرىسا ياكى نامى بۇلغىنىپ رەسۋاسى چىقىپ كەتسە، شۇ خىلدىكى جازا بىلەن تۇركىلەرنى جازالىغاندا، ئۇلارنىڭ چارەك سائەت ئۇيقۇسىغمۇ تەسىر يەتكۈزمەسلىكى مۇمكىن»①.

چوقان ۋەلىخانوفنىڭ تارىم ۋادىسىغا قىلغان سەپىرىدىن كېيىن، بىر مۇنچىلىغان رۇس ۋە ياۋروپا «سەييياھ»لىرى تارىم ۋادىسىغا كەلدى. ئۇلار ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئەھۋالىدىن ئازراق تولا خاتىرە قالدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي مەقسىتى تارىم ۋادىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك سىرىنى ئېچىش، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قولغا چۈشۈرۈش ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ستەين ۋە موللا مۇسا سايرامىلارنىڭ خاتىرىلىرىگە قارىغاندا، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى تارىم ئويمانلىقى يەنىلا ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ بەختسىز دەۋرلىرىنى بېشىدىن كەچۈرمەكتە ئىدى. دەرۋەقە، ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە قىلچىمۇ ئالدىن كۆرەرلىك ۋە

---

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، 246 ـ، 247 ـ بەتلەر.

ئىچكى ئېنېرگىيە هازىرلىيالمىغان بۇ مىللەت خامۇشلۇق ئىچىدە يېگى ئەسىرنى كۈتۈۋالدى. XX ئەسىرنىڭ بېشىدا رۇسىيە تېررىتو-رىيىسىدىن تارىم ئويمانلىقىغا كەلگەن ۋە ئۇنىڭ چوڭقۇر ئازابىنى كۆرگەن تاتار ئالىمى نوشىرۋان يائۇشوف بىلەن ئۇيغۇر ئالىمى نەزەر-خوجا ئابۇسەمەتوفلارنىڭ خاتىرىلىرى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر.

نوشىرۋان يائۇشوف ئۆز دەۋرىدە پۈتكۈل تاتارىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا تونۇلغان يازغۇچى ۋە ئالىم ئىدى. ئۇ 1914 - يىلى ساياھەت ئۈچۈن تەڭرى تېغىدىن ئۆتۈپ قەشقەرگە كېلىدۇ ۋە بۇ يەردىن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرگە قىلغان ساياھەت ۋە تەكشۈرۈشى-نى رەسمىي باشلايدۇ. ئۇ «ئەينى ۋاقىتتا شۆھرىتى ھەر تەرەپكە تارقالغان، قەدىمكى مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇلار ياشاۋاتقان ماكان توغرىسىدا پەقەت ئوتتۇرا ئەسىر ساياھەتچىلىرىنىڭ يازغانلىقى-نىلا بىلەتتى. شۇڭلاشقىمۇ ئۇ بۇ ئەلگە كەلگەندىن كېيىن، ئاجايىپ كاتتا يېزا - قىشلاق، شەھەرلەرنى ۋە ئادالەت، پاراۋانلىق ئىچىدە ياشاۋاتقان خەلقنى كۆرىمەن دەپ خىيال قىلغانىدى. لېكىن، ئۇنىڭ بۇ يەردە كۆرگىنى كونىراپ كاردىن چىققان، خۇددى خارابلىققا ئوخشاش ئەسكى تام - ئىمارەتلەر ۋە كونا ئۇسۇلدا دېھقانچىلىق قىلى-دىغان ياۋاش، ساۋاتسىز خەلق بولدى. بۇ نادان خەلق بالايىئاپەت، ئازاب- ئوقۇبەت، ئاغرىق - سىلاقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن مازارغا توپلىشىپ، ئۆزىنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى ئەۋلىيالاردىن تىلەيدى-تى. نوشىرۋان يائۇشوف خەلقنىڭ بۇ ھالىغا قاتتىق ئېچىنىپ، تاتا-رىستانلىق ئەۋەتكەن دەسلەپكى ماقالىلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇشۇ تەرەپلىرىنى يازدى ۋە بۇنىڭ سەۋەبلىرى خۇراپاتلىق ۋە ساۋاتسىزلىق-تىن بولغان دەپ چۈشەندى»[1]. نوشىرۋان ئەپەندىم تارىم ۋادىسىدىكى ئالتە شەھەردە بولغان ئۈچ يىل جەريانىدا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جەمئى-

---

① مۇسەيىن ئەبەيدۇللا: «نوشىرۋان يائۇشوف ئۇيغۇرلار ھەققىدە» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1995 - يىل، 4 - سان.

يەت ئەھۋالىنى چوڭقۇر كۆزىتىدۇ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ ۋە يېڭى ئەسىرگە پەقەت ئىسسىق جېنى بىلەنلا كىرگەن بۇ مىللەتنىڭ تارىخىي بەختسىزلىكىنىڭ يىلتىزىنى تېپىشقا تىرىشىدۇ. ئۇ، «شۇرا» ژۇرنىلىغا سۈنغان بىر پارچە ماقالىسىدە «جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭغا ھېچقانداق ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلمىدى. ھاكىمىيەت تۈزۈلمىلىرى بۇرۇن قانداق بولسا، ھازىرمۇ شۇنداق بولۇپ كەلدى. ئەزگۈچىلەر بۇرۇن قانداق بولسا ھازىرمۇ خەلقنى شۇنداق ئېزىپ، ئۇلارنى ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قىلىپ، تىلى، ئۆرپ ـ ئادىتى، ھوقۇقىنى پۈتۈنلەي ئاياغ ـ ئاستى قىلىپ، خەلقنى بۇلىماقتا»① دەپ يازىدۇ. ئۇ يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكتىكى چىۋەرلىكى، ماھىرلىقى ۋە ئەمگەكچانلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمايسىز. قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە ئۇيغۇرلار باشقا مىللەتلەرگە قارىغاندا ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن خەلقتۇر. بۇ جەھەتتە باشقا مىللەتلەر ئۇيغۇرلاردىن ئۆلگە ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. لېكىن بۇ ئىشچان خەلق شۇنچە بېرىلىپ ئىشلەسىمۇ، يەنىلا ئۇلارنىڭ ئىشتىنى تىزىدىن ئاشمايدىكەن. . . .»②

نوشىرۋان ئەپەندىم يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر تارىخىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇرلار تارىخى ھەققىدىكى ماقالىلىرىدە XVII — XVIII ئەسىرلەردىكى خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرالارنىڭ سەۋەبىيە ئۇيغۇر خانلىقىغا خاتىمە بەرگەنلىكىنى، «ئاقتاغلىق» ۋە «قاراتاغلىق» خوجىلارنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى چاك ـ چېكىدىن پارچىلاپ، مۆلچەرلىگۈسىز ۋەيرانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. ئالتەشەھەر دە ئۇنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرغىنى، بۇ خەلقنىڭ مىللىي ئېڭىنىڭ تولىمۇ تۆۋەنلىكى، ھەتتا ئۆز

① ② ئابدۇخېلىل ئېيتىبايۇۋ: «نوشىرۋان يائۇشوف ئۇيغۇرلار ھەققىدە» ئالماتا، 1985 ـ يىل نەشرى.

مىللىتىنىڭ نامىنىمۇ ئۇنتۇغانلىقى ئىدى. ئۇ كۆچاغا كەلگەندە كوچىدا ئۇچرىغان بىر ئۇيغۇر كىشى بىلەن بولغان قىسقا پارىڭى ئۇستىدە مۇنداق يازىدۇ: «مەن كوچىدا ئۇچرىغان بۇ ئادەمگە سالام بېرىپ «تەقسىر، مىللىتىڭىز نېمە؟» دەپ سورىسام، ئۇ كىشى ئىككىلەنمەي-لا «ئەلھەمدۇلىللا، ئىبراھىم خەلىلۇللانىڭ ئەۋلادىمىز» دەپ جاۋاب بەردى. مەن جاۋابتىن ھەيران بولدۇم ۋە ئېچىندىم. ئېھ، بىچارە خەلق! نادانلىق، قالاقلىقنىڭ كاساپىتىدىن ئۆزىنىڭ كىملىكىنى، مىللىتىنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدىكەن، دەپ ئېچىندىم ھەمدە بۇ كىشىگە مىللىتىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى، بۇ مىللەتنىڭ تولىمۇ قەدىمىي مىللەت بولۇپ، تارىختا مەدەنىيىتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان خەلق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈردۈم»①. نوشىرۋان يائۇشوف قەشقەردىن كۆچاغا كېلىپ بىر مەزگىل تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇ بۇ جەريانىدا 50 تەك بالىنى يىغىپ يېڭىچە ئۇسۇلدا ئوقۇتۇشقا باشلايدۇ، لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي بالىلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى تۇرلۇك باھانىلەرنى كۆرسىتىپ، بالىلىرىنى قايتۇرۇپ كېتىدۇ. نوشىرۋان يائۇشوف 1907 ـ يىلى 31 يېشىدىن باشلاپلا ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان سەپىرىنى باشلىغانىدى. ئۇ دەسلەپ قازاق دالىلىرىنى ئارىلاپ، قازاق خەلقىنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى چوڭقۇر چۈشەندى. كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرگە بېرىپ شۇ دەۋرنىڭ ئىلغار زاتلىرى بىلەن تونۇشتى، ھەمسۆھبەت بولدى ۋە بىلىمىنى مۇكەممەللەشتۈردى. ئۇ 1914 ـ يىلىدىن باشلاپ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۇچ يىلدەك ياشىدى ۋە ئاقارتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋالى توغرىسىدا نۇرغۇن ماقالىلەرنى يېزىپ قازاندا چىقىدىغان «شۇرا»

---

① ھۆسەين ئەيدۇللا: «نوشىرۋان يائۇشوف ئۇيغۇرلار ھەققىدە» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىل، 4 ـ سان.

ژۇرنىلىدا ئېلان قىلدى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا، شۇنىڭدەك شەرق مۇسۇل-مان جامائەتچىلىكىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە كۆڭۈل بۆلۈشىنى سەمە-مىي ئۈمىد قىلدى.

ناۋادا XVII — XVIII ئەسىرلەرنى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ تىنىمسىز پاراكەندىچىلىك ۋە سورۇقچىلىق دەۋرى، XIX ئەسىرنى جاھاندىن خالىي، جاھالەت ئەسىرى دەيدىغان بولساق، ئۇ ھالدا XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى خۇددى فېئودال مۇستەبىت پاك زېھنىدىن ئېيتقاندەك «ئىستىغپار ھۇجرىسى» مەزگىلى دېيىشكە بولـ-دۇ. پۈتكۈل دۇنيا يېڭى ئەسىرنىڭ جۇشقۇن ئېقىمىغا جۇر بولغان مۇشۇ قاينام دەۋردە شىنجاڭدا تاكى ئاپرېل ئۆزگىرىشىگىچە داۋاملاش-قان جاھالەتلىك يىللار كىشىنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. مونتېسكـ-يۇنىڭ ئوسمان ئىمپېرىيىسى ھەققىدە ئېيتقان «تەلەي دۇنيانىڭ ھېچ-قانداق بىر يېرىدە بۇ يەردىكىدەك تۈتۈرۇقسىز ئەمەستۇر»① دېگەن سۆزى بۇ يەرگە تولىمۇ باب كېلەتتى. ئۇزاققا سوزۇلغان پاراكەندىچـ-لىك ۋە مەھكۇملۇقتىن ژۇجۇدى قېرىغان بۇ تەلەيسىز مىللەت ئۆزـ-ىنىڭ ئېغىر ھەم كېسەلمەن گەۋدىسىنى سۆرەپ XX ئەسىرنىڭ بوسۇـ-غىسىدىن ئاتلىغاندا، ئۇلارنى تېخىمۇ كۆپ بەختسىزلىكلەر كۈتۈپ تۇراتتى. نادانلىقتا قالدۇرۇش، پارچىلاپ باشقۇرۇش، سىرت بىلەن بولغان ئالاقىلارنى قاماللىق قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى ئۆزىنىڭ ھاكىـ-مىيەت يۈرگۈزۈش مىزانى قىلغان فېئودال مىلتارىستلار تاكى ئەسـ-رىمىزنىڭ 30 ـ يىللىرىغا قەدەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە سەگىدەش پۈرستى بەرمىدى. خۇددى ياك زېھنىدىن ئۆزى ئېيتقاندەك: «مائارـ-چى يوق مىللەت دۇم كۆمتۇرۇپ قويغان قازاننىڭ ئاستىدىكى قوڭغۇرـ-غا ئوخشايدۇ. جاھان مۇشۇ دەپ يۇرۇۋېرىدۇ. نادان خەلقنى باشقۇرماق ئاسان، ئۇلارنى قويغا ئوخشاش خالىغان تەرەپكە ھەيدەپ كەتكىلى

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، 296 ـ بەت.

بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۇلارغا ماتارىپنى بەرمەيمەن، ئۇلارنىڭ تارىسىدىن چىققان ھەر قانداق ئىقتىدارلىق ۋە ئەقىللىق كىشىنى دەرھال نەزەربەنت قىلىمەن، بىر باھانە تېپىپ يوق قىلىمەن. . . »① ، «چەنتۇ-لارنىڭ مەدەنىيىتى ـ ماتارىپى راۋاجلاندۇرۇلسا، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىت ئىدىيىسى قوزغىلىدۇ. بۇ چوقۇم شىنجاڭنى قالايمىقانچىلىققا ئېلىپ بارىدۇ. . . »②. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، خوجىلار پاراكەندىچىلىك كىندىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تارىمدىكى ماڭقۇرتلۇق كومېدىيىسى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىمۇ ئوخشاشلا ئوينىلىۋاتاتتى. يالڭ زېڭشىن ھاكىمىيىتى يۇرگۈزگەن مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ئون يەتتە يىل داۋامىدا، ئۇ «ھېچقانچە قۇرۇلۇش قىلمىغان، مەدەنىيەت مۇئەسسەسىسى، ئاخبارات ئورگىنى قۇرمىغان، بىر پارچىمۇ گېزىت چىقارمىغان. تىياتىرخانا، مەدەنىيەت يۇرتى، كىتابخانا دېگەنلەردىن سۆز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى»③

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇنجى قېتىم ئۆزىگە «ئۇيغۇر بالىسى» تەخەللۇسىنى ئىشلەتكەن ئاتاقلىق تارىخچى ۋە تونۇلغان جامائەت ئەربابى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف (1887 — 1951) نىڭ 1913 ـ يىللىرى تەكرى تېغىدىن ئۆتۈپ جەنۇبىي شىنجاڭغا قىلغان سەپىرى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. ئۇنىڭ مۇبارەك نامى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىگە تونۇلۇشقا باشلىغان. ئەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف ئېھتىمال، مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مىللىتىمىزنىڭ تەرەققىيات مەسىلىسى ۋە كەلگۈسى تەقدىرى ئۈستىدە ئەڭ كۆپ ئويلانغان ۋە ئازابلانغان زىيالىيلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇشى مۇمكىن. «ئۇ مىللىتىمىزنىڭ ئەسلىدىكى مىللەت نامىنى قوللانماي قەشقەرلىك، تۇرپانلىق، ئالتە شەھەرلىك دەپ ئاتاشتەك نادانلارچە

---

① ئابدۇراخمان ئەپەندى: «ئەخمەتجان قاسىمى ھەققىدە ھېكايىلەر»، I ـ قىسىم.
② ۋېن فېيرەن: «شىنجاڭدا ياپونغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە بۈزۈلۈشى» — «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 8 ـ سان.
③ م. سېيىت، يالقۇن روزى: «مەمتىلى ئەپەندى»، 48 ـ بەت.

ئەھۋالنى تۆگىتىپ، قەدىمكى «ئۇيغۇر» ناملنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەقسىتىدە «ئۇيغۇر بالىسى» تەخەللۇسى بىلەن 1911 ـ يىلى «شۇرا» ژۇرنىلىغا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ» داستانىنى توـ نۇشتۇردى. بۇ ئىش باشقىلارنى ئاجايىپ قىزىقتۇردى. بۇنىڭ بىلەن «ئۇيغۇر بالىسى» نىڭ ئاممـا ئارىسىدىكى ئابرۇيى تېخىمۇ ئۆستى.»①

«ئۇيغۇر بالىسى» ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ئۇستـ ىدە چوڭقۇر ئىزدەندى. ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى، 1864 ـ يىلىدىكى ئىلى قوزغىلىڭى، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخى، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈشى قاتارلىق تېمىلارغا دائىر ماقالىلىرى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ قازاندا چىقىدىـ غان «شۇرا»، «تىل يارىش» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. ئۇ يەنە بىر تەرەپتىن ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، «نۇزۇـ گۇم»، «خانتەڭرى»، «كىچىككىنە رىزا»، «ياش ئۇيغۇرغا» قاتارـ لىق ھېكايە، پوۋېست ۋە شېئىرلارنى ئېلان قىلدى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا يول ئاچقۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە ئۇنىڭ كېسەلمەن گەۋدىسى، مىللىي تەرەققىيات مەسىلىسى، شۇنىڭدەك مىللەتنىڭ كېلەچىكى، ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قىلىش ھەققىدىكى ئۆتكۈر مۇلاھىزىلىرى دىققەتكە ئالاھىدە سازاۋەردۇر. ئۇ، «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1912 ـ يىللىق 11 ـ سانىغا يازغان «مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئىلىم تارقىتىش ھەققىدە مۇلاھىزىلەر» ناملىق ماقالىسىدە كەسكىن قىلىپ مۇنداق يازدى: «مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئىلىم نېمە ئۈچۈن لازىم دەرىجىدە تارقالمىدى؟ بۇ سوئالغا «شۇرا» ئوقۇرمەنلىرى تۈرلۈك سەۋەبلەرنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بىزنىڭ ئاجىزانە پىكرىـ مىزچە، ھەقىقىي سەۋەبى پەقەت بىرلا، باشقا سەۋەبلىرى بۇنىڭ

---

① مەسئۇد زەئىدى: «ئۇيغۇر بالىسى ـــ تەرەققىياتچى مۇھاجىر» ـــ «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىـ كى»، 1995ـ يىل، 2 ـ سان.

پارچىلىرىدۇر. ئۇ بولسىمۇ، پۇلنىڭ يوقلۇقى ۋە كەمبەغەللىكتۇر. ئاقچا بولسا، باشقا ھەممە سەۋەبلەر ھەل بولغان بولاتتى، ئەمما پۇل-سىزلىقىمىز ۋە كەمبەغەللىكىمىزنىڭ سەۋەبى بولسا بەك زاھىر ۋە ئوچۇقتۇر. مىڭ نەچچە يىللاردىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نىزا، ئۆزئارا جاڭجال ۋە ئىختىلاپلاردىن بىزلەر ئوقۇش ۋە باي بولۇشقا ئەمەس، بەلكى بىر - بىرىمىزنى ئۆلتۈرۈش ۋە قىرىشقا ۋاقىت تاپالماي يۈرىمىز... بۇ يولدا سەرپ ئەتكەن مال ۋە كۈچىمىزنى، دۇنيا ۋە بايلىقىمىزنى ساۋابلىق ئەمەل دەپ ھېسابلايمىز. بۇ سۆزۈمىنىڭ دەللىلىنى سورىسىڭىز، قاراڭلار، ئىسلام دۇنياسىغا! ئىرانلىقلار، بۇلغارلار، پارسلار ۋە يەمەنلىكلەر ھەمدە ئەرەبلەر ھەمىشە سوقۇشىدۇ، قىرىشىدۇ. كىملەر بىلەن سوقۇشىدۇ دېسىڭىز — جاۋابى مەلۇم: مۇسۇلمانلار مۇسۇلمانلار بىلەن سوقۇشىدۇ. بۇ سوقۇشلارغا كەتكەن مىليونلىغان پۇل ئىلىم - بىلىم يولىغا ئىشلىتىلسە ئىدى، ئىسلامىيلەر ئارىسىدا ئىلىم يامان ئەمەس تارقالغان بولاتتى. لېكىن، ناھايىتى ئەپسۇس، جاھىل - جاھالەت!»①.

نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوفنىڭ 1913 — 1914 - يىللىرى ئالتە شەھەرگە قىلغان زىيارىتى ۋە قالدۇرغان خاتىرىلىرى بىزنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تارىم ۋادىسىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقىنى چۈشىنىشىمىزگە زور ياردەم بېرىدۇ. ئۇ، رۇسىيە تەۋەسىدىكى ياركەنتتىن يولغا چىقىپ، تېكەس ئارقىلىق قار - مۇزلاو بىلەن قاپلانغان مۇزارت داۋىنىغا يول ئالىدۇ. يانۋارنىڭ شۇنچىرغانلىق كۈنلىرىدە بۇيۇك مۇزتاغ ئاتىنىڭ ئۇستىدە — خانتەڭرى ئېتىكىدە كېتىۋېتىپ، بۇ بەختسىز مىللەتنىڭ ئۆتمۈشى، ھازىرى ۋە كېلەچىكى ئۇستىدە چوڭقۇر خىيالغا چۆمىدۇ. ئۇنىڭ خىياللىرى ئادەتتىكى بىر ساياھەتچىنىڭ يۈزە ھېسسىياتىنى ئەمەس، بەلكى ماغدۇرسىز ئاياغلىرىنى سۆرەپ يېڭى ئەسىرگە كىرىپ

① نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 131 - 132 - بەتلەر.

كەلگەن بىر قەدىمىي مىللەتنىڭ ئىچكى ئۆكۈنۈشلىرىنى نامايەن قىلغا-
نىدى. ئۇ «ئالتە شەھەرگە سەپەر» ناملىق سايامەت خاتىرىسىدە مۇ-
زارت داۋىنى ئۈستىدىكى مەنزىرىنى مۇنداق يازىدۇ: «ئۆتكەن
يىللارنىڭ قايغۇ - ھەسرەتلىرىنى ئۈنتۇش، دەردلىك قەلبىمگە تەسەل-
لىي بېرىش مەقسىتى بىلەن سەپەردە بولماقنى ئارزۇ قىلدىم. قەيەردە
ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ۋەتىنى، مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇر بوۋىلىرىمىزنىڭ
جاھانگاھى؟ . . . بۈگۈن 4 - يانۋار، بەش - ئالتە ھەمراھلىرىم
بىلەن ئالتە شەھەر تەرەپكە راۋان بولدۇم. ھېسابلىسام، بىزنىڭ
ئىسلام قوبۇل قىلغىنىمىزغا يەنە 18 يىلدىن كېيىن مىڭ يىل توشىدۇ-
كەن. خاۋاتىرلىنىدىغان بىر ئىش — ھەر كېلەچەك يېقىندۇر. . . ئالدىمىز-
دىكى قورقۇنچلۇق تاغ تۆپىسىدە قار - شۇنىرغان ۋىژىلداپ تۇرىدۇ،
خىياللار ھالاكەت چوڭقۇرلۇقىغا ئاغدۇرۇلۇپ تۇرىدۇ. ھەممىسى
چوڭقۇر خىيال دەرياسىغا چۆمۈلگەن ھالدا كېتىپ بارىدۇ، ئۇن -
تىۋىش يوق. ئاخىرى يەتتۇق مۇزارتقا! ھەر نەرسە بولسىمۇ مۇز
ئۈستىدە ھامان كېتىپ بارىمىز. قاتار تىزىلغان تۈرك مۇھاجىرلىرى
ئاچ - يالىڭاچ، بالا - چاقا، قېرى - چۆرە ھەممىسى پىيادە،
بەزىلىرى ھالسىزلىقتىن سەنتۈرۈلۈپ، ئۇياق - بۇياققا دەلدەڭشىپ
كېتىپ بارىدۇ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن بىرىنىڭ جەسىتىنىڭ تاش تۇۋىدە
قېپقالغانلىقىنى كۆردۈم. . . ئەي ئوقۇرمەن قېرىنداشلار! تۈرك مۇ-
ھاجىرلىرى دېسەك، بالقانلىقلارنىڭ زۇلۇمىدىن قاچقان تۈركلەر ئې-
سىڭلارغا چۈشۈۋاتامدۇ؟ خەيرىيەت، بۇ يەردە بالقانلىقلار يوق. لېكىن
بالقانلىقلاردىنمۇ زالىم بىر كۈچ بارکى، ئۇ بولسىمۇ يوقسۇزلۇق،
نامراتلىق ۋە مەئىشەت تارلىقى. . . ئاخىرى مۇزارت داۋىنىدىن ئۆ-
تۈپ، تاغ ئېغىزىدىكى قورغانغا كەلدۇق. خىياللىرىم مېنى XIX
ئەسىرگە ئېلىپ كەتكەنىدى. خىيال بىلەن تەڭ قورغاندىن چىقتۇق
ۋە قىزىلبۇلاق دېگەن جايغا يەتتۇق. بۇ يەردە مەكتەپ بولمىسىمۇ،
لېكىن بىر خانىقا بار ئىكەن. «بىزلەر ئاخىرەت ئادەملىرى بولغانلە-

قىمىز ئۇچۇن، دۇنيا مەكتىپى نېمىگە لازىم بولار دېدۇق، دېدى ساھىبخانا»①.

نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف مۇزارت داۋنىدىن ئۆتۈش جەريانىدا ئۆز مىللىتى ھەققىدە چوڭقۇر خىياللارغا چۆمىدۇ ۋە يېقىن ئارىدا يېتىپ بارىدىغان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ غايىۋى مەنزىرىسىنى تەسەۋۋۇر قىلىدۇ. لېكىن رېئاللىق ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرىدىن كۆپ يىراق ئىدى. ئۇ، ئاقسۇ شەھىرىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، قانىتىق ئېچىنىش ئىچىدە ئۆز خاتىرىسىگە مۇنۇلارنى يازىدۇ: «ئاقسۇ كۆڭۈللەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرغۇدەك خۇش مەنزىرىلىك شەھەر ئەمەسكەن، ئادەملىرى بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئاۋۋال قانداق ياشىغان بولسا، ھازىرمۇ شۇنداق ياشاپ تۇرۇپتۇ. پەقەت ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ چىققان جايى بولغانلىقى ئۈچۈنلا خۇش كۆرۈنىدۇ. كوچىلىرى مۇنتىزىم — تەرتىپلىك ئەمەس. ھەممىسى بىر تۈرلۈك دېگۈدەك تارقاقلىقتىن ئىبارەت. شەھەردە گۈزەل ياسالغان بىرمۇ ئىمارەت يوق. گەمىگە ئوخشاش خانىلاردا كىشىلەر روھسىز، چۈشكۈن، نامرات ۋە مىسكىنلىك ئىچىدە ياشايدىكەن. ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرى سۇس، ئەكسىچە ئىشانچىلىق بەك كۈچلۈك، ھۈنەر ـ سەنئەت كۆپتىن بېرى يوق. پەخىش ۋە پاھىشۋازلىق، كەمبەغەللىك بارغانسېرى ئەۋج ئېلىۋېتىپتۇ. موللىلاردا بۇنىڭغا قارشى تۇرغۇدەك ئىقتىدار يوق. ئېھتىمال، ھۆكۈمەت ئەھمىيەت بەرمەيدىغاندۇ. بۇ يەردىكى مەمۇرلار «ھارۋا سۈنسا ئوتۇن، ئۆكۈز ئۆلسە گۆش» بولىدۇ دەپ قاراپ تۇرىدۇ. پاھىشىلەرگە پاھىشخانىلار يوق، شۇڭا ئۇلار تۆڭگان سارايلىرىدا مۇستەقىل ياشايدۇ. يانلىرىدىن ئۆتسەڭ نازلىنىپ ئىشق ـ مۇھەببەت قوشاقلىرىنى ئېيتىدۇ. بۇلارنى كۆرۈپ ئۆز ـ ئۆزۈڭدىن خورلىنىسەن، خۇسۇسەن ماڭا ئوخشاش باشقا يەردە

---

① نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 132 ـ، 133 ـ، 134 ـ، 135 ـ، 137 ـ بەتلەر.

ئۆسكەن بىر كىشىگە بۇلارنىڭ قىلمىقلىرى بەك تېتىقسىز ۋە يات تۇيۇلىدىكەن. . . »①

نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف خۇددى نوشىرۋان يائۇشوف ئەپەندىگە ئوخشاشلا، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئېڭىنىڭ پەۋقۇلئاددە تۆۋەن ئىكەنلىكىدىن قاتتىق قايغۇرىدۇ. دەرۋەقە XX ئەسىر بوسۇغىسىنى ئاتلىغان بىر مىللەتتە مىللىي ئاڭنىڭ يوقلىقى غايەت زور بەختسىزلىكنىڭ ئالامىتى ئىدى. چۈنكى ھەر قانداق مىللەتنىڭ ئاساسىمىلياتسىيىگە قارشى ئىچكى پىسخىك ئېنېرگىيىسى مىللىي ئاڭنى ئۆزىگە ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف ئالتە شەھەرگە قىلغان سەپىرىدىن كېيىن، «شۇرا» ژۇرنىلىغا سۇنغان «بىزنىڭ تۇرمۇش» ناملىق ماقالىسىدە ھەسرەت بىلەن مۇنۇلارنى يازىدۇ: «بۇرۇنقى زاماندا ‹ئۇيغۇر› ئاتىلىپ، ھازىر ئاتسىز قالغان چىنى تۈركىستان تۈركىي خەلقلىرىنىڭ تۇرمۇش مەنزىرىسى ناھايىتى ئېچىنىشلىق ۋە بىچارىدۇر. بىز بۇنى 1914 ـ يىلى ئاقسۇغا قىلغان سەپىرىمىز جەريانىدا كۆرگەنىدۇق. مەسىلەن، ئۇ يەردە 15 سوم قەرزىنى بېرەلمەي قالغان بىر ئۇيغۇر كىشى ئەزىز بالىسىنى بىر خەنزۇ سودىگەرگە ساتقانلىقىنى، ئىككى ـ ئۈچ مۇسۇلمان ئايالىنىڭ يات تائىپىدىن بولغان بىرى بىلەن ئائىلە تەشكىل قىلغانلىقىنى ۋە جاڭگۈيدىسىنى ماختىشىپ، ئۆتكەن ـ كەچكەن ئۇيغۇرلارنى مەسخىرە قىلىپ، كۆلۈشۈپ ئولتۇرۇشقانلىقىنى، سارايلاردا تولىسى مۇسۇلمانلارنىڭ پاھىشۋازلىق قىلىشىۋاتقانلىقىنى، تەپسە تۆمۈر ئۆزگۈدەك ياش يىگىتلەر تۈركۈم ـ تۈركۈم ھالدا كوچىلاردا ۋارقىرىشىپ، بىر پارچە نان غېرىبى بولۇشۇپ، باشلىرىنى دۇئانىلىققا سېلىشىپ ‹يا، دوست، يا، ئاللاھ› دەپ بىر پۇل ئۈچۈن ئۆتكەن ـ كەچكەنلەرنىڭ ئېتىكىگە ئېسىلىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرگەنىدۇق. . . »② ئۇ يەنە مۇنـ

---

① ② نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 94 ـ، 95 ـ، 141 ـ بەتلەر.

داق دەپ يازىدۇ: «بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىستىقبالى بەك قاراڭغۇ، تۇمانلىق ۋە ۋەھىمە ئىچىدە ئىكەنلىكىنى سەزدىم. ئاقسۇدا ئەھۋال مۇنداق بولسىمۇ، باشقا ياقلاردا ئۇنداق ئەمەستۇ، قەشقەر خەلقى خېلى تەرەققىي قىلغان بولسا كېرەك، ئۇ يەردە تەرەققىيپەرۋەر مۇسابايېۋلار، ئابدۇقادىر داموللاملار بارغۇ دەپ ئۆزىمىزگە تەسەللىي بېرىگەندۇق، لېكىن بىزنىڭ بۇ ئۈمىدلىرىمىزنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى كۆردۇق. سەييا ھ مۇھتەرەم نوشىرۋان ئەپەندى بىزنى چىنى تۈركىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن يېقىندىن تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، ئىستىقبالىمىزنىڭ بەك ۋەھىمىلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇق... دېمەك، ھەممە يەردە ئەھۋال ئوخشاش. بىز چىنى تۈركىستان ئۇيغۇرلىرىڭ ئاۋۋال ئۇيغۇر ئاتلىپ، كېيىن ئاتسىز قالغان دېگەنىدۇق. بۇ نېمە ئۇچۇن؟ يەرلىك بىر ئۇيغۇردىن «سەن كىم؟» دەپ سورىساڭ، ئۇ قىلچە ئىككىلەنمەستىن «قەشقەرلىك» ياكى «خوتەنلىك» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. «ئۇ دېگەن يەر - جاي نامىغۇ؟» دېسەڭ، ئۇ ھامان «مەن مۇسۇلمان» دەيدۇ. «ياق، مەن دىنىڭنى سورىمىدىم» دېسەڭ، ھودۇقۇپ «مەن چەنتۇ» دەيدۇ. قازاق - قىرغىزلارغا ئارىلاشقان يەرلىكلەر «بىز سارت» دەيدۇ. دېمەك، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمەيدۇ. مانا بۇ جاھالەت!»①.

نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوفنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ھەققىدىكى خاتىرىلىرى، ئۆزىگە تونۇشلۇق بولغان يەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى ھەققىدىكى ئۆتكۈر مۇلاھىزىلىرى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىدىكى ئەڭ ئىلغار بىر سەھىپىنى تەشكىل قىلغانىدى. جەدىتىزم دولقۇنلىرىدا كۈنسېرى ئويغىنىش ۋە ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە ئويلىنىش يولىنى ئېچىۋاتقان قىرىم، قازان ۋە ئوتتۇرا

① نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 96 - بەت.

ئاسىيا خەلقلىرى نوشىرۋان ئەپەندى ۋە نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوفلارنىڭ «شۇرا» ، «تىل يارىش» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلغان ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى ئۆتكۈر ماقالىلىرىدىن تارىم چوڭقۇرلۇقىنىڭ ئېغىر تىنىقىنى ۋە بىر قانچە ئەسىرگە سوزۇلغان غېرىبلىقىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. 1905 - يىلدىكى رۇسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىن كېيىن، رۇسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمىدىكى تۈركىي تىلىق خەلقلەرنىڭ سىياسىي ھاياتى ۋە مەنبۇى تۇرمۇشىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى. ھالبۇكى، تارىم ۋادىسى يەنىلا بىر خىلدا ئۆز ئۈيقۇسىنى ئۇخلىماقتا ئىدى. سىياسىي سېھىرگەرلەرنىڭ «نادانلىقتا قالدۇرۇش» ، «بىخوتلۇقتا قويۇش» مىزانلىرى بىلەن نائەھلى خوجىلار، پىر - ئەۋلىيالارنىڭ توقمەك پەتىۋالىرى مىللىتىمىزنىڭ ھالسىرىغان ۋۇجۇدىدىكى ئاخىرقى ھاياتىي كۈچىنى ئاستا - ئاستا خورىتىپ بارماقتا ئىدى. خەيرىيەت، يېرىم ئەسىر ئۆتمەيلا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان ھەر قايسى خەلقلەر بىلەن تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى، تەرەققىياتى ۋە روھىي دۇنياسىدا زور ئارىلىق شەكىللەندى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇر خەلقى ھەسسىلەپ بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

▲ XX ئەسىر روھى شەرق خەلقلىرىگە ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىش پۇرسىتى بەردى، قىرىم ۋە قازان تاتارلىرى يېڭىلاش ۋە ئاقارتىش دولقۇنىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى يېڭى بىر مەيدان پىكىر ئىنقىلابىغا تەييارلاندى. جەدىتىزم ھەرىكىتى مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى زامان روھىي مەھكۇملۇقىدىن ھازىرقى زامان تەپەككۇرىغا سەكرىشىگە زور تۈرتكە بولدى.

ناۋادا ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان

مەدەنىيەت ئويغىنىشىدا ئىسلاھات مەشئىلىنى ئەڭ بالدۇر ۋە ئەڭ ئېگىز كۆتۈرگەن بىر مىللەت بار دېيىلسە، ئۇ خەلق شەك ـ شۇبھىسىزكى تاتارلار ئىدى. شۇنداق، تاتارلار تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ بالدۇر ئويغانغان، ئەڭ كۆپ ھالاكەتلىك سىناقلارغا دۇچ كەلگەن، ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىياتى ئۈستىدە ئەڭ چوڭقۇر ئويلانغان بىر خەلق ئىدى. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ روھىي ئويغىنىشىغىلا ئەمەس، بەلكى يەنە جاھالەت تۇمانلىرى ئىچىدە يەتكىچە ھالسىرىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئويغىنىشىغىمۇ مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتكەنىدى.

ئالتۇن ئوردا خانلىقى ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى سۇپىتىدە مەيدانغا كەلگەن قازان، ئاستىراخان ۋە قىرىم خانلىقلىرى مەزگىلىدە تاتارلار ئاجايىپ گۈللىنىش تارىخىنى بېشىدىن كەچۈرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاتارلار جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى جەھەتتىن رۇسىيىنىڭ ياۋروپا قىسمى بىلەن بۇ ئاستە تۇتىشىدىغان ئولگا ۋە ئۇرال دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى، قىرىم يېرىم ئارىلى قاتارلىق مۇنبەت زېمىنلارنى ماكان تۇتقانىدى. شۇڭا ئۇلار ئىسلام مەدەنىيىتى ئاساسىدا يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان رۇس ۋە ياۋروپا مەدەنىيەتلىرى بىلەن بۇ ئاستە ئۇچرىشىپ، بىر مەھەل راسا گۈللىنىش مەنزىرىسىنى بەرپا قىلدى. مونتېسكيۇ «پارس مەكتۇپلىرى» ناملىق ئەسىرىدە ھاياجان ئىلكىدە مۇنداق قۇرلارنى يازغانىدى: «دۇنيادىكى ھەر خىل مىللەتلەر ئىچىدە ئۇرۇشقاقلىقنى ئۇلۇغ تۆھپە ھېسابلايدىغىنى تاتارلار ئىكەن. تاتارلار دۇنيانىڭ ھەقىقىي ھۆكۈمرانى بولۇپ قالىدىغاندەك قىلىدۇ، ياشقا بارلىق ئەللەرنىڭ خەلقلىرى ئۇلارغا خىزمەت قىلىش ئۈچۈن يارالغاندەكلا تۇرىدۇ؛ تاتارلار بىر قانچە ئىمپېرىيىلەرنىڭ قۇرغۇچىلىرى، شۇنداقلا بىر قانچىلىغان ئىمپېرىيىلەرنى گۈمران قىلغۇچىلاردۇر؛ ھەر قايسى دەۋرلەردە تاتارلار ئۆز قۇدرىتىنىڭ ئىزنى يەر شارىدا قالدۇرغان. . .»①.

---

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، 249 ـ بەت.

ناھايىتى ئەپسۇس، روسلارنىڭ كۇچىيىشى ۋە زېمىن كېڭەيمىچىلىكى تاتارلارغا مىسلىسىز بەختسىزلىكلەرنى ئېلىپ كەلدى. چارروسىيە 1552 ـ يىلى قازان خانلىقىنى، 1554 ـ يىلى ئاستراخان خانلىقى-نى، 1783 ـ يىلى قىرىم خانلىقىنى يۇتۇۋالدى ۋە ئۆز تېررىتورىيە-سىگە قوشۇۋالدى. قازان ۋە قىرىم تاتارلىرى رۇسىيە تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىنغاندىن كېيىن، بىر مەيدان بوران ـ چاپقۇنلۇق ئۆزگە-رىش دولقۇنىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى. بۇ ئۆزگىرىش ئۆز نۆۋىتىدە پۈتكۈل مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ تارىخىغا تەسىر كۆرسەتتى①. رۇسلار قازانىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، قەدىمىۋ قەدىم ئاسسىمىلياتسىيە سە-ياسىتىنى يۈرگۈزدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە تاتار مىللىتىنىڭ ئۇزاققا سوزۇلغان تىركىشىش، قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە چىقىش يولى ئىز-دەشتەك قان- ياشلىق تارىخى باشلاندى. ئامېرىكا تارىخچىسى گاۋىن ھامبلي بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «رۇسلار قازان رايونىدا ئىككى ئەسىرگە سوزۇلغان ۋەھشي سىياسەت يۈرگۈزدى. ئۇلارنىڭ ئاساسي مەقسىتى قازان تاتارلىرىنى تامامەن رۇسلاشتۇرۇش ھەمدە مۇسۇلمانلار جامائەسىنى ئۆز جەمئىيىتىگە قوشۇۋېلىش ئىدى. ۋولگا دەريا-سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى رايونلاردا رۇسلار ،تاتارسىزلاشتۇ-رۇش، سىياسىتىنىڭ بىرىنچى قەدىمى سۈپىتىدە ھەر قايسى چوڭ شەھەرلەردىن، بولۇپمۇ قازاندىن تاتارلارنى تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ ھەيدەپ چىقاردى. تاتارلارنىڭ مۇنبەت تېرىلغۇ يەرلىرىنى رۇس ئاق-سۆڭەكلىرىگە بۆلۈپ بەردى، شۇنىڭدەك يەرلىك خەلقنى خرىستىئان دىنىغا كىرىشكە قىستىدى. مەسچىت ۋە مەدرىسىلەرنى تاقاپ، ۋەخپە-لەرنى بىكار قىلىپ، چېركاۋلارنى كۆپلەپ بىنا قىلدى، بۇنىڭ نەتە-جىسىدە يەرلىك مۇسۇلمانلار تېز ۋاقىت ئىچىدە ئاز سانلىق ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. ئۇلار تاتار ئاقسۆڭەكلىرىنى يا خرىستىئان دىنىغا بەيئەت

① گاۋىن ھامبلي(ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» 253 ـ بەت.

قىلىشقا، يا ئۆز ئىمتىيازلىرىدىن ۋاز كېچىشكە زورلىدى. . . ستاتىستىكىلارغا ئاساسلانغاندا، XIX ئەسىرگە كەلگەندە تەخمىنەن 200 مىڭ تاتار خرىستىئان مۇرتى بولۇپ كەتكەن»①. رۇسلارنىڭ تاتارىستاندا قاتتىق ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتىنى قوللىنىشى بىپايان ئوتتۇرا ئاسىيانى مەڭگۈلۈك يۇتۇۋېلىش ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاش، شۇنىڭدەك رۇس زېمىنلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى توسالغۇنى سۈپۈرۈپ تاشلاش ئۈچۈن ئىدى. لېكىن تاتار خەلقى ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئۆز ۋەتىنى سوز ۋۇلغان قارشىلىق كۆرسەتتى. كۆرەشلىرىنى ئېلىپ باردى. 1552- يىلدىن تاكى ئايال پادىشاھ يېكاتېرىنا II تاتارلارغا قارىتىلغان قاتتىق قول سىياسەتنى ئۆزگەرتكەنگە قەدەر ئىككى ئەسىر داۋامىدا تاتارلارنىڭ قارشىلىق كۆرسەتىش ھەرىكەتلىرى بىر كۈنمۇ توختاپ قالمىدى. 1792 - يىلى بارغانسېرى زەئىپلىشىۋاتقان ئوسمان ئىمپېرىيىسى رۇسىيىنىڭ قىرىم يېرىم ئارىلىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغاندىن كېيىن، تاتارلار تارىخىدا يەنە بىر قاراڭغۇ سەھىپە ئېچىلدى. رۇسلار قىرىمغا بولغان «تاتارسىزلاشتۇرۇش» مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، رۇس پۇقرالىرى ۋە چەت ئەل مۇھاجىرلىرى (گېرمانلار، گرېكلار، بۇلغارلار، بالتىقلىقلار) نى تۇركۈم - تۇركۈملەپ كۆچۈرۈپ كەلدى. شانلىق ئۆتمۈش گويا بىر مەيدان چۈشكە ئوخشاش تاتارلار خاتىرىسىدىن ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. ئۇلار ھالاكەت يۈزىنلاپ كېلىۋاتقان ئاشۇ ۋەھىمىلىك كۈنلەردە ئوسمان ئىمپېرىيىسىدىن مەدەت تىلىدى، لېكىن ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۇلارغا ياردەم قىلغۇدەك ھالى قالمىغانىدى، نەتىجىدە 1783 - يىلىدىن 1893 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تاتارلار يۇرت - ماكانلىرىنى تاشلاپ، قان - ياشلىق چوڭ كۆچۈش تارىخىنى بېشىدىن كەچۈردى.

---

① گاۋېن ھامبلي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» 252 -، 254 -، 256 - بەتلەر.

بۇ جەريانداا تاتار مىللىتى نەچچە ئون قېتىم توپ - توپى بىلەن قىرىمدىن تۇركىيىگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. چۈنكى رۇسىيە «تارسىزلاشتۇرۇش» سىياسىتى يۈرگۈزۈۋاتقان ئاشۇ ۋەھىمىلىك يىللاردا پەقەت كۆچۈشلا بۇ بەختسىز مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالالايتتى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە تاتارلار قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى بىر ئاز سانلىق مىللەتكە ئايلىنىپ قالدى. 1897 - يىلدىكى نوپۇس ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، قىرىمدا ئەسلىدە بار بولغان 523 مىڭ تاتاردىن پەقەت 187 مىڭلا قالغانىدى، شۇنداقلا پۈتكۈل ياۋروپا مۇسۇلمانلىرى ئىچىدە مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئەڭ تۆۋەن ئورۇنغا چۈشۈپ قالغانىدى. شۇنداق قىلىپ قىرىم تاتار خانلىقىنىڭ شانلىق خاتىرىلىرى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. ①

XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، بولۇپمۇ ئايال پادىشاھ يېكاتېرىنا II تەختكە چىققان مەزگىللەردە تاتارلار ئۆز ئىستىقبالى ئۈچۈن يېڭى يول ئىزدىدى. شەھەرلەردىن قوغلانغان تاتار ئاقسۆڭەكلىرى ۋە قول ھۈنەرۋەنلىرى ئاستا - ئاستا تىجارەت يولىغا كىرىپ، روسىيىدىكى يېڭى بىر سودا گۈرۈھىنى شەكىللەندۈردى. ئۇلار چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيانى تامامەن بوي سۇندۇرغىچە بولغان بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە روسىيە بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سودىسىدا ۋاستىچىلىق رول ئوينىدى. ئەسلىدىكى جەمئىيەتنىڭ يازلىرىدىن مەھرۇم قالغان بۇ مىللەت سودا ئېڭى ئارقىلىق ئۆز مەۋجۇتلۇقىغا ماددىي ئاساس ھازىرلىدى. خۇددى گاۋىن ھامبلىي تەكىتلەپ ئۆتكەنىدەك: «تاتار سودىگەرلىرى چارروسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ سودا جەھەتتىكى «ھەمكارلاشقۇچى» سى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا ئىسلام دىنىغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 260 - 262 - بەتلەر.

كەلگەندى، شۇنداقلا ئۆز مىللىتىگە بولغان مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى ئۇنتۇمىغاندى. ئەگەردە ئۇلار بولمىغان بولسا، ئىسلاھات ھەرىكىتى ۋە XIX ئەسىردىكى «تاتار ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئويغىنىشى» مۇ يۈز بەرمىگەن بولاتتى. . . »① XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، چارروسىيە قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى تولۇق ئىستىلا قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ ئاخىرقى خانلىق — قوقان ۋە خىۋە خانلىقلىرى مۇنقەرز بولدى. ئەمدىلىكتە چارپادىشاھ ھۆكۈمىتى ئۇچۇن تاتارلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ۋاستىچىلىق رولىنىڭ ئەھمىيىتى قالمىغانىدى. بۇنىڭ بىلەن تاتارلارغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان «رۇسلاشتۇرۇش» سىياسىتى يەنە بىر بالداق كۆچەيتىلدى. ھەتتا 1909 ـ يىلى «مۇسۇلمانلارنىڭ مەكتەپ، مەدرىسىلىرىگە چارپادىشاھ ۋە ئۇنىڭ خانىشىنىڭ سۈرىتىنى ئېسىش بۇيرۇق قىلىنىدى»②. چارپادىشاھنىڭ «رۇسلاشتۇرۇش»، «خرىستىئانلاشتۇرۇش» تەك ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتى تاتار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە مىللەت پۈتۈنلۈكىگە غايەت زور تەھدىت ئېلىپ كەلدى، بۇنىڭ بىلەن تاتار خەلقى بىرىنچى بولۇپ ئىسلاھات دولقۇنى قوزغىدى. ئۇلار مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش، مۇسۇلمان خەلقلىرىنى ئىجتىمائىي كرىزىستىن قۇتۇلدۇرۇش ئۇچۇن، مەدەنىيەتتىكى قالاق ھالەتنى ئۆزگەرتىش، ئىسلام دىنىنى تەرەققىيات بىلەن ماسلاشتۇرۇش زۆرۈر دەپ قارىدى، دەرۋەقە، XX ئەسىر روھى شەرق خەلقلىرىگە ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىش پۇرسىتى بەردى. قىرىم ۋە قازان تاتارلىرى يېڭىلاش ۋە ئاقارتىش دولقۇنىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى بىر مەيدان يېڭى پىكىر ئىنقىلابىغا تەييارلاندى. جەدىتىزم ھەرىكىتى مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى زامان روھىي مەھكۇملۇقىدىن ھازىرقى زامان ئەقلىي تەپەككۇرىغا سەكرىشىگە زور تۇرتكە

---

① گاۋېن ھامبلىي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 255 ـ بەت.
② نەرەخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 57 ـ بەت.

بولدى. خۇددى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف ئېيتقاندەك: «نوغاي قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئويغىنىش دەۋرى XIX ئەسىردە باشلىنىپ XX ئەسىردە تەرەققىيات دەۋرىگە كىرگەن بولسا، تارانچى تۈركلىرى (ئۇيغۇرلار) نىڭ ئويغىنىش دەۋرى XX ئەسىردە بولدى»①

مەدەنىيەت ئويغىنىشى ۋە ئىسلاھات ھەرىكىتى ئەڭ ئاۋۋال بىر تۈركۈم داڭلىق دىنىي مۇتەپەككۇرلار تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەبۇ ناسىر قۇرساۋى (1783 — 1814)، شىھابىددىن مارجانى (1818 — 1889)، رىزائىددىن فەخرىددىن (1859 — 1936) ۋە مۇسا جارۇللا (1875 — 19؟) قاتارلىقلار ئۆز دەۋرىدىكى تاتار مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى يېتەكلەپ ماڭغان قورقماس ئىسلاھاتچىلار ۋە مۇتەپەككۇرلار ئىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدە مۇسا جارۇللانىڭ تەسىرى ئىنتايىن زور بولغانىدى. ئۇلارنىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى ۋە ئىلغار ئىجتىمائىي قاراشلىرى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن «تاتار ئەدەبىي ئويغىنىشى» ۋە جەدىتىزم ھەرىكىتىگە زور تەسىر كۆرسەتتى.

شۇنىسى ئېنىقكى، جەدىتىزم ئىسلام شەرقىدە مەيدانغا كەلگەن دىنىي ئىسلاھاتلارنىڭ تەسىرى ۋە ئۆز دەۋرىدىكى كونا بىلەن يېڭى ئالمىشىۋاتقان بىر تارىخىي شارائىتتا مەيدانغا كەلگەن يېڭىلاش ھەرىكىتى ئىدى. «پۈتكۈل ئىسلامىيەت تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، دىنىي مەزھەپلەر كۆرىشى ئۆزۈلگەن ئەمەس. مۇقەددەس ئىسلام دىنى تۈرى «قۇرئان كەرىم» سۆرىلىرىنى ئىزاھلاشمۇ پۈتۈنلەي بىردەك بولغىنى يوق. دەمەشق خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرى، باغداد خەلىپىلىكىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان مۇتەزىلىم پىكىر ئېقىمى «قۇرئان كەرىم» نى ئىنساننىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە

① نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 108 ـ بەت.

ئىنسان بەختىگە مەنپەئەتلىك يوسۇندا شەرھلەشنى تەشەببۇس قىلىشى. خەلىپە مۇقتەدىر زامانىدا مۇتەززىلىم پىكىر ئېقىمى قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، بۇ خىل ئەركىن پىكىر تەشەببۇسلىرى باشقىچە شەكىلدە، جۈملىدىن سوپىزمنىڭ مەلۇم شەكىللىرى تەرىزدە داۋاملىق ئىپادىلىنىپ كەلدى»①. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، ئىسلام دۇنياسىدا كۆتۈرۈلگەن ۋەھابىيلار ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى سەئىد ئەھمەدخان، جامالىددىن ئافغانىي، مۇھەممەد ئابدۇ قاتارلىقلار-نىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى تاتارىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جەدىتىزم ھەرىكىتىگە زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. جەدىتىزم XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا كەلگەن دىننى «يېڭىلاش» ۋە «دەۋرلەشتۈرۈش»نى مەزمۇن قىلغان ئىسلام ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى ئىدى. ئۇ، تاتارىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ «تۈرلۈك - تۈمەن ئىجتىمائىي تەبىقىلىرىنىڭ مەنپەئەتلىرىنى ئىپادىلىگەن، مەرىپەت ئۇچۇن كۈرەشكەن، ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىشقا، دىنىي مەكتەپلەرنىڭ پروگرامىنى ئايرىم دۇنياۋى پەنلەرنى كىرگۈزۈشكە ئىنتىلگەن»②، ئىسلاھاتچىلىق خاراكتېرىگە ئىگە يېڭى پىكىر ئېقىمى. جەدىتىزم دەسلەپتە ئىسلام دۇنياسىدىكى ئويغىنىش تەسىرلىرى بىلەن باشلانغان. رۇسىيەدىكى 1905 - يىلىدىكى ئىنقىلابىدىن كېيىن، بۇخارا، خىۋە خانلىقلىرى ۋە شىنجاڭ تەۋەسىگە قەدەر كەڭرى تارقالغان③. جەدىتىزم ئېقىمىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تىپىك ۋەكىلى ۋەكىلى تاتارىستانلىق ئىسمائىل غاسپىرالى ئىدى. ئۇ ئۆزۈن مەزگىل ئەنئەنىۋى ئىسلام مەدرىسىلىرىدە، ئاندىن رۇس مەكتەپلىرىدە ئوقۇغان. فرانسىيە ۋە تۈركىيە-

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 364 - بەت.
② «ئۆزبېك تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، موسكۋا، «رۇس تىلى» نەشرىياتى، 1981 - يىل ئۆزبېكچە نەشرى، I تۇم، 270 - بەت.
③ «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، ئىستانبۇل، 1979 - يىل، تۈركچە نەشرى، X تۇم، 93 - بەت.

يىمده ئۇزاق تۇرغان. 1877 ـ يىلى تاتارستانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاجايىپ قىزغىنلىق بىلەن تاتار ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر-نىڭ مەدەنىيەت ئويغىنىشىغا ئۆزىنى بېغىشلىدى. غاسپىرالى «چوڭ-قۇر بىلىملىك ۋە كۆپ مەھسۇلاتلىق يازغۇچى، شۇنداقلا ئىلغار ئىدە-يىلەرنىڭ قەتئىي قوللىغۇچىسى سۈپىتىدە»، ئىسلام دىنىنى ھازىرقى زامان دۇنياسى بىلەن ماسلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئەمەلىيەت ئۇنىڭ بىر تالانتلىق ماتارىپچى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇنىڭ «ئۇسۇلى جەدىت» ماتارىپى ئالدى بىلەن ئۆزى مۇدەرىسلىك قىلىۋاتقان باغچەساراي ئىسلام ئىنستىتۇتىدا قوللىنىلدى، ئاندىن پۈتكۈل رۇسىيە-دىكى كۆپ قىسىم ئىسلام مەدرىسلىرىگە كېڭەيتىلدى. بۇ ئۇسۇل كېيىنچە تۈركىيە ۋە باشقا ئىسلام ئەللىرىگە، ھەتتا يىراقتىكى ھىندىس-تانغىچە يېتىپ بارىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۈركىي تارىخىي تەقدىرى، كىرىزىسقا تولغان كەچمىشى، نۆۋەتتىكى جىددىي ۋەزىپىسى ھەققىدىكى ئويلىنىشلىرىنى ئىدىيە ۋە تەشەببۇسلىرىنى «تەرجۈمەن» ناملىق مەجمۇئىدە ئېنىق شەرھىلىدى. 1882 ـ يىلىدىن 1914 ـ يىلىغىچە بولغان ئوتتۇز نەچچە يىل جەريانىدا بۇ مەجمۇئە تەسىرى ئەڭ زور، ئوقۇرمىنى ئەڭ كۆپ نەشر ئەپكارىغا ئايلاندى. شەك ـ شۇبھىسىزكى، غاسپىرالى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دۇنياسىغا ئەڭ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن شەخسلەرنىڭ بىرى ئىدى»①.

غاسپىرالى ئىسلاھات، يېڭىلاشنى ھەممىدىن بۇرۇن تىل ۋە يېزىقتىن باشلاشنى تەشەببۇس قىلدى②. جەدىتىزم ناھايىتى چوڭ پىكىر ئېقىمى سۈپىتىدە، دىن، تارىخ، تىل ـ يېزىق، ئەخلاق ۋە ئىنسان قىممىتى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشنى يېڭى كۆنتەرتىپكە قويدى.

---

① گاۋىن ھامبلي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 262 ـ 263 ـ بەتلەر.

② «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، X توم، 93 ـ بەت.

نەتىجىدە، قىرىم، قازان، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى خەلق-
لەرنىڭ جاھالەت ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قى-
لىش، ئۆلۈك، قېتىپ قالغان دىنىي ئادەتلەرنى قايتا ئىسلاھ قىلىش
ۋە ھازىرقى زامان ئەقلىي تەپەككۇرىغا تەرەققىي قىلىشىدا غايەت زور
رول ئويناندى. جەدىتىزم ھەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈر-
كىي خەلقلەرنىڭ تىل جەھەتتىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى چىقىش
قىلىپ، ئورتاق بىر تىل - يېزىق گەۋدىسىگە ئۇيۇشۇشنى تەشەببۇس
قىلدى. ئىلگىرىكى ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى چاغاتاي يېزىقىنى
ئىسلاھ قىلىپ، ھەر بىر تاۋۇش ئۈچۈن بىردىن ھەرپ بەلگىلىدى.
قازاندا نەشر قىلىنغان «شۇرا»، «تىل يارىش»، «تەرجۈمەن» قاتار-
لىق گېزىت - ژۇرناللار پۈتكۈل تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلق-
لەرگە ئورتاق بولغان تىل - يېزىقتا چىقىرىلغان بولۇپ، ئۆكتەبىر
ئىنقىلابىغىچە مۇھىم رول ئويناندى.

يەنە بىر تەرەپتىن، جەدىتىزم تەرەپدارلىرى كەسكىن ھالدا ئىس-
لام دىنىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە يات بولغان غەيرىي ئېتىقاد ھادىسىلە-
رىنى، قاتمال دىنىي قاراشلارنى ۋە مۇرەككەپ شەرىئەت قائىدىلىرىنى
ئىسلاھ قىلىپ، دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۈرۈشنى، يېڭىچە مائارىپ
ۋە پەنىي مەكتەپلەرنى يولغا قويۇپ، مەرىپەت جەھەتتىن ئويغىنىشنى
تەشەببۇس قىلدى. ئۇلار دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۈرۈش، ئىسلامنى
دەۋرگە ماسلاشتۇرۇش ۋە مىللەتلەرنى قۇدرەت تاپقۇزۇش ئىسلام دىنى-
نىڭ تەلىماتلىرىغا زىت ئەمەس، ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ مۇقەددەس
دەستۇرى «قۇرئان كەرىم» ھەرقانداق دەۋر ۋە ھەرقانداق تەرەققىياتقا
ماسلىشالايدۇ، مەسىلە پەقەت مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزى قانداق تونۇشى
ۋە پايدىلىنىشىدا، شۇڭا جەمئىيەت تەرەققىياتىغا پۈتلىكاشاڭ بولۇۋاتـ
قان، خەلق ئېڭىنى ئاساسەتتە قويىدىغان ھەر قانداق ئادەت ۋە قاراش-
لارنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك، دەپ ھېسابلىدى. جەدىتىزم تەرەپدار-
لىرى ئىچىدە ئىسلاھات تەلىپى ئەڭ كەسكىن، «دەۋرلەشتۈرۈش»
قارىشى ئەڭ كۈچلۈك بولغىنى مۇسا جارۇللا ئىدى. ئۇ ناھايىتى

ئېنىق قىلىپ: «ئىسلام دىنىنىڭ ئىستىقبالى ۋە ئۇنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن ئىسلام دىنىدا يېڭىلىق پەيدا قىلىش لازىم، دېگەن تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ يەنە ئىسلام ئەقىدىلىرىدىكى، مەسىلەن، روزا تۇتۇشتىكى مەنتىقىي زىددىيەتلەرنى تىلغا ئېلىپ، «قۇرئان كەرىم» نى ھازىرقى زامانغا ماسلاشتۇرۇپ، ئەركىن شەرھىلەشنى تەشەببۇس قىلدى، شۇنداقلا ئەر - ئاياللار باراۋەرلىكى، غەيرىي دىنىدىكىلەر دوستانىلىقى ۋە تۇرمۇشنى غەربلەشتۇرۇش قاتارلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. . . »① . دەرۋەقە، ئۆز زامانىسىدىكى مۇداق ئاكتوئال پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئاسان ئەمەس ئىدى. مۇسا جارۇللا، ئىسمائىل غاسپىرالى قاتارلىقلارنىڭ «جەدىت» (يېڭىلىق) قاراشلىرى مۇھەممەدىن مۇھەممەدوف ۋەكىللىكىدىكى «قەدىمىيە» گۇرۇھىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى ۋە «دەھرىلەر» دەپ ئەيىبلەندى. «قەدىمىيە» گۇرۇھىدىكىلەر: «خرىستىئان، كاتولىك دىنلىرى كەمچىلىكلەردىن خالىي بولمىغاچقا ئىسلاھ قىلىش ھاجەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام دىنىنى ھەر قانداق ئۇسۇلدا ئىسلاھ قىلىش ھاجەت ئەمەس، چۈنكى ئىسلام دىنى ئۆز مۇكەممەللىكى بىلەن باشقا دىنلاردىن پەرقلىنىدۇ»② دەپ قاراشتى. ئۇلار يەنە ئىسلام دىنى ئىسلاھاتىنى «شەيتانلار ھەرىكىتى» دېدى. مۇھەممەدىن مۇھەممەدوف چار ھۆكۈمىتىگە جەدىتلەر «پانئىسلامىزم» بىلەن شۇغۇللىنىپ، چارپادىشاھلىقىغا قارشى ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ، دەپ چاقتى. ئاختۇرۇش داۋامىدا گەرچە «جەدىتلەر پانئىسلامىزم تەشۋىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى دېگەنلىك ئىسپاتلانمىسىمۇ» ، ئەمما ئۇلاردىن كۆپلىگەن چەكلەنگەن كىتابلار چىققانلىقى سەۋەبلىك قولغا ئېلىنىدى.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، قازان، قىرىم قاتارلىق جايلاردا جەدىتىزم ھەرىكىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. جەدىتىزم تەرەپدارلىرى

---

① ② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ، 64 ـ ، 364 ـ بەتلەر.

رىنىڭ دىنىي ئىسلاھاتچىلىق قاراشلىرىنىڭ كەينىگە يەنە مۇئەييەن مىللىي مەنپەئەت چۈشەنچىلىرىمۇ يوشۇرۇنغانىدى. «بۇ جەھەتتە، قازان، قىرىم، ئۇفا شەھەرلىرىدە نەشر قىلىنغان نۇرغۇنلىغان كىتاب-لار، «شۇرا» مەجمۇئەسى بىلەن «ۋاقىت» ۋە «تەرجۈمەن» قاتارلىق گېزىتلىرىنىڭ رولى چوڭ بولىدى»①. ئۇنىڭ ئۈستىگە «XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قازان ۋە باشقا تاتار شەھەرلىرى — ئورىنبورگ، تروىسكىي ۋە ئاستراخانلاردىكى ئىسلام مەدرىسلىرى، نەشر - ئەپكارلار، تاتار تىلىدىكى گېزىت - ژۇرناللار بۇ شەھەرلەر-نىڭ مەدەنىيەت مەركىزى سۈپىتىدىكى پارلاق مەنزىرىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ شەھەرلەرنىڭ تەسىرى تاتارىستان تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىدىنمۇ ھالقىپ كەت-تى»②. تاتارىستاندا قوزغالغان ۋە يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن جەدىتىزم ھەرىكىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىغا ناھايىتى تېز سۈرئەتتە كېڭىيىشىدە تاتارلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئورتاق تىل - يېزىق، مەدەنىيەت ۋە قان - قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى چوڭ رول ئوينىدى. تاتارلار يەنە مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى سەپىدە تۇرۇپ، رۇس شۇۋې-نىزمى بىلەن تىركەشتى. 1905- يىلىدىكى رۇسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلا-بىدىن كېيىن، غاسپىرالى ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى يالغۇز مەدەنىيەت ئىسلاھاتى بىلەنلا توختاپ قالمىدى.. ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى ۋە رۇسىيە سوتسىيالىزمىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۇلار ئىقتىسادىي ۋە سە-ياسىي تەلەپلىرىنىمۇ ئىپادە قىلىشقا باشلىدى. 1905 -، 1906 - يىللىرى ئۇلار نوۋوگراد، سان - پېتېربۇرگ قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇچ قېتىم ئىسلام قۇرۇلتىيى ئاچتى. ئۇلار قۇرۇلتايدا مەدەنىيەت،

---

① ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - نەشرى، 213 - بەت.

② كاۋىن ھامىلي(ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 256 - بەت.

دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى ئەركىنلىك تەلەپلىرىدىن باشقا، يەنە سىياسىي باراۋەرلىك قاراشلىرىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشتى.

تاتارىستاندىن باشلانغان جەدىتىزم ھەرىكىتىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىدا جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىۋاتقان تاتار ئەدەبىياتى ناھايىتى چوڭ رول ئوينىدى. بۇ ھەقتە ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىم مۇنداق دەيدۇ: «رۇس ۋە ئىسلام ئەللىرىدىكى دېموكراتىك پىكىر ئېقىملىرىنىڭ تەسىرى بىلەن تاتار مەدەنىيىتىدە ئويغىنىش دەۋرى باشلىنىپ، يېڭى زامان تاتار ئەدەبىي تىلى ۋە شۇ تىلدا يارىتىلغان تاتار ئەدەبىياتى شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇ جەھەتتە شىھابىددىن مارجانى، ئىبراھىم ھەلەفىن، رىزا ھەزرەت، ئىسمائىل غاسپىرالى قاتارلىق تاتار مەرىپەتچىلىرى باشچىلىقىدىكى زىيالىيلار قاتلىمى ۋە ئۇلارنىڭ قازان، ئۇفا، قىرىم شەھەرلىرىدە تەسىس قىلغان بىر قاتار مەتبۇئات ۋە نەشرىيات مۇئەسسەسىلىرى چوڭ رول ئوينىدى. بولۇپمۇ 1905 ـ يىلىدىكى بىرىنچى رۇس ئىنقىلابى بىلەن تۇركىيە مىللىي بۇرژۇئازىيىسىنىڭ سۇلتانلىق تۈزۈمىگە قارشى ئىنقىلاب ھەرىكەتلىرى تاتار يېڭى زامان ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. مۇشۇنداق شارائىتتا مىجىت غاپۇرى، فاتىخ ئەمىرخان، ئابدۇللا توقاي، سەئىت رەمىيېۋ، غالىمجان ئىبراھىموف قاتارلىق بىر تۈركۈم ئەدىب ۋە شائىرلار يېتىشىپ چىقىپ، يېڭى زامان تاتار ئەدەبىياتىنىڭ تاكامۇللىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ چاغلاردىكى تاتار ئەدەبىياتى رۇسىيە تاتارىستان دائىرىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر مۇنچە خەلقلەر بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى». ①بولۇپمۇ تاتار ئەدەبىياتىدا ئابدۇللا توقايىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئالاھىدە گەۋدىلىكتۇر. بىز ئەسىرىمىز

① ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسوغىسىدا»، 212 ـ، 213 ـ بەتلەر.

نىڭ باشلىرىدا بۇرۇختۇم ھالەتتە تۇرغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا زىلزىلە بېغىشلىغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ شېئىرلىرىدىن ئابدۇللا توقاينىڭ مۇئەييەن تەسىرلىرىنى بايقىيالايمىز. جەدىتىزم ئېقىمىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان ئابدۇللا توقاي (1886 — 1913) ئۆز شېئىرلىرىدا خەلقنىڭ مىللىي ئويغىنىشىغا پۈتلىكاشاڭ بولۇۋاتقان روھانىي ئۆلىمالار، قىزىلكۆز مولللار ۋە ئوتقۇيرۇق ئىشانلارنى قاتتىق سۆكىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئەپتى - بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. چۈنكى جەدىتىزم پىكىر ئېقىمى تەشەببۇس قىلىنىۋاتقان XX ئەسىر ھارپىسىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىشانچىلىق ۋە سوپىچىلىقنىڭ تەسىرى خېلى زور ئىدى، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تېخىمۇ ئەۋج ئالغانىدى. ئۇلار ئىسلام ئىسلاھاتى ۋە يېڭى مائارىپقا چىش - تىرنىقى بىلەن ئۆچلۈك قىلاتتى، «قەدىمىيە» گۈرۈھىغا يان باساتتى، تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلارنى «دەھرى»، «كالتە چاپان» دەيتتى. خۇددى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا يازغان «تارانچى تۇركلىرىنىڭ ھاياتى» نامىلىق ماقالىسىدە ئېيتىپ ئۆتكىنىدەك: «1905 - يىلدىن ئىلگىرى تارانچى دىيارىدا ئىشانلىق ئادەتتىن تاشقىرى شۆھرەت قازىنىپ، ھەمىلا يەردە ئالدىنقى رولغا ئۆتكەنىدى. ئۆزلىرىنى ئىشان دەپ ئاتىۋالغان ئاشۇ بىر توپ كىشىلەر ئۆز مەۋقەلىرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، مازارلارنى كۆتۈرۈپ، ئۇلارنى خۇدا بىلەن بەندە ئارىسىدىكى ۋاستە دەپ ئاتىغانىدى. ئۇلار يەنە «پىر پىرغا يەتكۈزەر، پىر خۇداغا» دەپ تەلىم بېرەتتى. بۇنىڭ بىلەن تارانچى ئاكىلار پىر دەپ ھېسابلىغان ئىشانلارغا مەھكەم يېپىشقان، شۇنداقلا پىرلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۇ ئالەمگە بارغاندا جەننەتكە كىرىش نېسىپ بولىدۇ، دەپ قارىغان. بۇنى كۆرگەن بىزنىڭ مولللارمۇ جىم تۇرمىغان ھەمدە ئۆزلىرىنمۇ ئىشان دەپ ئېلان قىلىشقان، شۇنىڭ بىلەن مولللار بىلەن ئىشانلار ئوتتۇرىسىدا تالاش - تارتىش باشلانغان. بۇلارنىڭ ھەرقايسىسىغا مۇرىت بولۇپ ئەگەشكەن ئادەملەر ھەر قاچان شەيخلىرى

ھەققىدە تۇرلۇك كارامەتلىك خەۋەرلەرنى ئىختىرا قىلىپ تۇرغان. شۇ چاغلاردا مازارلارغا بەك يىراق يەرلەردىن سەپەر ئازابىنى چېكىپ، قۇربانلىقلار ئېلىپ كېلىپ تاۋاپ قىلغۇچىلار بولغىنىغا ئوخشاش، ئىشانلارغا نەزىر ـ سەدىقە ئايرىپ، ئۇلارنىڭ دۇئالىرىنى ئالغۇچىلارمۇ كۆپ بولغان. . . »①

ھەممىگە ئايانكى، جەدىتىزم دىنىي ئىسلاھاتچىلىق سۈپىتىدە ھەممىدىن ئاۋۋال ئىسلام ماھىيىتىگە يات بولغان خۇراپىي قاراشلار-نى، غەيرىي ئادەت ـ يوسۇنلارنى ۋە تەركىدۇنياچىلىق، ئىشانچىلىق ھادىسىلىرىنى كەسكىن رەت قىلاتتى. ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ساپلاشتۇ-رۇشنى، دەۋرلەشتۇرۇشنى ۋە ئىنسان قىممىتىنى مۇئەييەنلەشتۇ-رۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. دەرۋەقە، بۇ قاراشلار ئابدۇللا توقاي ئىجادىيىتىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى، بەلكى ئابدۇللا توقاي ئىجا-دىيىتىدە كەسكىن پىكىر ئىنقىلابىنىڭ مەشئىلىنى ياقتى. ئۇ «ئىدە-يىلەر تارىخىنى خۇددى سائەت ستىرىلكىسىنى سۈرگەندەك توپتوغرا بىر ئەسىر ئىلگىرى سۈرگەندەك بولدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە پۈتكۈل ئېزىلگەن تاتار خەلقىنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى ۋە دېموكراتىك ئۇمىدلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ھەم نۇرلۇق، ھەم يالقۇنلۇق شۇنداق مەشئەل پەيدا قىلدىكى، ئۇنىڭ نۇرى ماركسىزمغە-چە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا دېموكراتىك ئاڭ ـ پىكىرىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنىڭ داۋاملىق ئويغىنىشىغا ئىلھام بېغىشلىدى»②. ئۇ «ئە-شان» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

كۆزىن يۇمغان، بويىنى پۈككەن، باشىندا چالما چورنالغان،
كەپەن چالما كىيىپ باشقا، ئىشان بولغان ئىمىش ھايۋان.
دوستلىرىم، قەرداشلىرىم، سىز موللىلارغا ئېيتىڭىز،
ئوقۇسۇن بۇ ئىككى قۇرنى مېنى كۆمگەچ قەبرەمە.

---

① نەزىرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 103 ـ بەت.
② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 356 ـ، 357 ـ بەتلەر.

دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئابدۇللا توقاي مىللەتنىڭ ئۇيغىنىشىدىكى كەسكىن روھىي ئوپپراتسىيىچى ئىدى. ئۇ ئۆز ئىجادىيەتلىرىدە باشتىن - ئاخىر مىللەت ۋۇجۇدىنى چىرماپ تۇرغان نادانلىق، جاھالەت ۋە خۇراپاتلىققا قارشى قەلەم تەۋرىتىپ، ئاخىرقى تىنىقلىرىدا بۇ زۇلمەت دۇنيانى پاكلىيالمىغانلىقىغا ھەسرەتلىنىدۇ:

بىتتى كۆچ، سۇندى قىلىچ، قايتمادى ئۆچ، شۇل بولدى ئىش،
كىرلەنىپ بىتتىم ئۆزۈم، دۇنيانى پاكلى ئالمادىم.

ئابدۇللا توقاينىڭ ئەسەرلىرى «يالغۇز قازاندىلا ئەمەس، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا نەشر - ئەپكارلاردا قايتا - قايتا بېسىلىپ، بارغاسىرى ئۆرلەۋاتقان ئىنقىلاب بورانلىرى بىلەن بىللە پەرۋاز قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئويغانغان دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىغا قاتناشتى»①.

ئۇندىن باشقا، جەدىتىزم تەرەپدارلىرى نۇقتىلىق ھالدا تۇركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ تارىخىنى، سەلتەنەتلىك ئۆتمۈشىنى ۋە پارلاق مەدەنىيىتىنى تەرغىب قىلدى ۋە شۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ مىللىي ئېڭىنى ئويغىتىش، ئىززەت - غورۇرىنى كۆچەيتىش، روھىي دۇنياسىدىكى چۈشكۈنلۈك داغلىرىنى يۇيۇش غايىلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى. «شۇرا»، «تەرجۈمەن» مەجمۇئەلىرى تۇركىي خەلقلەر تارىخىغا دائىر مۇھىم تارىخىي قوليازمىلارنى ئېلان قىلدى. تاتار ئالىمى توشرۇزان يائۇشوفنىڭ «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 - يىللىق سانلىرىدا ئۇلاپ نەشر قىلدۇرغان «ئالتە شەھەر تارىخىدىن بىر پارچە» ناملىق تارىخىي قوليازما شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جەدىتىزم ھەرىكىتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان قازاق شائىرى ماغژان جۇماباي (1894 — ؟) ئۆزىنىڭ بىر شېئىرىدا، يىراق قەدىمكى تارىخنى ئەسلەپ مۇنداق يازدى: «... ئانا

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 357 - بەت.

دىيارىمىز قەدىمدە تۇران دەپ ئاتالغان. تۇراندا ئالپ تۇرك تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. تۇرانىنىڭ دېڭىز كەبى كۆللىرى بار. بۇنىڭ بىرى چايقىلىپ تۇرغان ئارال دېڭىزى، يەنە بىرى مۇقەددەس ئىسسىق كۆلدۇر. كۆك بۆرە تۇغقان ئەڭ دەسلەپكى تۇرك ئوغلانى بۇ كۆلنىڭ باغرىدا كۆز ئاچقان. . . »① . بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، جەدىتىزم تەرەپدارلىرى ئۆز تەشەببۇسلىرىدا تارىخنى ئەسلىتىپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا يوشۇرۇنغان سىر - ئەسرالارنى ئېچىشقا، ئۇنىڭدىن غۇرۇر ۋە شجائەت ئېلىپ، بۈگۈنى ۋە كېلەچىكى ھەققىدە كەسكىن ئويلىنىشقا چاقىرىق قىلدى. نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوفمۇ مىللەتنىڭ تارىخ تۇيغۇسى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازدى: «مىللىي تارىخنى بىلىش مۇتلەق لازىمدۇر، لېكىن بۈگۈنگە قەدەر ئۇيغۇر ئۇدۇمىنىڭ مىللىي تارىخى تەتقىق ئېتىلگەن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار تارقاقتۇر، شۇنداق بولسىمۇ قاراپ يېتىشقا بولمايدۇ. باشقا خەلقلەر بىزنىڭ تارىخي ئەھۋاللىرىمىزنى بىلىش يولىدا ئالتە شەھەر چوللىرىنى كېزىپ، تۇرپان ۋە قۇمۇل خارابىلىرىنى كولاپ، يەر تېگىدىن چىققان تاش، كېسەك ۋە باشقا يوچۇن بۇيۇملارنى تېپىش ئارقىلىق تارىخي مەلۇماتلارنى يىغىپ پۈتكۈل ئالەمگە نەشر قىلىپ تۇرغاندا، بىزنىڭكىلەرنىڭ ئۆتكەنلەر تەرىپىدىن نەشر ئېتىلگەن ۋە مەيدانغا كەلگەن مەلۇماتلارنى يىغقۇدەك ھىممەت ۋە غەيرەتلىرى بولمىسا، بۇنى ئۆزىمىزنىڭ ھورۇنلۇقىدىن كۆرسەك بولىدۇ. . . »②

قىرىم ۋە قازاندا كۆتۈرۈلگەن جەدىتىزم ھەرىكىتى ۋە مەدەنىيەت ئويغىنىش دولقۇنى بىپايان قازاق دالىلىرىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقلىرىغا يېتىپ كەلدى. شۇنداق بولغاچقا، تاتار مەدەنىـ

---

① ئا. زەكى ۋەلىدى توغان: «بۈگۈنكى تۈرك ئېلى ۋە ئۇنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى»، ئىستانبۇل، 1981 - يىل، تۈركچە نەشرى، I تۇم، 564 - 565 - بەتلەر.

② نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 9 - بەت.

يەت ئويغىنىشى ۋە تاتار زىيالىيلىرىنىڭ قازاق خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئىسلاھاتىغا تەسىرى زور بولدى. خۇددى گاۋىن ھامبلىي ئېيتقاندەك: «قازاقلار ئىپتىدائىي تۈرمۇش ئۇسۇلى، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ھەمدە ئانچە مۇكەممەل بولمىغان ئىسلام ئادەتلىرى سەۋەبلىك ئاسانلا رۇس مەدەنىيىتىنىڭ غىدىقلىشىغا ئۇچرايتتى»①. XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، تاتارلارنىڭ مەدەنىيەت ئويغىنىشى ۋە ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقىنىڭ تەسىرى بىلەن قازاق خەلقىدىمۇ ناھايىتى روشەن مىللىي ھېسسىيات خاھىشلىرى كۆرۈلدى. ئۇلار ئەمدىلىكتە مەلۇم قەبىلە ياكى «يۈز» نى ئەمەس، بەلكى بىر پۈتۈن مىللەت مەنپەئىتىنى يېڭى كۆنتەرتىپكە قويۇشقا باشلىدى. قازاقلاردا كۆتۈرۈلگەن بۇ خىل مىللەتپەرۋەرلىك خاھىشلىرى رۇسلارنى قاتتىق خاتىرجەمسىزلەندۈردى. رۇسىيە ھۆكۈمىتى XIX ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، تاتارلارنىڭ تەسىرىنى چەكلەش، قازاقلارنىڭ مائارىپ سىستېمىسىدىن تاتار پېداگوگىكا ئىدىيىلىرىنى تازىلاش مەقسىتىدە بىر خىل يېڭىچە مائارىپ لايىھىسىنى يولغا قويدى، رۇس ـ قازاق مەكتەپلىرىنى قۇردى، تاماماەن «غەربلەشكەن» مائارىپ تەربىيىسىنى ئېلىپ باردى، بۇنىڭ بىلەن قازاقلاردا يېڭىچە زىيالىيلار قاتلىمى شەكىللەندى. ئۇلار بىردەك رۇسىيە بىلەن ھەمكارلىشىشنى قازاقلارنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى دەپ قارىدى. ئۇلارنىڭ ئەڭ تىپىك ۋەكىللىرىدىن ئۇچ كىشىنى، يەنى رۇسىيە ئوفىتسېرى ۋە شەرقشۇناس چوقان ۋەلىخانوف (1835 — 1865)، ئىبراھىم ئالتىنسارىن (1845 — 1889) ۋە مۇتەپەككۇر ئاباي قۇنانبايۇلى (1845 — 1904) لارنى كۆرسىتىشكە بولاتتى. ئۇلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا مىللەتپەرۋەرلىك ھەرىكەتلىرى تاماماەن قازاقچە ئۇسلۇبتا راۋاجلاندى، شۇنداقلا تاتار ۋە باشقا مۇسۇلمانلارنىڭ تەسىرىدىن چەتلەشتۈرۈلدى.

---

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 294 ـ 268 ـ بەتلەر.

1879 ـ يىلدىن 1904 ـ يىلغىچە بولغان 25 يىل جەريانىدا، ئاشـ
كەنت پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈرگەن 415 ئوقۇغۇچى ئىچىدە
يەرلىك ئوقۇغۇچىلار 65 نەپەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 11 نەپىرى
ئۇزبېك، تۇركمەن ۋە تاتار، قالغان 54 نەپىرى قازاق، قىرغىزلار
ئىدى① . بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، رۇسلار ئىسلام ئەنئەنـ
سى نىسبەتەن سۇسراق بولغان قازاق، قىرغىزلارنى رۇسچە مائارىپـ
نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاساسىي ئوبيېكتى قىلغان.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە جەدىتىزم ئوتتۇرا ئاسىيادا
كەڭ كۆلەمدە راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. 1901 ـ يىلى
تاشكەنتتە تۇنجى ئۇسۇلى جەدىت مەكتىپىنى قۇرۇلغىنىدىن باشلاپ
1914 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا يۇزدىن ئارتۇق
«جەدىت» (يېڭىچە) مەكتەپلەر مەيدانغا كەلدى. يەرلىك گېزىتلەر
چىقىرىلدى. گاۋىن هامبىلىي مۇنداق دەپ تەكىتلەيدۇ: «ئوتتۇرا
ئاسىيادىكى يەرلىك خەلقنە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇنەۋۋەر بولۇش بىلەن
زامانىۋىلىشىش ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتلىك تاللاش جەريانى مەۋجۇت
ئىدى. زامانىۋىلىشىش ئۇلارنى سىرتقى كۈچلەرنىڭ مۇداخىلىسىگە
نىسبەتەن تىركىشەلەيدىغان ئىقتىدارغا ئىگە قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى
ئەسلىدىكى بىكىك تۇرمۇش ئەنئەنىسىدىن مەھرۇم قىلىپ، ئۆزگەرـ
تىپ تاشلايىتتى. رۇسلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاتالمىش مەدەنىيەت
تارقىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق بۇ رايونغا بولغان ئاسسىمىلياتسـ
يىلەش مەقسىتىگە يېتەتتى. . . ئۆز دەۋرىدىكى باشقا مۇستەملىكىچى
هاكىمىيەتلەرگە ئوخشاشلا، رۇسلار ئىنسانپەرۋەرلىك كوزىرى ئارقـ
لىق ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان هۆكۈمرانلىقىنى ئاقلىغانـ
دى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۆزلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىكى بىر خىل
مەدەنىيەت تارقىتىش بۇرچىنى ئادا قىلغانلىق ئىدى. لېكىن بۇ ئۇنۇسـ

---

① گاۋىن هامبىلىي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، 295 ـ بەت.

كىنىڭ كەينىگە ئۆلار ئېتىراپ قىلىشنى خالىمايدىغان ئىقتىسادىي ۋە ئىستراتېگىيە جەھەتتىكى مەنپەئەت قارىشى يوشۇرۇنغانىدى. . . »①

ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھاياتىنى تامامەن ئۆزگەرتتى. 1920 ـ يىل 5 ـ ئايدا تاتارىستان سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى، 1921 ـ يىل 10 ـ ئايدا قىرغىز سوۋېت جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ كەينىدىنلا ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەر قايسى مىللىي جۇمھۇرىيەتلەر ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن، مىرسەئىد سۇلتانغالىيېۋ باشچىلىقىدىكى تاتار كوممۇنىستلىرىنىڭ تاتارىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان رۇسىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ يۈكسەك ئاپتونومىيە گەۋدىسى قۇرۇش خىيالى چۈشكە ئايلاندى. قىرغىزدا ئەھۋال تېخىمۇ باشقىچە بولدى. 1921 ـ يىلى قىرغىز كوممۇنىستلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 5875 كىشىگە يەتكەن بولۇپ، تاتارلار ئاران 192 كىشى ئىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن زور تۈركۈمدىكى رۇس كۆچمەنلىرى قىرغىزغا ئېقىپ كىردى. 1926 ـ يىلدىكى نوپۇس ستاتىستىكىسىدا، قىرغىزنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى 875 مىڭغا يەتكەن بولۇپ، تاتارلار ئاران 23% نى تەشكىل قىلغانىدى. 1928 ـ يىلى سوۋېت ھۆكۈمىتى «بۇرژۇئا مىللەتچىلىرىنى تازىلاش»، «سولتانغالىيېۋىزم» غا زەربە بېرىش دولقۇنى قوزغاپ، زور تۈركۈمدىكى تاتار زىيالىيلىرى ۋە كوممۇنىستلىرىنى تۇتقۇن قىلدى، ھەتتا قىرغىز جۇمھۇرىيىتى خەلق كومىتېتىنىڭ رەئىسى ۋەلى ئىبراھىموف قاتارلىق يۇقىرى قاتلام تاتار كوممۇنىستلىرىنىمۇ ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىندى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، قىرغىز يېرىم ئارلى گېرمانىيە تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. 1944 ـ يىلى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى قىرغىز يېرىم ئارلىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، پۈتكۈل

---

① گاۋېن ھامبلىي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 296 ـ 293 ـ بەتلەر.

تاتار خەلقىنى «ناتسىستلارغا سېتىلدى، ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلدى» دېگەن بەدنام بىلەن قىرىم يېرىم ئارىلىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، سىبىرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا سۈرگۈن قىلدى. شۇنداق قىلىپ، قىرىمدا تاتار مىللىتىنىڭ تارىخى پاجىئەلىك ھالدا ئاخىرلاشتى. شۇندىن باشلاپ سەرسانلىق قىسمىتىگە دۇچار بولغان بۇ مىللەت قايتا گۈللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىدى، ئانا ماكانى قىرىمغا قايتىش قىمۇ رۇخسەت قىلىنمىدى①. ئۆز دەۋرىدە رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا ئەڭ بالدۇر مەدەنىيەت ئويغىنىشى ئېلىپ بارغان، جەدىتىزم ھەرىكىتىنى قوزغىغان، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ھازىرقى زامان مەدەنىيەت ـ مائارىپىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن تاتار مىللىتى مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى زور بەختسىزلىكلەرگە دۇچار بولدى.

تاتارىستاندىن باشلانغان جەدىتىزم ھەرىكىتى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رايونىمىز شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئويغىنىشىغىمۇ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بولۇپمۇ يېڭىدىن باش كۆتۈرۈۋاتقان مەھەللىۋى مىللىي بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرى ئۇيغۇر يېڭى زامان مائارىپى ۋە «ئۇسۇلى جەدىت» مەكتەپلىرىنى بەرپا قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىدى. 1885 ـ يىلى ئاتۇش ئېكساقتا مۇسابايلار جەمەتىنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ئۇيغۇر تارىخىدىكى تۇنجى يېڭىچە مەكتەپ «ھۇسەينىيە مەكتىپى» مەيدانغا كەلدى. شۇندىن باشلاپ ئاتۇش، تۇرپان، ئىلى، قەشقەر ۋە چۆچەك ـ لەرده كەينى ـ كەينىدىن يېڭى مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، جەدىتىزم روھى كەڭ تۈرده تەشۋىق قىلىندى.

ئۆز نۆۋىتىده شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، تاتار زىيالىيلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان مەدەنىيەت ـ

① گاۋىن ھامبلي(ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 264 ـ بەت.

مائارىپ ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىلىرىنى باشقا مىللەتلەر بىلەن سېـ
لىشتۇرغىلى بولمايدۇ. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدىن تارتىپ
تاكى 1955 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز قۇرۇلغىچە
بولغان ئارىلىقتا تاتار زىيالىيلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنـ
يىەت، مائارىپ ۋە باشقا ساھەلەرنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپىلەرنى
قوشتى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپاندىكى مەشھۇر تەرەققىيپەرۋەر
باي مەقسۇت مۇھىتى تۇنجى قېتىم تاتارىستاندىن تاتار زىيالىيلىرىنى
تەكلىپ قىلغاندىن باشلاپ، تۇركۇم ـ تۇركۇم تاتار زىيالىيلىرى
رايونىمىزغا كېلىپ، مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئويغىنـ
شىغا خالىسانە كۈچ چىقاردى. ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا تۇنجى خانىم
قىزلار مەكتىپىنى بەرپا قىلغۇچى گۈلەندەم ئانا (1889 — 1947)
شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مىللىتىمىزنىڭ روھىي ئويغىنىشىدا
جەدىتىزمنىڭ كۈرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى زور بولغانىدى. بۇ جە
ھەتتە بولۇپمۇ ئابدۇقادىر داموللامنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئالاھىدە ھۆر
مەت بىلەن تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ ئىسلام دۇنياسىغا تونۇلغان
دىنىي ئۆلىما بولۇش سۈپىتى بىلەن، مىللىتىمىزنىڭ ئۆزى ئۆزىنى
تونۇشىنى، نادانلىق ۋە جاھالەتكە خاتىمە بېرىشىنى، ئېتىقادنى ساپـ
لاشتۇرۇپ، قاتمال، غەيرىي ئادەتلەرنى تۈگىتىپ، ئىسلام دىنىنىڭ
ئەسلى ماھىيىتىنى توغرا تونۇشىنى تەشەببۇس قىلدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ
دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۇرۇش، ئوقۇتۇشقا بىر قىسىم دۇنياۋى
پەنلەرنى كىرگۈزۈش، ئۇسۇلى جەدىتىنى يولغا قويۇش تەشەببۇسلىرى
ئۆز دەۋرىدە زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ «ئاقائىد زۆرۈرىيە»
ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«— ئىنساننىڭ خار ۋە زەبۇن بولماقىغا بائىس نېمەدۇر؟

— ئىككى نەرسىدۇر: بىرى جاھالەت ۋە نادانلىق، ئىككىنچىسى
تەپرىق ۋە ئىختىلاپتۇر.

— ئىززەت - ئابروي ۋە قۇۋۋەت نېمە بىلەن بولىدۇ؟
— ئىلىم - مەرىپەت ۋە ئىتتىپاقلىق بىلەن بولىدۇ».

ئۇ يەنە ئۇزىنىڭ «نەسىھەتى ئامما» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق مۇراجىئەت قىلىدۇ: «بۇ زامان غەپلەت ۋە بىپەرۋالىق زامانى ئەمەس، ئويغىنىش ۋە سەگەكلىك زامانى، جاھىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس، ئىلىم- مەرىپەت دەۋرى؛ سۈسلۇق ۋە بىكار تەلەتلىك ۋاقتى ئەمەس، تىرىشىش ۋە غەيرەت قىلىش ۋاقتى. باشقا مىللەتلەر ئىلىم - مەرىپەت سايىسىدا ھاۋادا ئۇچۇپ پەرۋاز قىلماقتا، سۇ ئاستىدا بولسا خۇددى قۇرۇقلۇقتا يۈرگەندەك ئەركىن ئۆزۈشمەكتە. بىز تېخى غەپلەت ئويقۇسىدا ياتماقتىمىز. ئويقۇ — ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى ۋە مۇقەددىمىسىدۇر. بۇ ھالەتتە دائىم ئۇخلىماق — يوقلىش ۋە ئۆلۈمدىن دېرەك بېرىدۇ! ھېلىمۇ ۋاقىت، پۇرسەت بار».

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئابدۇقادىر داموللام ئېغىر گەۋدىسىنى سۆرەپ XX ئەسىرگە كىرىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقىگە يېڭى دەۋرنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىنى بەرگەنىدى. لېكىن تارىم ئويمانلىقىدا يېڭى ئەسىرنىڭ مۇقەددىمىسى ئېچىلغاندىن كېيىنمۇ مىللىتىمىز ئۇيقۇدىنمۇ سىكىنىپ كەتكەن بۇ غېرىبلىق ئۇزاققىچە تارقىمىدى. ئابدۇقادىر داموللام، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مەمتىلى ئەپەندى تەۋپىق قاتارلىق مەرىپەت ۋەر ئوغلانلارنىڭ ئىسسىق قېنى ئارقىلىق 30 - يىللاردىكى بوران-چاپقۇنلۇق دەۋرگە كىرىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى بىر مەھەل ئاقار-تىش، ئويغىنىش دولقۇنى قوزغاپ غايەت زور ئەتىجىلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن جاللات شېكىڭ شىسەينىڭ ئۇزاق ئۆتمەي ئۆز ماھىيە-تىنى ئاشكارىلىشى بىلەن يەنە بىر قېتىملىق ئېغىر يوقىتىشلارنى بېشىدىن كەچۈردى.

ئاخىرىدا، شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، جەدىتىزم يېقىنقى زامان-دىن ھازىرقى زامان دەۋرىگە ئۆتۈش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىدىيە تارە-

خىدىكى بىر ئوبيېكتىپ ھادىسە، شۇڭا ئۇنىڭغا بىر ئىلغار پىكىر ئېقىمى ۋە ئىدىيە ئىنقىلابى سۈپىتىدە قارىشىمىز، توغرا باھا بېرىشىمىز زۆرۈر. ئالىمىمىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنمۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «جەدىتىزملىق دىنىي ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسى ئېقىمىنىڭ ماكان، زامان، شارائىت ۋە ئەمەلىيەتكە قاراپ، تارىخىي باسقۇچ ۋە ئۆزگىرىشلىرى بويىچە كونكرېت تەھلىل قىلىش لازىم. جەدىتىزملىق دىنىي ئىسلاھات ۋە مائارىپ تەشەببۇسلىرىنىڭ تارىخىي خىزمىتىنى ئىنكار قىلماسلىق كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى، فېئودالىلىق ئوتتۇرا ئەسىرچىلىككە قارشى خەلقپەرۋەر ئىجتىمائىي ئىسلاھات، دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى بىلەن تونۇلغان مەرىپەتپەرۋەر مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرىنى ئادەتتىكى جەدىتىزم تەرەپدارلىرىدىن پەرقلەندۈرمەسىتىن، ھەممىنى بىر تاياقتا ھەيدەشكە بولمايدۇ. بۇنداق تەنتەكلىك مارکسىزمغا زىت ئىنكارچىلىق (نىگىلىزم) ئۇسۇلىدىن ئىبارەت»①.

دەرۋەقە، جەدىتىزم ھازىرقى زامان ئىدىيە ۋە پىكىر تارىخىمىزدىكى يېڭى بۇرۇلۇشنىڭ پىلتىسى بولۇپ قالدى. شۇنداقلا بىر قانچە ئەسىرلەر مابەينىدە غەربىلىق ئازابىنى يەتكۈچە تارتقان مىللىتىمىزنىڭ XX ئەسىر روھىدىن ئىلھام ئېلىپ، ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا تۈرتكە بولدى.

▲ XX ئەسىرگە ھالقىش ھارپىسىدا ئۇلاردا ئۆز كېلەچىكىگە نىسبەتەن مۇكەممەل لايىھە ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. ئۇزاق زامانلار غەربىلىق ئازابىنى تارتقان بۇ مىللەت ھارغىن قەدەملىرىنى سۈرەپ رىقابەتكە، يېڭىلىققا ۋە ئەقلىي تەپەككۇرغا تولغان يېڭى دەۋرگە كىرىپ كەلدى. XX ئەسىر ئۇلار-

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 365 ـ بەت.

نىڭ ئۆزىنى قايتا تەپسۈبلىش يولىدا نۇرغۇن بەدەل تۆلىگەن بوران - چاپقۇنلۇق ئەسىرى بولۇپ قالدى.

پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، XX ئەسىر ئىنسانىيەت ئۆچۈن ئاجايىپ ئۇلۇغۋار ئەسىر بولغانىدى. يەنە كېلىپ مۇشۇ ئۇلۇغۋارلىق كەينىگە ئىنسانلارنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋردىكى زامانىۋى غېرىبلىقىمۇ يوشۇرۇنغانىدى. ئىنسانىيەتنىڭ مۇشۇ ئەسىردىن بۇيانقى ئىجادىيەت روھى ۋە ئەقلىي ئېنېرگىيىلىرى ئۇلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئىزدىنىشلىرى ۋە نەتىجىلىرىنى نەچچە ئون ھەتتا نەچچە يۈز ھەسسە قاتلىۋەتكەنىدى. ئاتوم ئېنېرگىيىسى، ھاياتلىق ئىلمى تېخنىكىسى، ئىرسىيەت ۋە گېن تەتقىقاتى، ئۇچۇر ئىلمى ۋە ئېلېكترونلۇق مېڭە تەتقىقاتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى يېڭى نەتىجىلەر ۋە پارتلاش خاراكتېرلىق مۇۋەپپەقىيەتلەر ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنىمۇ گاڭگىرىتىپ قويدى... ئەمدى ئۇلار يۈكسەك دەرىجىدە ئىجتىمائىيلاشقان بىر مۇھىتتا تۇرۇپ ئۆزلىرى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا، سىرتقى دۇنيادىن ئىنسانىنىڭ ئىچكى مەنىۋى دۇنياسىغا يۈزلىنىشكە باشلىدى. شۇنداق، XX ئەسىر ئىنسانىنى قايتا تونۇش ئىراسىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى!

سانائەتنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشى، ئادەملەرنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نورمال تۇرمۇش رېتىمىنى زور دەرىجىدە جىددىيلەشتۇرۇۋەتتى. ئۇچۇر ۋە ئېلېكترونلۇق مېڭە تورى يەر شارىنى كىچىككىنە بىر كەنتكە ئايلاندۇرۇپ قويدى. ماددىي ئىختىرالارغا تويۇنۇپ، ئېلېكتىر يالتىراقلىرى ئىچىدە بىر خىل زامانىۋى غېرىبلىقنى ھېس قىلىشقا باشلىغان ھازىرقى زامان كىشىلىرىدە ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئاندىن قېيىقالغان تەبىئىي ئىنسانىي ماھىيىتىنى قايتا تەپسۈبلىش ئارزۇسى تۇغۇلدى.

XX ئەسىر ئەڭ زور ۋەقەلەرگە، ئەڭ كۆچلۈك ئىجادىيەت روھىغا ۋە ئەڭ چوڭقۇر ئازابقا تولغان بىر ئەسىر بولدى... مۇشۇ ئەسىردە ئىنسانىيەت تارىخىدىكى كۆلىمى ئەڭ زور بولغان ئىككى

قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشى يۈز بەردى. دەرىجىدىن تاشقىرى ئىككى چوڭ دۆلەتنىڭ ئۇزاققىچە تەسىر دائىرە تالىشىشى ۋە سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى داۋاملاشتى. ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشلىرى، شەرقىي ياۋروپادىكى داۋالغۇشلار ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى دۇنيا تارىخىنى مىللەتچىلىك، بۆلۈنۈش ۋە دىنىي توقۇنۇشلار بىلەن تولغان 90 ـ يىللارغا ئېلىپ كىردى.

ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ كۈنسايىن بۇزۇلۇشى، نوپۇسنىڭ شىددەت بىلەن كۆپىيىشى، يادرو قورالىرىنىڭ تەھدىتى ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ ۋەھىمىسىنى كۈچەيتىپ، ئىنسان بىلەن تەبىئەت، ئىنسان بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى «ياتلىشىش»نى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىنسانلار ئۆزلىرى قۇرغان، گۈللەندۈرگەن ۋە ماددىي ئىختىرالار بىلەن تويۇندۇرغان يەر شارىدا ئۆزىنى غېرىب، مىسكىن ھەم كەمتۈك ھېس قىلىدىغان بولدى. مۇنداق زامانۋى غېرىبلىق ئىنسانىيەت XX ئەسرىنىڭ ئەقىل زاكىسىغا تولۇق ئورالغان بىر پەيتته، ئۇلارنى ئۆزى ھەققىدە ئەڭ چوڭقۇر دەرىجىدە ئويلىنىشقا ۋە قايتا پىكىر يۈرگۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى.

شۇنداق، XX ئەسىر — ئىنسانىيەتنىڭ خۇشاللىقى ھەم ئازابلىرى يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن، رىقابەت ھەم ئىجادىيەت روھىغا تولغان، ئىنسان قىممىتى قايتا بايقالغان بىر ئەسىر بولدى.

XX ئەسىر — ئىنسانىي ھوقۇق كۈچلۈك تەكىتلەنگەن، شەخسنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى ۋە ئەركىنلىكى قانۇنىي كاپالەتكە ئېرىشىشنى ئىزلىگەن، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقى يېڭى كۈنتەرتىپكە قويۇلغان ئەسىر بولدى.

XX ئەسىر — ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزلىرىنى ھايۋانلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئېرىشكەن ئىلگىرىكى يۈزە ھالەتتىكى ئۇستۇنلۈك تۇيغۇسى بەربات بولغان، ئىنسانىنىڭ يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچى ۋە پوتىنسىيالىغۇ ئىجادىيەت ئىقتىدارى بايقالغان، «ئادەم مەركەزچىلىك»

ئەسىرى بولدى. . .

خوش، بەش ئەسىرلىك تۇرغۇنلۇقتىن ۋۇجۇدى قۇرۇغان، بەل-لىرى مۇكچەيگەن، تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي كېسەللىك باكتېرىيىلىرى چىرماشقان خەلقىمىزنىڭ بۇ قەدىمىي گەۋدىسى قانداق قىلىپ ئۆزىنىڭ قان - ياشلىق ئۆتمۈشىنى يېڭى ئەسىرگە ئۇلىدى؟ قانداق روھىي تەييارلىقى بىلەن ئادەم قىممىتى قايتا بايقالغان بۇ ئەسىرگە كىرىپ كەلدى؟ تەرەققىيات ۋە رىقابەتكە تولغان XX ئەسىردە نېمىلەرنى يوقىتىپ، نېمىلەرگە ئېرىشتى؟ ! . . .

دەرۋەقە، سوئاللار ساناقسىز، جاۋابلار ئازابلىق ئىدى.

بۇ يەردە چوڭقۇر سۈكۈتكە، قېلىن لانقىغا ۋە پىنھان ئازابقا تولغان تارىم ئويمانلىقىدا ئىچكى ئۆلكىلەردىكىدەك «ۋۇشۇي يىلىدىكى قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى» ئېلىپ بېرىلمىدى؛ ياپونىيىلىكلەردەك مىڭجى يېڭىلىققا كۆچۈش ئىسلاھاتى قوزغالمىدى؛ غەربىي ياۋروپادە-كى ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا مەيدانغا كەلگەن تېخنىكا ئىنقىلابى تېخىمۇ يۇز بەرمىدى. بۇ يەردە بىزنىڭ «بالىيانقۇ»غا ئوخشايدىغان ئانا دىيارىمىزدا جاھان ئۆزگىرىشلىرىدىن خالىي روھىي بۇرۇقتۇرما-لۇق، ئەسلى ماھىيەتتىن چەتلىگەن ئەقىدە كىرىزىسى، سىياسىي سە-ھىرگەرلەرنىڭ سىرلىق ئېپسۇنلىرىدىن بىھۇشلانغان خامۇش كەيپىيات ھۆكۈم سۈردى. ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە قىلچىمۇ ئالدىن كۆرەرلىكى بولمىغان بۇ مىللەت پۈتۈن دۇنيا جىددىي ئۆزگىرىش ياساۋاتقان XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى دەقىقىلىرىدە، ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت-لىك دۇنيادىن قانچىلىك يىراقلىقتا قېپقالغانلىقىنى ئاڭقىرالمىدى. ئۇلار يېڭى ئەسىرگە «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك نامى بىلەن ئەمەس، بەلكى ھەر قايسى بوستانلىقلارنى پاسىل قىلغان يۇرت نامىلىرى بىلەن كىرىپ كەلدى. ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا ئۇلاردا ئۆز كېلەچىكىگە نىسبەتەن مۇكەممەل لايىھە ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. ئۇزاق زامانلار غېرىبلىق ئازابىنى تارتقان بۇ مىللەت ھارغىن قەدەملىرىنى سۆرەپ

رىقابەتكە، يېڭىلىققا ۋە تەپەككۇر ئىنقىلابىغا تولغان يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى. XX ئەسىر ئۇلارنىڭ ئۆزىنى قايتا تېپىۋېلىش يولىدا نۇرغۇن بەدەل تۆلىگەن بوران - چاپقۇنلۇق ئەسىرى بولۇپ قالدى. . .

جامالىددىن ئافغانىي ئىستانبۇلدا سۆزلىگەن ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق نۇتقىدا ناھايىتى كەسكىنلىك بىلەن ئىسلاھات ۋە دەۋرگە ماسلىشىش ئارقىلىق پۈتكۈل مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرىدە تولۇق روھىي ئېنېرگىيە ھازىرلىشى ۋە ئويغاق سەزگۈدە تۇرۇپ يېڭى ئەسىرنى كۈتۈۋېلىشى ھەققىدە ئالدىن ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەنىدى. ناھايىتى ئەپسۇس، جامالىددىن ئافغانىينىڭ ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈشىگە ئېرىشەلمىدى. ئۇنىڭ مەكتۇبى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى ئابدۇلھەمىد II تەرىپىدىن يىرتىپ تاشلاندى. پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدىكى روھىي چۈشكۈنلىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غېرىبلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

گېگىل ئۆزىنىڭ «روھ ھادىسىشۇناسلىقى» ناملىق ئەسىرىدە، بىزنىڭ بۇ دەۋرىمىز بىر يېڭى تارىخىي باسقۇچنى تۇغدىغان ئۆتكۈنچى دەۋردۇر. ئىنسانىيەتنىڭ روھىيىتى ئاللىقاچان ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ھاياتى ۋە ئۇقۇملىرىدىن تۇزۇلگەن كونا دۇنيا بىلەن كەسكىن چەكچېگرا ئايرىدى. ئىلگىرىكى ھەممە نەرسىلەرنى ئۆتمۈش قەبرىگاھىغا دەپنە قىلىپ، ئۆز قولى بىلەن ئۆزىنى قايتا يارىتىشقا كىرىشتى، دەپ كۆرسىتىدۇ. بىراق، بۇ پىنھان ئويمانلىقىمىز ئۆزىنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك زۇلمەتلىك ئۆتمۈشىدىن ئۇنداق ئاسان قول ئۈزەلمىدى. چۈنكى ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرغۇنلۇق مىللەتنىڭ پىسخىك تىندۇرمىسىنى قېرىتىپ، روھىيەت قۇرۇلمىسىنى قېلىن لاتقىلار بىلەن كۆمۈپ تاشلىغانىدى. ئۇ بىر خىللىققا، رايىشلىققا ۋە جاھانىنىڭ رەپتارىغا كۆنۈككەنىدى. ئۆزىنى ئۆزى ھەرىكەتلەندۈرەلمەيتتى، قوزغىتالمايتتى، ھەيدىيەلمەيتتى. ئۇنىڭغا قامچا كېرەك ئىدى. بىر زامانلاردا

ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنى چېكىندۇرگەن، ساك سۇغدىلارنى ئۆزلەشتۈرگەن، چىڭگىزخان سەلتەنىتىگە مەنسۇپ ئۇزۇق بېغىشلىغان بۇ خەلق ئەمدىلىكتە ئەخمەتشاھ قاراقاشىنىڭ شۇ ناملىق داستانىدىكى «يامان ئات» ھالىتىگە چۈشۈپ قالغانىدى①. لۇشۈن ئەپەندى «بارا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن قانداق بولدى» ناملىق ماقالىسىدا: ناھايىتى ئەپسۇس، جۇڭگونى ئۆزگەرتىش تولىمۇ مۇشكۈل بىر ئىش، بىر دانە ئۇستەلنى ئورنىدىن يۆتكەش ياكى بىر ئوچاقنى قايتا قۇراشتۇرۇش ئۈچۈنمۇ قان تۆكۈشكە توغرا كېلىدۇ. بەلكى قان تۆكۈلگەن تەقدىردىمۇ، بۇ ئىشلارنىڭ ژۇجۇدقا چىقىشى ناتايىن، چوڭ بىر قامچا بىلەن ھەر ۋاقىت دۈمبىسىگە ئۇرۇپ تۇرمىسا، جۇڭگو ئۆزىنى ئۆزى قوزغىتىپ ماڭالمايدۇ، دەپ يازغانىدى. دەرۋەقە، لۇشۈن ئەپەندى ئۆز ئەسەرلىرىدە نەچچە مىڭ يىللىق فېئوداللىق بېكىنمە ھايات جەريانىدا پىسخىك تىندۈرمىسى قېرىغان، ئىچمايىللىق ئەندىزىسى تۇراقلاشقان، ھۆل، يېپىشاڭغۇ ۋە ئاسان غىدىقلانمايدىغان خاراكتېرگە ئىگە جۇڭگولۇقلارنىڭ روھىي ماھىيىتىنى چوڭقۇر ئوپراتسىيە قىلدى. ئۇ، روھىي غالىبىيەتچىلىككە ھېرىسمەن ئاQ ئۆز تەقدىرىنىڭ چەمبىرىنى سىزدۇردى؛ ئىنقىلابقا قاتناشقان بىر كېسەلمەن ياشقا «دورا» ئىزدەپ، ئۆز مەسلەكدىشىنىڭ قېنىغا چىلانغان ھورنانىنى يېگۈزدى. سەۋدايىلىق كېسىلىگە دۇچار بولغانلارنىڭ خاتىرىسىنى يېزىپ چىقتى. . . لۇشۈن ئەپەندى ئۆز دەۋرىدە ھەتتا بىر مەزگىل ياشلارغا ئەڭ ياخشىسى جۇڭگونىڭ كىتابلىرىنى ئاز ئوقۇشنى ياكى پۈتۈنلەي ئوقۇماسلىقنى، چەت ئەلنىڭ كىتابلىرىنى كۆپلەپ ئوقۇشنى تەۋسىيە قىلغانىدى.② ئەمەلىيەتتە، بۇ ئۇزاق ۋاقىتلىق بېكىنمىچىلىك ۋە تۇرغۇنلۇقتىن ۋۇجۇدى تىنىپ كەتكەن كېسەلمەن گەۋدىنىڭ سىرتىنكى

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «يېڭى يولدا قايتا ئويلىنىش» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1995 - يىللىق 5 - ، 6 - (قوشما) سان.

② گاۋ يابياۋ قاتارلىقلار: «مىللىي روھنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، جۇڭگو تەدبىجات - مەنئەت نەشرىياتى، 255 - بەت.

مەيىن شامالدىن سەگىدەشكە بولغان تەلپۈنۈش پسىخىكىسى ئىدى. بۇنداق ئىستەك ئۇزاق مۇددەتلىك بۇرۇقتۇرمىلۇق نەتىجىسىدە ھامان ئۆزىنى ئاشكارىلاشنى، سىرتتىكى رەڭگارەڭ دۇنيادىن بەھىر ئېلىشنى ئىزدەيتتى. بىكىنمىچىلىكتىن كېلىپ چىققان سىرتقا تەلپۈنۈش ئىستىكى ھەتتا بەزىدە مىللىي ئىنكارچىلىق ئەسەبىيلىكىگىمۇ ئېلىپ بارااتتى. شۇڭا كۆپلىگەن تەھلىلچىلەر شەرقنىڭ جۇملىدىن جۇڭگو-نىڭ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ئارقىدا قېلىشىنىڭ تۈپ سەۋەبى بىكىنمىچىلىكتە، سانائەت ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلمىغانلىقىدا دەپ قارىدى. دېڭ شياۋپىڭ ئەپەندىمۇ ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «جۇڭگونىڭ تارىختا ئۇزۇن مەزگىل بىر ئىزدا توختاپ قېلىشى ۋە قالاق ھالەتتە قېلىشىدىكى بىر مۇھىم سەۋەب — بىكىنمىچىلىك قىلىشتىن ئىبارەت. تەجرىبىلەر ئىسپاتلىدىكى، ئىشىكنى تاقىۋېلىپ، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغىلى بولمايدۇ. جۇڭگونىڭ تەرەققىياتى دۇنيادىن ئايرىلالمايدۇ»① دەپ كۆرسەتكەنىدى.

خەيرىيەت، تارىم ۋادىسىدىكى تۇرغۇنلۇق ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە يېقىن قوشنىسى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەقدىرىگە تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا، تاكى مۇشۇ ئەسىرىمىزنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى بوران ـ چاپقۇنلۇق ئىنقىلابلار نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن ئاقارتىش دولقۇنلىرىغىچە داۋاملاشتى. گەرچە XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدىن باشلاپ دىيارىمىزدا پەيدىن ئويغىنىۋاتقان مىللىي بۇرژۇئازىيە ۋە چوڭ سودىگەرلەر (جۇملىدىن ئاتۇشتىكى مۇساباىلار جەمەتى، تۇرپاندىكى مۇھىتلار جەمەتى) نىڭ بىۋاستە كۈچ چىقىرىشى بىلەن ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ تۇنجى مەشئەللىرى يېقىلغان، ئابدۇقادىر داموللام ۋەكىللىكىدە جەدىتىزملىق پىكىر ئېقىمى تارقىلىشقا باشلىغان، سودا ۋە ھەج سەپەرلىرى ئارقىلىق ئىسلام دۇنياسى-

① دېڭ شياۋپىڭ: «جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى، 50 ـ بەت.

دىكى تۇرلۇك يېڭىلىقلارنىڭ ئۇچۇرلىرى مەلۇم بولۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل مىللەت گەۋدىسىدە ھەقىقىي مەنىدىكى ھازىرقى زامان ئويغىنىشى تولۇق شەكىللەنمىگەنىدى. دىيارىمىزنى ئۆزىنىڭ مەست قىلغۇچى ئەپسۇنلىرى بىلەن تاكى 1928 - يىلغىچە غەپلەتتە تۇتۇپ تۇرغان فېئودال مۇستەبىت ياڭ زېڭشىن «تۇكنى يېتىشىغا سىيلاش»، «ئىككى ئىتقا سۆڭەك تالاشتۇرۇش»، «قازاننى دۇم كۆمىتۇرۇش»، «دۇمبىسىنى پەپلەپ تۇرۇپ قوۋۇرغىسىنى سۇغۇرۇۋېلىش»، «ئۆز يېغىدا ئۆز گۆشىنى قورۇش»، «ماڭارچىنى بەرمەي بىخوتلۇقتا قالدۇرۇش»، «سىرتقى دۇنيانىڭ يېڭىلىقلىرىنى قامال قىلىش» قاتارلىق تۇرلۇك - تۇمەن ھىيلە - نەيرەڭلىرى ئارقىلىق ئىسمى جىسمىغا لايىق «ئىستىغپار ھوجرىسى» غا ئايلاندۇردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە پۈتكۈل دۇنيا جەددىي ئۆزگىرىشلەر ياساۋاتقان XX ئەسىر بېشىدا تارىم ئويمانلىقى گويا ئاسىيا قىتئەسىدىكى «غەپلەت ئارىلى» غا ئايلىنىپ قالدى. ئابدۇقادىر داموللام ئۇلارنى بۇ غەپلەتتىن ئاگاھلاندۇرغانىدى، لېكىن ئۇنىڭ ئېرىشكىنى مۇناپىقلارنىڭ زىيانكەشلىكى بولدى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ياڭراق خىتابلىرى ئۇنىڭ ئىسىق قېنى بىلەن ھەمىمىنى سىغدۇرۇپ كەلگەن بۇ تۇپراققا سىڭىپ كەتتى. مەتىلى ئەپەندىنىڭ ئۇلۇغۋار غايىلىرى كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى. ھەتتا مۇسا جارۇللاھنىڭ بۇيۇك ئىسلام پەيلاسوپىمۇ 20 - يىللاردىكى قەشقەرنى كۆرۈپ: «بۇ يەرگە ئىسلام دىنى كەينىچىلىپ كىرىپتۇ» دەپ تاشلىدى.

ھەممىگە مەلۇمكى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنيا تارىخىنىڭ يېڭى دەۋرى ئېچىلدى. ئىچكى ئۇلكىلەردە شىنخەي ئىنقىلابى يۈز بەردى، «4 - ماي» ھەرىكىتى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسىدە تۈپتىن بۇرۇلۇش ياسىدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى يېڭى بىر سىياسىي نەزەريىۋى سىستېمىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. دېموكراتىك ئىنقىلابلار ۋە ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ مىللىي ئازادلىق كۈرەشلىرى دۇنيا تارىخىدا

ىنىڭ مۇقەررەر ئېقىمىغا ئايلاندى. . . لېكىن يېڭى ئەسىردىكى بۇ تارىخىي ئۆزگىرىشلەر بىزنىڭ بۇ پىنھان دىيارىمىزغا نېمىلەرنى ئېلىپ كېلەلىدى؟ قانداق ئۆزگىرىشلەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلىدى؟ ھازىرقى زامان ئېڭىمىز ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە «4 ـ ماي» ھەرىكىتىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن يېڭى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەنمۇ!؟ . . .

ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، شىنخەي ئىنقىلابى جۇڭگودا نەچچە مىڭ يىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئودالىق تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغىنىدا، «4 ـ ماي» ھەرىكىتى يېڭى بىر مەيدان پىكىر ئىنقىلابىنى ۋۇجۇدقا چىقارغىنىدا، سۈن جۇڭشەن ئەپەندى «سەنمىنجۇيى» (ئۈچ مەسلەك) نى ئوتتۇرىغا قويغىنىدا، تەتۈرسىچە ياڭ زېڭشىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى سۈرلۈك قەسىرىدە تاكى شىك شىسەي تەختكە ئولتۇرغىچە بولغان دەۋرلەرگىچە سىرلىق سىياسىي ئەپسۇنلاردىن پۈتۈلگەن مۇنداق بىر نەزمە ئېسىقلىق تۇرغانىدى:

جۇمھۇرىيەت تۇنجى رەت قىلدى ئىزھار مەرىپەت،
ئۈيات ئەمدى بەش خاقان، يەتتە بەگدەك دەۋرىمەك،
جۇڭيۈەندىكى غەۋغاغا پەرۋا قىلىش نە كېرەك؟
چېگرا دىيار بەئەينى باغى ئېرەم ھۆسنىدەك.
مۇسۇلمانىنى جەنۇبتىن شىمالغىچە بەنت قىلساڭ،
ئىپتىدائىي پۇقرالار ئاڭقاۋ بولسا ئەۋزەلرەك.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە شىنجاڭنىڭ سىياسىي سەھنىسىگە رودىپايدەك مىنىۋالغان بۇ مۇستەبىت ئەپسۇنچى سىرتقى دۇنيادىن كېلىدىغان ھەر قانداق ئۇچۇر ۋە يېڭىلىقلارنى قاتتىق قامال قىلىپ كەلگەنىدى. خۇددى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف ئېيتقاندەك، جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارغا ھېچقانداق يېڭىلىق ئېلىپ كېلەلمىگەنىدى.

يەنە كېلىپ «يەرلىك خاقان» بولۇۋالغان فېئودال مۇستەبتىلەر بىخۇتـ
لاشتۇرۇش، نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، دېھقانـ
لارنى تارىخنىڭ چاقنى كەينىگە بۇراپ كەلگەنىدى. ياڭ زېڭشىن
جۇڭگونىڭ قەدىمكى پەيلاسوپى لاۋزىنىڭ «ئىشىكنى تاقىۋېلىپ ئەلنى
ئىدارە قىلىش» تەلىماتىغا قاتتىق چوقۇناتتى. ئۇ «ئەلنى ئىدارە
قىلغۇچىلار ئىشىكنى تاقىۋېلىپ ئىدارە قىلىشى كېرەك. ئاۋام خەلقنى
مەڭگۈ باردى ـ كەلدى قىلدۇرماسلىق كېرەك»؛ «بىر ئادەم كۆزـ
قۇلاقنى مەھكەم ئېتىۋالسا، كۆنلىرى ئۆمۈر بويى تىنچلىقتا ئۆتىدۇ.
يەر يۈزىدىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق قىلسا، جاھان تىنچ
بولىدۇ. كۆز ـ قۇلاقنى مەھكەم ئېتىۋېلىپ، گاس ـ قارغۇ بولۇۋېـ
لىش كېرەك»، شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن «سىرتنىڭ ئازدۇرۇپ
كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى، يات كۆچىلەرنى توسۇپ قالغىلى بولـ
دۇ»[1] دەپ قارىغان. ياڭ زېڭشىن ئۆزىنىڭ ئىشىكنى تاقىۋېلىپ ئەل
باشقۇرۇش تەدبىرىنى مۇنداق چۈشەندۈرگەنىدى: «كۆز ـ قۇلاقنى
ئېتىۋېلىپ، دۆلەت چېگرىسىنى پۈختا قىلىش، ئازراقمۇ يوچۇق قالـ
دۇرماسلىق كېرەك. قوشنا دۆلەتلەر بىر ـ بىرىگە چېگرىداش بو-
لۇپ، توخۇلىرىنىڭ چىللاشلىرى، ئىتلىرىنىڭ قاۋاشلىرى بىر ـ
بىرىگە ئاڭلىنىپ تۇرسىمۇ، ئادەملەر مەڭگۈ بېرىپ ـ كېلىش قىلمـ
سا، قوشنا دۆلەتلەر ئاندىن ئۆزئارا ئىناق، تىنچ ئۆتىدۇ. ئۆزئارا
باردى ـ كەلدى قىلىپ قالسا، ئوتتۇرىدا دەرھال رىقابەت پەيدا بولـ
دۇ. سىرت بىلەن ئالاقە بولمىسا، سىرتتىن بالايىئاپەتمۇ تەگمەيدۇ.
ئالاقە سۈيىقەستچىلەرگە يول ئاچىدۇ. ئۇلار خۇددى چاشقان سېپىلنى
تېشىپ كىرگىنىدەك، چۈمۈلە ئۇۋا كولىغىنىدەك، قۇمغا سۇ سىڭـ
گەندەك، ئۆيگە بوران كىرگەندەك شىنجاڭغا كىرىۋالىدۇ. ئەڭ ياخـ
شىسى، يوچۇق بولمىغان ياخشى. ئەگەر ئازراق يوچۇق بولسىلا،

① ياڭ زېڭشىن: «سەۋەنلىكلەردىن خاتىرىلەر»، 13 ـ جىلد.

ئۇلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ كىرىۋالىدۇ. مانا بۇ ئىشكىنى تاقىۋېلىشتىكى سەۋەبلەردۇر»①لاۋزى، كۆڭزى قاتارلىق قەدىمكى مۇتەپەككۇرلارنىڭ كىتابلىرىنى زىغىرلاپ ئوقۇپ، كاللىسىغا شەيتاننى ئۇسسۇلغا سالغىدەك ھىيلە ـ مىكىرلەر تولغان بۇ مەككار مۇستەبىت خەلقنىڭ بىلىملىك بولۇپ قېلىشىدىن ئۆلگىدەك قورقاتتى. ئۇ، قول ئاستىدىكى خەلقنىڭ رايىش، ئىتائەتچان، نادان، ئىخلاسمەن، ساددا، قارشىلىق تۇيغۇسى يوق، ئەل قاتارى جان بېقىشنى ئۆز تۇرمۇشىنىڭ مىزانى قىلىدىغان «ماڭقۇرت» بولۇشىنى ئۈمىد قىلاتتى. ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت ئۇقۇملىرىنى ئۆچ كۆرەتتى، شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ «سەۋەنلىكلەردىن خاتىرىلەر»، «ئىستېغپار ھۆجرىسىدىكى خاتىرىلەر»، «سەۋەنلىكلەردىن ساۋاق ئېلىش ئۈچۈن لاۋزى تەلىماتىنى ئوقۇش» قاتارلىق بىر يۈرۈش قولىيازما خاتىرىلىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «خەلقنى ئىدارە قىلىشنىڭ تەس بولۇشى، بىلىملىكلەرنىڭ كۆپ بولغانلىقىدىن بولغان. ئەھلى خالايىقنىڭ بىلىم ئۆگەنمەسلىكىنى ئۈمىد قىلمەن... بىلىم ئارقىلىق ئەلنى ئىدارە قىلسا، دۆلەتكە ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. خەلقنىڭ بىلىمى ئاشقانسېرى ئۇلار يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىپ، يامان ئىشلارنى ئويلايدىغان بولۇپ قالىدۇ. ۋەقە پەيدا قىلىپ، دۆلەتنى مالىماتاڭ قىلىشتىن باش تارتمايدۇ... ھۆنەر ـ تېخنىكىسى بار ئادەملەردىن بىرى كۆپ بولسا، دۆلەتكە ئاپەت كەلتۈرىدىغان ئادەمدىن بىرى كۆپىيىدۇ. جاھاندىكى بىغەرەزلىكنى كۆپىنچە ئەقىللىق ئادەملەر قىلىدۇ... مەكتەپلەر ياخشى ئەمەس. ئوقۇغۇچىلارغا يامان تەلىماتلار ئارقىلىق پايدىسىز ئۇرۇقلارنى تارقىتىدۇ. شۇڭا، بارلىق مەكتەپلەرنى بىكار قىلىپ تاشلىماي بولمايدۇ. مەن ئادەم ئىشلىتىشتە نادان كىشىلەرنى ئىشلەتمەم ئىشلىتىمەنكى، ھەرگىزمۇ ئەقىللىق، بىلىملىك كىشىلەرنى

---

① يالڭ زېڭشىن: «سەۋەنلىكلەردىن خاتىرىلەر»، 19 ـ جىلد.

ئىشلەتمەيمەن. . . » . مانا بۇ مەدەنىيەتلىك دۇنيا دەپ قارالغان XX ئەسىرنىڭ بېشىدا دىيارىمىزغا 17 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىر سىياسىي سېھىرگەرنىڭ بىخۇتلاشتۇرۇش تاكتىكىسى ئىدى!

بىر مىللەتنىڭ كلاسسىك دەۋردىن ھازىرقى زامان دەۋرىگە ئۆتۈۋ- شىدە، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە مىللىي ئالاھىدىلىك ھەر قايسى تەرەپلىرىدە ئومۇميۈزلۈك بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىشىدا شۇ مىللەتنىڭ ئىچكى پىسخىك جۇغلانمىسى ۋە تارىخىي شارائىتى بىلەن ھېسابلاش- ماي، باشقا بىر مىللەتنىڭ تارىخىي ئۆلچەملىرىنى مىزان قىلىش — ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس، ئەلۋەتتە. چۈنكى سىرتقى تەسىر (ناۋادا راستىنلا تەسىر كۆرسەتتى دېيىلسە) ھامان ئىچكى ئېھتىياجقا ئارقا- لىق رول ئويناپدۇ. دەرۋەقە، ئورتاق سىياسىي گەۋدە ئىچىدە يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ تارىخىي ھاياتىغا تەسىر كۆرسىتىشى ئوبيېكتىپ ھادىسە، لېكىن ئۇنىڭ ئەملىي ئۇنۇ- مى ھامان تەكشىسىز بولىدۇ. بىر خەلقنىڭ تارىخىي تەقدىرىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن ۋەقەنىڭ يەنە بىر خەلقنىڭ تەقدىرىنىمۇ بەلگىلەپ قويۇشى ناتايىن.

ئەگەردە ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن شەكىللەندى دېيىلسە، ئۇنداقتا خۇددى ئالىم ئابدۇشۇ- كۇر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك، مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا ياشىغان قايسى بىر ئەدىبىمىز تەجەللىدىن كېيىنكى ئەدەبىياتىمىزدا ئىلگىرىكى قەلەمكەشلىرىمىزدىن ھالقىغان ياكى پەرقلەنگەن تەپەككۇر يېڭىلىقىنى ياكى ھېكمەت دۇردانىسىنى ئوتتۇرىغا قويالىدى؟ ھەقىقىي مەنىدىكى ھازىرقى زامان ئېڭىنى ئىپادە قىلغان قايسى بىر ئەسەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلىدى؟ «شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن قوزغىلاڭ كۆ- تۈرگەن» تۆمۈر خەلىپە قانداقلارچە بىر چالا مۇسۇلماننىڭ «قۇرئان كەرىم» تۇتۇپ قىلغان قەسىمگە ئىشىنىپ، ئۆز ئايىغى بىلەن ياڭ زېڭشىننىڭ قاپقىنىغا دەسسىدى؟ ئاتالمىش «گېلاۋخۇيچىلارنىڭ ئىنـ

قىلابىي ئىدىيىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن، لېنىننىڭ مۇبارەك نامىنى ئاڭلىغان» سېيىت نوچى نېمە ئۈچۈن قەشقەر دوتىيى ماشاۋۇغا ئۆزىنىڭ ئۆلۈم خېتىنى ئۆزى ئاپىرىپ بەردى، يەنە نېمە ئۈچۈن بىكاردىن بىكار ئۆلۈشكە رازى بولدى، ئۇنىڭ «گېلاۋ خۇيچىلار» دىن ئۆگەنگەن ئىنقىلاب ئېڭى نەگە كەتتى!؟...

شۇنداق، ياڭ زېڭشىنىڭ سىرلىق سېھرىي ئەپسۇنلىرىدىن قۇرۇلغان ھاكىممۇتلەق قورغانلىرى بىلەن مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك جاھالەتلىك تارىخىدىن قېپقالغان روھىي توساقلىرى يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىنى بۇ يەرگە يېقىن كەلتۈرمىدى. ئۇلار شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ خەۋىرىنى، «4 ـ ماي» ھەرىكىتىنىڭ دولقۇنلىرىنى، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ توپ ئاۋازلىرىنى قاتمۇ ـ قات توساقلار ئىچىدە تۇرۇپ يىراقتىن ئاڭلىدى، خالاس. ئۆزىنىڭ مىللەت نامىنمۇ ئۇنتۇغان ھالدا يېڭى ئەسىرگە كىرىپ كەلگەن بۇ خەلقنىڭ ئېتنىك نامى مەسىلىسى پەقەت 1924 ـ يىلغا كەلگەندە تاشكەنتتە چاقىرىلغان سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىرىنچى قۇرۇلتىيىدا ئاندىن رەسمىي كۈنتەرتىپكە قويۇلدى. شۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا ئابدۇللا روزىباقىيېۋ كەسكىنلىك بىلەن: «تارانچىلار، قەشقەرلىكلەر ۋە ئالتە شەھەرلىكلەر قاتارلىق تۈرلۈك ناملاردا ئاتلىپ كەلگەن كىشىلەر ئەمەلىيەتتە بىرلا خەلق، يەنى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇندىن كېيىن ھەممىسى بىر-دەك مىللەتنىڭ ئومۇمىي نامى بولغان «ئۇيغۇر» ئاتالغۇسىنى قوللىنىشى كېرەك» دەپ كۆرسەتتى. شۇنداق قىلىپ، «ئۇيغۇر» نامى بىر قانچە ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. رايونىمىزدا بولسا، 1933 ـ يىلى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن «ئۇيغۇر» نامى رەسمىي بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، خەنزۇچىدىكى «خۇيخۇي» (回回)، «خۇيمىن» (民回)، «مۇسۇلمان» (林斯穆)، «چەنتۇ» (缠头)، قاتارلىق ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىغا «ئۇيغۇر» (维吾尔) دېگەن نام رەسمىي بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

1931 - يىلى پارتىلىغان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پۈتكۈل شىنجاڭدىكى داغدۇغىلىق خەلق ئىنقىلابلىرىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچ-تى. تارىم ئويمانلىقىدا ئۇزاققىچە داۋاملاشقان تۈرغۇنلۇق ئاخىرى بۇزۇپ تاشلاندى. جەددىي ۋەزىيەتنى كونترول قىلىپ، تېزراق تەخت-كە ئولتۇرۇش كويىدا قالغان شېڭ شىسەي، خۇددى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىم ئېيتقاندەك «ستالىندەك ئەربابىنىڭ كۆزلىرىنىمۇ قا-ماشتۇرۇۋېتىدىغان زەر تون» نى كىيىپ، ماركسىزمچى سۈپىتىدە مەي-دانغا چىقتى ۋە ستالىننى راستىنلا تەسىرلەندۈردى. شېڭ شىسەي سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىگە تايىنىپ ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇس-تەھكەملىۋالدى ۋە بۇنىڭ بەدىلىگە ئۆزىنىڭ «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» نى كۆز - كۆز قىلدى. پۈتكۈل شىنجاڭدا داغدۇغىلىق ئاقارتىش-ئۇيغىنىش ھەرىكەتلىرى قانات يايدى. تۇنجى قېتىم ھۆكۈمەت تەرىپى-دىن ئۆۋەتىلگەن چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى جۇمھۇرىيەتلىرىدە بىر قانچە تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ ئوقۇپ كىردى. ئۇيغۇر تىل - يېزىقى، مەتبەئە - نەشرىياتچىلىقى، ئەدەبىيات - سەنئىتى ۋە باشقا ساھەلەردە زور تەرەققىياتلار مەيدانغا كېلىپ، دەسلەپكى زىيالىيلار قوشۇنى شە-كىللەندى. مەلۇم مەنبە بوران - چاپقۇنلۇق 30 - يىللارنى خەلقە-مىزدە پۈتكۈل مىللەت سۈپىتى بىلەن ھازىرقى زامان ئېڭى رەسمىي ئويغانغان ۋە شەكىللەنگەن دەۋر دېيىشكە بولاتتى.

تارىمدىكى 500 يىلغا يېقىن ۋاقىت داۋاملاشقان تۈرغۇنلۇق دەۋ-رى ئاخىرى بۇزۇپ تاشلاندى. ئۇيغۇرلار بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتى بىلەن تۇنجى قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق كىرگەن ھازىرقى زامان ئىدىئولوگىيىلىرى، ئىلىم - پەنى ۋە مەدەنىيەتلىرى بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا، سوۋېت ئىتتىپاقى تىكلەپ بەرگەن مەدەنىيەت ئەندە-زىسىگە تاكى 60 - يىللاردا جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋىتى ئۆزۈلگەنگە

قەدەر سەۋدايىلارچە چوقۇنۇپ كەلدى. شېئىر شىسەي ئۇستىدىكى زەر تونىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئاشكارىلىغاندىن كېيىن، بۇ مىللەتنىڭ بېشىغا يەنە بىر قېتىملىق چوڭ بالا ـ قازا يوپۇرۇلۇپ كەلدى. لېكىن، شېئىر شىسەينىڭ قانلىق قىلىچى ئۇلارنى ئالدىنقاچان «يورۇقلۇقنى كۆرگەن ئېلېكتىر چىرىغىدىن قارا چىراقنى قايتۇرالمىدى»① . ئۇزاققىچە بۇرۇختۇم مۇھىتتا ئۆزىنى ئوڭۇشسىيال-مايي كەلگەن بۇ مىللەت مۇشۇ ئەسىرنىڭ بوران ـ چاپقۇنلۇق يىللىرىدا غايەت زور بەدەللەرنى تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

30 ـ يىللاردىن تاكى 60 ـ يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىمپورت قىلىنغان مەدەنىيەت ئەندىزىسى ئۇيغۇر هازىرقى زامان مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى بىر دەۋرلىك فورمۇلىنى هاسىل قىلدى. مۇشۇ بىر ئەسىر مابەينىدە نېمىلەرنى يوقىتىپ، نېمىلەرگە ئېرىشكەنلىكىمىز هەققىدە تېخىچە تولۇق ئويلانمىدۇق. بىزنىڭ هېس قىلىشىمىزچە، ئېرىشكەنلىرىمىز كۆپ، يوقاتقانلىرى-مىز ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن. دەرۋەقە، يوقىتىش — قايتا ئېرىشىشنىڭ مۇقەررەر باسقۇچى. لېكىن ئارتۇقى بىلەن يوقىتىش مىللەتنى گاڭگىراش، ئۆزىنى دەڭسىيەلمەسلىك قىسمىتىگە دۇچار قىلىدۇ. مۇشۇ بىر ئەسىر داۋامىدا قانچە قېتىملاپ يېزىق ئالماشتۇر-غانلىقىمىز، تىلىمىزغا قانچىلىغان تىللاردىن قانچىلىغان ئاتالغۇلارنى ئېلىپ كىرگەنلىكىمىز، قانچە نۆۋەت «ئىزم» يۆتكىگەنلىكىمىز كە-شىنى هەقىقەتەنمۇ هەيران قالدۇرىدۇ. قىسقىسى، XX ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخىكىسىدا ئەڭ كۆپ داۋالغۇش بولغان بىر دەۋر بولدى.

60 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» گاڭگىرىغان روهىيىتىمىزده يەنە بىر قېتىم بۆھران پەيدا قىلدى. سىرتقا بولغان تەلپۈنۈشىمىز تېخى تولۇق قانائەت هاسىل قىلماي

① «ئەخمەتجان قاسىمى هەققىدە هېكايىلەر» ، I كىتاب.

تۇرۇپلا ئىشكلەر ئېتىلىپ قالدى. 30 يىللاپ ئەقىدە قىلغان سوۋېت-چە مەدەنىيەت ئەندىزىسى «خاتا ئېتىقاد» بولۇپ چىقتى. ئون يىللىق مالىمانچىلىق ئاخىرلىشىپ، 80 - يىللارنىڭ دولقۇنى يېتىپ كەلگەن-دە، قۇرغان، قاغجىرغان ۋە ئۇسسىغان لەۋلىرىمىز بىلەن تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرى ئارقىلىق چايقىلىپ كەلگەن غەرب مەدەنىيىتىگە ئەسەبىيلەرچە مەپتۇن بولدۇق. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «يېپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى: «30 — 40 - يىللاردىن كېيىنكى زامانلاردا سوۋېت روسىيىسى ئارقىلىق ئۇزگەرتىلگەن شەكىلدە بىزگە يېتىپ كەلگەن يېڭىچە پەن - ماۋارىپ بىلەن تونۇشتۇق. بۇ ياخشى ياشلىنىش بىر مۇرىسى يوق كاپىتاندەك ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تارىخىمىز ۋە مەدەنىيەت تېپىن-مىزنى دىققەت - ئېتىبارىدىن چەتلەشتۇرۇپ قويدى. بارا - بارا بىز شەرقنى، ئۆز مەدەنىيەت تېپىمىزنى، ئۆز ئەنئەنە - يىلتىزىمىزنى ئۇنتۇپ، غەربنىڭ شەرقتىكى قوشۇمچىسىغا ئوخشاپ قالدۇق! يېڭى-قىنقى يىللاردىن بۇيان ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش بىلەن سوۋېت روسىيىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇلۇغ ئوكيان ۋە دېڭىز ياقىسىدىكى ئۆلكىلەر ئارقىلىق چايقىلىپ كەلگەن غەرب مەدەنىيىتىگە دۇچ كەل-دۇق. نەتىجىدە گاڭگىراشتىن توختىماي تۇرۇپلا يەنە گاڭگىراشقا كىرىشتۇق. . . »① . قىسقىسى بىز ئەنئەنە بىلەن قوبۇل قىلىش ئوتۇ-رۇسىدىكى مۇڭاپىق مۇڭازىنەتنى ئىزچىل ساقلىيالماي كەلدۇق. نەتىجىدە مەدەنىيەت پىسخىكىمىزدا ئۇ قۇتۇپتىن بۇ قۇتۇپقا ئېغىش، ئاسانلا قىيداش ئامىللىرى پەيدا بولدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرگە تەسلىم بول-غان ياپونىيە، ئۇرۇش خارابىلىرى ئىچىدىن قانداقلارچە ئۆرە تۇرۇپ «Sayonara، ئاسىيا! » (خەير - خوش، ئاسىيا!) دېگىنىچە شەرقنى

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «يېپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» — «شىنجاڭ مەدە-نىيىتى» ژۇرنىلى، 1995 - يىللىق 5 - ، 6 - (قوشما) سان.

تاشلاپ كېتىپ قالدى؟ ياپونىيە تەسلىم بولۇپ 10 كۈندىن كېيىن، توكيودىكى بىر كۈندىلىك گېزىتكە مۇنداق مۇراجىئەتنامە بېسىلغاندى: «ھەربىي جەھەتتىكى مەغلۇبىيەتنى ياپون مىللىتى ئۆزىنىڭ بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى سۈپىتىدە قارىشى ھەم ئۆز رولىنى داۋاملىق جارى قىلدۇرۇشى كېرەك... ياپون خەلقى ھەقىقىي يوسۇندا دۇنياغا يۈزلىنىش، ئۆز ئۆتمۈشىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئوبيېكتىپ تونۇش ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن ئىبارەت مۇنداق مىسلىسىز قۇربان بېرىشنى ئېتىراپ قىلىشى زۆرۈر. بۈگۈنگە قەدەر ياپونىيىلىكلەر نېگە تەپەككۇر ئەندىزىسىدىكى بارلىق نامۇۋاپىق تەرەپلەرنى دادىللىق بىلەن تەھلىل قىلىشىمىز، ئۇرۇش مەغلۇبىيىتىنى رەھىمسىز رېئاللىق سۈپىتىدە روھنى قايتا ئۇرغۇتۇشنىڭ ساۋۇقى قىلىشىمىز لازىم. لېكىن شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، ياپون خەلقى ئۆز ئەتىسىگە ئىشىنىشى كېرەك!...». دەرۋەقە، ئۇرۇشتىن كېيىنكى ياپونىيە تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، ئۆز كېلەچىكى ئۈچۈن جاپالىق ئىزدەندى... غەرب مەدەنىيىتىگە قارىغۇلارچە چوقۇنماي، ئۇنى ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ھەزىمى كۆتۈرەلەيدىغان مۇۋاپىق نۇقتىدا قوبۇل قىلدى ۋە ئۆزلەشتۈردى. ياپونىيىنىڭ تەرەققىيات سىرىنى ئۇزۇن مەزگىل تەتقىق قىلغان ئامېرىكا ئالىمى روبېرت كرستوف «ياپون روھى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ياپونىيىنىڭ ئەڭ مۇھىم بايلىقى نېمە دېگەندە، ئۇنىڭ چىددىي ئۆزگىرىش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان خەلقئارا مۇھىتقا قانداق ماسلاشقانلىقى ۋە ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى يوقىتىپ قويمىغانلىقىدۇر. ئەگەردە 2050 - يىلى دۇنيادىكى قايسى دۆلەت ئۆزىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىيات ئۇسۇلى جەھەتتىن ھازىرقى ئاھالىلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ دېيىلسە، باغلىشىمىزكى، ئۇ دۆلەت — ياپونىيىدۇر».

XX ئەسىر ئاخىرلىشاي دەپ قالدى. يەنە بىرنەچچە يىلدىن كېيىن XXI ئەسىرنىڭ پەردىسى كۆتۈرۈلىدۇ. خوش، بىز يەنە بىر

يېڭى ئەسىرگە — ئۇچىنچى ئىراغا قانداق روھىي تەييارلىقىمىز بىلەن كىرىمىز؟ ئۆز دەۋرىدە ئامېرىكىنىڭ تۇنجى زۇڭتۇڭى جورجى ۋاشىنگتون يېڭىدىن لايىھىلەنگەن ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كەيـ
ىنىگە «Novus Ordo Sedorum» (دۇنيا ۋە تارىخ بىزنىڭ بۇ يەردىن باشلىنىدۇ) دېگەن خەتنى بېسىشنى تەۋسىيە قىلغان. بۇ دەل ئۆز تارىخىنى يېڭى دەۋرگە ئېلىپ كىرگەن ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئۆز كېلەچىكىگە بولغان چوڭقۇر ئىشەنچى ئىدى.

دەر ھەقىقەت، XX ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى چارىكىدە «غەربنى مەركەز» قىلىپ كەلگەن دۇنيا تارىخى ئۆز مۇۋازىنىتىدە شەرقنىڭ كۇندىن - كۈنگە كۈتۈرۈلۈۋاتقان ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. سانائەتلىشىشنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يەتكەن غەرب دۇنياسىـ
نىڭ ئېنېرگىيە ۋە خام ئەشياغا بولغان ئېھتىياجى شەرقنىڭ مۇھىمـ
لىقىنى يەنمۇ بىر بالداق يۇقىرىغا كۆتۈردى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇزاقتىچە بېكىنمىچىلىك تەسىرىدە غەربتىن ئۆگىنىشنى ئۆز تەرەققىـ
ياتىنىڭ مىزانى قىلىپ كەلگەن شەرق خەلقلىرى بىر مەزگىللىك ئەسەبىي قىزغىنلىق ۋە قارىغۇلارچە چوقۇنۇشتىن كېيىن، ئۆزىنى دەڭسەۋېلىش، تەڭشەش، تەدرىجىي تەمكىنلىشىش دەۋرىگە كىردى. ئۇلار ئەمدى باشقىلار تىكلەپ بەرگەن «پەرەڭچە ئەندىزە» گە ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ دۇنيا ۋە دەۋر ئېھتىمى بىلەن ماسلاشقان، مىللىي مەدەنىيەت ئۇدۇمىنى ساقلاشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ھەم مىللىي، ھەم دۇنياۋى ئەندىزىسىنى قۇرۇشقا جەددىي كىرىشىپ كەتتى.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى ئېتىراپ قىلىش زۆرۈركى، بىزنىڭ مۇشۇ ئەسىر مابەينىدە، بولۇپمۇ 80 - يىللاردىن كېيىنكى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش دولقۇنلىرىدا ئېرىشكەن تەپەككۇر يېڭىلىقلىرىمىز ئاخىرـ
قى ھېسابتا بېكىنمە روھىيىتىمىزنى بۇزۇپ تاشلىدى، تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن تەرجىمە ئارقىلىق كىرگەن ۋاستىلىك ئۇچۇرلار بىـ
لەن ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادىن تەرجىمىسىز كىرىۋاتقان بۇۋاستە

ئۇچۇرلار ئەمدىلىكتە بالىياتقۇ شەكلىدىكى دىيارىمىزنىڭ «ئەسھابۇل كەھف» تىكى بىر قانچە ئەسىرلىك ئۇيقۇسىغا خاتىمە بەردى. خۇددى يېقىنقى زاماندا تاشلاندۇق رايونغا ئايلىنىپ قالغان ئوتتۇرا شەرقنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۆزىدىكى مول نېفىت زاپىسى بىلەن دۇنيانىڭ دىققەت مەركىزىگە ئايلىنىپ قالغىنىدەك، ئۆز ۋاقتىدا دېگەندەك چەكسىز ئېنېرگىيە مەنبەسىنى يوشۇرۇپ ياتقان تارىم ئويمانلىقىمۇ يېڭى ئىرانىڭ ئېنېرگىيە بۇلۇقى بولۇپ قېلىشى مۇقەررەر! ئىشكىنىڭ بىردىنلا ئېچىلىشى بىلەن كۆزلىرى ئالىچەكمەن بولۇپ ئەسەبىي قىزغىنلىقى بىلەن سىرتقا ئىنتىلگەن ۋە چوقۇنغان مىللىتىمىز 80 ـ يىللارنى ئاخىرلاشتۇرۇپ 90 ـ يىللارغا كەلگىنىدە ئۆزىنى خېلىلا توختىتىۋالدى ۋە سوغۇققانلىق بىلەن ئەتراپقا نەزەر تاشلاپ، مىللىي مەدەنىيىتىمىزگە ۋە ئۆز روھىيىتىمىزگە قارىتا بىرقەدەر ئەستايىدىل ھالدا قايتا ئويلىنىشنى باشلىدى! شۇنداق، بۇ بىزنىڭ ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا ئېرىشكەن ئەڭ زور ۋەسىقىمىز، مەھرۇمىلۇق ئىچىدە ئېرىشكەن تەپەككۇرىمىز ئارقىلىق ئۇچىنچى ئىرانىڭ پەردىسىنى كۆتۈرىدىغان قايتا ئويلىنىشىمىز ئىدى.

تۇران بىلەن ئىراننىڭ دىنىالوگى

— تۇركىي ۋە پارس تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىگە بىر نەزەر

مۇقەددىمە

بىز تارىختا قانچىلىك چوڭقۇر ئىچكىرىلەپ كىرسەك، كېلىپ چىقىشى بىر بولغان خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنىڭ شۇنچە كۆپ يوقلىپ بارىدىغانلىقىنى كۆرىمىز.①

— ف. ئېنگېلس

شەرقنىڭ ئۇنتۇلۇشى كىشىنى قانچىلىك ئەپسۇسلاندۇرسا، ئۇنىڭ قايتا بايقىلىشى كىشىنى شۇنچىلىك هاياجانغا سالىدۇ. قەدىمكى يۇنان ـ رىم دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن تارتىپ تاكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئويغىنىش دەۋرىگىچە بولغان تەخمىنەن مىڭ يىلغا يېقىن داۋاملاشقان ئوتتۇرا ئەسىر مۇھىتىدا ياۋروپا ئىزچىل هالدا تۇرغۇن هالەتتە تۇرۇپ كەلدى. ۋەهالەنكى، بۇ ئۇزاق دەۋردە شەرقتىكى چۆل ۋە بوستانلىقلار ئۇزۇنلارا گىرەلىشىپ كەتكەن زونىلاردا — تارىم، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى، ماۋارائۇننەھر، خۇراسان، ئىران، مىسىۋپوتامىيە، ئەرەب سا هىللىرى ۋە مۇنبەت هىلال ئاي رايونلىرىدا②قەدىمكى دۇنيانىڭ ئەڭ پارلاق مەدەنىيەتلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. غەربتە ۋىزانتىيىدىن

---

① «ماركس ـ ئېنگېلس سەنئەت هەققىدە»، موسكۋا، رۇسچە نەشرى، I توم، 312 ـ بەت.

② مۇنبەت هىلال ئاي رايونى: پارس قولتۇقىدىن مىسوپوتامىيە ۋادىسىنى بويلاپ غەربىي شىمالغا سوزۇلغان ۋە ئوتتۇرا دېڭىز قىرغىقىدىن تاكى سىناي يېرىم ئارىلى ئارقىلىق مىسىرغا تۇتاشقان هىلال ئاي شەكلىدىكى مۇنبەت جۇغراپىيىلىك زونىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە دۇنيانىڭ مەشھۇر بولغان قەدىمكى سومېر ـ بابىل، ئىبراي (يەھۇدىي) ۋە مىسىر مەدەنىيەتلىرى مەيدانغا كەلگەن.

نارتىپ شەرقتە تاكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىگىچە سوزۇلغان «يەر-يۈزى يولى» نىڭ ئۇزاق لىنىيىسىدە قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ غول ئېقىمىنى شەكىللەندۇرگەن مەدەنىيەت مەركەزلىرى ۋە تۇغۇنلىرى بەرپا بولدى. چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن)، تۇرپان - قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەنت، دېھلى، ھىرات، باغدات، دەمەشق، ئىسكەندىرىيە ۋە كورادوۋا قاتارلىق مەشھۇر شەھەرلەر ئۆز دەۋرىدىكى شەرق مەدەنىيىتىنىڭ گۈلتاجلىرىغا ئايلاندى. ئەپسۇس، ياۋروپانىڭ ئويغىنىشى پۈتكۈل مەشرىقنى، جۈملىدىن مۇسۇلمان شەرقىنى تاشلاندۇق ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدى. پار ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە يېڭى دېڭىز يوللىنىڭ ئېچىلىشى شەرقنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ئالەمشۇمۇل ئىمتىيازىنى يوقاتتى. مەدەنىيەت مەركەزلىرى تەدرىجىي ھالدا شەرقتىن غەربكە يۆتكەلدى. تاڭ تەيزۇڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن، خەلىپە ھارۇن رەشىد[1] دەۋرىدىكى باغدات، ئەمىر تېمۇر[2] دەۋرىدىكى سەمەرقەنت، سۇلتان سۇلايمان[3] دەۋرىدىكى ئىستانبۇل (كونستانتىنوپول) قاتارلىق شەرقتىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرى XV — XVI ئەسىرلەرگە كەلگەندە ۋېنتسىيە ۋە مادرىدقا، XVII — XVIII ئەسىرلەردە لوندون ۋە پارىژغا، XX — XIX ئەسىردە نيۇ - يوركقا ئورۇن بەردى. دەرۋقە، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ سىرلىق پەردىسى كۆتۈرۈلۈپ، يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت مۇساپىسى تولىمۇ يىراقلاپ كەتكەنىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە شەرقنىڭ

---

① خەلىپە ھارۇن رەشىد (ميلادىيە 786 - يىلدىن 809 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ 5 - خەلىپىسى، خەلىپە ھارۇن رەشىد دەۋرىدە ئەرەب ئىمپېرىيىسى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە مىسلىسىز گۈللىنىش دەۋرىگە كىرگەن، پايتەخت باغدات ئالەم مەشھۇر شەھەرگە ئايلانغان.

② ئەمىر تېمۇر (1333 — 1405) : يەنە ئاقساق تېمۇر دېگەن نامى بىلەنمۇ مەشھۇر. ئوتتۇرا ئاسىياتى مەركەز قىلغان تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. ھەتتا كىچىك ئاسىياغىچە باستۇرۇپ، بىرىپ ئوسمان تۈركلىرى بىلەن تىركەشكەن. ئۇ دەۋردە سەمەرقەنت ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى سۈپىتىدە مەشھۇر مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغان.

③ سۇلتان سۇلايمان I (1520 - يىلدىن 1566 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان) : ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئالتىنچى سۇلتانى. بۇ دەۋردە ئىستانبۇل ياۋروپا - ئاسىيا پاسىلىدىكى ئالەم مەشھۇر سىياسىي مەركەزگە ئايلانغان.

دۇنيا تارىخىدىكى ئورنى كۇنسايىن غۇۋالاشتى. . . قىسقىسى يېقىنقى زامان دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ياۋروپا ساھىللىرى بىلەن يېڭى قۇرۇقلۇق ئوتتۇرىسىدىكى ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ مەۋجىلىرىدە دەۋر قىلدى. شۇندىن بۇيان، «غەرب مەركىزچىلىك تەلىماتى» (Euro—centimentalism) ئىلىم - پەن دۇنياسىنىڭ باش مېلودىيىسىگە ئايلاندى. ئەرەب - پارس، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندى ۋە جۇڭگو مەدەنىيەتلىرى، يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار ئۈچۈن چەكسىز يىراقتا قالغان غۇۋا چۈش بولۇپ قالدى. شۇڭا ئامېرىكا تارىخچىسى فىلىپ. ك. ھىتتى بۇ ھەقتە ئوبرازلىق قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بىزنىڭ (غەربلىكلەرنىڭ - ئا) شىمالىي قۇتۇپ ۋە ئانتىراكتىدا قىتئەسىگە بولغان چۈشەنچىمىز ئەرەب رايونلىرىغا بولغان چۈشەنچىمىزدىن كۆپ دەرىجىدە ھالقىپ كەتتى. . . »①. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئوتتۇرا ئەسىر شەرق دۇنياسىدا ئاجايىپ مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە ئېرىشكەن ئەرەبلەرنىڭ تارىخىي زىلزىلىسى يېقىنقى زامان سانائەت دەۋرىدىن كېيىن، ئەرەب چۆللۈكلىرىنىڭ سىرلىق سۈكۈناتىغا دەپنە قىلىنۇبتىلگەنىدى.

دەرۋەقە، ئۇزاق تارىخ ئوتتۇپ كەتتى، ئىنسانلار جەمئىيىتىدە تالاي ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ كۆچلۈك تەسىرى نەتىجىسىدە شەرقلىقلەر ئۆز - ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا مەجبۇر بولدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان شەرق خەلقلىرىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى، مەنىۋى ئويغىنىش تەشەببۇسلىرى، دىنىي ئىسلاھات ۋە جەدىتىزم پىكىر ئېقىملىرى تۇشمۇتۇشتىن قانات يېيىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تەپەككۇر ئەندىزلىرىنى يېڭىلاشقا، ئۆز تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ئۈستىدە قايتا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە، مىللىيەتلىك يىلتىزىنى ئىزدەشكە،

---

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا) : «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ، سودا نەشرىياتى، 1995 - يىل خەنزۇچە نەشرى، I تۇم، 1 - بەت.

تېز سۈرئەتتە ئۆزگىرىش ياساۋاتقان دۇنياغا ماسلىشىشقا جىددىي كىر-
ىشىپ كەتتى.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشاپ ئۆزىگە خاس پارلاق مەدەنى-
يەت يارىتقان تۈركىي تىللىق قوۋملەرمۇ ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كې-
يىن، پۈتكۈل شەرق خەلقلىرىگە ئوخشاشلا تارىخىي چۈشكۈنلۈك قىس-
مىتىگە دۇچار بولغانىدى. يەنە كېلىپ بۇ خىل قىسمەت كەربالادىن
تەكلىماكان بويلىرىغىچە بولغان ئىران، خۇراسان، ماۋەرائۇننەھر ۋە
تارىملىق خەلقلەرگە ئورتاق ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي خەلقلىرى-
نىڭ ئەڭ ئاخىرقى بۈيۈك شائىرى ئەلىشىر نەۋائى (1441 — 1501)
بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر پارس - تاجىكلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شائىرى
ئابدۇراھمان جامى (1414 — 1492) دىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا
ۋە ئىراندا پەلسەپىۋى تەپەككۇر ۋە بەدىئىي ئىجادىيەت تەدرىجىي پەس-
كويغا قاراپ يۈزلەندى. مەدەنىيەتتە ۋاكۇئۇملۇق شەكىللەندى. ھالبۇ-
كى، گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان مۇنداق تۇرغۇنلۇق ھالەت ئىران ۋە
تۇراندىن ئىبارەت ئىككى خەلقە ئورتاق بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوتتۇ-
رىسىدىكى ئەلمىساقتىن باشلانغان مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى ھازىرقى
دەۋرگىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى.

شۇنى قەيت قىلىش زۆرۈركى، ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان
تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى
كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت. «بۇنداق كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتنىڭ
شەكىللىنىشى ئۇيغۇر خەلقى ياشىغان تارىخىي شارائىت ۋە جۈغراپىيە-
لىك مۇھىت بىلەن ئالاقىدار بولۇپ، ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتنىڭ
مۇقەررەر مەھسۇلى»①. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ باشقا ھەر
قانداق بىر جۈغراپىيىۋى زونىغا ئوخشىمايدىغان «تۆت كوچا» لىق يەر
شارائىتى بۇ يەردىكى مەدەنىيەتنىڭ كۆپ مەنبەلىك بولۇشىنى، مىللىي

① ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىل نەشرى، 256 - بەت.

تەكىبىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى، بىرىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئىچىۋېتىلگەن خاراكتېرنى بەلگىلىگەن. خۇددى ئابدۇرېھىم ئۆتكۇر ئەپەندىم ئېيتقاندەك: «مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تارىخى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قەدىمدىن تارتىپ مۇتلەق «ساپ مىللەت» بولمىغىنىدەك، سىرتقى تەسىردىن خالىي مۇتلەق «ساپ مەدەنىيەت» مۇ بولغان ئەمەس»①. شۇڭلاشقا بىز ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قاتلىمى ئىچىدىن ئەرەب، پارس، يۇنان، ھىندى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئوخشاشمىغان خۇرۇچلىرىنى بايقايمىز. بولۇپمۇ بۇنىڭ ئىچىدە پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈرىكى، «بىر خىل قان سىستېمىسى، بىر خىل سۆڭەك تۈزۈلمىسى ۋە بىر خىل پىسخىك مەدەنىيەت سىستېمىسى تۈزگەن ئېتنىك تۇرمۇكىدىكى خەلق ئۆزىنىڭ كۆچمە ياكى خەلقئارا ئالاقىلار قانىنى بويىدىكى ئىچىۋېتىلگەن، ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش تارىخىدا ھەر خىل ئېتنىك قوشۇلما ياكى ئاجراتمىلارغا دۇچ كېلىشى، ھەر خىل ئېتنىقاد ياكى يېزىق قوللىنىشى، ھەتتا يۆتكەلگەن ۋە قايتىپ كەلگەن باسقۇچلىرىغا قاراپ تىل ئۆزگەرتىشى ياكى قىسمەن لېكسىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى تامامەن مۇمكىن»②. لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتىگە سىڭگەن سىرتقى مەدەنىيەتلەر ھەرگىزمۇ پاسسىپ، ئۆلۈك ھالەتتە كۆچۈرۈپ كېلىنگەن مەدەنىيەت بولماستىن، بەلكى ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت ئاساسىغا قوبۇل قىلىنغان، تاللاش ۋە شاللاشتىن ئۆتكەن ئاكتىپ ھالدىكى مەدەنىيەتتۇر. شۇڭا بىز «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان مەدەنىيەت تارىخى دەرياسىغا تېرەن نەزەر تاشلىغىنىمىزدا

---

① ئابدۇرېھىم ئۆتكۇر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، 269 ـ بەت.
② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەشرىياتى، 1997 ـ يىل نەشرى، 7 ـ، 8 ـ بەتلەر.

نىمىزدا، مەركىزىي ئاسىيا تىپىك يەرلىك مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى بىلەن «يىپەك يولى» ئارقىلىق ئۆتۈشكەن شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تاللانغان جاۋاھىراتلىرىنىڭ چۆكمە ۋە ئۆركەشنى كۆرسەتمىز»①. قۇياش چىقىدىغان قىتئە — ئاسىيا بىلەن قۇياش پاتىدىغان قىتئە — ياۋروپانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان «يىپەك يولى»دا، كولۇمنىلىرىنى ياڭرىتىپ كېتىپ بارغان تۆگە كارۋانلىرىنىڭ ئىزلىرى تامامەن ئۆچكەن بۈگۈنكى كۈندە، بىز كومپيۇتېر توري ئىچىدە تۇرۇپ-مۇ تۇران (تۈركىي) ۋە ئىران (پارسىي) خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت دېئالوگى ئۈستىدە چوڭقۇر خىيالغا چۆكتۇق...

ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل مەدەنىيەت تىپىغا، ئىككى خىل ئىرقىي قۇرۇلمىغا ۋە ئىككى خىل تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ بۇ خەلقلەر نېمە ئۈچۈن يازما ۋە فولكلور مەدەنىيىتىدە شۇنچە كۆپ ئورتاقلىقلارغا ئىگە بولىدۇ؟

ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قاتلىمىدا پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى نېمە ئۈچۈن باشقا مەدەنىيەتلەرگە قارىغاندا شۇنچە چوڭقۇر ۋە ئىزچىل بولىدۇ؟

مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئۆتكەن كۆپ ساندىكى ئەدەب ۋە مۇتەپەككۇرلىرىمىز نېمە ئۈچۈن تۈركىي ۋە پارس تىللىرىدا تەڭلا ئىجادىيەت ئېلىپ بارالايدۇ؟

مۇزىكا ئاڭلاۋاتقان چاغلىرىمىزدا ئىران، ھىندى ۋە ئەرەب كۈيى ـ مۇقاملىرى نېمە ئۈچۈن باشقا ئەللەرنىڭ مۇزىكىلىرىغا قارىغاندا بىزگە شۇنچە يېقىملىق تۇيۇلىدۇ؟

... سوئاللار ساناقسىز ئىدى. ئومۇمەن، ياكى كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىمىزدا بولسۇن، ياكى مول مەزمۇنلۇق فولكلور مەدەنىيىتىمىزدە بولسۇن، شەرقتە تەڭرىتاغ ۋە تارىم بويلىرىدىن تارتىپ،

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 ـ يىل نەشرى، 7 ـ، 8 ـ بەتلەر.

پەرغانە ۋادىسى، ماۋارائۇننەھر، پامىر ۋە ھىندىقۇش ئېتەكلىرى، خۇراسان ۋە بەلخ، كاسپىي دېڭىزى بويلىرى تاكى پارس قولتۇقىغىچە بولغان كەڭ رايوندا تۇران ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئىجادىغا يات بولغان مەدەنىيەت ئېلېمېنتلىرى ناھايىتى ئاز دېيەرلىك ئىدى.

ئىرانىنىڭ ئەڭ قەدىمكى يازما دېنىي دەستۇرى «ئاۋېستا» دىن باشلاپ تاكى XV ئەسىردە تۇركىي ۋە پارس ئەدەبىياتى پەسكۇيغا قاراپ يۈز تۇتقانغا قەدەر بولغان ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇركىي تىللىق خەلقلەر بىلەن ئىران ئېگىزلىكىدىكى پارس تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتى بىر - بىرى بىلەن بىۋاستە ئۇچراشتى ۋە بىر-بىرىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىشتى. بولۇپمۇ بۇ خىل ئوتتۇشۇشنىڭ يۇقىرى دولقۇنى ئەدەبىيات - سەنئەتتە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ئىسلامىيەت دەۋرىدىن ئاۋۋالقى ئۇزاق تارىختا، ئىراندا مەيدانغا كەلگەن زەردۇشت (زوراۋاستېر) ۋە مانى دىنلىرى شۇنىڭدەك ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن بۇددا دىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدا چوڭقۇر تەسىرلەرنى قالدۇردى. خەلق فولكلورىدا ھازىرغا قەدەر ئىران ۋە تۇركىي تىللىق خەلقلەرگە ناھايىتى تونۇش بولغان جەمشىد، رۇستەم، بەھرام گۆر، ئافراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا)، دېۋە، ئىسكەندەر، دېۋە پېرە، ئېما (ئۇماي)، پىر، مەستان كەمپىر، قەمبەر، سۇمۇرغ، چىلتەن، دۇئانە، خىزىر، ئەنقا، ئەجدەھا، ئاقۇان دېۋە، ئەرۋاھ، پەرى قاتارلىق بىر قاتار ئوبرازلار ئىزچىل ساقلىنىپ كەلمەكتە. يەنە كېلىپ بۇ خىل ئوبرازلار تالاي ئەسىرلەر مابەينىدە كلاسسىكلارنىڭ قەلىمى ئاستىدا تەسۋىرلىنىپ، مەددالار-نىڭ قىسسىلىرىدە تەكرار - تەكرار ئېيتىلىپ، خەلق چۆچەكلىرىدە تىنماي زىكرى قىلىنىپ كەلدى. نەتىجىدە ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىردە پارس قولتۇقىدىن تارىم بويىغىچە بولغان بىپايان زېمىندا مۇسۇلمان شەرقىگە خاس مەنىۋى تۇرمۇش چەمبىرىكى شەكىللەندى. بۇ كەڭ تېررىتورىيىدە تۇركىي، پارس ۋە ئەرەب تىللىرى تەڭ قوللىنىلدى.

گۈمبەز شەكىللىك ئوردا قەسىرلەر، مەسچىتلەر، مەقبەرىلەر ھەممىلا يەردە قەد كۆتۈردى. قولىغا ساپايى تۆتۈپ، مۇرىسىگە مايلاشقان خۇرجۇن ئاسقان، چاچ ـ ساقاللىرى چاڭگىلاشقان جاھانكەزدى دەر-ۋىش ـ سوپىلار باغدات بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدا شەھەرمۇ ـ شەھەر ئايلىنىپ يۈرىدىغان بولدى. ئامېرىكا ئالىمى گاۋىن ھامبلىي ئۆزىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەپ يازدى: «تاكى XII ئەسىرگە قەدەر، ماۋەرائۇننەھر ۋە قەشقەرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ھەر قايسى شەھەرلەردە ئىران مەدەنىيىتىنىڭ قويۇق ھىد ـ پۇراقلىرى ساقلىنىپ كەلدى. شۇڭلاشقا ئىسپاھان ياكى مەشھەدتىن بۇخارا ۋە يەركەنلەرگە قاراپ يولغا چىققان سەيياھلار ئۆزلىرى كۆزلىگەن جايغا يېتىپ بارغىنىدا، ئۇ يەرلەردىكى تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن ھېچقانچە يات تۇيۇلمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىشقان»①.

مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى ۋە سېلىشتۇرما مەدەنىيەت تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ھەر قايسى خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ تارىختىن بۇيان، پاسسىپ ۋە تۇرغۇن ھالەتتە ئەمەس، بەلكى ئاكتىپ ۋە ھەرىكەتچان ھالەتتە داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسەتتى. مورگان «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق ئەسىرىدە، ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى بىر بولغانلىقتىن ئۇلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان جۇغراپىيەۋى ۋە تارىخىي شارائىتتا يارىتىلغان مەدەنىيىتىدە كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك ئوخشاشلىقلار مەۋجۇت، دەپ كۆرسەتكەن. دەرۋەقە، تۇران بىلەن ئىراننىڭ مەدەنىيەت دىئالوگى ئاجايىپ ئۇزاق جەريانىدا مەزمۇن تاپقان. بۇنىڭدا ھەم ئورتاقلىقمۇ، ھەم ئايرىملىقمۇ ساقلانغان. مەزكۇر ماقالىمىز مۇشۇ سىرلىق دىئالوگقا ھەمسۆھبەت بولماقچى...

---

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، سودا نەشرىياتى، 1994 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 14 ـ بەت.

بىرىنچى دىئالوگ:
تارىخ مەنبەلىرىدە تۇران ۋە ئىران

«ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپ قەيەردە پەيدا بولغانلىقى ھېچكىمگە مەلۇم ئەمەس. ئەمما پاكىتلار شۇنى كۆرسەتتىكى، ئوتتۇرا ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ياكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئىنسانلار ئەجدادلىرى ئەڭ بالدۇر پەيدا بولغان ۋە ئاۋۇغان جاي بولۇشى مۇمكىن. . .»①

— ئېدۋارد. م. بۇرنس بىلەن فىلىپ
لى رالف: «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى»

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى يېقىنقى ۋاقىتلارغا قەدەر ئىلىم ـ پەن دۇنياسى تەرىپىدىن «تاشلاندۇق زونا» سۈپىتىدە قارىلىپ كەلدى. XV ئەسىرلەردىن كېيىن، دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئىچكى قۇرۇقلۇقتىن تەدرىجىي ھالدا دېڭىز قىرغاقلىرى ۋە قاتنىشى قولاي بولغان رايونلارغا يۆتكەلدى. بۇنداق نەتىجىسىدە ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكى ھېسابلانغان ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا بارا ـ بارا ئوتتۇلغان رايونغا ئايلىنىپ قالدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قايتا بايقىلىشى ياۋروپا دەۋر پاراۋۇزىنى ھەيدەپ تولىمۇ ئالغا كەتكەن بىر زامانغا توغرا كەلدى. تەخمىنەن ئەڭ بالدۇر ھېسابلىغاندىمۇ XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ غەربلىكلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان قىزىقىشى دەسلەپكى قەدەمدە باشلاندى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە بۇ خىل قىزىقىش يۇقىرى، دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. قانچىلىغان تەۋەككۇلچىلەر «سەييا ھ» لىق تونىنى كىيىپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا قاراپ ئاقتى.

① ئې. م. بۇرنس (ئامېرىكا) قاتارلىقلار تۈزگەن: «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى»، سودا نەشرىياتى، 1995 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى. 1 ـ جىلد، 4 ـ بەت.

ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرىنىڭ ئاياغ ئىزلىرى بىپايان دەشتى - قىپ-چاق دالىلىرىدا، ئارال ۋە كاسپىي دېڭىزىنىڭ شورلۇق قىرغاقلىرى-دا، ماۋارائۇننەھر ۋادىسىدا، پەرغانە ئويمانلىقىدا، تەكلىماكان قۇم-لۇقىدا، لوپنور، ئىدىقۇت ۋە قەشقەرىيىدە قېپقالدى. چارروسىيە بىلەن بۇيۇك بىرتانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تالىشىشى بۇ رايوننىڭ مۇھىملىقىنى يەنمۇ ئاشۇردى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاشكا-رىلىنىشى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلارنىڭ چوڭقۇرلىشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىدىكى بەزى تىلسىماتلارنىڭ يېشىمى بۇ رايوندا بەزىبىر جاۋابلارغا ئېرىشتى. «يىپەك يولى» تەتقىقاتىنىڭ كۆچىيە-شى مەركىزىي ئاسىيا رايونىنى «جەلپكار نۇقتا»غا ئايلاندۇردى...

ھالبۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران تارىخىغا ئائىت تارىخىي مەنبەلەرنىڭ ئاز بولۇشى كىشىنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئىنسانىيەتنىڭ مەنبەسى ئۇستىدە ئۇزۇن مەزگىل ئىزدەنگەن بىر قىسىم ئالىملار ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىنسانلار ئەڭ دەس-لەپ بەرپا بولغان بەلباغ بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىدى ھەمدە «بۇ رايوننىڭ ئىقلىم شارائىتى ئىنسانىيەت ئەجدادلىرىنىڭ ھەر خىل تۇرمۇشىدىكى ئادەملەرگە تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشىغا تولىمۇ باب كېلە-دۇ»① دەپ ھېسابلىدى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ ئۆزىنىڭ «قەدىمكى شەرق تارىخى» ناملىق كىتابىدا: «ئار-خېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىنسان ھاياتى ۋە مەدەنە-يىتىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى ئوچاقلىرى بولغانلىقىنى ئېنىقلاپ بەردى»② دەپ يازدى.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى قەيت قىلىش كېرەككى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران تارىخىنى ئۆز خەلقىنىڭ قەدىمكى مەنبەلىرىگە تايىنىپلا تولۇقى

---

① «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى» 1 - جىلد، 4 - بەت.

② ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «قەدىمكى شەرق تارىخى»، تاش-كەنت، ئۆزبېكچە نەشرى، 581 - بەت.

بىلەن يورۇتۇپ بەرگىلى بولمايدۇ. بۇ ھەقتە يەنە قەدىمكى سۇمېر - بابىل مەنبەلىرىگە، مىسىر پۈتۈكلىرىگە، يۇنان خاتىرىلىرىگە (ھىرودوت، سترابون، ئارىئان قاتارلىق تارىخچىلارنىڭ خاتىرىلىرىگە)، ھىندى ۋەسىقىلىرىگە ۋە جۇڭگو يىلنامىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىش مۇمكىن. شۇڭا تۇران ۋە ئىرانىنىڭ يىراق تارىخىي ئۇچۇرىنى ئىگىلەش ناھايىتى كۆچ تەلەپ قىلىدىغان تېما. بۇگۈنكى كۈندە ئۇنتۇ-را ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى يازما ۋەسىقىلىرى كۆكتۇرك خانلىقى (552 — 744) دەۋرىدە تىكلەنگەن مەڭگۈ تاش ئابىدىلىرى-گىچە بېرىپ تاقىلىدۇ. ئۇنىڭدىن ئاۋۋالقى تارىخ ھەققىدە بىر قىسىم ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن باشقا ئۆز تىللىرىدا مەنبە ناھايىتى ئاز. شۇڭا فرانسۇز مۇتەپەككۇرى مونتېسكيۇ ئۆزىنىڭ «پارس مەكتۇپلىرى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «. . . تۇركىي دەپ ئاتالغان بۇ قوۋملەر ئۆز تارىخىدا ئاجايىپ چوڭ يۇرۇشلەرنى ئېلىپ بارغان، بۈيۈك ئىمپېرىيىلەرنى قۇرغان. لېكىن ئۇلار ئۆز تارىخىنى خاتىرىلەپ مېڭىشنى ئۇنتۇغان، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ شانۇ شەۋكەتلىك ئۆتمۈشى ئىنسانلارنىڭ يادىدىن ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن. . . »①.

ئۇنتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان ئەڭ قەدىمكى ئاھالىلەر ھەر قايسى تارىخىي مەنبەلەردە تۇر - تۇران ئاسارى - ئارىئان، ساك - سكىتاي نامى بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. ئىرانىنىڭ ئاخمانىيلار (Achemenides) سۇلالىسى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 550 - يىلىدىن — مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 330 - يىلىغىچە) دەۋرىدە ئاتەشپەرەستلىك دىنىنىڭ رەسمىي يازما خاتىرىگە ئېلىنغان دەستۇرى — «ئاۋېستا» دا «تۇرا» ئىبارىسى تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ سكىف - ساك قەبىلىلىرىنى كۆرسىتەتتى. «ئاۋېستا» دا سۆزلەنگەن «تۇرانىيە» ئېتنولوگىيىسى ئارىيانلارنىڭ «رېگاۋېدا» دەستۇرىدا تىلغا ئېلىنغان

---

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 249 - 250 - بەتلەر.

سۆزلەرگە ئاساڭداش بولغان① . «ئاۋېستا» دا يەنە «جەڭگىۋار تۈرلار» دېگەن ئىبارىمۇ ئۇچرايدۇ② . بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان «تۈر» ، «تۈرا» ئەمەلىيەتتە قەدىمكى ئىران ۋە يۇنان مەنبەلىرىدە خاتىرىلەنگەن ساك (Saca) ۋە سكىف (Scythia) لارنى كۆرسىتەتتى. ئاتاقلىق تاجىك ئالىمى غاپۇرۇف «تاجىكلار تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «بىز بىلىدىغان ئەڭ قەدىمكى شەرقىي ئىران قەبىلىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پايانسىز ياپىلاقلىرىنى ئىگىلەپ ئولتۇراقلاشقان كۆچمەن چارۋىچى ساكلاردۇر»③ دەيدۇ. قەدىمكى ئىران شاھىنشاھى دارا I دەۋرىدە پۈتۈلگەن بەھىستۇن تاش پۈتۈكلىرىدە ساكلار (Saca) نىڭ ئاساسلىق تۆت قەبىلىسى ئاسىيلار (Asii) ، گاسىئانلار (Gasiani) ، توخارلار (Tochari) ۋە ساكارالار (Sacarauli) تىلغا ئېلىنغان. بۇ قەبىلىلەر مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى VII ئەسىردە ئالدى بىلەن ئىلى ۋە چۇ دەريالىرى ھاۋزىلىرىدا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى VI ئەسىرلەردە سىر دەرياسى ۋادىلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 176 — 177 - يىللىرى جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، تارىم ۋادىسىغا كىرگەن④ . ھىرودوت «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە، ساكلار ئۇچلۇق قالپاق كىيىپ، ئۆزلىرى ياسىغان ئوقيا ۋە شەمشەرلىرىنى ئېسىپ يۈرىدۇ. ساكلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى جەڭگە ماھىر كېلىدۇ، دەپ مەلۇمات بېرىدۇ⑤ . خەنزۇچە مەنبەلەردە ساكلار 人塞 ياكى 人种塞 دەپ خاتىرىلەنگەن⑥ . بەزى تەتقىقاتچىلار تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن «خەننامە، غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە

---

① ② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ، 4 - ، 42 - بەتلەر.
③ ب. گ. غاپۇرۇف: «تاجىكلار تارىخى» ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، 1 - كىتاب، 41 - بەت.
④ «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئات ئۈستى مەدەنىيىتى» ، جىجىياڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىل نەشرى، 21 - ، 22 - بەتلەر.
⑤ ھىرودوت (يۇنان) : «تارىخ» ، سودا نەشرىياتى، 1985 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 494 - ، 655 - بەتلەر.
⑥ «خەننامە: غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» .

تىلغا ئېلىنغان خوتەن (阗于)، يەركەن (车莎) لەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ساك قەبىلىلىرىنىڭ نامى بولغان (hvatana) ۋە (suakiwo) لارنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئۈزگىرىپ كەلگەن دەپ قارايدۇ①. يەنە بەزىلەر قەشقەر كونا شەھەر تەۋەسىدىكى «ئوغۇساق»، «توققۇزاق» دېگەن جايلارنى، ئاقتۇ تەۋەسىدىكى «قونساق» نى، ئاتۇشتىكى «بەيساق»، «ئېكىساق» لارنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى بىۋاستە قەدىمكى ساكلارغا باغلايدۇ②. ئۇندىن باشقا يەنە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ساكلارنى ئارىئانلارنىڭ پامىر - چىلەنشەن تۈركۈمى دەپ قارىدى. ساك ئىبارىسىنى ئاتلىق ئوقياچى قەبىلە، ئۇلار جەڭدە جەڭ ئىتى ئىشلەتكەچكە، ئىرانلىقلار «سەك» (ئىتچىلار) دەپ ئاتىغان دېگەن سۆز بار. «ئوغۇزنامە» تەتقىقاتچىلىرى «ساك» ئىبارىسىنى «ساق»، «ساقلاپ» — قوغدىغۇچىلار دېگەن مەنىدە ئىزاھلايدۇ. ساكلار جۇڭگو يىلنامىلىرىدە «سەي»، «سەيجۇڭ»، بۇددا نوملىرىدا «ساكا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. ماسساگېتلارنى ئۇلۇغ ساكلار دەپ، ئۇلارنىڭ پائالىيەت رايونى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۇران زېمىنى دەپ قارىغۇچىلار بار. سكىف - سكىتايلار ئارىئانلارنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي تارمىقى سۈپىتىدە ساكلار بىلەن يېلتىزداش ئاھالە ئىدى. تۈرك ئىبارىسى ئىككى مەنىدە — قەدىمكى تۇران - ساكلار مەنسىدە، يەنە كۆك تۈرك ئاھالە مەنسىدە ئىشلىتىلمەكتە. ئاشنا ساكلىرى ئاشىدى موڭغۇلوئىد ئاھالىلىرى بىلەن ئالتاي ئەتراپىدا قوشۇلۇپ تۈرك نامىدا ئىككىلەمچى تۇرانىيلارنى — بىز ھازىر چۈشىنىۋاتقان تۈركىي خەلقلەرنى شەكىللەندۈرگەن. قوشۇلۇشتىكى قانداشلىق ۋە مەدەنىيەت دەرىجىسى پەرقىگە قاراپ تۈركىي خەلقلەر ئىككى چوڭ تۈرگە — ئۇيغۇر - ئوغۇز ۋە قىپچاقلارغا بۆلۈنۈپ كەلمەكتە. ساك

---

① جاڭ گۇاڭدا، رۇڭ شىنجياڭ: «يىراق قەدىمكى خەتەنده ياشىغان ساك ئاھالىلىرى» — «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1989 - يىللىق، 1 - سان.
② غاپۇرۇف: «تاجىكلار تارىخى»، 1 - كىتاب، 40 - بەتتىكى تەرجىمە تەھرىرىنىڭ ئىزاھاتىغا قارالسۇن.

ئامىللىرى ئۇستۇن بولغان تۈركۈمدە مۇقام فولكلورى ۋە «تۈركىي ئارۇز» شېئىرىيىتى بولغان①.

دېمەك كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى ھەر قايسى تارىخىي مەنبەلەردە ساك، ماسسا-گېت، سىكىف ـ سىكىتاي، ئاريان، توخرى، سوغدى قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتالغان ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ بولغان خەلقلەر ئىدى. «ئاۋېستا» ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىران مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «تۈر»، «تۈرا» ۋە «تۈران» لار ئەمەلىيەتتە يۇقىرىدا نامى زىكرى قىلىنغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى كۆرسىتەتتى. موڭغۇل ئېگىزلىكىدە ھون ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ھونلارنىڭ غەربكە سۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، نۇرغۇنلىغان تۈركىي قوۋملەر كەڭ كۆلەمدە ئالتاي تاغلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىياغا ماكانلاشتى. «تۈرانىلارنىڭ نۇرغۇن ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرى غەربكە كۆچۈش داۋامىدا تەدرىجىي يوسۇندا شەرققە سۈرۈلگەن ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلق — ئاريانلار بىلەن ئۇچراشتى»②. تۈران قوۋملىرى بىلەن ئاريانلارنىڭ ئۇزلۇكسىز رەۋىشتە قوشۇلۇشى كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە ئىرقى ۋە مەدەنىيىتى ئوخشاش بولمىغان ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىشىش ۋە يۇغۇرۇلۇشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ خىل يۇغۇرۇلۇش تۈرانلار ۋە ئۇلاردىن تەدرىجىي بۆلۈنۈپ چىققان ھەر قايسى تۈركىي قەبىلىلەر (ئۇيغۇرلار) نىڭ تىل ۋە مەدەنىيىتىگە كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتتى③. ئىرانلىقلارنىڭ «ئاۋېستا» دىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن يەنە بىر مۇھىم ئېپوسى «باھادىر زەردىشت مەرسىيە»④دە ئىرانغا قوشنا بولغان، ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرى-

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 32 ـ بەتتىكى ئىزاھات-قا قارالسۇن.

② س. پ. تولىستوف قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئېتنوگرافىيە ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، پەن نەشرىياتى، 1960 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ جىلد، 22 ـ بەت.

③ لى يۈك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر» — «ئۇرۇمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1994 ـ يىللىق 1 ـ، 2 ـ (قوشما) سان.

④ «باھادىر زەردىشت مەرسىيە»: ئىران ساسانىيلار دەۋرىدە يەنى مىلادىيە VI — VII ئەسىرلەردە يازما خاتىرىگە ئېلىنغان قەھرىمانلىق داستانى.

قى تەرىپىدىكى ئەل «تۇران» دەپ تەسۋىرلەندى ۋە ئىران - تۇران ئۇرۇشى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىندى①.

مىلادىيە Ⅶ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغە كەلگەندە ئىسلام بابرد-قى ئاستىغا ئۆيۈشۈپ، زور دەرىجىدە كۈچەيگەن ئەرەبلەر ئاۋۋال ئىران، خۇراساننى ئاندىن ماۋەرائۇننەھر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ جايلىرىنى ئىستىلا قىلىپ تاكى شەرقتە ھىندى دەريا سى ۋە پەنجاپ ۋادىسىغىچە يېتىپ باردى. نەتىجىدە ئورتاق دىنىي ئېتىقادقا ئىگە بولغان بۇ كەڭ رايونلاردىكى ھەر قايسى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇقلاشتى. نۇرغۇنلىغان ئەدەبىلەرنىڭ قەلىمى ئاستىدا قەدىمكى ئىران ۋە تۇران ئۇرۇشىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان داستان ۋە قىسسەلەر مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭدا ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (940 — 1020) نىڭ «شاھنامە» ناملىق گىگانت ئەسىرى ئەڭ گەۋدىلىكتۇر. فىردەۋسى «شاھنامە» دە پۈتكۈل ئىران ۋە ئەتراپتىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرگەن پادىشاھ فېرىدۇن ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى - سەلىم، تۇر ۋە ھىلاج قاتارلىقلارغا تەپسىلىي ئورۇن بېرىدۇ. فېرىدۇن قېرىغاندا پۈتكۈل مەملىكەتنى ئۈچ ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. چوڭ ئوغلى سەلىمگە رۇم (ۋىزانتىيە) نى، ئوتتۇرانچى ئوغلى تۇرغا تۇران ۋە چىننى، كەنجى ئوغلى ھىلاجغا پۈتكۈل ئىرانىنى بۆلۈپ بېرىدۇ②. سەلىم بىلەن تۇر كەنجى ئوغۇل ھىلاجغا ھەسەت قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ. نەتىجىدە بىرلىككە كەلگەن مەملىكەت پارچىلىنىپ ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا تۈگىمەس ئۇرۇشلار باشلىنىدۇ... دېمەك، فىردەۋسى ئامۇ دەريا سىنى پاسىل قىلغان

---

① «پارس ئەپسانىلىرىدىن تالانما»، جۇڭگو ئۆسمۈر - بالىلار نەشرىياتى، 1991 - يىل خەتتۈچە نەشرى، 86 - بەت.

② ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى: «شاھنامە»، لوندۇن مۇستەملىكە نەشرىياتى، 1900 - يىلى ئىنگلىزچە نەشرى، 37 - بەت.

جالال خۇڭنىيەن خەتتۈچىغا تەرجىمە قىلغان «شاھنامە»، خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى، 126 - بەت.

پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىنى «تۇران»، «چىن» دەپ ئاتايدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا خەنزۇچە مەنبەلەردىمۇ «تۇران» (突伦) ئاتالمىسى ئۇچرايدۇ. «تاڭ گاۋزۇڭ لى جى ۋاقتىدىكى تۇركىي نەسەبنامە سانغۇن چۈبى خېلىنىڭ 635 - يىلى تارىم — «تۇران ساي» (突伦川)، تەكلىماكان — «تۇران چۆل» (突伦绩) غىچە جەڭ قىلىپ بارغانلىقى قەيت قىلىنغان»①.

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، پارس كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى (مەسىلەن، نىزامىنىڭ «خىسراۋ ۋە شېرىن»، فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»، دېھلىۋىنىڭ «شېرىن ۋە خىسراۋ»، ھاجۇ كېرمانىنىڭ «ھۈما ۋە ھۈمايۇن» قاتارلىقلار) دە تىلغا ئېلىنغان «چىن»، «ماچىن» ئاتالمىسى بىلەن تۈركىي كلاسسىكلىرى (يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ»، نەۋائىنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن» قاتارلىقلار) دا تىلغا ئېلىنغان «چىن»، «ماچىن» ئاتالمىلىرى ئۆز دەۋرىدىكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنى ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى، يەنى شەرقىي پامىلى قوموللىغىچە بارىدىغان تارىم ۋادىسىنى كۆرسىتىدۇ②. ئېلىمىزدىكى بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ھازىرقى ئەرەب، پارس ۋە تۈرك تىللىرىدا «جۇڭگو»نى «چىن» دەيدىغانلىقىغا قاراپلا تۈركىي ۋە پارس كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان «چىن» سۆزىنى خاتا ھالدا «جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى» دەپ چۈشەنگەن. نەتىجىدە خەنزۇچە تەرجىمىدىمۇ خاتا ئىشلەتكەن. مەسىلەن، لاڭ يىڭ خانىم بىر ماقالىسىدا نەۋائىنىڭ «پەرھاد - شېرىن» داستانىدىكى چىن شاھزادىسى پەرھادنى جۇڭگو شاھزادىسى، ئۇ شېرىننىڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەنزۇ —

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 6 - بەت.

② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «شىنجاڭ ماۋارىپ گېزىتى» نىڭ 1996 - يىل 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان «چىن ۋە ماچىن ئىبارىسىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئۇقۇم دائىرىسى» دېگەن ماقالىگە قارالسۇن.

زېمىنىدىن ئايرىلىپ ئەرمىنىيىگە بارغان دەپ يازغان①. شۇنىسى قىزىقكى، دەسلەپ پارس ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كېلىپ، كېيىن تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىغا ئۆزلەشكەن پەرھاد ئوبرازى قانداق قىلىپ «ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىك شاھزادىسى» بولۇپ قالدى؟ . . . تەتقىقاتلار شۇنى كۆرسەتتى-كى، ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي كلاسسىكلىرى ئىجادىدا تىلغا ئېلىنغان «ماچىن» ئۆز دەۋرىدىكى خوتەن رايونىنى، «چىن» بولسا تارىم ۋادىسىنى، يەنى ھازىرقى شىنجاڭنى كۆرسىتەتتى. شۇڭا «چىن» ئاتالغۇسى «تۈران» ئاتالغۇسى بىلەن تەڭ قوللىنىلىدۇ. جاڭ خۇڭ-يەن ئەپەندىمۇ «شاھنامە» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدە «چىن» ئاتال-مىسى جۇڭگونىڭ غەربىي ـ شىمالىدىكى تارىختا تۈركىي خەلقلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكە-لىرىنى كۆرسەتمەيدۇ، دەپ ئەسكەرتكەن②.

تۈركىي ۋە پارس تارىخچىلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، تۈران بىلەن ئىران ئامۇ دەرياسى ئارقىلىق چېگرىلانغان. ئامۇ، سىر دەريا-سى ۋادىلىرى ۋە خۇراسان رايونلىرى تارىختا تۈركىي قوۋملەر بىلەن پارسلار بىۋاسىتە ئۇچراشقان ۋە ئۆزئارا يۇغۇرۇلغان بەلباغ بولغان. ئومۇمەن «تارىختا ئوتتۇرا ئاسىياغا نىسبەتەن ئامۇ ۋە سىر دەريالىرى-مۇ مۇھىم رايون بولمىسا كېرەك»③. يۇنانلىقلار ئامۇ ۋە سىر دەريالىرىنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا Oxus ۋە Jaxartes دەپ ئاتىسا؛ ئەرەبلەر Jayhun ۋە Sayhun دەپ ئاتىغان④. ئامۇ دەريالىرىنىڭ جەنۇ-بىدىكى رايون خۇراسان ئۆلكىسى بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردە بۇ يەردىكى نىشاپۇر، تۇس (مەشھەد)، مەرۋى، ھىرات ۋە بەلخ قاتارلىق بەش

---

① لاك يىلك: «خىسراۋ ۋە شىرىن، دىن، پەرھاد ۋە شىرىن، غىچە بولغان ئۆزگىرىش-تىن پارس ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئالاقىلىرىگە بىر نەزەر» — «شەرق تىلشۇناسلىرىنىڭ ئەدەبىياتى ماقالىلەر توپلىمى»، خۇنەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى، 1987 ـ يىل نەشرى، 328 ـ بەت.

② «شاھنامە»، خەنزۇچە نەشرى، 126 ـ بەتتىكى ئىزاھاتقا قارالسۇن.

③ گاۋىن ھامبلي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 7 ـ بەت.

④ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، «ئامۇ دەريا» تېرمىنىغا قارالسۇن، لېيپزىگ، 1961 ـ يىل، ئېنگلىزچە نەشرى.

شەھەر ئاجايىپ گۈللەنگەن. ئامۇ ۋە سىر دەرياسى ئارىلىقىدىكى رايونىنى، يۇنانلىقلار Transoxania دېسە ئەرەبلەر Mawaraunnahr دەپ ئاتىغان. ئوتتۇرا ئەسىردە بۇ ۋادىدىكى بۇخارا ۋە سەمەرقەنت جاھانغا مەشھۇر مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى.

ئامۇ دەرياسى قەدىمكى تۈران ۋە ئىراننىڭ تەبىئىي پاسىلى ئىدى. «پۈتكۈل تۈران ۋە ئىراننىڭ شىمالىي قىسمىدا قەدىمكى سكىف (ساك) لار ياشايتتى. يۇنان تارىخچىلىرىنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 639 - يىلى مېدىيە پادىشاھلىقى ھەققىدە بەرگەن ئۇچۇرلىرىدا تۈرانلىقلار — ساكلار دۇر دەپ چۈشەنچە بەرگەن. تۈران — ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي قوۋملەر ياشىغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلارنىڭ قەدىمكى نامى»①. ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىرانىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگۈزگەن ئەمىر تېمۇر (1333 — 1405) ئۆز ئۆگۈتلىرىدە: «بىز كىم — مۇلكى تۈران، بىز كىم — مىللەتلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى ۋە ئەڭ ئۇلۇغى بولغان تۈركنىڭ باش بوغۇنىمىز»②دەپ خىتاب قىلىدۇ. دېمەك، «تۈران» ئاتالغۇسى ھەم مىللەت - قوۋم نامى، ھەم جۇغراپىيىلىك نام سۈپىتىدە يېقىنقى زامانغىچە قوللىنىلغان.

ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «. . . بەزى ئەڭ ئىلغار قوۋملەر - ئارىيانلار، سېمىتلار، ئېھتىمال تۈرانلارمۇ بولۇشى مۇمكىن. (ئۇلار) دەسلەپتە ھايۋانلارنى كۆندۈرۈشنى مۇھىم ئەمگەك تەرتىپىگە قويغان. كېيىنچە ئاندىن ھايۋانلارنى كۆپەيتىش ۋە باشقۇرۇشقا ئۆتكەن»③. مورگان ئۆزىنىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق

① «شاھنامە»، 1900 - يىلىدىكى ئېنگلىزچە تەرجىمىسى، 37 - بەتتىكى ئىزاھات.
② بۆرىباي ئەھمەدوف نەشرگە تەييارلىغان: «ئەمىر تېمۇر ئۆگۈتلىرى»، تاشكەنت، «نەۋرۇز» نەشرىياتى، 1992 - يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 9 - بەت.
③ «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، IV توم.

مەشھۇر ئەسىردە «تۇرانىيە»، «تۇرانىيلىكلەر» دېگەن ئاتالغۇنى كۆپ يەردە تىلغا ئالىدۇ. ئۇ بىر جايدا: «ئارىيان تۇركۈمىدىكى مىللەتلەر ئىچىدە سام (سېمىت) لار، ئۇرالالار ۋە تۇرانىيلىكلەردە ئۇرۇقداشلىق تەشكىلاتلىرىنى بايقىدۇق»①دەپ كۆرسەتكەن. «تۇران» سۆزى قەدىمكى پارس ۋە تۇركىي تىللىرىدا Tur، Tura، Turan شەكلىدە، لاتىنچىدە Turanian شەكلىدە خاتىرىگە ئېلىنغان. رايونىمىزدا بۇ تۇردىكى يەر ناملىرى خېلى ساقلانغان. يالغۇز قۇمۇل رايونىدىلا «تۇر» ۋە «تۇرا» سۆزى ئۇلىنىپ كېلىدىغان يەر ناملىرىدىن يۇزدىن ئارتۇقراقى ھازىرغىچە ساقلانماقتا. بەزى تەتقىقاتچىلار Tur ۋە Tura سۆزلىرىنى قەدىمكى ئالتاي تىللىرىدىكى «تەڭرى» سۆزىدىن ئۆزگەرگەن دەپ قارايدۇ. ياقۇت ۋە چۇۋاش تىللىرىدا «تەڭرى» سۆزى «تۇر» ۋە «تۇرا» شەكلىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. چۇۋاش ئېپسانىلىرىدە «يىراتۇرا»②، «چېچەك تۇرا»③، «سۇلتى تۇرا»④ قاتارلىق تەڭرىلەر ناملىرى ئۇچرايدۇ. ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، قەدىمكى سۇمېر، ئاككاد تىللىرىدا پۈتۈلگەن تاش پۈتۈكلەردە «تەڭرى» سۆزى «Dingir» دەپ يېزىلغان⑤ دېمەك، Turan ئىبارىسى قەدىمكى ئىرانىنىڭ دىنىي دەستۇرى «ئاۋېستا» دا تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان ۋاقىتتىن باشلاپ ھازىرغىچە ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق جەريانىنى باشتىن كەچۈردى. «يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ئىلىم ساھەسى «تۇران» ئىبارىسىنى ئۇيغۇرلار مەنسۇپ بولغان تۇركىي تىللار ئائىلىسى ھەتتا پۈتكۈل ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى ئىنسانلار گۇرۇھىنىڭ

---

① لۇئېس ھېنرى مورگان (ئامېرىكا): «قەدىمكى جەمئىيەت»، سودا نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى، 1 ـ كىتاب، 63 ـ بەت.

② ③ ④ «دۇنيا ئېپسانىلىرى قامۇسى»، لياۇنىڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىل نەشرى، 81 ـ، 121 ـ، 494 ـ بەتلەر.

⑤ لى جېڭ: «ھېتتىت مەدەنىيىتى ۋە سىرتقى ئالەم مەدەنىيىتى»، جياڭشى خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىل نەشرى، 47 ـ بەت.

ئومۇمىي نامى سۇپىتىدە قاراپ كەلدى»①. مەملىكىتىمىز تارىخچىلىرىدىن سېپىن جۇڭمىيەن ئەپەندى ئۇزىنىڭ «تۇركلەر تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە «تۇران» ئاتالغۇسىنى (兰涂) دەپ ئىشلەتتى. فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى بۇ سۆزنى (兰突) دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلدى②.

يۇقىرىقى مۇلاھىزىلىرىمىزدىن شۇنى ھېس قىلىشقا بولىدۇكى، تارىختا ئامۇ دەرياسىنىڭ تەبىئىي پاسىلى ئارقىلىق ئىران تېررىتورىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان پۈتكۈل ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا جۇملىدىن تارىم ۋادىسى ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئىككى خىل ئىرق (ياۋروپا ۋە موڭغۇل ئىرقى)، ئىككى خىل مەدەنىيەت (چارۋىچىلىق ۋە تېرىم مەدەنىيىتى)، ئىككى خىل تىل سىستېمىسى (ئالتاي ۋە ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىلىرى) ئۇزۇنئارا ئۇچراشقان ۋە قوشۇلغان رايون ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى نىسبەتەن مۇرەككەپ بولغان مىللىي تەركىبنى، ئالىلاشما ھالەتتىكى مەدەنىيەت قاتلىمىنى ۋە ئۇزۇنگە خاس پسىخىك قۇرۇلمىنى ھاسىل قىلغان. بۇگۈنكى كۈندە، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە مەنسۇپ ھەر قانداق بىر خەلقنىڭ ئېتنىك يىلتىزىنى تارىختىكى مەلۇم بىر مىللەتتىنلا ئىزدەش تولىمۇ يۈزەكىلىك ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى تارىختا قانچە قېتىملار ئوخشاش بولمىغان ئىرق ۋە مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى ۋە يۇغۇرۇلۇشىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايوندا كۆپلىگەن مىللەتلەر ئىز ـ تىزسىز يوقىلىپ، يەنە كۆپلىگەن مىللەتلەر تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. بىز ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېتنىك قاتلىمى ئىچىدىن تارىختىكى ئاريان ـ ساك ـ توخرى، سوغدى، ئېفتالىت، پارس، گرېك، ئەرەب قاتارلىق ئاق تەنلىك ئىرقلا مەنسۇپ بولغان مىللەتلەرنىڭ قېنى

① لى يۇڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر»، «ئۇرۇمچى كەسپىي ئونئۇبرۇتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1994 ـ يىللىق 1 ـ، 2 ـ (قوشما) سان.
② پېللىئوت (فرانسىيە): «توخرى تىلى ئۇستىدە، مۇلاھىزە»، فېڭ چېڭجۇن تەرجىمىسى، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1957 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 60 ـ بەت.

بىلەن ھون، سىيانپى، روۋەن، كىدان ۋە موڭغۇل قاتارلىق موڭغۇل ئىرقى ۋە يېرىم موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان خەلقلەر قانلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان نىسبەتتىنى بايقايمىز. تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى مىللەتلەر تەتقىقاتى بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىدىغان يۇ تەيشەن ئەپەندى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «غەربىي يۇرتنىڭ تارىختىن ئاۋۋالقى ئىرقىي تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ بولۇپ، بۇ يەردە ياۋروپا ئىرقىمۇ ھەم موڭغۇل ئىرقىمۇ مەۋجۇت. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ياۋروپا ۋە موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن شالغۇت تىپىمۇ مەۋجۇت. لېكىن ئومۇمىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئاندرونوۋ تىپى، ئالدى ئاسىيا تىپى، پامىر ـ پەرغانە تىپى ۋە ھىندى ـ ئافغان تىپلىرىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن ياۋروپا ئىرقى ئۇسۇتۇن ئورۇندا تۇرىدۇ»①. رۇس ئانتروپولوگى ن. ن. چېبوكساروف «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىسى» ناملىق كىتابىدا، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللىيەتلىك مەنبەسىنى پامىر پەرغانە، تۇركۇئىد، ھىندى ـ ئافغان تىپلىرىدىن مۇجەسسەم بولغان دەپ قارىغان②. دېمەك، مىلادىيە Ⅸ — Ⅶ ئەسىرلەردىكى تۇركىي قوۋملەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىدىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا مەركىزىي ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدا تۇركىلىشىش ۋە ئۇيغۇرلىشىش جەريانى باشلانغان. «مىلادىيە Ⅴ ئەسىردىن ئېتىبارەن، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ياشاۋاتقان ئاھالىلەر ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈشكە باشلىغان. بىرمۇنچىلىغان خەلقلەر ۋە مىللەتلەر پەيدىنپەي ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن»③. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، مۇ-

---

① يۇ تەيشەن باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، جۇڭگو دوستلۇق نەشرىياتى شىركىتى، 1995 ـ يىل نەشرى، 35 ـ بەت.

② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 5 ـ بەتتە كەلتۈرگەن نەقىلگە قارالسۇن.

③ ئابدۇرېھىم ئۆتكۇر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، 260 ـ بەت.

رەكىەپ ئېتىنىك قاتلامغا ئىگە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدا تارىختىن بۇيان ئۆزئارا ئۇچرىشىش، قوشۇلۇش يۈز بە-رىشى مۇقەررەر ئىدى. ئىران خەلقىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە سىڭگەن بىر قىسىم ياۋروپا ئىرقىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىزلىرى شەرقتە تاكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ شەرقىي گىرۋەكلىرىگىچە يېتىپ بارغان. «ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ماتېرىياللارغا قارىغاندا، تۆمۈر قوراللار دەۋرىدىكى غەربىي يۈرتتا، قومۇل رايونى ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلقلەر ئىزلىرىنىڭ ئەڭ شەرقتىكى پاسىلى بولغان. بۇ چاغدا موڭغۇل ئىر-قىدىكى خەلقلەرنىڭ ئىزلىرىمۇ غەربتە تاكى ئىلى دەرياسى ھاۋزىلىر-غىچە يېتىپ بارغان»①.

تۇران بىلەن ئىران ئوتتۇرىسىدىكى جۇغراپىيىلىك تۇتۇشۇش سەۋەبى نەتىجىسىدە تۈركىي تىللىق قوۋملەر بىلەن ئىرانلىقلار ئوتتۇ-رىسىدا ئۇزاققا سوزۇلغان ۋە ئۇزلۇكسىز داۋاملاشقان مەدەنىيەت مۇنا-سىۋىتى شەكىللەندى. خۇددى غاپۇرۇف ئېيتقاندەك: «تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر يىراق قەدىمكى زامانىدىن باشلاپلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ، ئەزەلدىنلا شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى ۋە قوۋملىرى بىلەن قوشنا ياشاپ كەلگەنىدى»②. «شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى كېيىنكى كۈنلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا شەكىللەنگەن بارلىق مىللەتلەرنىڭ تەركىبىگە سىڭگەن، يالغۇز تا-جىكلارنىڭ تەركىبىگىلا ئەمەس، بەلكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىگۈچى مىللەتلەرنىڭ تەركىبىگىمۇ سىڭگەن»③، «كېيىنچە مۇشۇ ئاساستا ھازىرقى زامانىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى شەكىللەندى»④.

ناھايىتى روشەنكى، ئىران — ئاسىيادىكى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ئەللەرنىڭ بىرى. ئۇ، ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىغا — ئاسىيا، ياۋروپا

---

① يۇتەيشەن باش مۇھەررەرلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، 36 ـ بەت.

② ③ ④ غاپۇرۇف: «تاجىكلار تارىخى»، 1 ـ كىتاب، 50 ـ، 204 ـ، 207 ـ بەتلەر.

ۋە ئافرىقىدىن ئىبارەت ئۈچ قىتئە تۈتۈشىدىغان بەلباغقا جايلاشقان. ئۇنىڭ ئۇستىگە قەدىمكى ئىران غەربىي قوشنىسى — مىسوپوتامىيە ۋادىسى ئارقىلىق سومېر - بابىل، مىسىر ۋە يۇنان مەدەنىيەتلىرى- دىن، شەرقتە ھىندى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەتلىرىدىن ھەر ۋاقىت ئوزۇق ئېلىپ تۇرغان. مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 2000 - يىللار ئەتراپى- دا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كاسپىي دېڭىزى قىرغاقلىرىدا ياشىغان ئارىيان- لارنىڭ بىر بۆلۈكى ئامۇ دەرياسى ۋە كوپېت تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ئىرانغا كىرگەن، يەنە بىر بۆلۈكى ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا كىرگەن. نەتىجىدە قەدىمكى ئارىيانلار ئىران، ھىندى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان. ئىران تېررىتورىيىسىگە كىرگەن ئارىيانلار شۇ يەردىكى يەرلىك خەلق بىلەن قوشۇلۇپ پارسلارنى شەكىللەندۈر- گەن، كېيىنچە ئۇلارنىڭ گەۋدىسىگە تۈركىي قوۋملەر، ئەرەبلەر ۋە موڭغۇللارنىڭ ئوخشاشمىغان نىسبەتتىكى تەركىبلىرى قوشۇلغان.

«ئىران» سۆزى «ئارىيانلار ماكانى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئىرانىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدىكى «پارس» (Fars) ئۆلكىسى كېيىنچە ئىرانىنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ قالغان. 1935 - يىلى «پارس»، «پېرسىيە» دېگەن دۆلەت نامى رەسمى «ئىران» دېگەن قەدىمكى نامىغا ئۆزگەرتىلدى①.

ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ماتېرىياللارغا قارىغاندا ئىراندا قۇرۇل- غان ئەڭ قەدىمكى مەملىكەت «ئەلەم» ئىدى. بۇ خانلىق مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 2800 - يىللىرى ئەتراپىدا قۇرۇلغان. ئۇندىن كېيىن مىدىيە سۇلالىسى قۇرۇلغان②. لېكىن قەدىمكى ئىران تارىخىدا ئاخىما- نىيلار (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 330 — 550)، باكتىرىيە (مىلادىيە-

---

① خې نەييىڭ تۈزگەن: «ئىران شېئىرىيىتىدىن تاللانمىلار»، ھېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 - بەت.
② ۋ. گى. ئاۋدىيېۋ: «قەدىمكى شەرق تارىخى»، 586 - بەت.

دىن بۇرۇنقى 224 — 247) ۋە ساسانىيلار (مىلادىيە 224 — 651) سۇلالىلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ خاندانلىق ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ خانلىقلار ئىران ۋە تۈركىي مەنبەلىرىدە پېشدادىيلار، كەييانىيلار، ئاشخانىلار ۋە ساسانىيلار دەپ ئاتالدى①. ئىران تۆت ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورالغان، ئىقلىمى ئىسسىق ۋە قۇرغاق رايون بولۇشىغا قارىماي، جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى ۋە ستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم جاي ئىدى. شۇڭا قەدىمدىن بۇيان، ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە، ئەرەبلەرنىڭ كېڭەيمىچىلىكىدە ۋە چىڭگىزخان ئىستېلالىرىدا زۆرۈر نىشانغا ئايلانغان. ئاخمانىيلار سۇلالىسى (غەربىلكەر پېرسىيە ئىمپېرىيىسى دەپ ئاتىغان) دەۋرىدە شاھىنشاھ كەيخىسراۋ (يۇنان مەنبەلىرىدىكى Curus) نىڭ زېمىنى شەرقتە سىند دەرياسىدىن غەربتە ئوتتۇرا دېڭىز ۋە مىسىرغىچە يېتىپ بارغان. دارا I دەۋرىدە ئىرانلىقلار قىزىل دېڭىزدىن نىل دەرياسىغا تۇتۇشىدىغان قانال قازغان. ھرودوتنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، يۇنان - پېرسىيە ئۇرۇشى پارتلىغاندا، پارسلار ئۇچىنچى قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشىدە 5 مىليوندىن ئارتۇق ئەسكەر، 1207 دانە جەڭ كېمىسى چىقارغان②. بۇنىڭدىن ئۆز دەۋرىدىكى پارسلارنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە كۈچەيگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

مىلادىيە 651 - يىلى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى ئەرەبلەر تەرىپىدىن مۇنقەرز بولدى. ئارقىدىنلا ئەرەب قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئىستېلا قىلدى. نەتىجىدە ئەرەبستاندىن پامىر ئېگىزلىكىگىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ئىسلام مەدەنىيىتى شەكىللەندى. پارسلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ئەرەب ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە

---

① ئەلىشىر نەۋائى: «تارىخى مۇلكى ئەجەم»، «ئون بەش تومۇق نەۋائى ئەسەرلىرى»، تاشكەنت، ئۆزبېكچە نەشرى، XIV تۇم، 185 - بەت.

② جاڭ خۇڭنىەن: «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1993 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 3 - بەت.

ده ناهايىتى مۇھىم رول ئويناندى. X ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ قاراخانىيلار (870 — 1212)، غەزنەۋىيلەر (998 — 1186)، سالجۇقىيلار (1037 — 1194) قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر قۇرغان خانلىقلار ئاستا - ئاستا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىنى ئۆز تەسىر دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزدى. خۇددى ئابدو-شۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك: «ئىسلام خەلىپىلىكلىرىدىكى غەربتىن — گرېكلار ۋە يەھۇدىيلار مەدەنىيەتلىرىدىن ئۆگىنىش شەرق-تىن ئۆگىنىشكە — قاراخانىيلار، غەزنەۋىيلەر ۋە سالجۇقىيلاردىن، جۈملىدىن ۋە ھىندىستاندىن ئۆگىنىشكە بۇرۇلدى، خەلىپىلىك تۈرك سەركەردىلىرى ۋە باخشى — زىيالىيلىرى قورشاۋىدا قالدى. خۇددى مەھمۇد قەشقەرى ئېيتقاندەك «قۇياش تۇركلەر بۇرجىدا» كۆتۈرۈلدى، «ئۇلارنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش پەرز» بولۇپ قالدى»①. بۇ خىل ھالەت تاكى ئەمىر تېمۇر ئىران ۋە كىچىك ئاسىيانى ئاخىرقى قېتىم ئىستىلا قىلغانغا قەدەر داۋاملاشتى.

دېمەك، تارىختا تۈران ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى چوڭقۇر ۋە قويۇق بولغان. ئۇلار ئەدەبىيات - سەنئەت، فولكلور، ئىدىئولوگىيە قاتارلىق ساھەلەردە ناھايىتى زور ئورتاقلىقلارغا ئىگە بولغان. بۇنىڭكى كۆندە ھەتتا تارىمدىن پارس قولتۇقىغىچە بولغان رايوندىكى ئورتاقلىققا ئىگە مەدەنىيەت ئامىللىرى-نىڭ كىمدىن كىمگە ئۆتۈشكەنلىكىنى پەرق ئېتىشمۇ تەس بولۇپ قالدى. بۇ خىل ئەھۋال تىلدا تېخىمۇ روشەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. «ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتىگە ئىران تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭمۇ مۇئەيـ-يەن تارىخىي تەسىرى بولغىنىدەك، ھەر قايسى ئىران سۇلالىرىغا ئۇيغۇر - تۈركىي تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭمۇ مۇئەييەن تارىخىي تەسىرى بولغان»②.

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 181 - بەت.
② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى (ئون ئىككى مۇقام) ھەققىدە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 7 - بەت.

ئىككىنچى دىئالوگ:
قۇياش ۋە چۆل قەسىدىسى

مەڭگۈلۈك، نۇرلۇق تۇلپارەڭ يۈگۈرگەك قۇياش
ئۆز يورۇقلۇقى بىلەن قاراڭغۇلۇق ئوستىدىن غەلبە قىلىدۇ! . . .»①
— «ئاۋېستا، ياشت (30:94)»

«قۇياش نۇرى يېتىپ بارغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە قۇياش ئېپسانىلىرى مەۋجۇت.»②

— ئېدۋارد تەيلور

ئېھتىمال دۇنيادا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرى قۇياش ھەققىدە ئەڭ كۆپ تەپەككۇر قىلغان خەلقلەردىن ھېسابلانسا كېرەك. چۈنكى قۇياش ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان بىر مۇنچىلىك دىنلار — ئاتەشپەرەستلىك ۋە مانىخىزم ئەڭ ئالدى بىلەن ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولغانىدى. تارىم، ماۋارائۇننەھر ۋە ئىران چۆللۈكلىرىنىڭ ئاسمىنىدا پارلاپ تۇرغان قۇياش ئەلمىساقتىن بۇيان بۇ يەردە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تەپەككۇرىنى غىدىقلاپ، ۋۇجۇدىدىكى ھېسسىيات كەپتىرىنىڭ قانىتىنى يېشىپ كەلدى.

شۇنىسى ئېنىقكى، قۇياش — ئېپتىدائىي ئىنسانلارنى ئەڭ كۆپ ھەيرەتتە قالدۇرغان جىسىم ئىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، قەدىمكى كىشىلەر ئاۋۋال قۇياشنى ئىلاھلاشتۇردى ۋە قۇياش ھەققىدە تۇرلۇك - تۈمەن ئېپسانىلەرنى توقۇشتى. بولۇپمۇ قۇياش نۇرى ئۇزاق-قىچە تىك چۈشىدىغان، بۇلۇتسىز كۈنلىرى كۆپ بولىدىغان، ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل - يېغىنى ئاز، دەشت - چۆللىرى تونۇرەڭ قىزىدىغان ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا قۇياش ئېتىقادچىلىقى ناھايىتى

① «ئاۋېستا. ياشت»، شەرق نەشرىياتى، لوندون ئېنگلىزچە نەشرى، 30 - باب، 94 - مىسرا.
② ماكس مۇللېر (گېرمانىيە): «سېلىشتۇرما ئېپسانىشۇناسلىق»، شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1989 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 15 - بەت.

ئەۋج ئالغاندىدى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى — ئاريانلارنىڭ قۇياشقا چوقۇنغانلىقى ھەققىدىكى تارىخىي ئۇچۇرلار زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. ھرودوت ماسساگېتلار ھەققىدە توختالغاندا، ئۇلارنىڭ گۈلخان يېقىپ ئوتنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ئوتقا مېۋە تاشلاپ، مېۋە پۇراقلىرىدىن مەست بولۇپ، ناخشا ئوقۇپ، ئۆسسۇل ئويناپدىغانلىقىنى يازغان. سترابون: ماسساگېتلار قۇياشنى تەڭرى بىلىپ ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇنىڭغا ئاتاپ ئاتلارنى قۇربانلىق قىلىشىدۇ، دەپ قەيت قىلىدۇ[1]. ئاريانلار ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن جەنۇب تەرەپكە سۈرۈلگەندە قەدىمكى ھىندى ۋە ئىران تەۋەسىدىمۇ قۇياش ۋە ئوت (ئاتەش) قا تېۋىنىش ئېتىقادى ئەۋج ئالغان. قەدىمكى ئىرانغا قوشنا بولغان مىسوپوتامىيە ۋە مىسىرىدىمۇ قۇياش ئېتىقادى كەڭ قانات يايغان. قەدىمكى مىسىر فىرئەۋنى ئۆزىنى قۇياش ئىلاھى رانىڭ ئوغلى دەپ قارىغان ۋە قۇياشقا ئوخشاش ئەبەدىي نۇر چېچىپ تۇرۇشنى ئۈمىد قىلغان. مىسىر فىرئەۋنلىرى ھەتتا ئۆز قەبرىلىرىنىمۇ نىل دەرياسىنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرغان. شۇڭا قەدىمكى مىسىرنىڭ «ئۆلۈكلەر مەكتۇبى» نامىلىق دەستۇرىدا مۇنداق قۇرلار ئۇچرايدۇ: «مەن — يورۇق دۇنيانىڭ خوجىسى، ھاياتلىقنىڭ ئەبەدىيلىك باھارى، ئالەمدىكى تۇنجى تۆرەلمە، كائىناتتىكى تۇنجى شەيئىي. مەن — ياش ھەم قېرىماس شاھزادە، مەن — قۇياش ئىلاھى رادىن تۇغۇلغان ئەبەدىيلىك ۋۇجۇد! . . .»[2] مىسوپوتامىيە ۋادىسىدىكى مۇنبەت زېمىندا پارلاق مەدەنىيەت يارالىقان قەدىمكى سۇمېر — بابىللىقلار قۇياش ئىلاھى شاماش (Shemash) قا بولغان ئېتىقادىنى ئۆز ئىدىئولوگىيىلىرىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگىچە سىڭدۈرگەن. «گىلگامىش» ئېپوسىدا، گىلگامىش ئۆزىنى قۇياش ئىلاھىنىڭ ئەۋلادى

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 37 ـ بەت.
② «ئۆلۈكلەر مەكتۇبى»، جىلىن خەلق نەشرىياتى، 1957 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 14 ـ بەت.

دەپ قارىغان. قەدىمكى بابىللىقلار يەنە قۇياش ھەرىكىتىنىڭ قانۇنىيەتىدىن پايدىلىنىپ بىر يىلنى 12 ئايغا، بىر كۈننى 12 سائەتكە بۆلگەن. قۇياش كالېندارىنى ئىجاد قىلغان. «خاممۇرابى قانۇنى» دا: «قانۇنلىرىم گويا قۇياش ئىلاھى شاماشتەك پۈتكۈل زېمىنغا نۇر يوغۇلۇقىنى يەتكۈزگەي. . . »[1] دېگەن قۇرلار ئۇچرايدۇ.

تاڭ دەۋرىدە دۇەن چېڭشى «شىياڭ زازۇ» نىڭ 1 - جىلد 4 - بابى «يات ئەللەر مەنزىرىسى» دە تۈركلەر ھەققىدىكى مۇنداق بىر ئەپسانىنى خاتىرىگە ئالغان: «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى شېمۇشېلى (射摩舍利) دەپ ئاتىلىدىغان دېڭىز ئىلاھى ئىدى. ئۇ، ئاشپىر غارىنىڭ غەربىي تەرىپىدە تۇراتتى. شېمو (射摩) نىڭ ئىلاھىي ئىقتىدارى بار ئىدى. دېڭىز ئىلاھىنىڭ قىزى ھەر كۈنى قۇياش ئولتۇرغاندا، ئاپئاق بۇغىنى مىنىپ شېمونى دېڭىزغا ئەكىرىپ كېتەتتى، ئەتىسى قۇياش كۆتۈرۈلگەندە، دېڭىزدىن ئېلىپ چىقىپ قويىاتتى. بۇنداق ئەھۋال نەچچە ئون يىل داۋاملاشتى. . . »[2]. كۆرۈپ تۇرۇپ، تىمىزكى، ئاپئاق بۇغىغا مىنىپ قۇياش بىلەن تەڭ دېڭىزغا كىرىپ، ئەتىسى قۇياش كۆتۈرۈلگەندە دېڭىزدىن چىقىدىغان شېمو ياكى شېمو-شېلى ئەمەلىيەتتە قۇياش ئىلاھىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى ئىدى. بۇ، قەدىمكى بابىللىقلار ئەپسانىسىدىكى ئوت ھارۋىسىنى ھەيدەپ ھەر كۈنى شەرقتىن غەربكە يۈرىدىغان قۇياش ئىلاھى شاماش ياكى شېماشقا قانچىلىك ئوخشايدۇ - ھە؟ تەيلور، فرازېر قاتارلىق مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى ئىلمىنىڭ ئاساسچىلىرى قىلچىمۇ ئۆتۈشۈش ئىمكانىيىتى بولمىغان خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت جەھەتتە كۆشنى ھەيران قالدۇرغىدەك دەرىجىدە بەزى ئوخشاشلىقلار بولىدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىشىدۇ. تەڭرىتاغ، ئالتاي ۋە تارىم ۋادىسىدىكى قىيا تاشلاردا

---

① «خاممۇرابى قانۇنى»، سودا نەشرىياتى، 1962 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 58 - بەت.

② بۇ ئەپسانە توغرىسىدا تاڭ دەۋرىدىكى دۇەن چېڭشى رەتلىگەن «شىياڭ زازۇ» 1 - جىلد، 4 - باب، «يات ئەللەر مەنزىرىسى» گە قارالسۇن.

قۇياشقا تېۋىنىشقا ئائىت ئىپتىدائىي سىزمىلار، كۆنچى دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى قۇياش شەكىللىك قەبرىلەر مەركىزىي ئاسىيا قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ ناھايىتى قەدىمىيلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ساكلار، ھونلار ۋە تۈركىلەرگە ئائىت قەدىمكى مەنبەلەردە قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ ئىزنالىرى تېخىمۇ روشەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى» دە: «ھون تەڭرىقۇتىنىڭ چېدىرى كۈن چىقىش تەرەپكە قارىتىلىپ تىكىلىدۇ. ئۇلار ئەتىگەندە ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان قۇياشقا، كەچتە ئايغا بەيئەت قىلىدۇ. ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەربىكتىگە قاراپ ئىش تۇتىدۇ. ئاي تولغاندا ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. ئاي كەمتۈكلەشكەندە قوشۇن چېكىنىدۇرىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. «جۇنامە. تۈركىلەر تەزكىرىسى» دە: «تۈركىلەر كۆك تەڭرىگە سېغىنىدۇ. كۈن چىقىشقا ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ. چېدىر ئىشىكىنى كۈن چىقىش تەرەپكە قارىتىپ ئاچىدۇ. . . » دەپ يېزىلغان.

دېمەك، شۇ نەرسە ئېنىقكى، قۇياش ئاسمان جىسىملىرى ئىچىدە تۇنجى بولۇپ ئىنسانلارنى تەپەككۇرغا مەجبۇر قىلغان جىسىم. خۇددى قەدىمكى تۈركىلەرنىڭ ئەپسانىلىرىدە تەسۋىرلەنگەندەك دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان قەدىمكى خەلقلەر روھ قۇياش پاتقاندا قۇياش بىلەن تەڭ دېگىزغا كىرىپ كېتىدۇ. ئەتىگەندە قۇياش كۆتۈرۈلگەندە دېگىزدىن چىقىدۇ، دەپ قارىغان. شۇڭا ئۇلار قۇياشنىڭ چىقىشىنى تۇغۇلۇش ۋە ھاياتلىققا، قۇياشنىڭ پېتىشىنى ئۆلۈمگە سىمۋول قىلىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا: «يەر شارىدا باشقا ھەر قانداق بىر مەۋجۇدات قۇياشتىن بالدۇر بولمىسا كېرەك. قۇياش — ئالەمدىكى تۇنجى «تۇغۇم»، شۇنداقلا تۇنجى «ئۆلۈم» ئىدى»[1] شۇڭلاشقا قەدىمكى بابىللىقلارنىڭ «گىلگامېش»، پارسلارنىڭ «شاھنامە»، تۈركىي تىللىق

---

① لىپۇس: «شەيئىيلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى»، سىچۈەن مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 341 ـ بەت.

خەلقلەرنىڭ «ماناس» ، «ئوغۇزنامە» ، «ئالپامىش» قاتارلىق ئېپوسلىرىدىكى قەھرىمانلارنىڭ هايات ـ پائالىيىتى قۇياشنىڭ هەرىكىتىگە تەتبىقلىنىپ يارىتىلغانىدى. قۇياشنىڭ چىقىشى — ئېپوس قەھرىمانلىرىنىڭ تۇغۇلۇشىغا؛ قۇياشنىڭ چىكىگى چۈشتىكى تىكلەنگەن، قىزغان ۋاقتى — قەھرىماننىڭ ياشلىق دەۋرى، تويى، يىراقتا يۈرۈشلىرى ۋە ئالەمشۇمۇل غەلىبىلىرىگە؛ قۇياشنىڭ قىزغۇچ ئۇپۇق سىزىقى ئىچىدە پېتىشى — قەھرىماننىڭ ئۆلۈم پاجىئەسىگە سىمۋول قىلىنغان①. ئەپسانە — ئەندىزە نەزەرىيىچىلىرى مۇشۇ تۈردىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدىكى قەھرىمانلارنى «قۇياش قەھرىمانلىرى» دەپ ئاتىدى②. قۇياش هەرىكىتى ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ هاياتلىق تەقدىرىنى چۈشەندۈرۈش بىر خىل ئىلمىي چۈشەنچە بولمىسىمۇ، لېكىن ئاللىقاچان هېس قىلىنغان تەبىئىي مۇقەررەرلىك ئارقىلىق تېخى هېس قىلىنمىغان ئىجتىمائىي تۈرمۇش مۇقەررەرلىكىنى چۈشەندۈرۈش ئىنسانلارنىڭ بىلىش تارىخىدىكى چوڭ سەكرەشتۇر.

ئوتتۇرا ئاسىيادىن تاكى ئىران چۆللۈكلىرىگىچە بولغان بىپايان زېمىندا قۇياش ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان ئوت — ئاتەشكە تېۋىنىش ئادەتلىرى ناهايىتى ئەۋج ئالغانىدى. شەرقىي ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن ئاتەشپەرەستلىك (زەردۇشتلۇق) ، مانىخىزم قاتارلىق دىنىي ئېتىقادلار ئۆز مەنىسى بىلەن قۇياش ئېتىقادچىلىقىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغانىدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «شۇنى ئىزاهلاش هاجەتكى، زوراستىر دىنى مەيدانغا چىقىشتىن ئىلگىرىلا ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇياشقا سېغىنىش، ئوتقا سېغىنىش ئەنئەنىسى بولغان. . . زاراتاستىرىزم-

---

① فرېي (ئامېرىكا) : «ئېپوس ۋە ئەندىزە نەزەرىيىسى» — «تەنقىد ئوپېراتسىيىسى» ، نيۇ ـ يورك، ئېنگلىزچە نەشرى، 1971 ـ يىل، 113 ـ بەت.

② يې شۇشيەن: «قەھرىمان ۋە قۇياش» ، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، 1991 ـ يىل نەشرى، 29 ـ بەت.

نىڭ ئەسلى ماكانى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىدىيىۋى بۇلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ يورۇقلۇق مەنبەيى — قۇياش بىلەن ئوتقا بولغان ئەنئەنىۋى ئېتىقادى ئىدى. . . «ئاۋېستا» نىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان «گاتا» (Gatha) كىتابى باكتېرىيە — غەربىي تۇران تىلىدا يېزىلغان»①. بۇ ھەقتە ۋىللىئام مىككوۋېرن ««ئاۋېستا» نىڭ تىلى قەدىمكى پېرسىيە تىلىغا ئوخشىمىغان. . . قەدىمكى باكتېرىيە تىلىدا يېزىلغان. . . ھەقىقەتەن «ئاۋېستا» دا غەربىي ئىران ئىنتايىن ئاز تىلغا ئېلىنغان. شەرقتىكى دەريا ۋە جايلار كۆپلەپ تىلغا ئېلىنغان» دەپ يازغان②. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى تاجىك تارىخچىسى غاپۇروۋ «تاجىكلار تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: ««ئاۋېستا» نىڭ 14 ـ بابى ھېسابلانغان «مېھرياشت» ناملىق مۇناجاتتا قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا روشەن سۈرەتلەنگەن: ئۇ يەرلەردە نۇرغۇن ئېگىز تاغلار بار، تاغلاردا ئوتلاقلار، سۇلۇقلار بار. چارۋا باقىدىغان مول يەم ـ خەشەكلەر بار. ئۇ يەرلەردە چوڭقۇر كۆللەر، كېمە قاتنايدىغان دەريالار بار. . .»③ دېگەن نەقىلنى كەلتۈرىدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا، زەردۇشت دىنىنىڭ دەستۇرى — «ئاۋېستا» نىڭ شەكىللىنىشىگە ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىپتىدائىي قۇياش ئىلاھ بىيەتچىلىكى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. زەردۇشتلۇقتىن تارتىپ مانى ئېتىقادىغىچە بولغان ئۇزاق جەريانىدا يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، پاكلىق بىلەن خۇنۇكلۇك، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئوتتۇرىسىدىكى ئەبەدىيلىك كۈرەش ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسى ۋە ئىجادىغا كۈچلۈك تەسىر لەرنى قالدۇردى. «ئاۋېستا» دىن تاكى يېقىنقى زامانىدىكى شائىرلار ئىجادىغا قەدەر، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئۇزاق يىللىرى ماۋېينىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ زەڭگەر ئاسمىنىدا ئېسىلىپ

---

① ② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 36 ـ، 37 ـ، 38 ـ بەتلەر.

③ غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، 52 ـ بەت.

تۇرغان قۇياش كلاسسكلار ئىجادىدا سانسىز قېتىم كۆيلەندى. ئەڭ گۈزەل نەرسىلەر — ھاياتلىق، مېھىر ـ مۇھەببەت، پاكلىق، گۈزەل جانان ۋە ئىشق قاتارلىقلار قۇياش ئارقىلىق سۈپەتلەندى. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا «كۈن تەڭرىدە قۇت بولمىش. . . ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش، دېگەن قۇرلار ئارقىلىق تۈرك قاغانلىرى تەسۋىرلەندى. ئوتقا ھۆرمەت قىلىش، ئىسرىق سېلىش، ياغ پۈرتىش، قاپاق كۆيدۈرۈش، توي قىلغان قېيىنى گۈلخان ئۈستىدىن ئۆتكۈزۈش، ئوت بىلەن ئۆچۈقداش، ئۆلۈم بولغان ئۆيدە چىراغ يېقىش قاتارلىق بىر قاتار ئادەتلەر تارىمدىن ئىران چۆللۈكلىرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى يېزا ـ قىشلاقلار ھاياتىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى. «خارەزمدىكى قەدىمكى قەلئەلەر قېزىلغان چاغدا، ناھايىتى قەدىمكى «ئاتەشخانىلار» نىڭ قالدۇقلىرى تېپىلدى. بۇ يەردە مۇقەددەس ئوت (ئاتەش) قا تېۋىنغانلىقى مەلۇم. ستىرابون ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ماسساگېت-لار «قۇياشنى خۇدا دەپ بىلىپ، ئۇنىڭغا ئاتاپ ئاتلارنى قۇربانلىق قىلىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. شۇنىسى خاراكتېرلىقكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «خارەزىم» دېگەن ئەلنىڭ قەدىمكى نامى ئەسلىدە «قۇياشلىق يەر» (خۋار — قۇياش، زىم — يەر ـ ماكان) دېگەننى بىلدۈرەتتى»①.

دەرۋەقە، قۇياش خۇداسى مىترا ھەققىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ فولكلور مەدەنىيىتىدە ھېلىمۇ ساقلىنىپ كەلمەكتە. بەزى خەلقلەر ھەتتا قۇياش ئىلاھىنى خۇدانىڭ ۋەكىلى دەپ قارىغان. ئاسسۇرىيە تىلىدا قۇياشنىڭ نامى بولغان Shamash سۆزىنىڭ مەنىسى «تەڭرىنىڭ خىزمەتكارى» دېگەننى بىلدۈرىدىكەن②. «ئاۋېستا» دا ئۇچرايدىغان «مېھرياشت» (Mihr Yasht) تىكى Mihr سۆزى «دوستانە قۇياش» مەنىسىنى بىلدۈرىدىكەن③. ئوتتۇرا

---

① ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ: «قەدىمكى شەرق تارىخى»، 625 ـ بەت.
② ③ ماكس مۇللېر (گېرمانىيە): «سېلىشتۇرما ئېپسانىشۇناسلىق»، 10 ـ، 14 ـ بەتلەر.

ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىدە قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ شۇ دەرىجە چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇشى ئۆزىگە خاس جۇغراپىيىۋى ۋە ئىقلىم شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. شۇنىسى ئايانكى، چۆل — تارىمدىن ئەرەب سەھرالىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ۋەتىنى. چۆل ئاسمىنىدا ئېسىلىپ تۇرغان قۇياش چۆل خەلقلىرىنىڭ مەنىۋى بۇلىقى. قۇرغاق، ھۆل - يېغىنى ئاز، قۇياش نۇرىنىڭ تىك چۈشۈش ۋاقتى ئۇزاق بولغان ئىچكى ئاسىيادا ئادەم بىلەن قۇياش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىۋاسىتە ۋە دائىملىق بولاتتى. ئۇزاق مۇددەتلىك چۆل ھاياتى ۋە قۇياشنىڭ تونۇردەك ئىز-دۇرۇشى بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ قۇرغاق، ئەمما ئۆتكۈر؛ قاغجىرىغان ئەمما ھېسسىياتقا باي، ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئەپسۇن تىللار بىلەن ئىپادىلەشكە ماھىر بولۇشتەك خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن. خۇددى ف. لىپ ھىتتى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «چۆل، خورما، تۆگە ۋە قۇم دانىچىلىرى قۇملۇق خەلقلىرىنىڭ ھاياتىنىڭ تۆت چوڭ مەزمۇنى ئىدى. بىز ئۇلارنىڭ بەدەن تۈزۈلۈشى ۋە پىسخىك قۇرۇلمىسىدىن چۆل كىشىلىرىگە خاس ئۆزلۈكسىزلىك، قىزغاقلىق ۋە زېرىكەرلىكنى بايقايمىز. . . »① . ئەگىرىتاغ بويلىرىدىن قىزىل دېگىزغىچە سوزۇلغان ئۆزاق ئاسىيادا ئۇششاق بوستانلىق ۋە ھەيۋەتلىك تاغلار بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن تەكلىماكان قۇملۇقى، قۇربان تۇڭغۇت چۆلى، قىزىل-قۇم چۆللىكى، ساري ئۆزەك دالىسى، قاراقۇم بايا‌ۋىنى، مازاندىران دەشتى، كەربالا ۋە ئەرەب چۆللۈكلىرىدىن ئىبارەت غايەت زور قۇم-لۇقلار بوزىرىپ ياتىدۇ. ئاۋرىل سېتىيىن دۇنيادىكى قۇملۇقلار ئىچىدە ئەڭ قورقۇنچلۇقى تەكلىماكان چۆلى دەپ ئېيتقان②. دەرۋەقە، تاغلىق يەر شەكلى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن، لېكىن چوڭ قۇملۇقلارنىڭ تەسىرى

---

① فىلىپ ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 25 - بەت.
② گاۋىن ھامبلي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 6 - بەت.

ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ چۈشىدۇ①. مانا مۇشۇ چوڭ قۇملۇقلار بىلەن ئۇششاق بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا لەۋلىرى قۇرىغان، ئەمما ھېسسىياتى قايناپ تۇرغان ئاشۇ خەلقلەر يەھۇدىي، خرىستىئان، زارائاستېر، مانى، بۇددا ۋە ئىسلام دىنلىرىنى؛ مەزكۇر دىنلارنىڭ مۇقەددەس دەستۇرلىرى «زەبۇر»، «تەۋرات»، «ئىنجىل»، «ئاۋېستا» ۋە «قۇرئان» لارنى پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەنئۇيىتىگە تەقدىم قىلدى. مۇسا، ئەيسا، ساكيامونى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، زورائاستېر، مانى قاتارلىق دىنىي پېشۋالارنى؛ ئاتتىلا، باتۇر تەڭرىقۇت، چىڭگىزخان، ئەمىرتېمۇر، دارا قاتارلىق مەشھۇر جاھانگىرلارنى تارىخ سەھنىسىگە چىقاردى. نۇرغۇن ئىمپېرىيىلەر بۇ يەردە قۇرۇلۇپ، يەنە بۇ يەردە يىمىرىلدى. نۇرغۇن مىللەتلەر بۇ يەردە يوقىلىپ يەنە نۇرغۇن مىللەتلەر پەيدا بولدى.

قىسقىسى، ئۇزاق چۆللەر بىلەن قۇياشنىڭ ئاتەشتەك قىزدۇرۇشى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ يىراق تارىختىن بۇيانقى تەپەككۇر ئىقتىدارى ۋە ئىجادىي ئىلھامىغا سىرتقى غىدىقلىغۇچى بولىدى. قۇياش رادىئاتسىيىسى بۇ خەلقلەرنىڭ شېئىرىي تۇيغۇسىنى ئۆز جىگە كۆتۈردى. چۆل ئۇلارغا چىدام ۋە روھىي چەكسىزلىك ئاتا قىلدى. ئىسكەندەردىن چىڭگىزخانغىچە بولغان ئۇزاق جەريانداا ئىستېلاچىلارنىڭ سانسىز قېتىملىق يۈرۈشلىرى ئارقىسىدا شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى مۇشۇ بەلباغ ئارقىلىق ئۆزئارا ئالماشتى. «مىلادىيەدىن بۇرۇنقى VI ئەسىردە پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر ئۇچى گرېتسىيە-گە، يەنە بىر ئۇچى ھىندىستانغا يېتىپ باردى. گرېكلار ئەڭ دەسلەپ پارسلاردىن ھىندىستانلىقلارنىڭ Indoi دېيىلىدىغانلىقىنى، ھىندىلار پارسلار ئارقىلىق گرېكلەرنىڭ Yona دېيىلىدىغانلىقىنى بىلگەن»②. شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران شەرق بىلەن غەرب لىنىيىسىدىكى مەدەنىيەت ئۆتكۈزۈش كۆۋرۈكى بولۇپ قالغان.

---

① گاۋېن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 6 ـ بەت.
② جىن كېمۇ: «ھىندى مەدەنىيىتى ھەققىدىكى مۇقالىلار توپلىمى»، 190 ـ بەت؛ جاك خوگنېيەن: «پارس ئەدەبىيات تارىخى»، 1 ـ بەت.

ئۇچىنچى دىئالوگ:
جەڭگاھتىكى ئەفراسىياپ ۋە رۇستەم

ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ.
ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ،
پەلەك ئۆچىن ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.

— مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»

«ئاۋېستا» دىن تاكى «شاھنامە» گىچە بولغان 15 ئەسىرگە يېقىن ئۇزاق جەريانىدا، ئىرانلىقلار تۇران خاقانى ئەفراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا) نىڭ سەلبىي ئوبرازىنى سانسىز قېتىملار يارىتتى. «ئاۋېستا»دا ئەفراسىياپنىڭ سەلبىي ئوبرازى تۇنجى قېتىم يارىتىلىپ «بەتبەشىرە، ياۋۇز» كۆچلەرنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنسە؛ «قەھرىمان زەردىرگە مەرسىيە» نامىلىق قەدىمكى ئېپوستا ئەفراسىياپ «ئارجاسىپ» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ، زەردۇشت دىنىنىڭ دۈشمىنى، تاجاۋۇزچى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. فىردەۋسىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «شاھنامە»دە بولسا، ئۇرۇشخۇمار، قارانىيەت، ئىرانلىقلارنى تىنماي پاراكەندە قىلغان تۇران شاھى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. لېكىن تولىمۇ ئېپسۇس، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەنبەلىرىدە ئۆز مىللىي قەھرىمانى ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى بىر قانچە جۈملە مەدھىيىسى بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى بىر قانچە كۆپلىت مەرسىيە قوشاقلىرىدىن باشقا ھېچقانداق خاتىرە قالمىغان. تېخىمۇ ئېنىقراقىنى ئېيتقاندا، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي قەھرىمانى بولغان ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدە بىزنىڭ كلاسسىكلىرىمىزنىڭ ئىجادىدا پارس مەنبەلىرىچىلىك مەلۇمات قالدۇرۇلمىغان. ئەمەلىيەتتە، ئەفراسىياپنىڭ ئوبرازى يىراق تارىختىكى ئىران بىلەن تۇران ئۇرۇشىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان مۇھىم يىپ ئۇچى ھېسابلىنىدۇ.

ئالپ ئەرتۇڭا ياكى پارس مەنبەلىرىدىكى ئەفراسىياپ تارىختا ئۆتكەن رېئال شەخسمۇ؟ تۇران خاقانى بولغان ئەفراسىياپ نېمە ئۈچۈن ئىران خەلقلىرىنىڭ بەدئىي ئىجادىدا سەلبىي شەخس سۈپىتىدە قايتا ـ قايتا تىلغا ئېلىنىدۇ؟

نېگىزىدىن ئېيتقاندا، بۇ بىر مۇرەككەپ مەسىلە. ئىران مەنبەلىرىگە قارىغاندا ئەفراسىياپنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي سىماسى «ئاۋېستا» دا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئۇنىڭدىكى بىر بابتا مۇنداق قۇرلار ئۇچرايدۇ.

«پەم ـ پاراسەتلىك گوشتاسپ فارس دېگەن جايدا دەريا قىرغىقىغا چىقتى ۋە يۇز ئات، مىڭ كالا، بىر تۈمەن قوينى دەريا ئىلاھىغا قۇربانلىق قىلماقچى بولدى. ئۇ شۇ چاغدا دەريا ئىلاھىغا يالۋۇرۇپ مۇنداق خىتاب قىلدى: «پاك رەھىمدىل دەريا ئىلاھى! . . . رەزىلىلىكتە ئۆچىغا چىققان ھۇشاڭ بىلەن دېۋە كەبىي ئارجاسپنى يېڭىشىمگە مەدەت بەرگەيسەن. . . .»①.

ئۇندىن باشقا «ئاۋېستا» نىڭ يەنە بىر بابىدا مىللىي قەھرىمان زەرىرنىڭ دەريا ئىلاھىغا قىلغان ئوخشاش خىتابى تەكرارلىنىدۇ ۋە «يالغانچى ئارجاسپ» دېگەن ئىسىم تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان «ئارجاسپ» (Arjasp) ئەمەلىيەتتە كېيىنكى مەنبەلەردىكى «ئەفراسىياپ» ئوبرازىنىڭ ئىپتىدائىي ئۇلگىسىدۇر. ئەلشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «تارىخى مۇلكى ئەجەم» (ئىران پادىشاھلىرىنىڭ تارىخى) ناملىق ئەسىرىدە: «ئارجاسپ» بىننىي ئەفراسىياپكىم، تۈرك پادىشاھى ئەردى»②دەيدۇ. نەۋائى يەنە تەكىتلەپ مۇنداق يازىدۇ: «ئەفراسىياپ — ھۇشاڭ بىننىي تۇر بىننىي فېرىدون ئوغلىدۇر. ۋە بەزى ئالىملىرىنىڭ نىسبەتىنى كەيۇمارسگە يەتكۈزۈپتۇرلەر. ئەمما

① جالال خوجىنىياز: «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، 12 ـ بەت.
② نەۋائى: «تارىخى مۇلكى ئەجەم» — «ئون بەش تومدۇق نەۋائى ئەسەرلىرى توپلىمى»، 14 ـ تۇم، 195 ـ بەت.

ئالدىنقىسى دۇرۇستىراقدۇر. ئۇ ئىران مۇلكىنى ئانداق بۇزدىكى ئاز يەردە مەمۇرچىلىق قالدى، يىغاچلارنى كەستى، ئىمارەتنى يىقىتتى ۋە كارىزلار بىلەن بۇلاقلارنى كۆمدى... ئەفراسىياپ پادىشاھلىقى ئون ئىككى يىل ئەردى①. نەۋائى يەن مۇنۇ شېئىرىنى كەلتۈرىدۇ:

چۇ ئەفراسىياپ ئۆلدى ئالەم شاھى،
ئەمەس ئەردى ئىش سىرىنىڭ ئاگاھى.
جاھان مۇلكىن ئۆز مۇلكى قىلدى گۇمان،
ئانى ھەم ئارىدىن چىقاردى جاھان②.

دېمەك، نەۋائى قەلىمى ئاستىدىكى ئەفراسىياپنىڭ ئوبرازى پارس مەنبەلىرى (ئاساسلىقى «شاھنامە») دىن كەلگەن. نەۋائى ئىران تارىخىنى يېزىش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن تۈرك پادىشاھى ئەفراسىياپنى تىلغا ئالغان ۋە ئۇنى ئىرانغا قاتتىق سورۇقچىلىق سالغان سەلبىي شەخس سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن.

ئېھتىمال، بەيلى تۈركىي مەنبەلىرى بولسۇن، ياكى ئىران مەنبەلىرىدە بولسۇن، ئەفراسىياپ ئوبرازى ئۆڭ كۆپ تەسۋىرلەنگەن ئەسەر ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (940 — 1020) نىڭ «شاھنامە» نامىلىق گىگانت ئەسىرى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئەسەرنىڭ ھەجمى جەئىي 120 مىڭ مىسرادىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاپتور ئىرانىنىڭ يىراق قەدىمكى دەۋرىدىن تاكى مىلادىيە 651 - يىلى ساسانىيلار سۇلالىسى ئەرەب قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يېمىرىلگەنگە قەدەر بولغان 4600 يىلدىن ئارتۇق جەريانىدىكى پادىشاھلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق تارىخىنى بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن. گەرچە فىردەۋسىدىن بۇرۇنلا ئىراندا بىر قانچىلىغان «شاھنامە» لەر مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ھېچقايسىسىنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتى فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىگە يېتەلمىگەنىدى. فىردەۋسى ئەسىرىدە نۇرغۇن

---

① ② نەۋائى: «تارىخى مۇلكى ئەجەم» — «ئون بەش تومۇلۇق نەۋائى ئەسەرلىرى توپلىمى»، XIV تۇم، 191 - 195 - بەتلەر.

سۇزۇلىدىغان ئارقىلىق ئەفراسىياپقا كەلگەن سەھىپە ئاجراتتى. بولۇپمۇ ئەسەردىكى ئىران - تۇران ئۇرۇشلىرىغا دائىر تۆت شەخسنىڭ پاجىئەسى — ھىلاج، سوقراب، سىياۋۇش ۋە ئىسفەندىيالارنىڭ پاجىئەسى تۇر، ھۆشاڭ ۋە ئەفراسىياپ قاتارلىق تۇران پادىشاھلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلار داۋامىدا يۈز بېرىدۇ. پۈتكۈل ئەسەردە سىياۋۇش پاجىئەسى ئەڭ يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. ئەفراسىياپنىڭ سەلبىي ئوبرازىمۇ ئىران قەھرىمانى سىياۋۇش بىلەن بولغان مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەر جەريانىدا يارىتىلىدۇ. گەرچە «شاھنامە» رېئال تارىخنىڭ ئۆزى بولمىسىمۇ، لېكىن ئىران ۋە تۇران تارىخىغا ئائىت نۇرغۇنلىغان خەلق ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان ۋە ناھايىتى زور دەرىجىدە بەدىئىي پىششىقلاشتۇرغان ئۆتكەن.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا «ئامۇ دەرياسى ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى يەنى پارس تىللىق خەلقلەر بىلەن تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ مۇھىم چېگرا بولغان»[1]. ئىراندىكى بەھىستۇن تاش پۈتۈكلىرىدە، ئىران پادىشاھى دارا I نىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 517 - يىلى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ساكلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. دارا I دىن بۇرۇن ئىراننىڭ تۇنجى شاھىنشاھى كەيخىسراۋنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماساگېت قەبىلىلىرى بىلەن بولغان قاتتىق جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەنلىكى مەلۇم. بېھىستۇن پۈتۈكلىرىدە دارانىڭ مۇنداق سۆزلىرى ئۇچرايدۇ: «شاھ دارا ئېيتۇركى، مەن ساكلار يۇرتىغا باستۇرۇپ باردىم؛ ئول ساكلار يۇرتى دەريانىڭ نېرىقى تەرىپىدە بولۇپ، ئۇلار ئۇچلۇق چوققىلىق قالپاق كىيىپ يۈرىدىكەن. ئەلقىسسە، مەن دەريادىن كېمىلەردىن كۆۋرۈك سېلىپ، شۇ كۆۋرۈك ئارقىلىق ساكلار يۇرتى ئىچكىرىسىگە كىردىم ۋە ئۇلارنى

① قىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 241 - بەت.

يەر بىلەن يەكسان قىلدىم. ساكلارنىڭ باشلىقلىرىدىن بىر قانچىلىرىنى ئەسىر ئالدىم. پۈت ـ قوللىرىنى باغلاپ ھوزۇرۇمغا كەلتۈردۈم. . . ئۆز خاھىشىم بويىچە ساكلار يۈرتىغا يېڭى باشلىق تەيىن قىلدىم. شۇندىن كېيىن، مەملىكەت مېنىڭ قولۇمغا ئۆتتى. . . »①. شۇنىڭ-دىن قارىغاندا، بېھىستۇن پۈتۈكلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «ساكلار يۈر-تىدىكى دەريا» دەل ئامۇ دەرياسىنىڭ ئۆزىدۇر. ئامۇ دەرياسىنى چېگرا قىلىپ ئىران تېررىتورىيىسىدىن ئايرىلىپ تۇرغان ساكلار يۈرتى تارىخىي مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان «تۇران»، «تۇرانىيە» دەپ ئاتال-غان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدۇر. شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مۇھىم بىر ئېتنىك تەركىبى بولغان ساكلار زامانىسىدىن باشلاپلا ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى تىنىمسىز ئۇرۇشلار باشلانغان. «شاھنامە» دە تەسۋىر-لەنگەن ئىران ۋە تۇران ئۇرۇشى ئەمەلىيەتتە ئاشۇ ئۇزاق تارىختىكى ئۇرۇشلارنىڭ بەدىئىي ئىنكاسىدۇر. «شاھنامە» دە ئەفراسىياپ مۇن-داق دەيدۇ: «چىندىن ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان زېمىنلار مېنىڭ ئىلكىمدىدۇر. ئامۇ دەرياسىنى پاسىل قىلغان سوغدىلار مېنىڭ قو-شۇنلىرىمنىڭ قولىدىدۇر. تۇران بىلەن ئىرانىنىڭ زىددىيىتى سېلىم بىلەن تۇران زامانىسىدىن باشلانغاندۇر. . . »②.

ھرودوتنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە، ئىران شاھى كەيخىسراۋ بىلەن ماسساگېتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنى تېما قىلغان «تومارىس» ناملىق ئايال پادىشاھ ھەققىدىكى رىۋايەت خاتىرىلەنگەن. «بۇ رىۋايەت قاراقالپاقلار ئارىسىدا ھېلىھەم ساقلانماقتا»③. ئۇندىن باشقا گرېك تارىخچىسى پولىبىن (مىلادىيە II ئەسىر) نىڭ «ھەربىي ھېيلىلەر» ناملىق ئەسىرىدە، قەدىمكى ئىران كەيانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى دارا I نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگە قىلغان تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى

---

① ③ ۋ. ۋ. ئاۋدىيېۋ: «قەدىمكى شەرق تارىخى»، 620 ـ، 621 ـ، 627 ـ بەتلەر.
② فىردەۋسى: «شاھنامە»، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1991 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 362 ـ، 363 ـ بەتلەر.

خەلق ھەرىكەتلىرىنى مەزمۇن قىلغان «شىراق» رىۋايىتى خاتىرىلەن-گەن. قەدىمكى ئىرانلىقلار بىلەن ساك ۋە ماساگېتلار ئوتتۇرىسىدە-كى تىنىمسىز ئۇرۇشلار كېيىنكى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى-دە ئىران - تۇران ئۇرۇشلىرى، ئەفراسىياپ، رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە مول مەنبەلەرنى تەقدىم قىلغان. تۇران خاقانى ئەفراسىياپ (ئالپ ئەرتۇڭا) توغرىسىدا تۈركىي مەنبە-لەردە قاراخانىيلار دەۋرىدىن ئاۋۋالقى ئاپتورلار ئىجادىدا ھېچقانداق مەلۇمات قالمىغان. پەقەت «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئاز - تولا مەلۇمات ساقلانغان. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بەزى سۆزلەرنى ئىزاھلاش ئېھتىياجى بىلەن ئالپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) نىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ توقۇلغان مەرسىيە قوشاقلىرىدىن پارچىلار بېرىدۇ. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ قوشاقلارنى ئالپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى مۇكەممەل بىر ئېپوسنىڭ پارچىلىرى بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ①. بۇ قوشاقلاردىن ئىرانلىقلارنىڭ نەزىرىدە تاجا-ۋۇزچى ۋە سەلبىي شەخس سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن ئالپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) نىڭ تۈركىي خەلقلەر ئىجادىدا دانىشمەن پادىشاھ، ئۆ-لۈغ قەھرىمان سۈپىتىدە مەيدانغا چىققانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە چەكسىز قايغۇرۇپ مەرسىيە قوشاقلىرى توقۇلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان» دا يەنە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ بارلىق خاقانلىرى ئۆزى ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى دەپ ھې-سابلىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ②. شۇنداقلا يەنە ئەفراسىياپ (ئالپ ئەرتۇڭا) ھاۋاسى ناھايىتى ياخشى بولغان ئوردۇكەنت (قەشقەر) نى ئۆزىنىڭ دائىمىي تۇرۇشلۇق شەھىرى قىلغانلىقىنى تىلغا ئېلىنىدۇ③.

---

① ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، 1 - كىتاب، 1 - قىسىم، قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەركىزى، 1982 - يىل نەشرى، 161 - بەت.

② ③ ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۇسەين: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىس-لىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى، 103 -، 106 - بەتلەر.

مەھمۇد قەشقەرى يەنە «بارچۇق — ئەفراسىياپ قۇرغان بىر شەھەر، ئۇ يەردە بۇختۇ نەسسارنىڭ ئوغلى بەتزەن قامالغان»① دېگەن مەلۇماتنى بېرىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە تۇران شاھى ئەفراسىياپنى زېرەك سەركەردە، قابىل شاھ سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ.

دېمەك، يۇقىرىقى مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان تۇران پادىشاھى ئەفراسىياپ تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي قەھرىمانى ئالپ ئەرتۇڭانىڭ ئىرانلاشقان ئىسمىدۇر. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدە تىلغا ئېلىنغان تۇران شاھى ئەفراسىياپنىڭ تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار بىلەن تۈركىي خەلقلەر قەدىمكى ئەدەبىياتىدا ساقلانغان ئالپ ئەرتۇڭاغا دائىر قوشاقلار بۇ ئىككى ئىسىمنىڭ بىرلا شەخسنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا.

قەدىمكى ئىران ئەدەبىياتىدا رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەر كەڭ كۆلەمدە ساقلانغان. بۈگۈنكى كۈندە پارس قولتۇقىدىن تارىم ۋادىسىغىچە بولغان كەڭ رايونلاردىكى خەلقلەر ئارىسىدا رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەر كەڭ تارقالغان. ئىسلامىيەتتىن خېلى بۇرۇنقى زامانلاردىلا رۇستەم ھەققىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ئىران خەلقى ئارىسىدا ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا تارقىلىپ يۈرگەن. «رۇستەم» سۆزى پەھلەۋى تىلى (ئوتتۇرا قەدىمكى زامان پارس تىلى) دا «روستاستاخماك» (Rostastahmak) ياكى «روستاستاخم» (Rostastahm) دەپ خاتىرلەنگەن. بۇ ئىسىم ئەڭ دەسلەپ ئارساك (باكتېرىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 247 ـ يىلىدىن مىلادىيە 226 ـ يىلىغىچە) خاندانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان «ئاسسۇرىيلار دەرىخى» ناملىق مەسىلەر توپلىمىدا ئۇچرايدۇ②. كېيىنچە زوراۋاستىر دىنىنىڭ يەنە بىر مۇھىم

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى، I تۇم، 608 ـ بەت.

② «ئىران ئەدەبىياتى ماقالىلار توپلىمى»، 132 ـ بەت.

دەستۇرى «بەنداخىش» ، «يارالمىش خاتىرلىرى» دا يەنە تىلغا ئېلىنىدۇ. ئىران تەتقىقاتچىلىرىنىڭ بەزىلىرى رۇستەم ئارسىاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى ساكىستان (شەرقىي ئىران) دا ئۆتكەن داڭلىق بىر بەگ بولۇشى مۇمكىن. كېيىنچە خەلق ئارىسىدا ئۇنىڭغا دائىر رومانتىك رىۋايەتلەر تارقىلىشقا باشلىغان. ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بۇ رىۋايەتلەر شەرقىي ئىران رايونىدىن غەربتىكى ئىككى دەريا ۋادىلىرىغا تارقالغان دەپ قارايدۇ①.

فىردەۋسى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ رىۋايەتلەر جۇغلىنىپ، بىر قانچىلىغان «شاھنامە» لەرنىڭ سۇژىتىغا ئۇلىگە تەقدىم قىلدى. لېكىن رۇستەم ئوبرازى پەقەت فىردەۋسىنىڭ قەلىمى ئاستىدىلا يۇكسەك بىر بەدىئىي ئوبرازغا ئايلاندى. فىردەۋسى «شاھنامە» دە رۇستەمنى ئاجايىپ قۇدرەتلىك مىللىي قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ، شەرق داستانچىلىقىنىڭ يۇكسەك ئۇلگىسىنى يارىتىدۇ. «شاھنامە» دە رۇستەم ئوبرازى سوقراب، سىياۋۇش ۋە ئىسفەندىيارلار پاجىئەسىگە يانداشقان ھالدا تراگېدىك زىددىيەتلەر ئىچىدە راۋاجلىنىدۇ ۋە ئەفراسىياپ بىلەن بولغان تىنىمسىز جەڭلەر داۋامىدا يارىتىلىدۇ.

فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدىن كېيىن، رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ئىران تەۋەسىدىن ھالقىپ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالدى. رۇستەم ئوبرازى ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقىلىش جەريانىدا قەھرىمانلىقى ئۈستىگە ئىلاھلاشتۇرۇلدى، غايىۋىلەشتۇرۇلدى، كلاسسىكلارنىڭ قەلىمى ئاستىدا قايتا - قايتا زىكرى قىلىنىپ، مەدداھ - ۋائىزلارنىڭ ئېغىزلىرىدا تەكرار - تەكرار ئېيتىلدى.

شۇنىسى قىزىقارلىقكى، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئومۇمىيۈزلۈك

---

① بەھورا سەفا (ئىران) : «ئىراندا ئېپوسچىلىق ئىجادىيىتى» — «ئىران ئەدەبىياتى ماقالىلار توپلىمى» ، 133 - ، 134 - بەتلەر.

ئىسلام ئېتىقادىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئىجادىدا يارانقان ۋە غايىۋىلەشتۈرگەن قەھرىمانلىرىنى ئاستا ـ ئاستا ئۇنتۇپ كېتىشتى. قاراخانىيلار دەۋرىدىن كېيىن، ئالپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى رىۋايەت ـ قىسسىلەر قايتا تىلغا ئېلىنمىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا پارس قىسسىلىرىدىكى رۇستەم، جەمشىد، فېرىدون، سوقراب، سىياۋۇش، ئەردەشىر قاتارلىق قەھرىمانلار ئوبرازى ئالماشتى. غاپۇرۇف: «تاغلىق رايونلاردىكى تاجىكلار بىرەر ئىش باشلىغاندا «يا، پىرىم رۇستەمدىن مەدەت، دەپلا باشلايدۇ. ئۇلار ئاسماندىكى ھەسەن ـ ھۈسەننى «رۇستەمنىڭ ئوقياسى» غا تەقلىد قىلىدۇ. كاماننى رۇستەم دەپ ئاتايدۇ»① دەيدۇ.

تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدىمۇ رۇستەم، جەمشىدلەرنى ئۇلۇغلايدىغان ۋە ئىلاھلاشتۇرىدىغان ئادەتلەر ۋە رىۋايەتلەر ھېلىمۇ ساقلانماقتا. ئەپسۇسكى، بىز ئالپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) ھەققىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئازراق مەلۇماتتىن باشقا ھېچقانداق فولكلور خاراكتېرلىق ئۇچۇرغا ئىگە ئەمەسمىز.

تۆتىنچى دىئالوگ:
شەرقچە ئوتوپىيە — ئىسكەندەر سېپىلى

بىر كۈنى كېچىسى خەلىپە مەئمۇن چۈش كۆردى. چۈشىدە ئاپئاق يۈزلۈك، كۆك كۆزلۈك، پېشانىلىرى كەڭ، يۈرۈش ـ تۇرۇشى سىپايە بىر كىشى ئۇنىڭ كارىۋىتىنىڭ قېشىدا ئولتۇراتتى. خەلىپە ئېھتىرام بىلەن سورىدى: «سىز كىم؟»، مويىسپىت سۆزىدە كىشى جاۋاب بەردى: «ئارىستوتېلمەن»، خەلىپە سورىدى: «ئېھ، دانىشمەن، سوئالىم بار، گۈزەللىك نېمىدە؟»، ئارىستوتېل جاۋاب بەردى: «گۈزەللىك ئەقىل ـ پاراسىتتىن». خەلىپە سورىدى: «يەنچۈ؟». ئارىستوتېل جاۋاب بەردى: «گۈزەللىك قانۇن ـ تۈزۈمدە».

① غاپۇرۇف: «تاجىكلار تارىخى»، 61 ـ بەت.

خەلىپە يەنە سورىدى: «يەنىچۇ؟»، ئارىستوتېل جاۋاب بەردى: «گۈزەللىك ئاۋام خەلق ئىچىدە». خەلىپە يەنە سورىدى: «يەنىچۇ؟». ئارىستوتېل ئاستا باش پاڭدى: «بەس، ئەمدى كۆپايە»①.

— ئىبنى نەدىم: «كىتاب»

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئالېكساندر ماكېدونىسكىي دېگەن بۇ نام ياۋروپالىقلارغا قانچىلىك تونۇش بولسا، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين دېگەن بۇ ئىسىمنۇ پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىغا شۇنچىلىك تونۇشتۇر. ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشىدىن كېيىن، ئىران چۆللۈكلىرىدىن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا؛ ھىندىقۇش تاغلىرى شۇنىڭدەك تاكى ھىندى دەريالىرى ۋادىسىغا قەدەر بولغان ئۇزاق ئاسىيادا «قوش مۈڭگۈزلۈك ئىسكەندەر» ھەققىدە تالاي رىۋايەتلەر توقۇلدى. ئۇنىڭ ئاسىياغا قىلغان ئىستېلاچىلىق يۈرۈشلىرى داۋامىدا كەلتۈرگەن سوغۇقچىلىقلىرى ئاستا ـ ئاستا ئۇنتۇلۇپ كەتتى. مىلادىيە VII ئەسىردە ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى — «قۇرئان» دا ئىسكەندەر زۇلقەرنەين نامىنىڭ قايتا زىكرى قىلىنىشى ۋە ئۇ ھەققىكى رىۋايەتنىڭ تىلغا ئېلىنىشى، ئىسكەندەرنىڭ پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىدا ئادىل پادىشاھ سۈپىتىدە غايىۋىلەشتۈرۈلۈشىگە ئاساسلىق مەنبە بولدى. شۇندىن باشلاپ قانچىلىغان شەرق كلاسسىكلىرى ئىسكەندەر ھەققىدە ئاجايىپ ـ غارايىپ قىسسىلەرنى يېزىپ چىقىشتى. ئادىل پادىشاھ، ھەققانىي ھۆكۈمرانلارنىڭ غايىۋى مىزانى ئىسكەندەر ئوبرازىدا ئىپادىلىنىدىغان بولدى. ئېھتىمال، شەرق دۇنياسىغا تونۇلغان جاھانگىرلار ئىچىدە بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئىسكەندەرچىلىك مەدھىيىلەنگەن شەخس بولمىسا كېرەك. ئىسكەندەرگە ئوتتۇرا ئەسىر خرىستىئان ياۋروپاسى بېرەلمىگەن شان ـ شۆھرەتنى ئوتتۇرا ئەسىر مۇسۇل-

---

① سەي ۋېيلياڭ تۈزگەن: «گۈللەنگەن ئابباسىيلار مەدەنىيىتى»، شاڭخەي چەت ئەل تىلى مائارىپى نەشرىياتى، 1997 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 33 ـ بەت.

مان شەرقى بەرگەنىدى. قىسقىسى، نىزامىدىن نەۋائىنغىچە، «قەۋ-
ئان» قىسىملىرىدىن مەددىاھلارنىڭ ئېغىزلىرىغىچە بولغان بەدىئىي
ئىجادىيەتتە ئىسكەندەر شەرقچە ئوتوپىيىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى بولۇپ قالدى.

ئىسكەندەرنىڭ مۇسۇلمان دۇنياسىدا شۇنچىلىك دەرىجىدە غايە-
ۋىيلەشتۈرۈلۈشىنىڭ سىرى نېمە؟ ماكېدونىيىدىن قىلىچ ئوينىتىپ
كەلگەن بىر ئىستېلاچى قانداقلارچە شەرق ئوتوپىزمىنىڭ سىمبولى
بولۇپ قالدى؟

ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى قەدىمكى ياۋروپاغا شەرق-
نىڭ تۇنجى دەرۋازىسىنى ئاچقانىدى. شۇندىن باشلاپ شەرق ۋە غەرب
مەدەنىيىتى ئىسكەندەر ئىستېلا قىلغان چەكسىز ئۇزاق زېمىنىدا
بويلاپ، ئۇزۇنارا كەڭ كۆلەملىك ئۆتۈشۈش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى.
ئۇز دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئىراننىڭ ئومۇرتقىسى ھېسابلا-
غان باكتېرىيە مەشرىق بىلەن مەغرىبتىن كېلىدىغان ئۇچۇرلارنىڭ
توگۈنىگە ئايلاندى. خۇددى دراپېر ئېيتقاندەك: «ئەگەر ياۋروپا ئېدە-
بىيلىرى باكتېرىيە ئارقىلىق پىراق شەرققە تارقالغان دەيدىكەنمىز.
ئوخشاشلا ئاسىيا چۈشەنچىلىرىمۇ ئاشۇ قانال ئارقىلىق ياۋروپاغا تار-
قالغان»①. گەرچە، ئىسكەندەرنىڭ شەرققە قىلغان يۈرۈشى شۇنچە-
لىك تاسادىپىي باشلىنىپ، شۇنچىلىك تېز ئاخىرلاشقان بولسىمۇ،
لېكىن ئۇ ياۋروپاغا سىرلىق تىلسىم ھېسابلانغان شەرقنى تۇنجى قېتىم
تونۇتقان شەخس ئىدى. شەرق دۇنياسىمۇ ئوخشاشلا ئىسكەندەر ئىستە-
لاسى جەريانىدا ياۋروپا ھەققىدىكى تۇنجى كەڭ كۆلەملىك ئۇچۇرغا
ئېرىشكەنىدى. شۇڭلاشقا ئىسكەندەر يۈرۈشلىرى شەرق خەلقلىرىگە
مۆلچەرلىگۈسىز چوڭقۇر تەسىراتلارنى قالدۇردى.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى V ئەسىردىن باشلاپ ماكېدونىيىنىڭ
گرېتسىيىدىكى تەسىرى كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. مىلادىيەدىن بۇ-

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 52 ـ بەتتە كەلتۈرۈلگەن
نەقىلگە قارالسۇن.

رۇنقى Ⅳ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ماكېدونىيە زور دەرىجىدە كۈچىيىپ، سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرى ئېلىپ بېرىشقا تەييارلاندى. دەل شۇ چاغدا ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان ياش ئالېكساندر ماكېدون تەختىگە چىقتى. ئۇ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 336 ـ يىلىدىن باشلاپ شەرققە قارىتا كەڭ كۆلەملىك تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى قوزغىدى. شۇ دەۋردە شەرقتە ئىران ئاخمانىيلار سۇلالىسى ئاخىرقى ھېسابتا پۈت تىرەپ تۇرالمىدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 330 ـ يىلى ئاخمانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى دارا Ⅲ ئوردىنى تاشلاپ شەرققە قاچتى ۋە يېرىم يولدا بىر ھەربىي سەركەردىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇندىن باشلاپ ئالېكساندر كاسپىي دېڭىزىنى بويلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلدى. لېكىن ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىلار، ساكلار ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. گرېك قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى تولۇق ئىستىلا قىلغىچە زور دەرىجىدە ھالسىرىدى. نەتىجىدە ئاخىرقى نىشانىنى ھىندىستانغا قارىتىپ گرېك ـ ماكېدون قوشۇنلىرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 323 ـ يىلى ئالېكساندر كېسەل بولۇپ قازا تاپقاندىن كېيىن، قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قېپقالدى. بىر قىسمى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ ياۋروپاغا قايتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران تەۋەسىدە سەلۈكىلەر، پارفىيە، گرېك، ماكېدونىيە قاتارلىق شەرقچە تۈس ئالغان خاندانلىقلار قۇرۇلدى ۋە بىر قانچە ئەسىر داۋاملاشقان ئوتتۇرا ئاسىيا ئېللىنىزم مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈردى. «گرېك ـ ماكېدونىيىلىكلەرنىڭ شەرققە يۈرۈشى گەرچە ئىلگىرىكى ئاريان ـ سىكىف ـ تۇران كارۋان يولى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئۇ تەدرىجىي مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ شەكىللىنىشىدە

شىگە ھەسسە قوشتى. . . يىپەك يولى قەدىمكى زاماندىن پۇتكۈل ئوتتۇرا ئەسىرگىچە داۋاملىق راۋاجلاندى. گرېك ـ رىم، بۇددا ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى دەۋرىدە داۋاملىق يېڭى مەزمۇنلار بىلەن روناق تاپتى. بۇ جەريانداً ئېللىنىزملىق مەدەنىيەت ئوخشىمىغان دەۋرلەردە يەنىلا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلدى»①.

ئالېكساندر ماكېدونىسكىي ئاران 33 يىل ياشىدى. قىسقىغىنە 12 يىل ئىچىدە ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ بالقاندىن پەنجاپقىچە بولغان بىپايان تېررىتورىيىنى ئىستېلا قىلدى ۋە غەرب بىلەن شەرقنى تۇنجى قېتىم تۇتاشتۇردى. ئۇزاق ئاسىيانىڭ دەشت ـ بايا‌ۋانلىرىدا ئالېكساندرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان قانچىلىغان شەھەرلەر بىنا قىلىندى. پەقەت ئۆز دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىلا باكتېرىيە بىلەن سوغدىيانانى تايانچ قىلغان ئالېكساندر نامىدىكى 8 ـ 10غىچە شەھەر بەرپا قىلىنغانىدى. بۇلاردىن ھىرات قېشىدىكى ئالېكساندرىيە، قەندىھاردىكى ئالېكساندرىيە، ھىندىقۇش تېغى ئېتىكىدىكى ئالېكساندرىيە، كافكازدىكى ئالېكساندرىيە، ئامۇ دەريا‌سى بويىدىكى ئالېكساندرىيە، باكتېرىيە ئەتراپىدىكى ئالېكساندرىيە ۋە مەرغىيانادىكى ئالېكساندرىيە قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن②. ھەتتا بىر قىسىم شەرق ئالىملىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قىسىم قەدىمكى مىللەت نامىلىرىنى ئالېكساندر بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن «تۈركىي تىلىلار دىۋانى» دا «ئۇيغۇر» نامىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «ئۇيغۇر: بىر ئەلنىڭ نامى. . . زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۇرماق ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتكەن. بۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئۇقنى ئالدىغا قانداق ئاتىسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەين

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 54 ـ، 56 ـ بەتلەر.
② گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 38 ـ، 39 ـ بەتلەر؛ غاپۇرۇف: «تاجىكلار تارىخى»، 1 ـ كىتاب، 106 ـ، 107 ـ بەتلەر.

بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە ‹ئىنان خۇزخۇرەند — بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن. بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ، دەپتۇ. شۇندىن باشلاپ بۇ ئەل ‹خۇزخۇر› دەپ ئاتىلىپتۇ ۋە ئاستا ـ ئاستا ‹ئۇيغۇر› سۆزىگە ئۆزگىرىپتۇ»①. ئۇنـ ـدىن باشقا مەھمۇد قەشقەرى يەنە ئالپكساندرغا باغلىق بولغان يەنە بىر مۇنچە ناملارنى تىلغا ئالىدۇ: «بىر تۈرك ئەسكىرى ئىسكەندەرنىڭ بىر ئەسكىرىنى قىلىچ بىلەن چاپقاندا، ئۇنىڭ تورۇسىمۇ چېپىلىپ كەتكەن، تورۇسىدىكى ئالتۇنى چېچىلىپ قانغا مىلەنگەن. بۇ جايىنى شۇندىن كېيىن ‹ئالتۇن قان› دەپ ئاتاپ كەلگەن»②. «ئەتىياز پەسـ ـلىدە تۈرك يېرىدە يامغۇر يېغىپ پانقاقچىلىق بولغاندا ئىسكەندەر: ‹ئىنچى گىل ئەست؟› دەپ سوراپتۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى، بۇ قانداق پانقاقچىلىق؟ دېگەندىن ئىبارەت ئىكەن. بۇ سۆزدىن ‹چىگىل› سۆزى تۇغۇلۇپ قەبىلە ھەم يەر نامىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپتۇ»③.

دېمەك، ئالپكساندر ئىستېلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادا خېلى ئۇزاق زامانلارغىچە، ئېللىنىزم مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن ئىسكەندەر ئوبرازى زور دەرىجىدە غايىۋىيلەشتۈرۈلدى. ئىسلامىيەت دەۋرى باشلانغاندىن كېيىن، زۇلقەرنەين ھەققىدىكى قىسسىلەرنىڭ «قۇرئان» سۈرىلىرىگە كىرىپ كېلىشى، ئۇنىڭ ئوبرازىنىڭ پۈتكۈل مۇسۇلمان شەرقىدە غايىۋىي پادىشاھ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشىگە ئاـ ساس يارىتتى. ئېھتىمال، نىزامىغىچە بولغان ئۇزاق جەريانداىئىسكەنـ ـدەرگە ئائىت تالاي قىسسىلەر توقۇلغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن يۇكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن غايىۋىيلەشتۈرۈلگەن ئىسكەندەر ئوبـ ـرازىدا تۇنجى قېتىم شەرقچە ئوتتۇپىيىنى ئوتتۇرىغا قويغان كىشى نىزامى گەنجەۋى (1114 — 1209) دۇر.

---

① ② ③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى، 1 توم، 135 ـ، 151 ـ، 152 ـ بەتلەر.

نىزامى شەرق خەلقلىرىگە كەڭ تارقالغان خەلق رىۋايەتلىرىگە ئاساسەن بەش داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان «خەمسە» سىنى يېزىپ چىقتى ۋە شەرق ئەدەبىياتى جۈملىدىن پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدىكى «خەمسىچىلىك ھادىسىسى» گە بايراقدار سۈپىتىدە يول ئاچتى. نىزامى «خەمسە» سىنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى، يەنى بەشىنچىسى — «ئىسكەندەرنامە» ئىدى. «نىزامى بۇ داستاننى ھاياتىنىڭ ئاساسىي مەھسۇلى دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن»①.

ئالېكساندر ماكېدونىسكىي ھەققىدە ئۇنىڭ يۇرۇشلىرىگە قاتناشقان پتولېمېي، ئارستوبان، كاللىسفېنلار؛ ئېللىنىزم دەۋرىدە ئاندىتىكلىد ئافىنىسكىي، نىمفىس ھېراكلېئىسكىيلار؛ رىم دەۋرىدە كلاۋدىي ئارىرىئان، پلوتارخ، لۇكىئان، كۇرسىي رۇف، دىئادارلار تەرىپىدىن تارىخىي، بىئوگرافىك، جۇغراپىيىلىك ۋە بەدىئىي ئەسەرلەر يارىتىلغان. شەرقتە نىزامىغىچە ياشىغان تەبەرى، بەيھەقى، ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى، بېرۇنى قاتارلىق مۇئەللىپلەر ئۆز ئەسەرلىرىدە ئالېكساندرغا تالاي سەھىپىلەرنى ئاجراتتى②.

نىزامى «ئىسكەندەرنامە» نى يېزىشتا تارىخىي يازما مەنبەلەر بىلەن خەلق ئىچىدىكى رىۋايەتلەرگە تەڭلا مۇراجىئەت قىلدى. ئۇنى قىزىقتۇرغىنى ئىسكەندەرنىڭ سىياسىي تارىخى ئەمەس، بەلكى غايىۋىلىكەن ئىسكەندەر ئوبرازىدا ئەكس ئىتىدىغان غايىۋى جەمئىيەت ئىدى. «ئىسكەندەرنامە» ئىككى قىسىمغا — «شەرەپنامە» ۋە «ئىقبالنامە» گە بۆلۈنگەن بولۇپ، ئالدىنقى قىسىمدا، ئىسكەندەر يىراققا يۈرۈش قىلغان بىر جاھانگىر ئەمەس، بەلكى مىسىردىن ھىندىستانغىچە بولغان شەرق ئەللىرىنى زۇلۇمىدىن، ئۇرۇش ـ ماجىرالاردىن خالاس قىلغۇچى، ئادالەتنى ياقلاپ خەلققە ئاسايىشلىق بەرگۈچى شاھ

---

① ② «نىزامى خەمسىسىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر»، كىرىش سۆز قىسمى، ئۇزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى، «پەن» نەشرىياتى، 1985 ـ يىل نەشرى، 8 ـ بەتكە قارالسۇن.

سۈپتىدە تەسۋىرلىنىدۇ.

«ئىسكەندەرنامە» نىڭ ئىككىنچى قىسمى — «ئىقبالنامە» دە شا-ئىر نىزامىنىڭ غايىۋى تەسەۋۋۇرى تولۇق ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ئىس-كەندەر ۋەتىنى رۇمغا قايتىدۇ ۋە ئىران، ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلگەن كىتابلارنى تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ئۆز ئوردىسىغا ئارىستوتېل، سوق-رات، ئەپلاتون، ۋەلىس، ھەرمىس قاتارلىق ئالىملارنى توپلاپ ئىل-مىي سۆھبەتلەرنى ئۆتكۈزىدۇ. ئاندىن ئىسكەندەر يۈز مىڭ لەشكەر توپلاپ، يىراقلارغا يۈرۈش قىلىدۇ. ھەر تەرەپتىكى ئەللەرگە بارىدۇ. يەجۈج - مەجۈجىيلەرنىڭ يولىنى توسۇغۇچى «سەددە» (تام) قۇرىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئىسكەندەر گۈللەپ - ياشنىغان، باي - كەمبەغەلى بولمىغان، زۇلۇمدىن خالىي، ئادالەت ياقلانغان، ھەممە بەختىيار ياشايدىغان بىر مەملىكەتكە كېلىدۇ. بۇ يەردە كېسەللىك ۋە ئازاب - ئوقۇبەت بولمايدۇ. كىشىلەر پەقەت قېرىلىق يەتكەندە ئاندىن ئۆلىدۇ. . . ئىسكەندەر ئاخىرى بەختىيار بىر جەمئىيەتنى تاپىدۇ ۋە قايتىشىدا شەھرىزۇردا ۋاپات بولىدۇ. . .

دېمەك، نىزامىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى ئىسكەندەر شەرقچە ئوتو-پىيىنىڭ مەنزىرىسىنى يارىتىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تە يارىتقان «ئادالەت، قانۇن ۋە بىلىم ئارقىلىق دۆلەت ئىدارە قىلىنىدىغان» غايىۋى جەمئىيىتى نىزامى ئىجادىدا ئىسكەندەر ئوبرازى-دا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، نىزامىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى شەرقچە ئوتوپىيىنىڭ ۋەكە-لى بولغان ئىسكەندەر مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 323 — 334 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقتە قىلىچ ئوينىتىپ كەلگەن ئالېكساندر ماكېدونىيە-كىيدىن تۇپتىن پەرقلىنەتتى. ئۇ، غايىۋىيلەشتۈرۈلگەن ئىسكەندەر ئوبرازى ئارقىلىق شەرق ئوتوپىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىدىئال ھاكىم، پەيلاسوپ شاھ ۋە ئاسايىشلىق ئەلگە باش بولغۇچى دانىشمەن پادىشاھ سىماسىنى يارىتاندى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، نىزامى گەنجە-

ۋى، ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى ۋە ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىقلار يارانقان شەرقچە ئوتوپىيە، خرىستىئان يا‌ۋروپاسى ئويغانغاندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن كامپانىللانىك «قۇياش شەھىرى»، توماس مورنىك «ئوتوپىزم»، سېنسىمۇن، فۇرىي، ئوۋېن قاتارلىقلارنىك «خىيالىي سوتسىيالىزم» قاتارلىق غەربچە ئوتوپىيىسىدىن كۆپ بالدۇر ئىدى. شۇڭا شەرقشۇناس ئالىم ئاكادېمىك ئى. ئا. ئورېبېلى: «نىزامى ئالېكساندر ھەققىدىكى داستانغا ئېپىزوت سۈپىتىدە ئاجايىپ ئوتوپىك جەمئىيەت تەسۋىرىنى كىرگۈزدى ۋە توماس مور، كامپانىللا غايىلىرىدىن بىر قانچە ئەسىر بالدۇر ئېيتتى»① دەيدۇ.

نىزامىدىن كېيىن، شەرقچە ئوتوپىيىنىنىك راۋاجى ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى (1253 — 1325) نىك «خەمسە» سىگە كىرگۈزۈلگەن «ئىسكەندەر ئەينەكى» دا يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. لېكىن ئۇنى ھەقىقىي مۇكەممەللىككە يەتكۈزگەن شەخس تۈركىي خەلقلەرنىك XV ئەسىردىكى بۈيۈك شائىرى، مۇتەپەككۇرى ئەلىشىر نەۋائى ئىدى.

نەۋائى «سەددىي ئىسكەندەر» نى يېزىشتا نىزامىدىن بۇيانقى شەرق كلاسسىكلىرىنىك ئەسەرلىرىنى، ئىران تارىخىنى ۋە خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن ئىسكەندەرگە ئائىت قىسسىلەرنى تېرىشىپ ئۆگەندى ۋە ئۆز دەۋرىگە مۇناسىپ بولغان ئوتوپىك جەمئىيەتنىك كارتىنىسىنى سىزىپ چىقماقچى بولدى. نەۋائى ياراتماقچى بولغان غايىۋى جەمئىيەت، ئىران بايا‌ۋانلىرىدىن تارىم چوڭقۇرلۇقلىرىغىچە بولغان تېررىتورىيىدىكى خەلقلەر ئىنتىلىۋاتقان شەرقچە ئوتوپىيە ئىدى. . . داستاندا تەسۋىرلىنىشىچە، پادىشاھ ئىسكەندەر بىر يۈرت ياكى بىرەر مىللەتنىك ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل يەر يۈزىنىك پادىشاھى ئىدى. ئۇ ئىستېلاچىلىق ۋە مۇستەبىتلىكنى ئەمەس، بەلكى بىلىم، ئادالەت ۋە قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىنىدىغان، تىنچ ۋە ئاسايىشلىق ھۆكۈم

---

① ئى. ئا. ئورېبېلى: «ئەرمىنىيىنىك مەدەنىيەت ۋە سەنئەت تارىخى»، موسكۋا پەن نەشرىياتى، 1968 - يىل، رۇسچە نەشرى، I توم، 274 - بەت.

سۇرگەن، خەلق بايلىقلار بىر غايىۋى جەمئىيەتنى ئىزدىگۈچى ھۆكۈم-
ران ئىدى. ئۇ، قىرغىزلار دېگەن جايغا سورۇقچۇلۇق كەلتۈرۈۋاتقان
يەجۇج - مەجۇجلەردىن مۇداپىئە كۆرۈپ، خەلقنى تىنچ ھايات قۇرۇش-
تۇرۇش ئۈچۈن، نۇرغۇن قەبىلە ۋە تائىپىلەردىن مىڭلىغان ئۇستىلار-
نى تەكلىپ قىلىپ، غايەت زور سېپىل سالدۇرىدۇ:

كى نەچچە مىڭ ئۇستادۇ سەنئەتكارى،
تامام ئەتتىلەر سەددىي ئىسكەندەرى.

دەرۋەقە، يەجۇج - مەجۇجلەردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن سې-
لىنغان بۇ غايەت زور سېپىل ئۆز مەنىسى بىلەن شەرقچە غايىۋى
جەمئىيەتنىڭ سىمۋولى بولغان — ئىسكەندەر سېپىلى ئىدى. خۇددى
نەۋائى «تارىخى مۇلكى ئەجەم» ناملىق تارىخىي ئەسىرىدە ئېيتقاندەك،
ئىسكەندەر ئىلىم - مەرىپەتنى سۆيىدىغان، ئادالەتلىك پادىشاھ ئوبرا-
زىدا پۈتكۈل شەرققە تونۇلغانىدى: «. . . ھەر تەقدىر بىلەن ئىسكەن-
دەر پادىشاھى ئەردىكىم، ئاندىن بۇرۇنقى ۋە سوڭغى سەلاتىن بۇگۈنگە-
چە ئول قىلغان ئىشنى قىلمادىلەر. ھەم ھەكىم ئەردى، ھەم ۋالىي.
بەزى ئانىڭغە نۇبۇۋۋەت ئۇستادى ھەم قىلىپتۇرلەر. تۆرت يۈز ھەكىم
ئانىڭ خىزمەتىدە ئەردىلەر. ئەفلاتون ئىلاھىي باشلىغ ۋە ئەرەستۇدەك
ۋەزىرى بار ئەردى. سېكىز مىڭ شاھ ۋە شاھزادە خىزمەتىنى قىلۇر
ئەردىلەر. . . »①.

دېمەك، نەۋائى قەلىمى ئاستىدىكى ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئەسىردىكى
ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تەلپۈنگەن غايىۋى جەمئىيەتنىڭ
مۇجەسسىمى ئىدى. شۇندىن ئېتىبارەن ئىسكەندەر سېپىلىدا ئىپادە
قىلىنغان شەرقچە ئوتوپىيە ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كېيىنكى ئىنسان-
يەت تەپەككۇرى ئىنقىلابىغىمۇ مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتتى.

---

① «ئون بەش تومۇق نەۋائى ئەسەرلىرى توپلىمى»، XIV توم، 202 - بەت.

بەشىنچى دىئالوگ:
شەرقچە تراگېدىيە — ئاشىق ـ مەشۇقلار قىسسىلىرى

خىسراۋ: نىدۇر ساڭا ئالەمدە پىشە؟
پەرھاد: ئىشق ئىچرە مەجنۇنلۇق ھەمىشە.
خىسراۋ: جانىڭغە بۇ ئىشدىن ئەلەم بار،
پەرھاد: ئىشق ئىچرە جاندىن كىمگە غەم بار؟
— نەۋائى: «پەرھاد ـ شىرىن»

ئىنسان سەنئەتنى ياراتتى. سەنئەت ئۆز نۆۋىتىدە ئىنسانىنى مەڭگۈلۈك مەقسەت قىلدى. ئىنسان يارىتىلغان ئاشۇ يىراق نۇرلۇق سەھەردىن باشلاپ ئۇلارنىڭ سەنئىتىمۇ پەيدا بولغان. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مۇھەببەت بولغانلىقى ئۈچۈنلا سەنئەتمۇ پۈتمەس ـ تۈگىمەس يوشۇرۇن ئېنېرگىيىگە ئىگە بولغان. ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانا «چەكلەنگەن مېۋە»نى يەپ ئۆز يالىڭاچلىقلىرىدىن ئۇيالغىنىدا، جەننەتتىن ھەيدىلىپ زېمىندىن ئىللىق توپا ھىدىنى تۇنجى قېتىم پۇرىغىنىدا، ئەنجۇر ياپراقلىرى بىلەن ئۇياتلىق يەرلىرىنى توسۇشقا باشلىغىنىدا، رەڭدار ئۇپۇقنى كۆرۈپ، زۇمرەتتەك كۆكۈش دېڭىزنىڭ تىنىقىنى ئاڭلىغىنىدا، ئۇلارنىڭ قەلبىدە مۇھەببەت ئويغانغان. . . شۇندىن باشلاپ سەنئەت مۇھەببەت بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتتى.

دەرۋەقە، مۇھەببەت — ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مەڭگۈلۈك تېمىسى. ئەلمىساقتىن بۇيان سەنئەت ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىدىن باشلانغان ئىشق ـ مۇھەببەتنى كۈيلەپ كەلدى. بولۇپمۇ شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ قەلىمى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن داستانچىلىق ژانىرى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر. شۇنىسى ئېنىقكى، شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ قەلىمىدە يۈكسەك بەدىئىي كامالەتكە يەتكەن ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەققىدىكى داستانلار يازما ئەدەبىياتقا كىرىشتىن ئاۋۋال ئۇزاق زامانلار خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا تارقىلىپ كەلگەنىدى. يەنە كې-

لىپ بۇ ھەقتىكى ھېكايە - رىۋايەتلەر مەلۇم بىر ئىجتىمائىي كوللېك-
تىپ، قەبىلە - قوۋم ياكى مىللەت ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى ئەرەب
سەھرالىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا قىشلاقلىرىغىچە بولغان ئۇزاق تېررىتو-
رىيىدىكى خەلقلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغانىدى.

شەرق دۇنياسىدا جۇملىدىن ئىسلام شەرقىدە ئىشق - مۇھەببەت
تېمىسىدىكى قىسسە ۋە داستانلارنىڭ كەڭ تارقىلىشى بۇ يەردە ياشىغۇ-
چى خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي تەسەۋۋۇرى، پسىخىك قۇرۇلمە-
سى ۋە تەپەككۇر ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شەرق كلاس-
سىكلىرىنىڭ قەلىمى ئاستىدا تەكرار - تەكرار يېزىلىپ، ئاۋام خەلقتە
تونۇلغان «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «غېرىب -
سەنەم» داستانلىرىدىن باشقا خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئىشق -
مۇھەببەت ھەققىدىكى ھېكايە چۆچەكلەرنىڭ سانسىزلىغان ۋارىيانتلە-
رى شەرق ئەدەبىياتىدىكى بىر خىل ئەنئەنىۋى بەدىئىي فورمىنى شە-
كىللەندۈردى.

شۇنىسى ئېنىقكى، قۇرغاق ئىقلىمدا ياشىغۇچى قۇملۇق خەلقلە-
رىنىڭ ھېس - ھاياجانغا نىسبەتەن فىزىئولوگىيىلىك ۋە پسىخىك
سەزگۈسى ئالاھىدە كۈچلۈك كېلىدۇ. چۆل بىلەن بوستانلىق ئوتتۇرا-
سىدىكى تىنىمسىز ھايات يېتىلدۈرگەن چاڭقاق ۋە قۇرغاق ئىستەك
ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى دولقۇنسىمان پسىخىك ھالەتنى ھاسىل
قىلغان. ئۇلاردىكى ئاسان غىدىقلىنىدىغان ۋە سەزگۈرلۈك ئۇستىگە
قۇرۇلغان پسىخىك تىندۈرما ئۆزىنى ئەڭ نەپىس تۇيغۇ ئارقىلىق تىل
ئىمكانىيىتىدە ئىپادىلىنىشىنى ئىزدىگەن. شۇڭا شەرق شېئىرىيىتى-
نىڭ بەدىئىي كامالىتى بولغان ئىشقىي شېئىرىيەت ئەرەب سەھرالىرى-
دىن تەكلىماكان گىرۋەكلىرىگىچە بولغان قۇرغاق، ھۆل - يېغىنسىز
چۆل - جەزىرىلەر بىلەن كىچىك بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ
كەتكەن ئىچكى ئاسىيادا تەرەققىي قىلغانىدى. «بۇ يەردىكى قۇياش
نۇرىنىڭ تونۇردەك قىزدۇرۇشى بىلەن سۇسىز چۆللۈكلەرنىڭ ئالۇۋە-

دەك يالىدىشىدىن شەكىللەنگەن زېرىكەرلىك ھايات ئۇلارنى شېئىرىي تۇيغۇغا باي، ھېسسىياتچان، تىل سەنئىتى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ چاڭقىغان روھىي دۇنياسىغا تەسەللىي تېپىشقا ئۆگەتكەن»①. ئاكىلىرى تەرىپىدىن قۇدۇققا تاشلانغان يۈسۈپنىڭ كەنئان چۆللۈكلىرىدىن مىسىرغا ئېلىپ بېرىلىپ قۇللۇققا سېتىلىشى؛ باش ۋەزىرنىڭ خوتۇنى زۇلەيخانىڭ يۈسۈپنىڭ پېراقىدا قىرىق يىل كۆيۈشى؛ يۈسۈپنىڭ ئۆز جامالىنىڭ سېھرىي كۈچى بىلەن ئاچارچىلىقتا قالغان مىسىر خەلقىنى قۇتقۇزۇشى؛ ئاللاتائالانىڭ قىرىق ياشلىق زۇلەيخانى ئون سەككىز ياشلىق گۈزەل قىزغا ئايلاندۇرۇپ يۈسۈپكە جورا قىلىپ بېرىشى. . . پەقەت ئاسىيا چۆللۈكلىرىدىكى زېرىكەرلىك ھاياتقىلا خاس بولغان شەرقچە رومانتىكا ئىدى. «يۈسۈپ - زۇلەيخا» ھەققىدىكى گۈزەل رىۋايەتلەرنىڭ «قۇرئان» سۈرىلىرىدە ئورۇن ئېلىشى، ئۇنىڭ پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىغا كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشىغا ئاساس بولغان. مۇھەببەت قىسسىلىرىگە سىڭگەن شەرقچە رومانتىكا تۆگە كارۋىنى، كولدۇرما ساداسى ۋە باش - ئاخىرى يوق سۈررەڭ قۇملۇق ئارقىلىق خاراكتېرلىنىدىغان بەدىئىي ئىجادىيەتتە پۈتمەس - تۈگىمەس ئېنېرگىيە بولغانىدى. خۇددى «ئەرەب ئەدەبىياتى» نامىلىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى خامىلتۇن. ئا. گىببى ئېيتقاندەك: «يىل بويى ئۆزگەرمەيدىغان تەبىئىي مۇھىت ئۇلارنىڭ ئادىتى، ئىدىيىسى ۋە تىلىنى شەكىللەندۈرگەن. توختىماي تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان ھادىسىلەر ۋە تاسادىپىي ئۆزگىرىشلەر ئۇلارنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر تەسىراتلارنى قالدۇرغان ۋە ئەرەبلەرنىڭ تۇرمۇشى ھەم ئەدەبىياتىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە ئەكس ئەتكەن»②.

شۇبھىسىزكى، چۆل — چۆللۈك خەلقلىرىنىڭ روھىي دۇنياسى

---

① ئە. سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۇملەنگە روھ» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1997 - يىللىق 5 - سان، 44 - بەت.

② خامىلتۇن. ئا. گىببى (ئەنگلىيە): «ئەرەب ئەدەبىياتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى، 4 -، 5 - بەتلەر.

ۆه پسخىك خاھىشىنى شەكىللەندۇرگەن مۇھىم بىر تاشقى ئامىل. چۆل خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ئۆز مەنىسى بىلەن ئىپتىقاندا قۇملۇق بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. يەھۇدىي، ئەرەب، پارس ۆه تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىمۇ شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. «سۆز ئېتىمولوگىيىسىدىن قارىغاندا، ئەرەب (Arab) قەدىمكى سېمىت تىلىدىكى نام بولۇپ، مەنىسى قۇملۇق ياكى قۇملۇق خەلقى دېگەننى بىلدۈرەتتى»①. ئەنە ئاشۇ ئۇزاققا سوزۇلغان ئاسىيا چۆللۈكلىرىدە قۇم بارخانلىرىنى قوچاقلاپ، قۇياشنىڭ تونۇردەك تەپتىگە كۆنۈكۈپ، يىراق غايىۋى مەنزىرىلەرگە ئىنتىلىپ ياشاۋاتقان ئىسسىق مىزاج (خىلىت) لىق كىشىلەر ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەققىدە ئاجايىپ گۈزەل رىۋايەتلەرنى توقۇشتى. ئۇياقتىن بۇياققا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋانلىرى بۇ رىۋايەتلەرنى ئۆزلىرىنىڭ كولدۇرما سادالىرىغا قوشۇپ يىراقلارغا ئېلىپ كېتىشتى. ئىسلام دىنى ئورتاق ئېتىقاد سۈپىتىدە پۈتكۈل غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرق ۆه ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، بۇ تۇردىكى رىۋايەت ۆه چۆچەكلەرنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا ئىمكانىيەت ياراتتى. نەتىجىدە X ئەسىردىن كېيىنكى پارس ۆه تۈركىي خەلقلەر شېئىرىيىتىدە ئاشىق ـ مەشۇقلارنى تېما قىلغان مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ ئالتۇن دەۋرى يېتىپ كەلدى.

پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىغا تونۇلغان ئاشىق ـ مەشۇقلار قىسسىلىرى ئىچىدە «لەيلى ـ مەجنۇن»، «پەرھاد ـ شېرىن»، «غېرىب ـ سەنەم» قاتارلىق ئۇچ مەشھۇر داستان ئالاھىدە خاراكتېر. لىكتۇر. يەنە كېلىپ بۇ داستانلاردا ئىپادە قىلىنغان تراگېدىيە يۈكسەكلىكى شەرق سەنئىتىدىكى تراگېدىك ئاڭنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى ياراتتى.

---

① فىلىپ. ك. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، I توم، 46 ـ بەت.

«لەيلى ـ مەجنۇن» داستانىنىڭ ئەسلى ۋارىيانتى خەلق ئارىسىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ، ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ھەر قايسى قەبىلىلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغان گۈزەل رىۋايەت ئىدى. بەزى تەتقىقاتچىلار لەيلىنىڭ ئىشقىدا «مەجنۇن» بولغان قەيسى رېئال شەخس دەپمۇ قارايدۇ. ھىتتى «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە، ئەرەب ئەدەبىياتىدا پلاتونچە مۇھەببەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان شائىر جەمىل (ئۆلۈمى مىلادىيە 701 ـ يىلى) گە تەڭلىشەلەيدىغان كىشى «يېرىم ئەپسانىۋى تۈس ئالغان شەخس مەجنۇندۇر. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى قەيس ئىبن مۇلاۋۋاھ بولۇپ، لېرىك شېئىر ـ قوشاقچىلىقنىڭ ۋەكىلىدۇر. قەيس لەيلى ئىسىملىك قىزغا ئاشىق بولۇپ، مەجنۇنلۇق دەرىجىسىگە يەتكەنلىكى ئۈچۈن «مەجنۇن لەيلا» (لەيلىنىڭ مەجنۇنى) دەپ ئاتالغان»① دەپ يازىدۇ. ئىسلام دىنى ۋە ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ بۇ رىۋايەت ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن ھالقىپ چىقىپ ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالدى.

«لەيلى ـ مەجنۇن» رىۋايىتىنى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرگەن كىشى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىدۇر. ئۇ، «شاھنامە» دە لەيلى ـ مەجنۇن ھەققىدىكى رىۋايەتنى قوشۇمچە سۈرەتلىمە سۈپىتىدە ئۆز ئەسىرىگە قوشىدۇ. فىردەۋسىدىن بۇرۇن «بۇ ۋەقە ئىبن قۇتەيبە-نىڭ «شېئىر ۋە شائىر ھەققىدە كىتاب»، ئەبۇل فەراج ئەل ـ ئىسفاھانىينىڭ «مەجنۇن ھەققىدە ھېكايە» ئەسىرى ۋە ئەبۇ بەكىر ئەل ـ بەلابى تۈزگەن «دىۋانى مەجنۇن» دا خاتىرىگە ئېلىنغان»②. لېكىن بۇ سۈرەتنى تۇنجى قېتىم يۈكسەك بەدىئىي كامالەتكە يەتكۈزگەن كىشى نىزامى گەنجىۋىدۇر.

---

① «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، I توم، 291 ـ بەت.

② «نىزامى خەمسىسىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر»، كىرىش سۆز قىسمى. 5 ـ بەت.

فىردەۋسىدىن نىزامىغىچە ئىككى يۈز يىل ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. خەلق ئارىسىدا ۋە بەزى قەلەمكەشلەرنىڭ ئىجادىدا ئادەتتىكىدەك زىكىرى قىلىنىپ كەلگەن بۇ رىۋايەت نىزامىنىڭ قەلبىدە ئاستىدا پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىغا تونۇلدى. نىزامى «خەمسە» سىگە كىرگۈزۈلگەن «لەيلى - مەجنۇن»، «خىسراۋ - شېرىن» قاتارلىق داستانلار كېيىنكى دەۋرلەردە يېزىلغان مۇشۇ تېمىدىكى مۇھەببەت داستانلىرىغا ئۈلگە بولدى. نىزامىنىڭ مەزكۇر داستانلارغا سىڭدۈرگەن بەدىئىي قۇۋۋىتى كېيىنكى قەلەمكەشلەرنى تاڭ قالدۇردى. شەيخ سەئدى (1208 — 1292)، جالالىددىن رۇمى (1207 — 1273) ۋە ھاپىز شىرازى (1320 — 1389) قاتارلىق يۈيۈك شائىرلار بۇ بىر جۈپ ئاشىق - مەشۇقلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتتى. ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى (1253 — 1325)، ئابدۇراھمان جامى (1414 — 1492)، ئەلىشىر نەۋائىلار ئۆز «خەمسە»لىرىدە «لەيلى - مەجنۇن»، «پەرھاد - شېرىن» داستانلىرىغا ئالاھىدە ئورۇن بەردى ۋە نىزامىغا يۇقىرى باھا بەردى. نەۋائى: «نىزامىغا كىمنىمۇ سېلىشتۇرۇش مۇمكىن!؟» دەپ يازدى. بېرتېلس «نىزامى خەمسەسى» نىڭ رۇسچە تەرجىمىسىگە يازغان كىرىش سۆزىدە: «لەيلى - مەجنۇن، نىزامى ئىجادىيىتىدە يۇكسەك پەللە يارىتتى. مەزكۇر داستان شەرقنىڭ رومېئو - ژۇلېتتا، سىغا ئايلاندى شۇنداقلا خىسراۋ - شېرىن، بىلەن بىرلىكتە قوشكېزەك ئاچا - سىڭىلدەك ئەسىرلەر بويى شەرق ئەدەبىياتىدا نۇر چېچىپ كەلدى»①. گېرمانىيە شائىرى گىيۈتى ئۆزىنىڭ «شەرق - غەرب دىۋانى»غا دا: «پەرھاد بىلەن شېرىن مۇھەببەت رىيازىتى ئىچىدە ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى، مەجنۇن بىلەن لەيلىنىڭ مۇھەببىتى تاكى ئۆلگىچە ئۆزگەرمىدى»② دەپ يازدى.

---

① ئى. ئە. بېرتېلس: «نىزامى»، سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى «پەن» نەشرىياتى، كىرىش سۆز قىسمى، 1956 - يىل، رۇسچە نەشرى.

② «گىيۈتى شېئىرلىرىدىن تاللانما»، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 2 - جىلد، 360 - بەت.

نىزامىدىن كېيىن «خەمسە» يازغانلار ئىچىدە ئەلىشىر نەۋائى «لەيلى - مەجنۇن» داستانىنى يەنە بىر بالداق بەدىئىي يۇكسەكلىككە كۆتۈردى. شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، نەۋائىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى مۇھەببەت داستانلىرى ھەرگىزمۇ نىزامى، دېھلىۋى ۋە جامىلار ئىجادىيىتىنىڭ ئەينەن كۆچۈرۈلمىسى ۋە تەكرارى بولماستىن، بەلكى يېڭىچە ماھارەت بىلەن تراگېدىيە يۇكسەكلىكىگە كۆتۈرۈلگەن قايتا ئىجادىيەتتۇر.

«پەرھاد - شېرىن» ھەققىدىكى گۇزەل رىۋايەتلەر ئەسلىدە VII ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئىران خەلقى ئارىسىدا بارلىققا كەلگەنىدى ۋە خەلق ئىچىگە «خىسراۋ ۋە شېرىن» نامى بىلەن تونۇلغانىدى. بۇ رىۋايەتنىڭ مەنبەسى VII ئەسىردە ئۆتكەن ئىران ساسانىيلار خاندانلىقىنىڭ پادىشاھى خىسراۋ پەرۋىزنىڭ نامى بىلەن باغلىنىپ، يۇقىرىقى نام بىلەن ئاتالغانىدى.

كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە بۇ رىۋايەت ئىسلام شەرقىدىكى نۇرغۇن قەلەم ئىگىلىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. X ئەسىرگە كەلگەندە ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى بۇ رىۋايەتنى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىردى. لېكىن فىردەۋسى پەرھاد ھەققىدە ھېچنېمە دېمەيدۇ. بەلكى خىسراۋ بىلەن شېرىن ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەتنى تەسۋىرلەيدۇ:

«. . . ئىران شاھى خىسراۋ ئوۋ قىلىپ يۈرگەن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە شېرىننى ئۇچرىتىپ، ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ ۋە شېرىنگە ئۆيلەنمەكچى بولىدۇ. لېكىن شېرىن ئېسىلزادىلەر نەسىلىدىن بولمىغاچقا، ئوردا ئەمەلدارلىرى شاھنىڭ ئۆيلىنىشىگە قارشى تۇرىدۇ. خىسراۋ توسالغۇلارنى يېڭىپ، ئاخىرى شېرىنگە ئۆيلىنىدۇ. خىسراۋنىڭ ئالدىنقى خوتۇنى مەريەمدىن بولغان ئوغلى شىرۇيا شېرىننى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ، شېرىننى ئەمرىگە ئالماقچى بولىدۇ. لېكىن شېرىن خىسراۋنىڭ قەبرىسى ئالدىدا زەھەر ئىچىپ ئۆلۈمۈالىدۇ. . . »①.

---

① ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۈسەين: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى». 539 - بەت.

دېمەك فىردەۋسى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتتا «خىسراۋ ۋە شېرىن» داستانىنىڭ ئىپتىدائىي سيۇژېتىنى يارىتىدۇ. XII ئەسىرگە كەلگەندە نىزامى ئۆزىنىڭ «خەمسە» سىدە «خىسراۋ ۋە شېرىن» داستانىغا ئالاھىدە ئورۇن بەردى. «نىزامى يارالقان لېرىك داستان ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقتە كېيىنچە بۇ ژانىردا يارىتىلغان ئەسەرلەرگە تۈرتكە بولدى. . . لېرىك ـ ئېپىك داستان يېزىشنى مەقسەت قىلىپ يۈرگەن نىزامى قەدىمكى ئىران تارىخىغا مۇراجىئەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ دىققىتىنى ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خىسراۋ پەرۋىز (591 — 628) نىڭ ساداقەتلىك رەپىقىسى گۈزەل شېرىن ئوبرازى جەلپ قىلىدۇ. شېرىن نىڭ نامى ۋىزانتىيە، سۇرىيە ۋە ئەرەب تارىخنامىلىرىدا ھەم تىلغا ئېلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئايالنىڭ تارىخىي شەخس ئىكەنلىكىگە شۈبھە يوق»①. لېكىن مەيلى خىسراۋ ياكى شېرىن تارىختا ئۆتكەن رېئال شەخس بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، نىزامى قەلىمى ئاستىدا بەدىئىي ئوبراز سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. نىزامى داستانىدا خىسراۋ، شېرىن ۋە پەرھادتىن ئىبارەت بەدىئىي ئوبرازلارنى يارىتتى ۋە بۇ ئوبرازلارنى مۇرەككەپ، ئەگرى ـ توقاي زىددىيەتلەر ئىچىگە قويدى. شۇنداقلا ئەڭ ئاخىرى پەرھاد، خىسراۋ ۋە شېرىنلارنىڭ پاجىئەسىنى يۈرەكنى پارە ـ پارە قىلغۇدەك دەرىجىدە تەسۋىرلىدى. ئەسەرنىڭ خاتىمىسىدە پەرھاد شېرىنغا بولغان ساپ مۇھەببىتى ئۈچۈن خىسراۋنىڭ رەشك قىلىشى تۈپەيلىدىن ناھەق ئۆلۈپ كېتىدۇ. خىسراۋ ئوغلى شىرۇيا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. شىرۇيا شېرىننى ئەمرىگە ئالماقچى بولغاندا، شېرىن خىسراۋنىڭ قەبرىسى ئالدىدا ئۆزىگە خەنجەر تىقىپ ئۆلۈۋالىدۇ. پۈتكۈل ئەسەر تراگېدىيە ئىچىدە ئاخىرلىشىدۇ.

XV ئەسىرگە كەلگەندە نەۋائى قەلىمى ئاستىدا «پەرھاد ـ شېرىن» يېڭى بەدىئىي مۇڭەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. فىردەۋسىدىن بەش ئەسىر، نىزامىدىن ئۈچ ئەسىر، ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋىدىن بىر ئەسىر كېيىن بۇ گۈزەل ماۋزۇغا بىزنىڭ بۇيۇك شائىرىمىز يۈكسەك ئىشەنچ

① «نىزامى خەمسىسىگە ئىشلەنگەن مىنىئاتۇرا رەسىملەر». كىرىش مۇز قىسمى، 4 ـ بەت.

بىلەن مۇراجىئەت قىلدى①. نەۋائىنىڭ قەلبىنى ئاستىدا پەرھاد چىن شاھزادىسى سۇپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، ئۇنىڭ ئەرمەن مەلىكىسى شىرىن بىلەن بولغان مۇھەببىتى ئاساسىي لىنىيە قىلىنىدۇ. خىسراۋ بولسا نامەرد، تاجاۋۇزچى سۇپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ ۋە پەرھاد ـ شىرىن پاجىئەسىگە سەۋەب بولىدۇ. نەۋائىدىن كېيىن ئۇيغۇر قەلەم-كەشلىرى پەرھادنى خوتەن شاھزادىسى، شىرىننى شەھرىيار مەلىكە-سى دەپ تەسۋىرلەپ، كۆچادىكى «مىڭ ئۆي»لەرنى پەرھاد قازغان دېگەن سۆزنىتقا تەرەققىي قىلدۇردى.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر، تۈرك، تۈركمەن، ئەزەربەيجان، ئۆز-بېك خەلقلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان «غەرىب ـ سەنەم» داستانى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر.

قويۇق شەرقچە تراگېدىيىگە ئىگە ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەققىدىكى خەلق داستانلىرى ئوتتۇرا شەرقتىن تاكى تارىم ۋادىسىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدىكى خەلقلەر ئارىسىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتتى ۋە ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە «يەتتە ئاشىق ـ مەشۇق» دېگەن نام بىلەن ھەممىگە تونۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە رايون خاراكتېرىگە ئىگە «بەھ-رام ـ دىلئارام»، «ھۆرلىقا ـ ھەمراجان»، «ۋامۇق ـ ئۇزرا»، «مەھزۇن ـ گۈلنىسا»، «رابىيە ـ سەئدىن»، «تاھىر ـ زۆھرە» قاتارلىق ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەققىدىكى قىسسە ـ داستانلار مۇھەببەت تراگېدىيىلىرى بىلەن سۇغۇرۇلدى.

دەرۋەقە، تراگېدىيە ـــ سەنئەتنىڭ يۇقىرى شەكلى. شەرق ئەدە-بىياتىدا ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسى ئارقىلىق يۇقىرى بەدىئىي مۇڭۇپپەقىيەت يارانقان تراگېدىيىلەر نېمە ئۈچۈن ئەسىرلەر بويى خەلق ئىچىدە شۇنچە زور تەسىرگە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ؟ شۇنىسى ئېنىقكى، شەرق سەنئىتى تراگېدىيە يۈكسەكلىكى ئارقىلىق بەدىئىي سەنئەتنىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئېستېتىك گۈزەللىكنى ئىپادە قىل-

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى»، 542 ـ بەت.

غان. شەرق دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان ئاشىق ـ مەشۇقلار قىسسىلىرىدىكى ئاشۇ پاجىئە بىلەن سۇغۇرۇلغان مىسلىسىز تراگېدىك زوق ئىچىدىن ئادەم ئۆزىنى ئۆزى ئويغىتىدۇ. ئەسلى ئۆزىدە ئەزەلدىن بار بولغان، ئەمما بىۋاستە ھېس قىلىنمايدىغان، ئىنسانىنىڭ ھاياتقا بولغان مۇھەببەتلىك چۇقانىغا يېڭى مەزمۇن قوشىدۇ. سەنئەت مانا مۇشۇنداق تراگېدىيىنى بەدئىي يول بىلەن ئىپادە قىلىش ئارقىلىق ئىنساندىكى تېخىمۇ يۇقىرى بولغان ھاياتلىق ئېنېرگىيىسىنى قېزىپ چىقىرىش مەقسىتىگە يېتىدۇ. تراگېدىيە مەنزىرىسى ئادەمنىڭ پىنھان روھىي دۇنياسىنى لەختە ـ لەختە قىلىپ، مەنۇيەتتە مىسلىسىز ئازابلىق زىلزىلە قوزغايدۇ. ئادەم تراگېدىك زوق ئىچىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ، كۆزىنى يۇمۇپ ـ ئاچقىچە بولغان قىسقا دەقىقە ئىچىدە بۇ دۇنيانىڭ جىمي رىيازەتلىرىنى بىراقلا سىلكىپ تاشلىۋېتىپ، ھاياتقا يېپىيېڭى مۇھەببەت بىلەن كىرىپ كېلىدۇ. كلاسسىكلارنىڭ قەلىمى ئاستىدا يارىتىلغان شەرقچە مۇھەببەت تراگېدىيىلىرى بەدئىي سەنئەتـ تىكى ئاشۇ خىل روھنى ئىپادە قىلغان.

ئالتىنچى دىئالوگ:
تەسەۋۋۇپ: ئىنسان بىلەن خۇدانىڭ ئارىلىقىدا

«ئادەم پەقەت ئۆزىنى بىلگەندىلا، ئاندىن رەببىنى بىلەلەيدۇ»①

— پەرىدىدىن ئەتتار

«ئايا سىزجان تىكىپ ھەرلەھزە ئىزدەيسىز ئىلاھىنى،
ئۇنى ئىزدەشكە نە ھاجەت، ئىلاھى ـ سىز، ئىلاھى ـ سىز!»②

— جالالىددىن رۇمى

---

① «پارس سوپىستىك پەيلاسوپى: ئەتتار»، مارگارىت سىمىت نەشرگە تەييارلىغان، لوندون 1932 ـ يىل ئېنگلىزچە نەشرى.

② رادىي فىش: «جالالىددىن رۇمى»، تاشكەنت، 1986 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 46 ـ بەت.

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئىنسانىيەتنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخى ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى تونۇش ۋە ئىختىرا قىلىش تارىخىدۇر. يىراق قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپلا ئىنسانىيەت ئەجدادلىرى ئادەمدىن ئىبارەت بۇ بۈيۈك سىرنىڭ مەزمۇنىنى يېشىشكە ئۇرۇنۇپ كەلدى. يۇنان دەۋرىدە «ئادەم» تېمىسى پەيلاسوپ — ھەكىملەرنىڭ تەپەككۇر ئوبيېكتىغا ئايلاندى. سوقرات: «تەپەككۇر- سىز ھايات — ياشاشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ. ئۆزۈڭنى تونۇ! .»① دەپ خىتاب قىلسا، ئۇنىڭ شاگىرتى پلاتون: «بىز سىرتقى دۇنيانى بىلىۋېلىمۇ، لېكىن ئۆزىمىزنى تەستە تونۇيمىز» دەپ كۆرسەتتى. يۇنان - رىم دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ياۋروپانىڭ ئىنسان ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى تاكى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە قەدەر بىر ئىزدا توختاپ قالدى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ دېدىكىگە ئايلاندى.

بۇنىڭ ئەكسىچە، ياۋروپا غەپلەت ئۇيقۇسىغا چۆمگەن ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىردە، شەرق ئىسلام پەلسەپىسى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ تەپەككۇر تەرەققىياتىغا غايەت زور تۆھپە قوشتى. بەزى شەرقشۇناسلار بۇ دەۋرنى «شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى» دەپ ئاتىدى. ئاكادېمىك ن. پ. كونراد «غەرب ۋە شەرق» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «ئويغىنىش دەۋرى ئىتالىيە خەلقى تارىخىغىلا تەئەللۇق بولۇپ قالمىسا كېرەك. . . ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا، شىمالىي، غەربىي ھىندىستان تارىخىدا XII — IX ئەسىرلەرنى، ياۋروپا تارىخىدا XIV — XVI ئەسىرلەرنى شۇنداق دەۋر دەپ ھېسابلاش مۇمكىن»②. ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئىسلام پەلسەپىسى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ چۆشكۈنلەشكەن بولسىمۇ، لې-

① خۇاڭ يەن: «قارا ئۆڭكۇردىن ھالقىش»، شاڭخەي مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى، 1 - بەت.

② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 119 - بەت.

كىن يۇنان دەۋرىدىن قالغان تەپەككۇر جەۋھەرلىرىنى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە كەلگەندە ياۋروپاغا قايتۇرۇپ بەردى. تېخىمۇ توغرىراقى ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام پەلسەپىسى قەدىمكى يۇنان دەۋرىنى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە ئۇلىدى. خۇددى فىلىپ ھىتتى ئېيتقاندەك: «ئەرەبلەرنىڭ قۇرغىنى بىر ئىمپېرىيە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر خىل مەدەنىيەت ئىدى. ئۇلار دەجلە، ئېفرات، نىل دەريالىرى ھەم ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا بىر مەھەل گۈللەنگەن قەدىمكى مەدەنىيەتلەرگە ۋارىسلىق قىلدى. يۇنان ـ رىم مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە قوبۇل قىلدى ۋە سىڭدۈردى. كېيىنچە ئۇلار بۇ مەدەنىيەتنى ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپاسىغا تارقىتىپ، غەربنىڭ ئويغىنىشىنى تېزلەتتى ھەمدە ياۋروپانى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە ئېلىپ كىردى. ئوتتۇرا ئەسىردە، ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ ئىنسانىيەت تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىسىنى ئەرەبلەر ۋە ئەرەب تىلىدا سۆزلىشىدىغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۆھپىسىگە سېلىشتۇرۇشقا بولمايدۇ»①.

بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئەرەب مەدەنىيىتى ياكى ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى يالغۇز ئەرەبلەرگىلا تەئەللۇق مەدەنىيەت ئەمەس ئىدى. ئۆز دەۋرىدىكى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىرگەن ھەرقايسى خەلقلەر، جۈملىدىن پارسلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنىدى. خامىلتۇن. ئا. گىببى بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازدى: «كلاسسىك ئەرەب ئەدەبىياتىغا تۆھپە قوشقانلار قان سىستېمىسى ئىنتايىن مۈرەككەپ مىللەتلەر بۇلۇپ، ئۇلار ئەرەب ئىستېلاچىلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ئۆز مىللەتلىرىنىڭ تىلى، ئەنئەنىسى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدىن مەھرۇم بولۇپ، بىرلىككە

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 2 ـ بەت.

كەلگە ئىدىيە ۋە ئېتىقادنى شەكىللەندۈرۈپ، يېڭى ۋە بارغانسېرى زورىيىۋاتقان ئەرەب مىللىتىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. يالغۇز پارسلارلا ئەرەبلەرنىڭ نۇرغۇن ئالاھىدىلىكى ۋە ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئەقلىي ۋە ئىرقىي جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالىغان»①.

ئەرەب ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ ھەقىقىي زىلزىلىسىمۇ ئەمەلىيەتتە ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى پارسلار ۋە تۈركىي تىلىق خەلقلەر ئارقىلىق ئىشقا ئاشقانىدى. ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ تەرەققىياتى ئىسلام كالامىزمى، تەسەۋۋۇپ ۋە مەدرىس پەلسەپىسىدىن ئىبارەت بىر قانچە تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇنىڭ ئىچىدە تەسەۋۋۇپ ياكى سوپىزم شەرق ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ گۈلتاجى ۋە يۇكسەك پەللىسى ھېسابلىنىدۇ. ئادەم بىلەن ئاللانىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى مۇرەككەپ ئىزدىنىشلەر ۋە ئىنسانىنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى چوڭقۇر مۇلاھىزىلىرىمۇ تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىدە مۇپەسسەل يورۇتۇلغانىدى. شۇڭلاشقا بەزىلەر تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنى ئاللا، كائىنات ۋە ئىنسان پەلسەپىسى دەپمۇ ئاتىدى.

ئىسلام دىنى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ناھايىتى تېزلىكتە غەربتە ئىسپانىيىدىن، شەرقتە ھىندى دەريالىرى ۋادىسى ۋە تارىم ئويمانلىقىغىچە بولغان كەڭ زېمىنلاردىكى خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئېتىقادىغا ئايلانىدى. ئىسلام دىنى بىلەن تەڭلا مەيدانغا كەلگەن تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىمۇ بۇ رايونلاردا يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرىنى بۇددىزم ۋە خرىستىئان دىنلىرىدىكى مىستىتىك تەلىماتلارغا باغلىدى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسىنى ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋالقى دىنلاردىن ئىزدىدى. ئەمما شۇنى قەيت قىلىش زۆرۈركى، تەسەۋۋۇپ بىر خىل دىنىي پەلسەپە سۈپىتىدە ئۆزى-

① خامىلتۇن. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 1 ـ بەت.

نىڭ دەسلەپكى ئىدىيىۋى ئاساسىنى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەسـ
تۇرى «قۇرئان» دىن ئالغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئىبراھىم
ھەققۇلۇق ئۆزىنىڭ «تەسەۋۋۇپ ۋە شېئىرىيەت» ناملىق ئەسىرىدە:
«شەرق تەسەۋۋۇپىدا بۇتپەرەسلىك، خرىستىئانلىق ئېلېمېنتلىرى
مەۋجۇت ئىكەنلىكى ئىلىم ساھەسىدە قايتا ـ قايتا ئىزاھلاپ ئۆتۈلـ
گەن. دەرۋەقە، يېڭى پلاتونىزم غايىلىرى ئۇنىڭدە مۇئەييەن دەرىجىدە
ئورۇن ئالغان. لېكىن تەسەۋۋۇپنىڭ روھى ئىسلامى روھ»[1] دەپ
يازىدۇ. گەرچە تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى ئومۇمىي خاراكتېر جەھەتتىن
دىنىي مەۋقەنى ئىپادە قىلسىمۇ، لېكىن ئۆز نۆۋىتىدە ئۇمۇ ئىنسانـ
پەتنىڭ ئۆزىنى ۋە دۇنيانى بىلىش يولىدىكى بىر خىل ئىزدىنىشى
ۋە ئالاھىدە تەپەككۇر شەكلى ئىدى. تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ مۇستەھـ
كەم مەۋقەگە ئېرىشىشىدە ببى رابىيە، ئەبۇ ھەمىد غەززالى، بايازىد
بەستامى، ئىبن ئەرەبى، پەرىدىدىن ئەتتار، ئىبن رۇشىد، ئەبۇبەكىر
شىبلى، مەنسۇر ھەللاجى، جالالىددىن رۇمى، يۇنۇس ئەمرە، خوجا
ئەھمەد يەسەۋى، باھاۋىددىن نەقشىبەندى قاتارلىق كۆپلىگەن ئالىم
ۋە شائىرلارنىڭ ئەمگىكى ناھايىتى مۇھىمدۇر.

تەسەۋۋۇپ ئۆزىنىڭ ئىنسان ھەققىدىكى تەلىماتلىرىنى ئەڭ ئالدى
بىلەن «قۇرئان كەرىم» دىن ئالغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. «سۈرە بەقەر»
دە، ئاللا ئادەم ئەلايھىسسالامنى تۇپراقتىن يارىتاندىن كېيىن، ئەرشـ
تىكى بارلىق مالائىكە ـ پەرىشتىلەرنى ئۇنىڭغا باش ئېگىپ سەجدە
قىلىشقا بۇيرۇغان. ئىبلىس (شەيتان) دىن باشقا بارلىق پەرىشتىلەر
ئادەمگە سەجدە قىلغان. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئىسلام دىنىدا ئىنسان
يارىتىلىشىدىنلا ئۇلۇغلانغان. «قۇرئان كەرىم» 95 ـ سۈرە 3 ـ ئايەت:
«شەك ـ شۇبھىسىزكى، بىز ئىنساننى ئەڭ چىرايلىق شەكىلدە ياراتـ
تۇق» دېگەن ئايەت بار. ئىسلامدىن ئۇزۇق ئالغان تەسەۋۋۇپ پەلسەپـ

---

① ئىبراھىم ھەققۇلۇق: «تەسەۋۋۇپ ۋە شېئىرىيەت»، تاشكەنت، 1991 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 3 ـ بەت.

سىمۇ ئۆزىنىڭ ئىنسان ھەققىدىكى تەلىماتلىرىدا باشتىن ئاخىر ئىنسانىي يۈكسەك ئورۇنغا قويىدۇ. ئىسلام مىستىتىزمىدا ئاھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان «ئىنسانىي كامىللىق» ئۇقۇمى «تەۋرات» تىكى خۇدا ئۆزىنىڭ شەكلىگە ئاساسەن ئادەمنى يارانقان دېگەن ئۇقۇمدىن كەلگەن. مەنسۇر ھەللاجنىڭ ئاللا ئۆزىنىڭ ئوبرازىغا ئاساسەن ئادەم (تۇنجى ئادەم ئەلەيھىسسالام) نى يارانقان دېگەن سۆزىنىڭ مەنىسى ئەمەلىيەتتە، ئاللا ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدا ئۆزىنى گەۋدىلەندۈرگەن، يەنى ئادەمنىڭ يارىلىشىدا ئاللا ماھىيەتلىرىنىڭ پۈتكۈل تەرەپلىرى نامايەن بولغان دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرەتتى. دەرۋەقە، ئىنساننىڭ ئىنسانىي كامىللىقى ئۇنىڭ ئاللانىڭ ئىلاھىيلىقى بىلەن بىرلىشىشىدە ئىشقا ئاشاتتى. مانا بۇ ئىبن ئەرەبى (1165 — 1240) نىڭ «ئىنسانىي كامىللىق» چۈشەنچىسى ئىدى①. ئىبن ئەرەبى ئۆزىنىڭ بۇ قارىشىنى «قۇرئان كەرىم» نىڭ 15 - سۈرە 29 - ئايىتى ئارقىلىق دەللىلەيدۇ: «مەن ئۇنى تولۇق يارانقان ۋە ئۇنىڭغا جان كىرگۈزگەن چېغىمدا، سىلەر ئۇنىڭغا باش ئېگىپ سەجدە قىلىڭلار». ئاللا ئۆزىنىڭ «روھى» نى تۇنجى ئىنسان — ئادەم ئەلەيھىسسالامغا پۈۋلەپ كىرگۈزگىنىدىن بۇيان، بۇ «روھ» ئۆزۈلۈپ قالماستىن بىر پەيغەمبەردىن يەنە بىر پەيغەمبەرگە ئۆتۈپ، ئەڭ ئاخىرقى پەيغەمبەر مۇھەممەد «ئىنسانىي كامىل» لىققا ئېرىشكەنىدى②. مەنسۇر ھەللاجى (857 — 922) دىن كېيىن، تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ يەنە بىر ئۇلۇغ نامايەندىسى ئەبۇ ھەمىد ئىبن مۇھەممەد غەززالى (1058 — 1111) مۇ ئۆزىنىڭ بىر ئەسىرىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ: «ئاللا ئادەمنى ئۆزىگە ئوخشىتىپ يارانقان» دېگەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ③.

---

① ② كورۇتا مېزۇكى (ياپونىيە): «ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيىۋى تەرەققىياتى»، بۇ- گۈنكى جۇڭگو نەشرىياتى، 1992 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 259 -، 260 - بەتلەر.

③ غەززالى: «ئېھىيايى ئۇلۇم ئەددىن»، لېيىدىن، 1965 - يىل، ئىنگلىزچە نەشرى؛ غەززالىنىڭ شۇ نامىلىق ئەسىرى، رۇسچە تەرجىمىسى، موسكۋا، 1984 - يىل نەشرى، 214 -، 215 - بەتلەر.

دېمەك، «قۇرئان» ۋە ھەدىسلىرىدىن ئوزۇق ئالغان تەسەۋۋۇپ پەلسە-پىسى ئىنسان بىلەن ئاللا ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى ئۆزئارا ئۇلاش ۋە ئۇلارنى ئەڭ ئاخىرى ئۆزئارا قوشۇش ئۈستىدە جاپالىق ئىزدىنىش-لەرنى ئېلىپ باردى. تەسەۋۋۇپ بۇ نۇقتىدا ئەڭ ئالدى بىلەن ئىنسان-نىڭ ئۆزىگە مۇجەسسەملەشكەن ئۇلۇغلىقىغا مۇراجىئەت قىلدى. تە-سەۋۋۇپنىڭ قارىشىچە، كائىناتتىكى باشقا شەيئىيلەر ئاللا سۈپەتلىرى-نىڭ تارقاق ياكى قىسمەن ھالدىكى تەجەللىسى (پارلاپ كۆرۈنۈشى) بولۇپ، پەقەت ئىنسانلا ئاللا سۈپەتلىرىنىڭ تولۇق ۋە پۈتۈن ھالەتتىكى تەجەللىسى بولالايتتى. شۇڭا ئىنسان ئۇلارنىڭ نەزىرىدە «نۇسخەئى ئەسرارى ئىلاھى» (ئاللا سىرلىرىنىڭ نۇسخىسى) بولۇپ، ئاللادىن ئىبارەت «ھۆسنى مۇتلەق»نىڭ چەكسىز گۈزەللىكى ئادەم ھۆسنىدە ئىپادە قىلىنغانىدى. شۇڭا ئاللانى بىلىش، تونۇش ئۈچۈن ئەڭ ئالدى بىلەن ئىنسان ئۆزىنى تونۇشى ۋە بايقىشى زۆرۈر ئىدى. شۇڭا جالالىد-دىن رۇمى ناھايىتى ئوچۇق قىلىپ: «سەن ئىلاھىي سىرلارنىڭ نۇسـ-خىسىدۇرسەن. ئالەمدىكى ھەر قانداق نەرسە سەندىن تاشقىرى ئەمەس-تۇر، سەن نېمىكى ئىزدىسەڭ ئۆزۈڭدىن ئىزدىگىن!»① دەپ يازىدۇ. تەسەۋۋۇپتا ئىنسانىنىڭ شۇ قەدەر ئۇلۇغلىنىشى دەل ئىنسانىنىڭ «نۇسـ-خەئى ئەسرارى ئىلاھى»، يەنى ئىنسانىنىڭ قەلبى ئاللا سىرلىرىنىڭ ماكانى بولغانلىقىدا ئىدى. شۇڭلاشقا ئىنسان ھەق (ئاللا)نى سىرتقى دۇنيادىن ئەمەس، بەلكى ئۆزىدىن ئىزدىشى كېرەك ئىدى. بۇ ھەقتە تۈرك تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى بولغان يۇنۇس ئەمرە (1240 — 1320) مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئىلىم ئىلىم بىلمەكتۇر،
ئىلىم ئۆزنى بىلمەكتۇر.

---

① «تۈرك تىلى ئاراشتىرما يىللىقى» (TDAY)، ئەنقەرە، 1971 ـ يىل، تۈركچە نەشرى، 70 ـ بەت.

ئوقۇماقتىن مۇراد نە؟

كىشى ھەقنى بىلمەكتۇر.①

يۇنۇس ئەمرە يەنە ئۆز «دىۋان»ىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

بۇ جاھانغا كەلمەستە مەشۇق بىلەن بىر ئىدىم،
قۇل ھۆۋەللا، سۈپەتلىك بىر نىشانسىز نۇر ئىدىم.
مەن كەلمىدىم دەۋا ئۈچۈن، مېنىڭ ئىشىم سۆيگۈ ئۈچۈن،
دوستنىڭ ئۆيى كۆڭۈلدۇر، كۆڭۈللەر ئالغىلى كەلدىم.
ئىزدىدىم - يۇ ئىزدىدىم، يەرۇ كۆكنى ئىزدىدىم.
شۇنچە ئىزدەپ تاپمىدىم، تاپتىم ئىنسان ئىچىندە②.

دېمەك يۇنۇس ئەمرەنىڭ ئىلىم بىلمەك ئۆزىنى بىلمەكتۇر دېگىنى ئەمەلىيەتتە تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ ئىنسان بىلەن ئاللانىڭ بىرلىكى قارىشىنى ئالغا سۈرگىنى ئىدى. چۈنكى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ نەزىرىدە: «ئىنساننى بىلمەك ئاللانى بىلمەك ۋە ئاللانى سۆيمەكتۇر. ئاللانى سۆيۈش بولسا، ئۆز مەنسى بىلەن يەنىلا ئىنسانىنى سۆيۈشتۇر. سۆيگۈ بىلەن ئىنسانلار بىر - بىرىدە باغلىنىدۇ ۋە بىر - بىرىگە قوۋۇنىدۇ. ئىنسانىنى ئىنسان ئەتكەن سۆيگۈدۇر»③. يەنە بىر تەرەپتىن يۇنۇس ئەمرەنىڭ شېئىرلىرىدىكى «كۆڭۈل» (قەلب) ئاللا سىرلىرىنىڭ ماكانى ۋە «ئاللانىڭ ئۆيى»④ ئىدى. شۇڭا نەۋائىمۇ ئۆزىنىڭ «لىسسانۇت-تەير» (قۇشلار تىلى) نامىلىق ئەسىرىدە:

ئۆز ۋۇجۇدۇڭنى تەفەككۇر ئەيلەگىل،
ھەر نە ئىزدەرسەن، ئۆزۈڭدىن ئىزدەگىن⑤.

دەپ نىدا قىلىدۇ.

---

① ② «يۇنۇس ئەمرە دىۋانى»، تۈركىيە مەدەنىيەت ۋە ساياھەتچىلىك مىنىستىرلىكى نەشرىياتى، ئەنقەرە، 1986 - يىل، تۈركچە نەشرى.

④ ③ ناكى گۈلئاي: «يۇنۇس ئەمرەدە تىل ۋە ئىنسان سۆيگۈسى» — «مىللىي مەدەنىيەت» ئىلمىي ژۇرنىلى، 1991 - يىل، تۈركچە نەشرى.

⑤ نەۋائى: «لىسانۇتتەير» — «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلى ئۆزبېكچە، 1991 - يىل، 4 - سان.

دېمەك تەسەۋۋۇپ پەلسەپسىدە باشتىن - ئاخىر ئىنسان بىلەن ئاللانىڭ مۇناسىۋىتى بىرلىكى تىلغا ئېلىنغان ۋە پەۋقۇلئاددە مۇھاكىمە ئوبيېكتىغا ئايلانغان. تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىدىن قارىغاندا، ئىنسان ئاللا يارالتقان جىمى مەخلۇقاتلار ئىچىدىكى ئەڭ يۇكسەك، ئەڭ ئۈلۈغ ئىجادىيەت ئىدى، شۇنداقلا كائىناتتىكى جىمى سىرلارنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن بۇيۇك «كىتاب» ئىدى. ئىنساننىڭ ئىنسانىي كامىللىقى ئۇنىڭ ئۆزىنى قانچىلىك دەرىجىدە بىلىشى ۋە تونۇشىدا ئىنتىلا ئاشاتتى. ھەتتا جالالىددىن رۇمى:

گەر كۆرۈنۈشتە بولساڭمۇ «ئالەمى ئەسغەر»،
ھەقىقەتتە سەندۇرسەن «ئالەمى ئەكبەر»①.

دەپ يېزىپ، كائىناتنى «ئالەمى ئەسغەر» (كىچىك - مىكرو ئالەم)، ئىنساننى بولسا، «ئالەمى ئەكبەر» (چوڭ - ماكرو ئالەم) دەپ قارىدى ۋە جىمى كائىنات سىرلىرىنىڭ ئىنسان قەلبىگە مۇجەسسەملەشكەنلىكىنى تەكىتلىدى. شۇڭا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ «ئۆزىنى بىلگەن رەببىنى بىلىدۇ» دېگەن ھەدىسىگە ئاساسلىنىپ، غەززالى ئۆز قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈردى. غەززالىنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىڭ ھەننۇا بىلىش ۋە تونۇشىنىڭ مۇقەددىمىسى ئەڭ ئالدى بىلەن «ئۆزىنى بىلىش» تىن باشلىنىتتى. بۇ ھەقتە ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ساڭا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭدىنمۇ يېقىن نەرسە بارمۇ؟ ئۆزۈڭگە ئەڭ يېقىن بولغان ئۆزۈڭنى بىلەلمىسەڭ، ئۆزۈڭدىن تاشقىرىقى نەرسىلەرنى قانداق بىلەلەيسەن؟»②. دېمەك، دەسلەپكى مۇتەسەۋۋۇپلار ئۆز تەلىماتلىرىدا ئىنسان بىلەن ئاللانىڭ ئوتتۇرىسىدا زەرىچە ئارىلىقنىڭ يوقلۇقىنى، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ بىردەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ ھەمدە بۇ قاراشلىرىنى «قۇرئان» دىكى «مەن ئۇنىڭغا ئۇنىڭ جان تومۇرىدىنمۇ يېقىنمەن» (50:16) دېگەن ئايەت بىلەن

---

① رادىي فىش: «جالالىددىن رۇمى»، 46 - بەت.
② «ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيۋى تەرەققىياتى»، 90 - بەت.

«مەشرىق بىلەن مەغرىب ئاللانىڭدۇر، سىلەر قايسى تەرەپكە بۇرۇلساڭلار، ئاللانىڭ يۈزىمۇ شۇ تەرەپتىدۇر» (58:8) دېگەن ئايەت ئارقىلىق دەلىللەيدۇ.

ئىنساننىڭ بىلىش جەريانىنىڭ سىرتقى دۇنيادىن ئادەمنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا يۈزلىنىشى ياكى ھەقىقىي يوسۇندىكى ئۆزىنى تونۇشقا ئۆتۈشى — بىلىش تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى ئىدى. مانا مۇشۇنداق يۇقىرى باسقۇچقا يەتكەندىلا ئىنسان ئاندىن «فەنا» (يوقۇلۇق، ئۆزلۈكنى يوقىتىش) قاينىمىغا كىرەلەيتتى ۋە ئۆزلۈكنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ ياكى ئۆزلۈكتىن ھالقىپ، بىردىنبىر مەۋجۇتلۇق بولغان ئەسلى ۋۇجۇد (ھەق ۋۇجۇدى) غا قوشۇلۇپ كېتەلەيتتى. ئۆزلۈك يوقالغان، نەپس ئۆلتۈرۈلگەن، ھەق ۋۇجۇدى بىلەن مەڭگۈلۈك بىرلىشىپ كەتكەن بۇ يۇكسەك باسقۇچتا «مەن» ئوقۇمى مەۋجۇت بولمايتتى. بەلكى «مەن» ۋە «سەن» ياكى ئاشىق بىلەن مەشۇق ئەمەلىيەتتە بىرگەۋدە، بىر ۋۇجۇدقا ئايلىنىپ كېتەتتى ۋە يۇنۇس ئەمرەدەك: «بۇ جاھانغا كەلمەستە مەشۇق بىلەن بىر ئىدىم» دەپ ندا قىلىدىغان بولاتتى.

ناھايىتى روشەنكى «فَەنا» — تەسەۋۋۇپ تەلىماتىدىكى بىر خىل يۇقىرى باسقۇچ ئىدى. بۇ ئاتالغۇنى دەسلەپ ئوتتۇرىغا قويغان كىشى بايازىد بەستامى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دەسلەپكى «ئىلاھىي ئىشىق» تەلىماتىنىڭ راۋاجى ۋە تەرەققىياتى ئىدى. تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ دەسلەپكى يۇقىرى دولقۇنىغا ئۇچ مەشھۇر شەخس — جۇنەيد باغدادى، بايازىد بەستامى ۋە مەنسۇر ھەللاجلار ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئاتالمىش تەسەۋۋۇپنىڭ يۇقىرى پەللىسى — ئىنسانىنىڭ ئۆزلۈكىنى ئۆلتۈرۈپ، ئاللا ۋۇجۇدىدا يېڭى ھاياتقا ئېرىشىشىدە مەزمۇن تاپاتتى. ئەنە ئاشۇ يېڭى ھاياتلىق ئىچىدە ئادەم ئۆزىدىكى بارلىق ئىنسانىي خۇسۇسىيەتلىرىدىن قۇتۇلۇپ، «سۆيگۈ ۋەسلىگە يەتكەن كىشى» سۈپىتىدە ئاللا بىلەن ئەبەدىيلىك بىرلىككە ئىگە بولاتتى. مانا

بۇ باسقۇچ جۈنەيد بەكرى ۋە بەستامىلار تەكىتلەۋاتقان «فەنا» باسقۇچى ئىدى①.

بۇ باسقۇچ ئىنسانىنىڭ ھەق ۋۇجۇدىدا چەكسىزلىككە ئېرىشكەن باسقۇچى يەنى چەكلىك ھاياتلىقتىن چەكسىز ھاياتلىققا، ئۆزلۈك ئالدىدىن ئۆزلۈكسىزلىك ئالىمىگە ھالقىغان باسقۇچى ئىدى. ئىنسان «فەنا» ئارقىلىق نەپس - بالاغا چېرمالغان تەنىنىڭ قاراڭغۇ قەپىسىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، مەڭگۈلۈك روھىي پارلاقلىققا ئېرىشەلەيتتى. شۇڭا بەستامىنىڭ قارىشىچە، ئاللا پەقەت «بەر» لا بولۇپ قالماستىن، يەنە تېخىمۇ توغرىراقى «تەنھا بەر» دۇر ياكى «مۇتلەق تەنھا مەۋجۇتلۇق» تۇر. ئەگەر ھەرقانداق شەيئىگە ئاللانىڭ ئىشتىراكى بولمىسا، ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىمۇ مۇمكىن بولمايتتى. شۇڭلاشقا روھ ئۆزىنىڭ «غەيرىي بارلىقىدىن پاك - پاكىز قۇتۇلغان، ئۆزلۈك ئۇزۇل - كېسىل ئۆلتۈرۈلگەن» ئاشۇ ئۇلۇغۋار دەقىقىدە «ئاللا» بىلەن «مەن» ئارىلىقىدا زەررىچە مۇساپە قالمايتتى شۇنداقلا مەڭگۈلۈك قوشۇلۇشقا مۇيەسسەر بولاتتى. ئادەم ئاللانىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالاتتى. بۇ چاغدا «مەن» نى كۆرگەنلىك، ئەمەلىيەتتە «ئاللا» نى كۆرگەنلىك ھېسابلىناتتى. بايازىد بەستامى بۇ ھالەتنى «فەنا ئەينىكى» ياكى تېخىمۇ ئوبرازلىق قىلىپ «بىرلىك ئەينىكىدە يوقلىش»②، دەپ ئاتىدى ۋە بۇنى مۇنداق شەرھىلىدى: «ئوتتۇز يىلدىن بۇيان، ئاللا مېنىڭ ئەينەكىم بولدى، لېكىن ھازىر مەن ئۆزۈمنىڭ ئەينىكى. بىراق مەن ئاللىقاچان مۇتلەق يوقلۇق بولغاچقا، ئاللا ئۆز - ئۆزىنىڭ ئەينىكىدۇر. قاراڭ، مەن سۆزلەۋاتىمەن، بۇ يەردە ئاللا يەنىلا مېنىڭ ئەينىكىم، چۈنكى مېنىڭ تىلىمدىن چىقىۋاتقان سۆز ئاللانىڭدۇر. مەن بولسام ئاللىقاچان ئىز - تىزسىز يوقالغانمەن...»③

---

① جۈنەيد باغدادى: «فەنا ھەققىدە»، لوندون، 1962 - يىل نەشرى.
② ③ كوروتا مېزۇكى (ياپونىيە): «ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيىۋى تەرەققىياتى»، 132 - 133 - بەتلەر.

ئىلاھىي ئىشقىنىڭ ۋەسلىگە يېتىپ، ئاللا ۋۇجۇدىدا مەست بولغان ئاشىقنىڭ تىلى «مەستلىك تىلى» ئىدى. بايازىد بەستامى بۇنى مۇنداق شەرھىلىدى: «. . . ئاللا مېنىڭ ۋۇجۇدۇمدىن ئۆزۈنىڭ ئەكسىنى كۆردى، مەن ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئۆزۈمنى كۆردۈم. نەتىجىدە مېنىڭ ئەكسىم ئاللا ۋۇجۇدىدا شۈئان يوق بولدى. مەن ئاللانىڭ نۇرى ئىچىدىن ئۆز نۇرۇمنى كۆردۈم. . . مەن ئاللادىن سورىدىم: ‹بۇ زادى كىم؟› ئاللا دېدى: ‹بۇ مەن ئەمەس، شۈنداقلا مەن›. مەن ئاللا ئارقىلىق ئاللانى كۆردۈم، ئاللا ئارقىلىق ئاللانى بىلدىم»①. بايازىد بەستامى ھەتتا مۇسۇلمانلارنىڭ ئېغىزىدا كۇندە زىكرى قىلىنىپ تۇرىدىغان «سۇبھانا ئاللا» (شان - شەرەپ ئاللاغا مەنسۇپ) دېگەن سۆزنى «سۇبھانى» (شان - شەرەپ ماڭا مەنسۇپ) دەپ ئۆزگەرتتى. بۇ ئەمەلىيەتتە مەنسۇر ھەللاجنىڭ «ئەنەلھەق» (مەن خۇدا) دېگىنى بىلەن ئوخشاش ئىدى. مەنسۇر ھەللاجنىڭ «ئەنەلھەق» تەلىماتى ئۆز مەنىسى بىلەن بايازىد بەستامىنىڭ «فەنا» قارىشىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى ئىدى. چۈنكى «فەنا» ئارقىلىق ئۆزلۈكتىن ۋاز كېچىپ، ھەق ۋۇجۇدى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن ئىنسان ۋۇجۇدى ئاللانىڭ ۋۇجۇدى ئىدى. شۇڭا «سۇبھانى» ياكى «ئەنەلھەق» دېيىش «خۇدا مەۋجۇت ئەمەس، مەنلا مەۋجۇت» دېگەن ئۇقۇمنى ئەمەس، بەلكى «مېنىڭ قەلبىم ئاللا بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن، شۇنداق بولغاچقا مەن مەۋجۇت ئەمەس، ئاللا مەۋجۇت» دېگەن چۈشەنچىنى بېرەتتى.

«فەنا»، يەنى ئۆزلۈك ئېڭىنى يوقىتىش تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نىشانى ئەمەس ئىدى. ئۆزلۈك يوقالغان ۋاقىتتا، روھ ئاللانىڭ ۋۇجۇدىدا چەكسىزلىككە ئېرىشىپ «ماھىيەتلىك بىرلىشىش» كە ئىگە بولاتتى. شۇڭا تەسەۋۋۇپنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى «فەنا» (يوقلۇق) بولماستىن، بەلكى «بەقا» (مەڭگۈلۈك ھاياتلىق) ئىدى.

---

① كوروتا مېزۇكى (ياپونىيە): «ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيىۋى تەرەققىياتى»، 133 - بەت.

دەرۋەقە، تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ تاشقى پوستىغا قاراپلا، خۇددى ئۆز دەۋرىدىكى ئەھلى سۈننەتلەرنىڭ مەنسۇر ھەللاجىنىڭ «ئەنەلھەق» سۆزىنى «خۇدالىق دەۋاسى قىلدى» دەپ خاتا چۈشەنگىنىدەك، ئۇنى قانداقتۇر «خۇدانى ئىنكار قىلغان ئاتىئىستىك پەلسەپە» دېگىلى بولمايدۇ. شۇڭا تەسەۋۋۇپ پېشۋالىرىنىڭ «ئىنسانىنى سۆيمەك ئاللانى سۆيمەكتۇر»، «ئۆزىنى بىلگەن رەببىنى بىلىدۇ» دېگەن قاراشلىرى قانداقتۇ «خۇدا مەۋجۇت ئەمەس، ئىنسانلا مەۋجۇت» دېگەن مەنىنى ئەمەس، بەلكى «‹مەن› (ئىنسان) ‹فەنا› ئارقىلىق ئۆزلۈكىنى تاما-مەن يوقىتىپ، ھەق ۋۇجۇدىغا قوشۇلۇپ كەتكەن بولغاچقا ‹مەن›، ‹سەن› دېگەن ئۇقۇملار مەۋجۇت بولمايدۇ. نەتىجىدە ئىنسانىنى سۆ-يۈش، ماھىيەتتە ئاللانى سۆيگەنلىك بولىدۇ.» دېگەن چۈشەنچىنى ئالغا سۈرەتتى. شۇڭا تەسەۋۋۇپ باشقا دىنىي پەلسەپىلەردە بولمىغان ئىنسان ئۇلۇغلىقى تەلىماتلىرىنى ۋە بىر قىسىم ئىلغار ئىنسانپەرۋەر-لىك ئىدىيىلەرنى ئالغا سۈردى.

تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى ئىسلام دىنى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي قىسمىدىكى رايونلار بىلەن ئىران ئېگىزلىكىدە رەسمىي بىر پەلسەپىۋى ئېقىم سۈپىتىدە شەكىللىنىشكە باشلىدى. X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئىران ۋە خۇراسان رايونلىرى تەسەۋ-ۋۇپنىڭ ئوچىقىغا ئايلاندى. گەرچە تەسەۋۋۇپ ئەرەب ئىسلام پەلسەپە-سى نامى بىلەن ئاتالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاساسىي تەلىماتلە-رىنى پارس مۇتەپەككۇرلىرى راۋاجلاندۇرغانىدى. شۇڭا ئىسلام سو-پىزمىنى تەنقىد قىلغان فرانسۇز ئالىمى لوئىس ماسسىنۇن مۇنداق دەيدۇ: «پارس قان تېپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلە-رىنىڭ ئىسىملىكى دائىم كىشىدە خاتا چۈشەنچە پەيدا قىلىپ قويىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئېچىدە مۇتلەق كۆپچىلىكى ئەرەب تىلىدا تەپەككۇر

قىلاتتى ۋە ئەسەر يازاتتى»①. ئەگەردە تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا مۇھىم رول ئويناغان كلاسسىك شائىر ۋە مۇتە-پەككۇرلارنى سانايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ئىچىدە جۇنەيد باغدادى، ئەبۇ سەئىد سانائى، پەريىددىن ئەتتار، بايازىد بەستامى، مەنسۇر ھەللاجى، جالالىددىن رۇمى، شەمسى تەبرىزى غەززالى، ببى راب-يە، ھاپىز شىرازى قاتارلىقلار پارسلاردىندۇر. XII ئەسىردىن كې-يىن، تەسەۋۋۇپنىڭ يۇقىرى پەللىسى پارسلاردىن تۇركىي خەلقلەر ئارىسىغا يۆتكەلدى. يۇنۇس ئەمرە، ئەھمەد يەسسەۋى، ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىقلار شۇنىڭ جۇملىسىدىندۇر. شۇڭا تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ شەكىللىنىشىدىن تەرەققىياتىغىچە بولغان پۈتكۈل جەريانىدا پارسلار ۋە تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئالاھىدە مۇھىم رول ئويناغان، تەسەۋۋۇپ ئىسلام ئويغىنىشىنىڭ غەربتىن شەرققە (دەمەشق، باغداتلاردىن سە-مەرقەنت، قەشقەرگە) سۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى شەرق ئىسلام تەپەككۇرىدا يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتتى. بۇ ھالەتنى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» نام-لىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ تەسۋىرلىدى: «ئىسلام شەرقىدىكى مەدەنە-يەت ئويغىنىشى ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ شەكىللىنىشىدىن چىڭ-گىزخان ئىستېلاسىغىچە داۋام قىلىش جەريانىدا ھەر قايسى ئىسلام شەرق ئەللىرىدە ئوخشىمىغان باسقۇچ ۋە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بول-غانلىقى بىلەن بىللە، ئومۇمەن ئۈچ ئاساسىي باسقۇچقا بۆلۈنگەن. ئۇنىڭ بىرىنچى باسقۇچى، ئەرەب ـ ئىران مەدەنىيىتى ئاساسىدا، گرېكلار ۋە ھىندىستان قاتارلىق شەرق خەلقىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا، باغداتنى مەركەز قىلغان

① جېفرېي پالېندېر (ئەنگلىيە): «دۇنياۋى دىنلاردا مىستىسىزم»، بۇگۈنكى جۇڭگو نەشرىياتى، 1992 ـ يىل نەشرى، 149 ـ بەت.

ئاساستا باشلاندى. كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەرەب خەلىپىلىكى دۇنياسىدا تۇنجان ئورنىنىڭ كۈچىيىشى، خەلىپىلىكنىڭ نىسپىي ھالدا چۆشكۈنلىشىشىگە ئەگىشىپ بۇخارا ـ سەمەرقەنتنى مەركەز قىلغان ماۋارائۇننەھرده داۋام قىلغان ئىككىنچى باسقۇچنى شەكىللەندۈردى. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تىزگىنلىشى ۋە مەدەنىيەتتە گۈللەنگەن دەۋرگە قەدەم قويۇشى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بىۋاستە رىقابەتكە چۈشۈشى، ھەتتا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، «سەلتەنەت قۇياشى تۈركلەر بۇرجىدا جەۋلان قىلغان»، «زامان ئەھلىنىڭ تىزگىنى شۇلارنىڭ قولىدا، بولغان شارائىتتا ئىسلام شەرقىدىكى ئويغىنىش قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئۇچىنچى باسقۇچقا كىردى»①.

دېمەك، ئەرەب سەھرالىرى، ئىران ئېگىزلىكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدا تەسەۋۋۇپ مۇھىم بىر پەلسەپىۋى ئېقىم سۈپىتىده شەرق تەپەككۇرىنى زور دەرىجىده بېيىتتى. گەرچە تەسەۋۋۇپ كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەنده، بەدەخشاندىن تارىمغىچە بولغان رايونلاردا خوجا ـ ئىشانلار ۋە ئاتالمىش سوپىلار تەرىپىدىن سىياسىي مەقسەت ئۈچۈن شەرمەندىلەرچە پايدىلىنىپ كېتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەسلى ماھىيىتىدىن بىر خىل پەلسەپە ۋە ئىدىيە ئىنقىلابى ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىرده تەسەۋۋۇپ تەلىماتى ئوتتۇرىغا قويغان ئىنسان سۆيگۈسى، ۋەھدەتى ۋۇجۇد ۋە ئىلغار ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى ئۆز دەۋرىدىكى باشقا ھەر قانداق دىنىي پەلسەپە ئوتتۇرىغا قويمىغانىدى. شۇڭا كۆپلىگەن ئالىملار بۇ دەۋرنى «شەرقنىڭ ئەدەبىي ئويغىنىشى» ياكى «مۇسۇلمانلارنىڭ ئويغىنىشى» دەپ ئاتىدى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى ياۋروپا ئويغىنىشىغا ئاساس يارىتتى، دەپ قارىدى.

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 120 ـ بەت.

يەتتىنچى دىئالوگ:
پارس ۋە تۈركىي تىلى ھەرىكەتتە

«مەن ئوتتۇز يىل جاپالىق ئىزدىنىپ پارس تىلى بىلەن ئىراننى قۇنقۇزۇۋالدىم».

— ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى «شاھنامە»

«بۇ تارىخنىڭ ياخشى ھەم يامان بارچە تەرەپلىرىنى بىلسۇن دەپ تۈركىي تىل بىلەن ئېيتتىم. بىركەلىمە چاغاتاي تۈركىيدىن، فارسىيدىن ۋە ئەرەبىيدىن قوشمىدىم. روشەن بولسۇن دەپ، تۈركىي تىلىدا شۇنداق يازدىمكى، بەش ياشلىق ئوغلان ھەم چۈشىنەر...»

— ئەبۇلغازى باھادىرخان «شەجەرەئى تۈرك»

ياكۇب گرىم: «بىر مىللەتنىڭ تىلى ئۆز نۆۋىتىدە شۇ مىللەتنىڭ تارىخىدۇر. بىر مىللەتنىڭ تارىخىغا نىسبەتەن ئۇستىخان ـ سۆڭەك، قەبرە ـ كېپەنلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ جانلىق بىر پاكىت باركى، ئۇ بولسىمۇ ئۇلارنىڭ تىلىدۇر»① دەيدۇ. ھىتتى «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «ئىسلام دىنىنىڭ غەلىبىسى ئەمەلىيەتتە بىر تىلنىڭ غەلىبىسى، بولۇپمۇ بىر كلاسسىك دەستۇرنىڭ غەلىبىسى ئىدى»② دەپ يازىدۇ.

دەرۋەقە، تىل مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىللارنىڭ بىرى. دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر تاشلىساق، بىر ئەل ياكى بىر خەلقنىڭ مەدەنىيىتى گۈللەنگەن دەۋرى دەل ئۇلارنىڭ تىلىنىڭمۇ زور دەرىجىدە تاكامۇللاش-

---

① ستالىن: «ماركسىزم تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، تاشكەنت، شەرق ھەقىقىتى نەشرىياتى، 1958 ـ يىل نەشرى.

② فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1 ـ كىتاب، 105 ـ بەت.

قان دەۋرى ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ۋە تەپەككۇر تارىخىدىمۇ پارس ۋە تۈركىي تىللىرىنىڭ ئوينىغان رولى ھەقىقەتەن مۇھىمدۇر.

ئىسلام دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشى، گۈللىنىشى ئەرەبلەرنى تارىخ سەھنىسىگە ئېلىپ چىقتى، شۇنداقلا پۈتكۈل شەرق تارىخىنى يېڭى بىر دەۋرگە ئېلىپ كىردى. ئەرەبلەر سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى باشلىغان چاغدا، ئۇلارنى ئەڭ قىزغىتۇرغىنى ئىككى مەدەنىيەت ئەل — شەرقتىكى ئىرانلىقلار بىلەن غەربتىكى ۋىزانتىيىلىكلەر بولغانىدى. ئەرەبلەرنىڭ ئىران ساسانىيلار تېررىتورىيىسىگە يۈرۈش قىلىشى مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاپاتىدىن ئىككى يىل كېيىن، يەنى مىلادىيە 634 - يىلى باشلاندى. 634 - يىلى 26 - نويابىردا ئىراقنىڭ ھىرا دېگەن يېرىدىكى جەڭدە ئەرەب قوشۇنلىرى پارسلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي تارمار قىلىندى. شۇندىن كېيىن ئەرەبلەر قاتتىق ھەربىي تەييارلىق قىلىپ، قايتا ھۇجۇمغا ئۆتتى. 637 - يىلى ماينىڭ ئاخىرلىرى ئەرەب قوشۇنلىرى پارسلارنىڭ دەجلە دەرياسىغا قۇرغان ئىستىھكامىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ شەرققە يۈرۈش قىلىش لىنىيىسىنى ئاچتى. شۇ يىلى ئىيۇندا ئەرەبلەر ساسانىيلار پايتەختى تەسفىنىنى ئىشغال قىلدى. پادىشاھ يېزدىگېرد III ئوردىنى تاشلاپ شەرقتىكى ئۆلكىلەرگە قاچتى. 651 - يىلى پادىشاھ يېزدىگېرد III مەرۋى قېشىدىكى بىر تۈگمەندە قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ، ئىلگىرى - ئاخىر 1 مىڭ 2 يۈز يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ئېچىنىشلىق ھالدا ھالاك بولدى①. مۇشۇ دەۋرگىچە پارسلار پۈتكۈل ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ناھايىتى زور رول ئويناپ كەلگەنىدى. ئۇلار يارانقان مەدەنىيەت ئەرەبلەرنىڭ قوملۇق، توڭە، چېدىر ۋە خۇرمىدىن ئىبارەت تۆتلا نەرسىدىن قۇرۇل-

① قىلىپ. ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى». 184 - بەت.

غان سەھرا مەدەنىيىتىدىن كۆپ ئۇسۇن ئىدى. خۇددى ھىتتى يازـ غاندەك: «ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئەڭ چوڭ پايتەختىنىڭ ئىشـ غال قىلىنىشى، قاقاس چۆلىدىكى ئەرەب ئاھالىلىرىنى ئۆز دەۋرىدىكى زامانىۋى تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە ئارامبەخش سارايلار بىلەن ئۇچراشـ تۇردى. پارس شاھىنشاھىنىڭ ھەشمەتلىك كۇتۇۋلىش زاللىرى، چىرايلىق ئەگمە دەرۋازىلىرى، گۈمبەزلىك قەسىرلىرى ۋە كۆزنى قاماشتۇرغىدەك بېزەكلىرى كىيىنكى دەۋرلەردىكى ئەرەب شېئىرىيـ تىدە كۇيلەندى. . . »① . ئىران ئېگىزلىكىنىڭ ئەرەب قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تولۇق ئىستىلا قىلىنىشى، ئەرەبلەرنىڭ تېخىمۇ شەرقتىكى رايونلارغا يۇرۇش قىلىشىغا ئاساس ياراتتى. ئەرەبلەر 710 — 712 ـ يىللىرى پەرغانە ۋادىسىنى ئىشغال قىلدى. تەبەرى ۋە باشقا تارىخـ چىلارنىڭ خاتىرىلىرىگە قارىغاندا، ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى قۇتەيب 715 ـ يىلى قەشقەرگىچە يېتىپ بارغان② .

شۇنداق قىلىپ، ئىسلام دىنى مەيدانغا كېلىپ بىر ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئەرەبلەر غەربتە ئىسپانىيىدىن شەرقتە پەنجابـ قىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ئۇچ قىتئەگە سوزۇلغان چوڭ ئىمـ پېرىيە قۇردى. ئىسلام دىنى بىلەن ئەرەب تىلى بۇ رايونلارغا تېزلىكتە ئومۇملاشتى. ئەرەبلەر ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر جۈملىدىن پارسلار، مىسىرلىقلار، يەھۇدىيلار، سۇرىيىلىكلەر، گرېكلار ۋە تۈركىي قوۋملەرنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ ۋە ئۆزنى راۋاجلاندۇرۇپ مەشھۇر ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنى ياراتتى.

شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتا پارسلارنىڭ رولى پەۋقۇلئاددە زور بولغانىدى. ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋال ئەرەبلەر تېخى قەبىلە ۋە ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدە ئاددىي چارۋىـ چىلىق ھاياتىدا ياشاۋاتقان چاغلاردا ئاخمانىيلار، ئارساكلار ۋە ساسا

① ② قىلىپ. ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» . 182 ـ ، 241 ـ بەتلەر.

نىيلار سۇلالىلىرىنى قۇرغان پارسلار ئاللىقاچان مۇكەممەل فېئودال-لىق تۈزۈم شەكىللەندۈرۈپ، مەدەنىيەت جەھەتتە شەرق دۇنياسىدىكى بىر مەركەزنى ھاسىل قىلغانىدى. شۇڭا ئەرەبلەر پارسلارنى مۇنتەزز قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھاكىمىيەت تۈزۈلمىلىرىنى ئەڭ ئالدى بىلەن پارسلارغا تەقلىد قىلىش ئاساسىدا قۇرۇپ چىقتى. ئاببباسىيلار دەۋرىدە خەلىپە مەنسۇردىن خەلىپە ھارۇن رەشىدكىچە بولغان مەزگىللەردە باش ۋەزىر پارسلاردىن بولدى ۋە پارسلارنىڭ تەسىرى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. ھەتتا بەزىلەر ئاببباسىيلار خەلىپىلىرىنى «مۇسۇلمانلارنىڭ ساسانىيلار پادىشاھى»① دەپ ئاتىدى. «ئەرەب خەلىپىلىرى باغداتتا ساسانىيلارنىڭ خىسراۋ شەكلىدىكى ھۆكۈمەتلىرىنى قۇرۇپ چىقتى ۋە پارسلارنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇ دەۋرلەردە پارسلارنىڭ باش كېيىمى، پارسلار-نىڭ مەي ـ شارابلىرى، پارس ئايالىرى ۋە ئاشنىلىرى، پارس ناخشا ـ كۈيلىرى ۋە پارسچە تەپەككۇر مودا بولغانىدى. . . شۇنىسى دىققەتكە سازاۋەرىكى، پارسلارنىڭ تەسىرى ئەرەبلەرنىڭ ئىپتىدائىي تۇرمۇش پەردىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئىلىم ـ پەن ۋە ئىلمىي مۇلاھىزە بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان يېڭى ئېراغا داغدام يول ئاچتى. ئەرەب-لەردە ئىككىلا نەرسە — دۆلەت دىنى بولغان ئىسلام دىنى بىلەن دۆلەت تىلى بولغان ئەرەب تىلىلا ساقلىنىپ قالدى»②. «سەنئەت، قۇرۇ-لۇش، پەلسەپە، تىببىي ئىلىم، تەبىئىي پەن، ئەدەبىيات ۋە سىياسىي قاتارلىق جەھەتلەردە ئەرەبلەرنىڭ باشقىلارغا بەرگىدەك ھېچنىمىسى يوق ئىدى. بەلكى ھەممىنى باشقىلاردىن ئۆگەنگەنىدى»③. «خەلىپە-لىك دەۋرىدە پارسلار ۋە مىسىرلىقلار يېڭىدىن مۇسۇلمان بولغان ئىسلام مۇرىتلىرى سۈپىتىدە ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ مەشئە-

---

① رېنى گروسسارت: «يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق مەدەنىيىتى»، 87 ـ بەت، سودا نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى.

② ③ فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1 ـ كىتاب، 341 ـ، 342 ـ، 203 ـ بەتلەر.

لىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئەڭ ئالدىنقى سەپتە ماڭغانىدى».

شۇنداق بۇلۇشىغا قارىماي، ئەرەبلەرنىڭ ئىراندىكى ھۆكۈمرانلىقى ئاز كەم ئۇچ ئەسىرگە يېقىن داۋاملاشتى. IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، ئىران تەۋەسىدە سەففەرىيلەر (861 — 900)، بۇۋەييلەر (945 — 1055) ۋە سامانىيلار (875 — 999) قاتارلىق يەرلىك خانلىقلار قۇرۇلۇپ، ئاستا - ئاستا ئەرەبلەرنىڭ ئىراندىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى. لېكىن ئەرەب تىلى «قۇرئان» نىڭ تىلى بولغانلىقى ئۈچۈن، دىنىنىڭ تىلى سۈپىتىدە ئەرەب ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە ئورتاق تىل سۈپىتىدە رول ئوينىدى ۋە تېز ئارىدا ئومۇملاشتى. گېببىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، پارسلار گەرچە ئۆزلىرىنىڭ ئەقلىي ۋە ئىرقىي جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئەرەب تىلىنى يەنىلا دىن تىلى سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلغان. «پارس ئەدەبىياتى گۈللەنگەندىن كېيىن، پارس تىلى شەرقتىكى ئۆلكىلەردە ئەرەب تىلىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەرەب تىلى يەنىلا ئىسلام دىنىنىڭ تەلىماتلىرى، پەلسەپە ۋە ئىلىم - پەندە ئورتاق تىل بولۇپ كەلدى»①. شۇڭلاشقا ئابباسىيلار دەۋرىدە نۇرغۇنلىغان ئالىملار ۋە مۇتەپەككۇرلار ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازغان. تاكى IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئاندىن دارى پارس تىلىدا ئەسەر يېزىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بەزى ئالىملار شۇ دەۋردىكى ئەرەب تىلىنى ئىلىم - پەن ۋە پەلسەپە تىلى، پارس تىلىنى ئەدەبىيات - سەنئەت تىلى دەپ ئاتىدى.

دەرۋەقە، ئوتتۇرا ئەسىر پارس ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى پارس تىلىنىڭ ئىراندا قايتا تىرىلىشىدىن باشلانغانىدى. پارس تىلىدا تۇنجى قېتىم شېئىر يېزىش دولقۇنى سەففەرىيلەر سۇلالىسى دەۋرىدە باشلاندى.

---

① خ. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 1 - بەت.

دى. بىر قېتىم بىر شائىر ئەرەبچە شېئىر يېزىپ، سەففەرىي خانلىقى-نىڭ پادىشاھى ياقۇپ لېپس (868 — 878 يىللىرى تەختتە ئولتۇر-غان) قا سۇنغان. پادىشاھ ھېلىقى ئوردا شائىرىنى ماختاشنىڭ ئورنىغا غەزەپ بىلەن: «نېمىشقا مەن چۈشەنمەيدىغان تىلدا شېئىر يازىسەن؟» دېگەن ۋە باش ۋەزىرى مۇھەممەد بىن ۋاسىپقا پارس تىلىدا شېئىر يېزىشقا بۇيرۇق قىلغان①.

پارس تىلىنىڭ ئىران تېررىتورىيىسىدە بەدىئىي ئىجادىيەت تىلى سۈپىتىدە قايتا مەيدانغا چىقىشى پارس ئەدەبىيات - سەنئىتىنى يېڭى بىر دەۋرگە ئېلىپ كىردى. شۇ دەۋردىكى نۇرغۇن زىيالىيلار پارس تىلىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشتى. تېخىچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان زورائاستىر ئېتىقادىدىكى يۇقىرى قاتلام پارس ئاقسۆڭەكلىرى مەخپىي ھالدا ئۆتمۈشتىكى شانلىق پارس مەدە-نىيىتىگە سېغىنىپ، ئەرەبلەرگە قارشى ئىدىيە جېڭى ئېلىپ باردى. شائىر - يازغۇچىلار بەس - بەس بىلەن پارس تىلىدا شېئىر يېزىپ خەلقىنىڭ مىللىي ئېپتىخارلىق تۇيغۇسىنى قوزغىدى. نەتىجىدە ئابباـ سىيلار خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدە ئىراندا ھەيۋەتلىك مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتى — شۇئۇبىيەھ (Shuubiyah) ھەرىكىتى مەيدانغا كەلدى. «شۇ ئۇبۇ» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «مىللەت، قوۋم» مەنىسىنى بېرەتتى. بۇ ھەرىكەت مىللىي ئويغىنىش ۋە ۋەتەنپەرۋەر-لىكنى تەشەببۇس قىلغان بولۇپ، قويۇق مىللەتچىلىك ۋە مىللىي ئېپتىخارلىق ئىدىيىلىرى بىلەن خاراكتېرلىنەتتى. بۇ ئېقىمنىڭ تە-رەپدارلىرى «قۇرئان» نىڭ 49 - سۈرە 13 - ئايىتىنى، يەنى «ئىھ، ئىنسانلار، مەن سىلەرنى ياراتتىم، سىلەرنى ئەر - ئايال قىلىپ ئايرىدىم، ئوخشاش بولمىغان مىللەت ۋە قوۋملەرگە بۆلدۈم، سىلەر ئۆزئارا چۈشىنىش ھاسىل قىلىڭلار، سىلەرنىڭ شان - شەرىپىڭلارنى

① ھۈسەيىن فاراۋال: «ئىران ئەدەبىياتى تارىخى» — جالال خوجانىيەن تۈزگەن «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، 21 - بەتتىكى نەقىلگە قارالسۇن.

ئاللا بەرگەن» دېگەن سۆزلەرنى ئۆز تەلىماتلىرىنىڭ ئىدىيە ئاساسى قىلغانىدى. ئۇلار «قۇرئان» دىكى بۇ ئايەتكە ئاساسلىنىپ، ئەرەبلەر-نىڭ پەۋقۇلئاددە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇۋېلىشىنىڭ ھېچقانداق دىنىي ئاساسى يوق، ئاللا ئۆز بەندىلىرىنى تاغاقنىڭ چىشىدەك تەكشى، باراۋەر ياراتقان، پارسلار ئەرەبلەردىنمۇ شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە دې-گەنلەرنى تەشەببۇس قىلدى ۋە ئۆز دەۋرىدىكى «چوڭ ئەرەبچىلىك» خاھىشلىرىغا قارشى تۇردى. ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن ئىسمائىل بىن ئېھسان، بەسسال بىن بۇلد، ئىبن مۇغەيبە، ئەبۇ نۇۋاس، ئىبن رۇمى قاتارلىقلار بەشھۇر ئىدى. ھەتتا ئىبن نۇسۋان (756 — 810) بىر شېئىرىدا: «بىر ئىنتقا ئايلىنىپ، مەككە دەرۋازىسىدىن ئۆتكەن ھەر بىر ھەج تەلەپ قىلغۇچىنى چىشلىسەم» دەپ يازغانلىقى ئۈچۈن خەلىپە ھاشىم بىن ئابدۇلمالىك تەرىپىدىن سۇغا تۇنجۇقتۇرۇلۇپ ئۆلتۈرۈلگەن①.

شۇنۇڭا بىيەھ ھەربىكتىنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلىرى ئىككى تەرەپتىن كۆرۈلدى. بىرى، پارس ئەدەبلىرى پارس تىلىدىكى كلاسسىك ئەسەر-لەر ۋە مەدەنىيەت دەستۇرلىرىنى ئەرەب تىلىغا كۆپلەپ تەرجىمە قىلىپ تۇنۇشتۇردى ۋە شۇ ئارقىلىق پارس مەدەنىيىتىنىڭ شان ـ شۆھرىتىنى ئەرەبلەرگە نامايەن قىلدى؛ يەنە بىرى، پارس شائىرلىرى پارس ۋە ئەرەب تىللىرىدا تەڭلا ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى تەرغىب قىلدى. ئابباسىيلار خەلىپىلىكى دەۋرىدىكى يۈز يىللىق تەرجىمە ھەرىكىتى (750 — 847) داۋامىدا پارس ئەدەبلىرى ناھايىتى زور رول ئوينىدى. مىلادىيە 750 ـ يىلى ئىبن مۇقەففە پەھلەۋى (ئوتتۇرا قەدىمكى پارس تىلى) تىلىدىن ھىندىستاننىڭ مەشھۇر مەسەللەر توپلىمى «بەشنامە» (سانسكرىت تىلىدا Panchatanra) نى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلدى ۋە «كەلىلە ۋە دىمە-

① سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن: «دۇنيا ئومۇمي تارىخى»، سودا نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، II توم، 146 ـ بەت.

نە» دەپ نام بەردى. ئوندىن باشقا ئىبن مۇقەففە يەنە ئىراننىڭ قەدىمكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر توپلىمى «خۇداينامە»نى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇردى. كېيىنچە «شاھنامە»مۇ تۇنجى بولۇپ ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. بۇگۈنكى كۈندە پۈتۈن دۇنيا خەلقىگە تونۇشلۇق بولغان ئەرەب خەلق چۆچەكلىرى توپلىمى «مىڭ بىر كېچە» نىڭ ئەسلى مەنبەسى پارسلارنىڭ «مىڭ ئەپسانە» (Hazar Afsana) سىدىن كەلگەنىدى. كېيىنكى ئەرەبلەر ئۇنى بېيىتىپ ۋە ئۆز ئىجادىيەتلەرنى قوشۇپ «مىڭ بىر كېچە» (ئەرەبچە Alif Layla Wa Layla) دەپ ئاتىشان. ئوندىن باشقا يەنە پارسلارنىڭ «ئاۋېستا»، «مازداك»، «ئەردەشىرنىڭ سىياسىتى»، «رۇستەم ۋە ئىسفەندىيار» قاتارلىق ئەسەرلىرى تەرجىمە قىلىنغان. ھەتتا ئارىستوتېلنىڭ «مېتافىزىكا»، بوففېرنىڭ «ئارىستوتېل ۋە كاتېگورىيە نەزەرىيىسى» گە مۇقەددىمە»، «ئىلمىي مەنتىقىگە كىرىش» قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭ پارس تىلىدىن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى مەلۇم①.

دېمەك، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللەردە مەيدانغا كەلگەن مىللىي تىرىلىش ھەرىكىتى پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىگە زور تۈرتكە بولدى، شۇنداقلا ئەرەبلەرنىڭ يۇز يىللىق تەرجىمە ھەرىكىتىدە مۇھىم رول ئوينىدى. ئەدەبىياتتىكى مىللەتچىلىك ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى «شۇئۇبىيە» دەپ ئاتالدى. «ئۇلار ساسانىيلار ئەنئەنىسىنىڭ قوغدىغۇچىلىرى ئىدى. ئىرق ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن قارىغاندا ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى پارسلار ئىدى. «شۇئۇبىيە» چىلەر ئەرەب ئۆلىمالىرىنىڭ مەنمەنچىلىكىگە ھۇجۇم قىلاتتى. ئۇلارنىڭ تىلىغا زەربە بېرەتتى. شېئىرلىرىنى مەسخىرە قىلاتتى. پارسلار ۋە ئەرەب بولمىغان خەلقلەر ئەرەبلەردىن ھەر

① ناجۇك: «ۋارىسلىق ۋە يۇغۇرۇش: — ئەرەب مەدەنىيىتى»، 178 ـ بەت، جەجيالك خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى.

جەھەتتىن ئۇستۇن تۇرىدۇ دەپ قارايتتى. بۇ خىل توقۇنۇش كېيىنكى دەۋرلەرگىچە داۋاملاشتى»[1]. شۇ دەۋردە شۇئۇبىيە ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرغان مەشھۇر شائىرلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پارسلار ئىدى. ئۇلار ئەرەب تىلىدا يازغان شېئىرلىرىدا، شۇ دەۋرنىڭ رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قويۇق پارس پۇرىقىنى نامايەن قىلدى، شۇنداقلا شۇئۇبى ئىدىيىلىرىنى ئىپادە قىلدى[2].

مىلادىيە IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىردىن باشلاپ ئىرانىنىڭ شەرقىي قىسمى، يەنى خۇراسان رايونىنى مەركەز قىلغان ھالدا دارى پارس تىلى قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى. دارى پارس تىلى پەھلەۋى تىلىنى ئاساس قىلىپ، ئەرەب تىلى بىلەن بولغان رىقابەت جەريانىدا شەكىللەنگەن كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر پارس ئەدەبىي تىلى ئىدى. رۇداكى (850 — 941) تۇنجى بولۇپ دارى پارس تىلىدا شېئىر يېزىپ زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى ۋە «پارس شېئىرىيىتىنىڭ ئاتا-سى» دەپ ئاتالدى. رۇداكىنىڭ ئىجادىيىتى دارى پارس تىلىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ئاچتى. رۇداكىدىن كېيىن، دەقىقى (؟ — 977)، فىردەۋسى قاتارلىقلار دارى پارس تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىپ پارس شېئىرىيىتىنىڭ گۈللىنىشىگە ئاساس يارattى ۋە ئەرەب تىلىنىڭ شەرقىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مونوپوللۇقىغا خاتىمە بەردى. شۇڭا فىردەۋسى زور ئىشەنچ بىلەن «مەن پارس تىلى بىلەن ئىرانىنى قوتقۇ-زۇۋالدىم» دېگەنىدى.

XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان جەريان پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇميۈزلۈك گۈللەنگەن دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. مانا مۇشۇ ئۇزاق جەريانىدا پارس ئەدەبىي تىلى ئىران تەۋەسى-دىن ھالقىپ چىقىپ شىمالىي ھىندىستان، پامىر، ماۋارائۇننەھر ۋە

---

① خ. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 92 ـ بەت.
② يۈەن ۋېنچى: «ئىسلام ئەدەبىياتى». جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1995 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 17 ـ بەت.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بولۇپ- مۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىرىغا، جۈملىدىن چاغاتاي تۈرك- چىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىيىەن رول ئويناندى. XV ئەسىرگە كەلگەندە، پارس تىلى ئەرەب تىلىنىڭ شەرقىي رايونلاردىكى تەسىرىگە تامامەن خاتىمە بەردى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا پارس تىلىنىڭ تەسـ- رى كۈچەيىپ، تۈركىي تىللىرى بىلەن بىۋاستە رىقابەتلەشتى. تۈر- كىي تىللىرىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە پارس تىلىنىڭ سۆزلۈكلىرى كۆپ- لەپ ئۆزلىشىشكە باشلىدى. پارس تىلىنىڭ تاكامۇللىشىشى ۋە تەسىر دائىرىسىنىڭ كۈچەيىشىدە فىردەۋسى، رۇداكى، ئۆمەر ھەييام، سانا- ئى، جالالىددىن رۇمى، نىزامى گەنجەۋى، شەيخ سەئدى، ھافىز شىرازى ۋە ئابدۇراھمان جامى قاتارلىق شائىر ۋە مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئەسەرلىرى مۇھىم رول ئويناندى.

خەيرىيەت، XV ئەسىرگە كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىرى خۇددى ئۆز دەۋرىدىكى پارس تىلى دەۋچ كەلگەن قىسمەتكە دۇچ كەلدى. پارس تىلىنىڭ كۈچلۈك خىرىسى ۋە كۆپ قىسىم تۈركىي ئاپتورلارنىڭ پارس تىلىدا ئەسەر يېزىشى تۈركىي تىللىرىنىڭ تەقدىرىگە تەرەققىي قىلىش ياكى كەينىگە چېكىنىش مەسىلىسىنى تاڭدى.

ئەمەلىيەتتە، تۈركىي تىللىرىنىڭ ئەرەب ۋە پارس تىللىرى بىلەن بولغان رىقابىتى X ئەسىرنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدىن باشلاپلا باش- لانغانىدى. شۇ چاغدا ئاببباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ سەلتەنىتى ئاستا - ئاستا ئاخىرلىشىپ، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا سەففەرىيلەر، سامـا- نىيلار، غەزنەۋىلەر قاتارلىق يەرلىك بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەر بارلىققا كەلگەنىدى. ئۆزۈن ئۆتمەي ئۇلارنىڭ ئورنىنى قاراخانىيلار ۋە سالجۇ- قىيلاردىن ئىبارەت ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر قۇرغان خانلىقلار ئىگىلىدى. نەتىجىدە ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادتا ئاۋۋال ئەرەبلەر، ئاندىن پارسلار، ئەڭ ئاخىرىدا تۈركلەرنىڭ تەسىرى كۈچـ-

لۈك بولۇشتەك ھالەت شەكىللەندى. مەھمۇد قەشقەرى ئەنە ئاشۇ «سەلتەنەت قۇياشى تۈركلەر بۇرجىدا جەۋلان قىلغان» دەۋردە ئۆزىنىڭ بۇيۇك ئەسىرى — «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يېزىپ چىقتى. ئاپتور ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرنى يېزىشتىكى مەقسىتى ھەققىدە: «. . . تۈرك تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن كىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن. . .»①، «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگمەس بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ. . . بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغەتتىت تۈرك» دەپ ئات قويدۇم»② دەيدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، مەھمۇد قەشقەرى بۇ قامۇسىي ئەسىرىنى ئۆز دەۋرىدە ئەرەبلەرگە ۋە تۈركىيىچىنى بىلمەيدىغان خەلقلەرگە تۈركىي تىللىرىنى تونۇتۇش ئۈچۈن يازغانىدى.

دەرۋەقە، ئوتتۇرا ئەسىر دۇنياسىدا غەربتە لاتىن تىلى، شەرقتە ئەرەب تىلى خرىستىئان ۋە ئىسلام دىنلىرىنىڭ تىلى سۈپىتىدە ئاساسلىق تىل دەپ قارالغانىدى. ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپادىكى كۆپلىگەن ئىنگلىز ۋە گېرمان ئالىملىرى ئۆز ئەسەرلىرىنى لاتىن تىلىدا يازغان بولسا، شەرقتىكى نۇرغۇن مۇسۇلمان ئالىملىرى (مەسىلەن فارابى، ئىبىن سىنا قاتارلىقلار) ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازدى. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نامىلىق ئەسىرىنى يېزىش ئارقىلىق تۈركىي تىلىنىڭ شەرق دۇنياسىدىكى شۆھرەتلىك تىل دەپ تونۇلۇۋاتقان «ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ» كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى. مەھمۇد قەشقەرى بىلەن دەۋرداش يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» نامىلىق بۇيۇك ئەسىرىنى ساپ تۈركىي تىلىدا يېزىپ، ئۆز دەۋرىدىكى تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن. تىلشۇناسلارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغان «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئەرەبچە سۆزلەر 94 بولۇپ، ئەرەبچە - پارسچە

---

① ② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى، I تۇم، 3 -، 5 -، 6 - بەتلەر.

سۆزلەرنى قوشۇپ ھېسابلىغاندىمۇ 400 دىن ئاشمايدىكەن①.

ھالبۇكى، XV ئەسىرگە كەلگەندە ۋەزىيەتتە زور ئۆزگىرىش بولدى. ئۆز دەۋرىدە «ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتتەك تەڭ چېپىشىپ كېتىۋاتقان» تۈركىي تىلى ئەدەبىلىكتە پارس تىلىنىڭ كۈچلۈك خىرىسىغا دۇچ كەلگەنىدى. پارس تىلى ۋە ئەدەبىيا-تىنىڭ خۇراسان (شەرقىي ئىران) نى مەركەز قىلىپ گۈللىنىشى تۈپەيلىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا «پارسگۈي» (پارسچە يېزىشقا مايىل) لۇق دولقۇنى ئەۋج ئالدى. بۇ ھەقتە ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەن-دى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تېمۇرىيلەر سۇلالىسى دەۋرىدە پارس تىلى بىلەن ئەرەب تىلى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا بويلاپ ناھايىتى كەڭ تۈردە يامراپ كېتىشى بىلەن ئەدەبىياتتا ھاكىم تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈل-گەن. تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەدەب ـ شائىرلىرى ئۆز ئانا تىلىنى تاشلاپ ياكى ياراتماي پارس تىلىدا ئەسەر يېزىشنى بىر خىل مودىغا ئايلاندۇرۇۋالغان. ھەتتا ئۆز ئانا تىلىدا يازغان ئەدەب ـ شائىرلار مەسخىرە قىلىنىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەنىدى»②. بۇن-داق بولۇشنىڭ مۇئەييەن تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار ئىدى. تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىران تېررىتورىيىسىدە قۇرغان سالجۇقىيلار قاتارلىق بىر قانچە ھاكىمىيەتلىرىدە پارس تىلى ھاكىمىيەت تىلى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە X ئەسىردىن XV ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا پارس ئەدەبىي تىلى ۋە ئەدەبىياتى مىسلىسىز گۈلل--نىش دەۋرىگە كىرگەن بولۇپ پۈتكۈل ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا زور تەسىر پەيدا قىلغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە پارسلار بىلەن يېقىن

---

① چىن زۇڭجىن: «(قۇتادغۇ بىلىك) دە ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا كۆرسەتكەن تەسىرى» — «تۈركىي تىلى ۋە ئەدەبىيتى تەتقىقاتى» نامىلىق مەجمۇئە، مەركىزىي مىللەتلەر ئونۇۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، I توپلام، 124 ـ، 125 ـ بەتلەر.

② ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «(مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن، دىن پارچىلار» — «بۇلاق» ژۇر-نىلى، 1980 ـ يىل، I توپلام، 145 ـ بەت.

قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىدە بولۇپ كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈر-كىي خەلقلەر پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىدى. پارسچە يېزىش، پارسچە ئوقۇش دولقۇنى ئەۋج ئالدى. ھەتتا بەزى تۈركىي ئەدىبلىرىنىڭ پارسچىغا بولغان چوقۇنۇشى شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، ئۇلار «پارسىي شېكەرەست» (پارس تىلى شېكەر تىل)، «ئەرەبىي ھەسەلەست» (ئەرەب تىلى ھەسەل تىل) دەپ داۋراڭ سېلىشتى. تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ تەقدىرى جىددىي ئويلىنىشقا تېگىشلىك مەسىلە بولۇپ قالدى.

مانا مۇشۇنداق شارائىتتا ئەلىشىر نەۋائى، لۇتپى، سەككاكى ۋە ئاتايى قاتارلىق ئەدىب ۋە شائىرلار ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈركىي «شۇئۇبە-يە» ھەرىكىتى قوزغىدى. نەۋائىدىن بۇرۇن ئاتايى، سەككاكى، لۇتپى قاتارلىق شائىرلار پارسچە يېزىش قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلگەن شارائىتتا مەردانىلىك بىلەن تۈركىي تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بارىدى ۋە تۈركىي تىلىنىڭ پارس تىلىدىن قېلىشمايدىغان گۈزەل تىل ئىكەنلىكىنى تۇنجى بولۇپ نامايەن قىلدى. نەۋائى دەۋرىگە كەلگەندە تۈركىي تىلى تىرىلىش ھەرىكىتى ئۇلۇغ شائىرنىڭ ئىجادىدا يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. نەۋائى پارس تىلىنى سۈدەك بىلىدىغان، پارس تىلىدا ئاجايىپ پاساھەتلىك شېئىرلارنى يازالايدىغان بولسىمۇ، لېكىن تۈركىي تىلىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، تۈركىي تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بارىدى. ئۇ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» ناملىق ئىلمىي ئەسىرىدە تۈركىي تىلى بىلەن پارس تىلىنى سېلىشتۇرۇپ، تۈركىي تىلىنىڭ پارس تىلى مۇمكىن بولمىغان ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى دەلىللەر ئارقىلىق ئوچۇق كۆرسەتتى. شۇنداقلا «تۈركىي ھۇنەرەست» (تۈركىي تىلى ھۇنەر - سەنئەت تىلى) دەپ ئاتىدى. نەۋائى ئۆز دەۋرىدىكى پارسگۇي ئەدىبلەرگە قارىتىپ مۇنداق دەپ يازدى: «. . . بۇ سۆزلەردىن دۈشمەنلىرىم بىلەن مۇخالىپلىرىم مېنى ئۆزىنىڭ تەبىئىتى تۈركىي تىلىغا مايىل

بولغىنى ئۈچۈن بۇ تىلنىڭ تەرىپىدە مۇبالىغە قىلىۋاتىدۇ، پارس تىلى بىلەن ئانچە ئالاقىسى بولمىغاچقا ئۇنى رەت قىلىشتىمۇ گەپنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتتى دەپ گۇمان قىلىشمىسۇن. ھالبۇكى، پارس تىلى تەتقىقاتىدا ۋە پارسچە سۆزلەردىن پايدىلىنىشتا ھېچكىم تېخى مەنچىلىك ئىش قىلالىغىنى يوق. بۇ تىلنىڭ ئارتۇق ۋە كەم تەرەپلىرىنى ھېچكىم مېنىڭدىن ئارتۇقراق بىلمەس»①.

ئەمدىلىكتە، كۆزۈپ تۇرۇپتىمىزكى، نەۋائى يۈكسەك ئىشەنچ بىلەن تۈركىي تىلنىڭ پارس تىلىدىن قېلىشمايدىغان گۈزەل ۋە پاساھەتلىك تىل ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ مەنا مۇمكىنچىلىكىنىڭ چەكسىزلىكىنى قەيت قىلىدۇ ۋە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۈركىي سۆزلەرنى ئىلگىرى كۆپ ھاللاردا ئەڭ ئۇششاق ئۇقۇملار ئۈچۈنمۇ مۇبالىغە يولى بىلەن مەخسۇس سۆزلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. بۇنى شۇ تىلنىڭ ئىگىلىرى چۈشەندۈرۈپ بەرمىگۈچە، باشقىلار ئۇنىڭ تېگىگە يېتەلمەيدۇ»②.

ناھايىتى روشەنكى، ئۆز دەۋرىدە مۇنداق ئىلمىي قاراشلارنى تىلشۇناسلىق ۋە مەنتىقە ئىلمى نۇقتىسىدىن ئوتتۇرىغا قويۇش ئاسان ئەمەس ئىدى. نەۋائى بىر ئۇلۇغ شائىرلا ئەمەس، بەلكى كەسكىن بىر تىل تەتقىقاتچىسى ئىدى. شۇڭا ئۇ پۈتكۈل تۈركىي تىلىدا سۆزلەشىدىغان خەلقلەرنىڭ تەپەككۇرىنى يېتەكلىگۈچى شەخس سۈپىتىدە «كەنجى ئويغىنىش دەۋرى» نىڭ سەركەردىسى بولغانىدى. نەۋائى مەزكۇر ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تۈركىي تىلىنى ئانا تىل ھېسابلايدىغان ياشلارنى ۋە ئەدىبلەرنى ئۆز ئانا تىلىدا يېزىشقا دەۋەت قىلىدۇ ۋە بۇ پىكرىنى ئىلمىي ئاساسلار بىلەن دەلىللەيدۇ: «. . . يىغىپ ئېيتقاندا، تۈركىي تىلىدا مۇنداق ئىنچىكىلىك ۋە نەپىسلىك ناھايىتى كۆپ. بۇگۈنگىچە ھېچ كىشى ئۇنى چىن ماھىيىتى بىلەن مۇلاھىزە قىلمىغە-

---

① ② ئالىشىر نەۋائى: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980 - يىل، 1 - توپلام، 148 -، 160 - بەتلەر.

نى ئۇچۇن ئاشكارا بولماي كەلمەكتە. بىزنىڭ تەييارغا ئاشىق بىلىم-سىز ياشلىرىمىز ھە دېسىلا ئىشنىڭ ئوڭىيىنى كۆزلەپ، پارس تىلى بىلەن شېئىر يېزىشقا قىزىقماقتا ۋە شۇغۇللانماقتا. ۋەھالەنكى، ئەگەر كىشى ياخشىلاپ مۇلاھىزە قىلىدىغان بولسا، تۈركىيىچە سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن نەقەدەر كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇقىنى، ئۇسلۇب جەھەتتىن نەقەدەر پەسە ئىكەنلىكىنى، بۇ تىلدا مەنىنى راۋان، ئېنىق ۋە ئوچۇق ئىپادىلەشنىڭ ئاسانلىقىنى بىلگەن بولاتتى. تۈركىي تىلنىڭ كەڭ مەنىلىكى ياكى ھەر تەرەپلىمىلىكى شۇنچە دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلانغان ھالدا، ئەمدى بۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدىكى شائىرلار ئۆزىنىڭ شۇنداق گۈزەل ۋە باي تىلى تۈرۈقلۇق، ئۆز قابىلىيەت ۋە ماھارەتلىرىنى باشقا تىل بىلەن كۆرسىتىمەن دەپ ئاۋارە بولمىسا ئىدى. ئەگەر ئىككى تىلدا يېزىش ئىقتىدارى بولسا، ئۆز تىلىدا كۆپرەك يازسا ئىدى. . . »①.

نىھايەت، ئەۋائى ۋەكىللىكىدىكى تۈركىي تىللىق ئەدىبلەرنىڭ ئىجادىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى، مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئەڭ ئاخىر-قى گۈللىنىش دەۋرىنى، يەنى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «كەنجى ئويغىنىش دەۋرى»②نى ياراتتى. بۇ دەۋر تېمۇرىيلەر سۇلالىسىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ناھايىتى قىسقا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر تەپەككۇرىنىڭ پەللىسىنى يارا-تتى، تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئەۋا-ئىنىڭ يازغىنىدەك:

تۈرك ئەزمىدە چۇ تارتىپ مەن ئەلەم،
ئەيلەدىم ئول مەملىكەتنى بىر قەلەم.

---

① ئەلىشىر ئەۋائى: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1986 - يىل، 1 - توپلام، 159 - 160 - بەتلەر.

② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 293 - بەت.

دىيىش ئارقىلىق تۈركىي تىللىنىڭ يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچىنى ئاشكارا قىلدى. نەۋائىلار قوزغىغان «تۈركىي ھۇنەرەست» دولقۇنى يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تۈركىي تىللىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە تاكامۇللىشىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.

سەككىزىنچى دەئالوگ:
بۇخارا ئۇيقۇسى

بۇ زامان غەپلەت ۋە بىپەرۋالىق زامانىسى ئەمەس، ئويغىنىش ۋە سەگەكلىك زامانى، جاھىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس، ئىلىم ـ مەرىپەت دەۋرى. . . ئۇيقۇ بولسا ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى ۋە مۇقەددەسسىدۇر. بۇ ھالەتتە دائىم ئۇخلىماق — يوقىلىش ۋە ئۆلۈم بولىدۇ!

— ئابدۇقادىر دامۇللام

ئويغان مىللەت، يۈرتۇڭنى سەن قۇتۇلدۇر.
مەكتەپ بىلەن چىراغ يانقىن، نۇر تولدۇر.

— مەمتىلى ئەپەندى

ئويغىنىپ كەتتى جاھان، مەغرىبى مەشرىق تامام،
مەن تېخى سۇت ئۇيقۇدا چۈش كۆرۈپ ياتارمەن.

— ئابدۇخالىق ئۇيغۇر

بۇخارا ئۇيقۇسىنىڭ قانداق ئۇيقۇ ئىكەنلىكى نامەلۇم، ئەمما بىز دائىم قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەنلەرنى «بۇخاراغا كەتتى» دەيمىز. بۇ ئىبارە قانداقلارچە تۇراقلىشىپ قالغاندۇ؟ ئېھتىمال بىزدىن بۇرۇنقىلارغا بۇخارا ناھايىتى يىراق تۇيۇلغاندۇ، ئېھتىمال بۇ شەھەرنىڭ ئۇيقۇسى راستىنلا تاتلىقتۇر. . مەن XVI ئەسىردىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەنزىرى چۈشكۈنلىكىنى «بۇخارا ئۇيقۇسى» دەپ ئاتىماقچى بولدۇم. . . ئەمەلىيەتتە، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيالا ئەمەس، گېيوتى

«شېئىر مەملىكىتى»[1] دەپ ئاتىغان ئىرانمۇ يېقىنقى بەش ئەسىر ما-
بەينىدە بۇخاراچە غەپلەت ئۇيقۇسىغا مۇپتىلا بولغانىدى.

ئەمەلىيەتتە، كەربالادىن تارىم چوڭقۇرلۇقلىرىغىچە بولغان رايون-
لاردىكى خەلقلەرنىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى چۈشكۈنلۈكىنى
چوڭ جەھەتتىن ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى، كىچىك جە-
ھەتتىن سىياسىي تىنچسىزلىق ۋە ئىچكى تەپرىقچىلىق مۇئەييەن جە-
ھەتتە بەلگىلەپ قويغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە غەربتە ئويغىنىش يۈز
بېرىپ، دېڭىز - ئوكيان دەۋرى باشلىنىشى بىلەن «يېپەك يولى»
نىڭ خارابلىشىشى شەرقنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى مۇھىم رولىنى ئىككى-
لەمچى ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى.

XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، پەقەت قۇرۇق نامىلا قالغان
باغدات خەلىپىلىكى شەرقتىن ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن موڭغۇللارنىڭ
شاۋقۇن - سۇرەنلىرى بىلەن غەربتىن يوپۇرۇلۇپ كەلگەن ئەھلى
سەلىبچىلەرنىڭ ھۇجۇملىرى ئاستىدا بەربات بولدى. شۇندىن كېيىن،
ئەرەب دۇنياسى تاكى ئوسمان تۈركلىرىنىڭ قىلىچى ئاستىغا ئۆتكىچە
بولغان ئارىلىقتا سىياسىي مالىمانچىلىق ۋە ئىچكى تەپرىقچىلىق ئىچە-
دە قالدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە «شەرقتىكى مۇسۇلمانلار دۇنياسى بۆلۈ-
نۈپ، تەنھا، كۇندىن - كۈنگە پارچىلىنىۋاتقان مەدەنىيەت رايونى
بولۇپ قالدى. پېرسىيىدە كونا مەدەنىيەتنىڭ گۈمران بولۇشى داۋامى-
دا پارسلارنىڭ ھېسسىياتىنى تامامەن پارس تىلى بىلەن ئىپادىلەيدىغان
يېڭى مەدەنىيەت بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ تارمىقى بولغان يېڭى زېمىن
ئاناتولىيە ۋە ھىندىستاننىڭ شىمالىدىمۇ راۋاجلىنىپ تۈرك ۋە ھىندى
ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مىللىي ئەدەبىيات بولۇپ قالدى»[2]. لېكىن
پارس ۋە تۈركىي مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشى

---

① گېيوتى: «شەرق - غەرب شېئىرلىرى توپلىمى» — «گېيوتى شېئىرلىرى توپلىمى»،
شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1982 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.
② خ. ئا. گىببېن: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 238 - بەت.

ئەڭ كەينىگە سۈرۈلگەندىمۇ XVI ئەسىر بىلەن چەكلىنەتتى. ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ چۈشكۈنلىشىش ۋە ئەرەبلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈشى بىپايان ئاسىيانىڭ دىن، مەدەنىيەت ۋە تىل بىرلىككە كەلگەن رايونلىرىدىكى خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تەڭپۇڭلۇقىغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمىغانىدى. ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ چۈشكۈنلىشىگە نۇرغۇن ئامىللار سەۋەب بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام روھىنىڭ سۈسلىشىش ۋە ئەخلاقنىڭ بۇزۇلۇشى خەلىپىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زەئىپلىكىنى تېزلەتكەنىدى. ھىتتى بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئەرەبلەرنىڭ تۇرمۇشتا چىرىكلىشىشى، ئۇلارنىڭ روھىي ۋە ئەخلاقىي مىزانلىرىنى بۇزۇپ تاشلىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە خەلىپىلىك مۇنقەرز قىلىنغان خەلقلەرنىڭ ئىمپېرىيىسىگە ئايلىنىپ قالدى. خەلىپە ئوردىسىدىكى سانسىزلىغان ئاغۋاتلار، ھەرەمخانىلاردىكى ئاختا قىلىنغان قۇللار، ئەيش - ئىشرەت ئۈچۈن تۇتۇلغان چۆرە - كېنىزەكلەر، قەدەمدە ئۇچراپ تۇرىدىغان غىلمان ۋە زەيپانىلەر، ئاستا - ئاستا ئەرلەرنىڭ ئەرلىك جاسارىتىنى، ئاياللارنىڭ ئاياللىق زىباسىنى يوقىتىپ، ئەرەب جەمئىيىتىنىڭ چۈشكۈن، چىرىك كەيپىياتىنى شەكىللەندۈردى. خەلىپە قەسىرلىرىدىكى سانسىز ھوجرىلار، ئاتا بىر ئانا باشقا قېرىنداشلار، ساقلانغىلى بولمايدىغان تۇرلۈك ھەسەت - رەشك ۋە سۈيىقەستلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوردىدىكى كەيپ - ساپا، ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇش، مەي - شاراب ۋە رەققاسلارنىڭ غىلجىڭلىق بىلەن ئويىنغان يېرىم يالىڭاچ ئۇسسۇللىرى ئوردىدىن شەھەر كوچىلىرىغىچە بولغان ئائىلىۋى تۇرمۇشنىڭ مەزمۇنىنى چىرىتتى...»①.

ئاببباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ زەئىپلىشىشىدىن ئۇلارنىڭ تارىخ بەتىدىن تامامەن چۈشۈپ قالغىنىغا قەدەر بولغان ئۇچ ئەسىر

---

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، I توم، 580 - 581 - بەتلەر.

(XI ئەسىردىن XIV ئەسىرگىچە) مابەينىدە، ئەرەبلەرنىڭ تەپەككۇر قۇۋۋىتى پەۋقۇلئاددە تۆۋەنلەپ كەتكەنىدى. ئۇز دەۋرىدىكى پەلسەپە، مېدىتسىنا ۋە فىقھ ئىلىملىرىدە ئېرىشىلگەن مۇۋەپپەقىيەتلەر ئەمدى لىكتە ھېچكىمنىڭ تەسەۋۋۇرىغا سىغمايدىغان بولۇپ قالدى. مۇ دەۋرىدىكىّ داڭلىق سەييياھ ئىبن بەتۇتە (1303 — 1337) ئەرەب تىلى تەتقىقاتىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىگە ئېچىنىپ مۇنداق دەپ يازدى:

مەن بىر كۈنى مەسچىتكە جۈمە نامىزىغا باردىم. ئىمامنىڭ سۆزىدە بىر مۇنچە روشەن گرامماتىكىلىق خاتالىقلار بار ئىدى. مەن بۇ ئەھۋالدىن ھاڭ ـ تاڭ قالدىم. كېيىن بۇ ھەقتە قازى بىلەن سۆزلىشىپ قالدىم. ئۇ ماڭا: «بۇ شەھەردە گرامماتىكا بىلىدىغان بىرمۇ ئادەمنى تاپقىلى بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان ئاگاھلاندۇرۇش. ئەي، ھەممىگە قادىر قۇدرەتلىك خۇدا! بەسرە — ئەرەب تىلى گرامماتىكىسىنىڭ نوپۇزلۇق ئەربابى سىبەۋەينىڭ يۇرتى. ئەرەب تىلى گرامماتىكىسى مۇشۇ يەردە دۇنياغا كەلگەن ۋە مۇكەممەللەشكەن. ئىلگىرى بۇ يەردە كىشىلەر گرامماتىكىغا كامىللىقتا يۇقىرى پەللىگە يەتكەنىدى. ۋەھالەنكى، بۈگۈنكى كۈندە مۇشۇ بەسرەدە ۋەز ئېيتقاندا، خاتا سۆزلىمەيدىغان بىرەر ئىمامنىمۇ تاپقىلى بولماس بولۇپ كېتىپتۇ!...①

ئەرەبلەرنىڭ تەپەككۇر ۋە ئىلمىي مۇلاھىزە ئىقتىدارىنىڭ تۆۋەنلىشىگە ئەگىشىپ پەلسەپە پەنلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئاستا ـ ئاستا غايىب بولدى. ئىسلام دىنى ۋە «قۇرئان» تەپسىرلىرى ھەققىدىكى مەزھەپچىلىك ۋە ئىختىلاپلار بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ، ئېتىقاد ۋە دۇنيا قاراشتا بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. 1502 ـ يىلى سەففاۋىي خاندانلىقىّ (1499 — 1775) ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەز-

① خ. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 239 ـ، 240 ـ بەتلەر.

ھىپنىز ئىراننىڭ دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى. نەتىجىدە سۇننىي مەزھەپلەرنىڭ چەتكە قېقىلىپ، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا دىنىي مەزھەپچىلىك دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇ، ئۆز دەۋرىدىكى بارا - بارا چۈشكۈنلۈككە قاراپ يۈزلىنىۋاتقان ئىسلام شەرقىنىڭ ئىچكى ئىختىلاپلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. ئىراننىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىي گۈللىنىشىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىلى ئابدۇراھمان جامى (1414 — 1492) دىن كېيىن پارس ئەدەبىيات - سەنئىتى ۋە ئىرانلىقلارنىڭ تەپەككۇرى ئومۇميۈزلۈك پەسكويغا قاراپ يۈزلەندى. «شېئىر مەملىكىتى»، «شائىرلار ئېلى» دەپ تەرىپلەنگەن ئىراندا بەدىئىي ئەدەبىيات ۋە پەلسەپىۋى ئىزدىنىشلەر بىر ئىزدا توختاپ قالدى. بۇ ھال ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۈشكۈنلۈكىنىمۇ تېزلەتتى. ھالبۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۈشكۈنلۈكى ئىراندىن كېيىنرەك باشلانىدى. چۈنكى ئىراندا ئەدەبىيات - سەنئەت تامامەن چۈشكۈنلەشكەن XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سەمەرقەنت ۋە ھىراتنى مەركەز قىلغان تېمۇرىيلەر سۇلالىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. ئەمىر تېمۇر (ئاقساق تېمۇر 1333 — 1405) ئۆز دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۆلۈنمە ۋەزىيىتىنى بىر مەھەل بىرلىككە كەلتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا نىسبىي تىنچلىق بارلىققا كېلىپ، مەدەنىيەتنىڭ بىر مەزگىل گۈللىنىشىگە شارائىت ھازىرلاندى. ئەمىر تېمۇر ئۆزۈن ئۆتمەي زور قوشۇن تارتىپ خۇراسان، ئىران قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى ھەتتا ئاناتولىيىگىچە بېسىپ بېرىپ، ئوسمان تۈركلىرى بىلەن تىركەشتى. شۇڭا تېمۇرىيلەر سۇلالىسىنى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىرلىككە كەلگەن، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن چوڭ خاندانلىق دېيىشكە بولاتتى. ئۆزبېكىستان ئالىمى بۆرىباي ئەھمەدوف ئەمىر تېمۇر ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئەمىر تېمۇر ھەم ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ۋە قوتەيبە ئىبن مۇسلىم، دارا ۋە مەھمۇد

غەزنەۋى، چىڭگىزخان ۋە باتۇ، ئۇۋان گروزىنىي ۋە پېتر I ، ناپولې-ئون ۋە مىخائىل فرۇنزىگە ئوخشاش ھۆكۈمران ئىدى»①. «تېمۇر-لەڭنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى يېپەك يولى ئالاقىلىرىدە شەرق مەدەنىيە-تىنىڭ ياۋروپالىقلارغا تونۇشتۇرۇلۇشىدىكى ئەڭ كېيىنكى بىرۋاستە بولغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىم.» دەيدۇ ئابدۇشۇكۇر مۇھەم-مەتئىمىن②.

دەرۋەقە، تېمۇربىلەر سۇلالىسى دەۋرى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا-كى بىر مۇرەككەپ دەۋر بولدى. 1405 ـ يىلى ئەمىر تېمۇر جۇڭگوغا قىلغان يۈرۈشىدە قازا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى بالا ـ چاقىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەخت تالىشىش ئۇرۇشلىرى داۋاملىدا ناھا-يىتى تېزلا پارچىلاندى. لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇ قىسقا-غىنا دەۋر مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئەڭ ئاخىرقى مەدەنىيەت گۈلله-نىش دەۋرى بولدى. ئەلىشىر نەۋائى، ئۇلۇغبېك، ئەلى قوشچى قاتارلىق مۇتەپەككۇرلار ئەدەبىيات، تەبىئەت ئىلمى، ئىلمىي نوجۇم قاتارلىق پەنلەرنىڭ مەشئىلىنى ئېگىز كۆتۈردى. بۇ شۇنداق بىر دەۋر بولغانىدى: «بىر تەرەپتە، تەبىئەت ئىلمى، ھۈنەر ـ سەنئەت ئالىملە-رى ئۆز لاگېرىنى، ئۆز داھىيلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن؛ يەنە بىر تەرەپتە، ئىلاھىيەتچىلىك، روھانىيەتچىل سوپىزم ھامىيلىرى ئۆز لاگېرىنى، ئۆز ۋەكىللىرىنى شەكىللەندۈرگەن؛ بىر تەرەپتە، دەھ-شەتلىك ئىزا ۋە ئۇرۇشلار، خانۋەيرانلىق؛ يەنە بىر تەرەپتىن، قۇرۇلۇش، بىناكارلىق ۋە مەدەنىيەت گۈللىنىشى. ئالاھىدە تېپىك لىككە ئىگە بولغان بۇ تارىخىي مۇھىت پۈتكۈل ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىدىئولوگىيىسى تارىخىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتمەي قالمە-دى»③. ۋەھالەنكى، بۇ دەۋر ئۇزاققا بارمىدى. ئەمىر تېمۇر ۋاپات-تىن بىر ئەسىر كېيىن، يەنى 1501 ـ يىلى كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر

---

① بۆرىباي ئەھمىدوف نەشرگە تەييارلىغان: «ئەمىر تېمۇر ئۆگۈتلىرى»، تاشكەنت، «ئەدەبىيات» نەشرىياتى، 1992 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 6 ـ بەت.

② ③ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 240 ـ بەت.

ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر چوققا — شائىر ئەلىشىر نەۋائى ۋاپات بولدى. شۇندىن كېيىن، «سۆز ئەھلى خامىنىنىڭ باشتەرگۈ-چىسى، سۆز گۆھەرلىرى خەزىنىسىنىڭ ئىشەنچىلىك ئامانەت ساقلا-غۇچىسى، شېئىرىيەت گۈلىستانىنىڭ خۇشناۋا بۈلبۈلى بولغان ئەلى-شىر نەۋائى»[1] چىلىك مۇتەپەككۇر تارىخىمىزدا قايتا كۆرۈلمىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى باش - ئاخىرى يوق ئىچكى مالىمانچىلىق قاينىمىغا كىرىپ قالدى. مەھمۇد قەشقەرى ئېيتقان: «تۈركلەر بۇر-جىدا جەۋلان قىلغان قۇياش» ئۆز بۇرجىدىن كەتتى. 1857 - يىلى ئېنگلىزلار بابۇرىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاهى سىراجىد-دىن باهادىر شاه II نى تەختتىن چەتلەشتۈرۈپ، تۈركىي خەلقلەر قولى-دىن ھىندىستاننى تولۇق تارتىۋالدى[2]. ئەمەلىيەتتە، ئېنگلىزلارنىڭ ھىندىستانغا بولغان ئەمەلىي كونتروللۇقى XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا باشلانغانىدى. تارىم ۋادىسىدا سەئىدىيە سۇلتانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، بەدەخشان، بۇخارا، قەشقەر ۋە يەركەن ئارىلىقىدا ئاتالمىش «ئاق ئۈستىخان» ئەۋلادلىرىدىن بولغان خوجا - ئىشانلار تىنىمسىز قۇتراپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى تۈگىمەس نىزا ۋە تەپرىقچىلىق دەرۋرىگە باشلاپ كىردى. موللا مۇسا سايرامىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «ئارامىلىق خۇددى ئەنقا قۇشىنىڭ تۇخۇمىدەك غايىب بولدى، تىنچلىق خۇددى سۇمۇرغ قۇشىدەك كۆھىقاپنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۈتتى»[3]. نەۋائىدىن كېيىنكى 500 يىل ماباينىدە، ئىچكى ئاسىيادىكى بۇ سىر-لىق بالىياتقۇدا هاياتىي كۈچى تولۇپ تاشقان بېكى مەدەنىيەتنىڭ تۆرەل-مىلىرى بىخلىيالمىدى. بۇ يەردە شەرق تېرىمچىلىرىدەك كىشىلىك مۇناسىۋەت ھەققىدىكى چىگىش ئېتىكىلىق مەسىلىلەر ۋە ئائىلە،

---

① ئەلىشىر نەۋائى: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980 - يىل، 1 - توپلام، 147 - بەت.

② م. تورىددىنوف: «بابۇرىيلار سۇلالىسى»، تاشكەنت، «پەن» نەشرىياتى، 1994 - يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 47 - بەت.

③ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 329 - بەتتىكى كەلتۈ-رۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

نەسەپ ئەھكاملىرى مۇھاكىمە قىلىنمىدى؛ ھىندىستانلىقلاردەك مېتا-
فىزىكىغا باي، پانىي ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىگە مەھلىيا بولمىدىغان ئوي -
خىياللار بولۇنمىدى؛ غەربلىكلەردەك شەخسنىڭ قەدىر - قىممىتىنى،
ئەقلىي يۈكسەكلىكىنى، كەسكىن ئەمەلىيەتچانلىقنى ئۆز ئۈرۈنۇشلىرى-
نىڭ مىزانى قىلمىدىغان پەلسەپە تېخىمۇ مەيدانغا كەلمىدى. بۇ يەردە
پەقەت قۇم بارخانلىرىنىڭ سۈررەڭ، زېرىكەرلىك جىمجىتلىقىغا ئوخ-
شاش چىدىغۇسىز سۈكۈنات؛ پىنھان، ئاندا - ساندا كۆرۈلۈپ قالىدى-
غان غۇۋا ھاياجان؛ قۇرغاق، چاڭقاق ئىستەك، ئاخىرقى نۇقتىغا
يېتىشنى خالىمايدىغان سەۋرىسىزلىك ھۆكۈم سۈردى. تېخىمۇ توغرا-
سى، يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار مەۋج ئۇرۇپ
تۇرغان ئاتلانتىك ئوكيانىدا، تەۋەككۈلانە قەدەملىرى بىلەن شامال يۆنە-
لىشىگە قاراپ ئۇزۇپ كېتىۋاتقان كېمىلىرىنىڭ ئاپئاق يەلكەنلىرىگە
يېڭى دۇنيانىڭ تارىخىنى يېزىشقا باشلىغان چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە
تارىم ۋادىسى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ «ۋاكۇئۇم بەلبېغى» غا، كونا
قۇرۇقلۇقتىكى «تەنھا ئارال» غا، يېقىنقى زامان تارىخىدىكى «ئۇنتۇل-
غان زونا» غا ئايلىنىپ قالدى. . .①

رۇس سەييياھلىرىدىن كوروپاتكىن يازغان «قەشقەرىيە» ، چوقان
ۋەلىخانوف (قازاق) يازغاق «قەشقەرىيە خاتىرىلىرى» قاتارلىق ئە-
سەرلەرنى ئوقۇساق، زۇلمەت پەردىسى ئىچىدە جاھالەت ئۇيقۇسىنى
قانغىچە ئۇخلاۋاتقان تارىملىقلارنىڭ ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ ئېچىنىشلىق
كۈنلەرنى — ماڭقۇرتلۇق كومېدىيىسىنى ئويناۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز؛
ئابدۇللا قادىرىنىڭ «ئۆتكەن كۈنلەر» رومانىنى ئوقۇساق قوقان خان-
لىقىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى خۇدايارخانىنىڭ ئوردىدىكى 400 خوتۇنغا
بېرىلىپ، مىسلىسىز دەرىجىدە چېرىكلەشكەن قەسىر ھاياتىدا دۆلەت
ئىچىدە كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتقان تەپرىقچىلىقنى كونترول قە-

① ئەسەت سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۇملەنگە روھ» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنا-
لى، 1997 - يىللىق 5 - سان.

لىشقا قۇربى يەتمەيۋاتقانلىقىنى كۆرمىمز. . . ئوتتۇرا ئاسىياغا نېمە بولدى؟ ئۇلارنىڭ خەلقىگچۇ؟

ساناللىق ئۆتمۈش چۈشكە ئايلانغانىدى. بۇخارا، سەمەرقەنت ۋە قەشقەر ئېغىر ئۇيقۇدا ئىدى. ئۇلۇغبېكنىڭ رەسەتخانىسى، نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئاياغ ئىزلىرى قالغان يېزا ـ قىشلاقلارنى بىر قەۋەت قويۇق چاڭ ـ توزان باسقانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىرلىق سۈكۈتىنى بۇخارا مەسچىتىنىڭ مۇنارىسى بىلەن قەشقەر ھېيتگاھىنىڭ پەشتىقىدىن كۆندە بەش قېتىم ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان ئەزان ئاۋازىدىن باشقا ھېچقانداق سادا بۇزالمايدىغان بولدى. ئەمىر تېمۇرنىڭ ۋاپات بولۇش ئالدىدا قالدۇرغان: «مىللەتنىڭ دەردلىرىگە دەرمان بولماق ۋەزىپىڭىزدۇر. ئادالەت ۋە ھۆرلۈك دەستۇرىڭىز بولسۇن. مەن كەبىي ئۇزۇن سەلتەنەت سۈرۈشنى ئىستىسىڭىز قىلىچىڭىزنى يېنىڭىزدا چىڭ ساقلاڭ! . . .»[1] دېگەن ۋەسىيەتلىرى سەمەرقەنتنىڭ مۇڭ بېسىپ تۇرغان ساراي تاملىرىدىلا قېپقالدى. نەمەنگاندىن «ئىشق» شارابىنى ئىچىپ مەست بولغان شاھ مەشرەپ قەشقەردىكى رىيازەتلىك كۈنلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، قۇندۇزغا بارغىنىدا جاھالەتچى ئۆلىمالارنىڭ پەتۋاسىدىن ھازىرلانغان دار سىرتمىقىغا ئېسىلدى ۋە ئەڭ ئاخىرقى نەپەسىدە تۆۋەندىكى شېئىرىنى ئوقۇدى:

مەنسۇرى ھەللاجىدەك ئىچىپ شارابى ئەنتەھۇر،
چەرخ ئۇرۇپ يىغلاپ تۇرارمەن ئۇشبۇ دەم دار ئالدىدا.
چۈن مۇبارەك بولسۇن، ئەي مەشرەپ، قىزىل قانىڭ سېنىڭ،
خوپ ئىش بولدى ساڭا بۇ جان بەرگىنىڭ ئافەت ئەمەس[2].

دەرۋىشلەرنىڭ جەندە ـ كۆلاسىنى كىيىپ، مۇزىسىگە خۇرجۇن ئارتىپ، تارىم گىرۋەكلىرىدە توپا كېچىپ كېتىپ بارغان زەلىلى

---

① «ئەمىر تېمۇر ئۆگۈتلىرى»، 61 ـ بەت، تاشكەنت، 1992 ـ يىل، ئۇزبېكچە نەشرى.

② «مەشرەپ شېئىرىيىتىدىن»، تاشكەنت، سابىق ئۇزبېكىستان كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى نەشرىياتى، 1979 ـ يىل، ئۇزبېكچە نەشرى.

ياشاڭغىرىغان كۆزلىرىنى يىراقلارغا تىكىپ، مەنسۇر ھەللاجىنىڭ «ئەنەلھەق» سۆزىنى قانچە قېتىملار تەكرارلىدى: «كەل ئەي مەنسۇر بولۇپ ساقى سىرىمنى ئاشكارا ئەيلەي»①.

گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان بۇ مۇدھىش دەۋر ئۇزاق داۋاملاشتى. ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار جاھالەت بۆشۈكىدە يەتكۈچە ئۇخلىدى. بۇخارا، قوقان خانلىقىنىڭ غەم - ئەندىشە ئىچىدە قۇرغان ئىستىھكاملىرى چارروسىيە قوشۇنلىرىنىڭ توپ - زەمبىرەكلىرىگە بەرداشلىق بېرەلمىدى. خۇددى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلغان گاۋىن ھامبلىي ئېيتقاندەك: «XVI ئەسىردىن باشلاپ توپ - زەمبىرەك ۋە مىلىتىق دورىسىنىڭ ھىدى ئوتتۇرا ئاسىيادا پۇراشقا باشلىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ قوشنا ئەللەر نەزىرىدىكى ھەربىي ئۇستۇنلۇكى يوق بولدى. ھەتتا ئۇلار ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم بولدى. توپ - زەمبىرەكلەرنىڭ ساداسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنيا تارىخىدىكى مۇھىم رولىغا خاتىمە بەردى»②.

ئاشۇ ئۇزاق دەۋردە، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇخلاۋاتقان «بۇخارا ئۇيقۇسى» نى ئىران ئېگىزلىكىمۇ ئوخشاشلا ئۇخلاۋاتاتتى. تارىمدا مۇدھىش قىسمەتلەرنىڭ چاڭگىلىدا ئىگىزاۋاتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر ئوغلانلىرى بولغان ئابدۇقادىر دامۇللام، مەمتىلى ئەپەندى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرلار جاھالەت ئۇيقۇسىدا ياتقان بۇ مىللەتنى ئويغىنىشقا دەۋەت قىلماقتىدى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر:

چۆل - جەزىرە، دەشتۇ - سەھرا ئىچرە قالدىم نائىلاج،
ئاھ، قاچان بىر يول تېپىپ قوشۇلاي قاتارىمەن.

دەپ ئىدا قىلىپ، ئۆز خەلقىنىڭ تەقدىرىدىن قايغۇرسا، غەربتىكى ئىران ئېگىزلىكىدە شائىر ئەشرەفىددىن (1871 — 1934): «ئىران

---

① «زەلىلى دۇئانى»، 42 - غەزەل، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.

② گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 1994 - يىل، سودا نەشرىياتى، 23 - بەت.

ئاغرىق، ئۇنىڭغا دەۋا بولغىدەك دورا يوق»[1] دەپ خىتاب قىلماقتىدى. ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەھەر ـ قىشلاقلىرىنى قاپلىغان غەپلەت ئۇيقۇسى تاكى يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگىچە داۋاملاشتى.

خاتىمە

«ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ خۇشاللىقى بىزنىڭ خۇشاللىقىمىز، ئازابىمۇ بىزنىڭ ئازابىمىزدۇر. ئەگەر ئەجداد بىلەن ئەۋلاد ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت ئورناق ھېسسىيات بولمايدىكەن، تارىخ بىر دۆۋە قەغەز پارچىسىغا ئايلىنىپ قالىدۇ»[2].

— ماكس مۇللېر

تۇران بىلەن ئىرانىنىڭ مەدەنىيەت دىئالوگى تېخى ئاخىرلاشمىدى. ئىسلام قىسسىلىرىدىكى نوھنىڭ ئوغلى يافەس، يافەسنىڭ ئوغلى تۇرك؛ ئىران رىۋايەتلىرىدىكى فېرىدوننىڭ ئۈچ ئوغلى سېلىم، تۇر ۋە ھىلاج دەۋرىدىن باشلانغان بۇ دىئالوگ ئۇزاق ئۆتمۈشنى بېسىپ ئۆتۈپ، زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلدى. تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىكى غايىۋى قەھرىمانى ئالىپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) قەدىمكى ئىرانلىقلارغا قانچىلىك زور تەسىر قىلغان بولسا، ئىران رىۋايەتلىرىدىكى جەمشىد، رۇستەملەر ئوبرازىمۇ تۈركىي خەلقلەرگە شۇنچىلىك چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانىدى. ئىسلامىيەتتىن كېيىن، بۇ خىل مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى ئورتاق دىنىي ئېتىقاد ئاساسىدا تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى. پارسلار ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئىسلام دىنى ئېلىپ كەلگەن ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭمۇ شەرققە تارقاتقۇچىسى بولدى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئىران ۋە ئىرانىنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا تارقىلىشىغا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناندى. ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئۇزۇن تۇنلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا

---

① خې نەييىڭ تۇزگەن: «ئىران شېئىرلىرىدىن تاللانمىلار»، 388 ـ بەت.
② ماكس مۇللېر: «سېلىشتۇرما ئېپانىشۇناسلىق»، 7 ـ بەت.

خەلقلىرىنىڭ روھىي دۇنياسىغا «قۇرئان»، ھەدىس - ھەپتىيەكلەر- دىن باشقا يەنە «مىڭ بىر كېچە» رىۋايەتلىرى، فىردەۋسىنىڭ «شاھنا- مە» سى، نىزامىنىڭ «خەمسە» لىرى، جالالىددىن رۇمىنىڭ «مەسنە- ۋى» لىرى، شەيخ سەئدىنىڭ «گۈلىستان» ى، ھافىز شىرازىنىڭ شې- ئىرلىرى، ئابدۇراھمان جامىنىڭ قەلب دەپتىرىمۇ ھەمراھ بولدى؛ فارابى، ئىبن سىنا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يەسسەۋى ۋە نەۋائىلارنىڭ ئىجادىيەتلىرىمۇ ئىرانلىقلارنىڭ بەدئىي تەپەككۇرىغا چوڭقۇر تەسىرلەرنى قالدۇردى. پارس ۋە تۈركىي تىللىرى تارىم چوڭقۇرلۇقلىرىدىن ئىران ئېگىزلىكىگىچە بولغان ئۇزاق تېررىتورە- يىدە ئورتاق قوللىنىلدى. نەتىجىدە بۇ ئىككى تىل ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتۈشۈش ناھايىتى كۈچەيدى. بولۇپمۇ ئىسلاملىشىش نەتىجىسىدە ئە- رەب، پارس تىللىرى تۈركىي تىللىرىغا شىددەت بىلەن تەسىر قىلدى. بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ 1944 - يىلى شىنجاڭدا نەشر قىلىنغان بىر ئۇيغۇرچە گېزىتنى ستاتىستىكا قىلىشىغا قارىغاندا، شۇ گېزىتتىكى سۆزلەر ئىچىدە ئەرەب - پارس تىللىرىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەر 40% دىن ئارتۇق سالماقنى ئىگىلىگەن①. ئېھتىمال، تۈركىي تىللىرىنىڭ پارس تىلىغا بولغان تەسىرىمۇ خېلى كۈچلۈك بولۇشى مۇمكىن.

تارىخ گويا دېگىز دولقۇنىدەك گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسىيىپ يىراق ئۆتمۇشنى بۇگۈنگە ئۇلىدى. بەسرە، ئىسپاھانلاردىن سەمەرقەنت، قەشقەرلەرگە سوزۇلغان چۆل - جەزىرە ۋە توپلىق يوللاردا «سوپى ئاللا يار» نى ئېيتىپ، ئىشق سەۋداسىغا چۆمگەن قانچىلىغان جاھان- كەزدى دەرۋىشلەرنىڭ ئاياغ ئىزلىرى كۆمۈلدى؛ مەدداھ - ۋائىزلار- نىڭ شالىلىرىنى چاچرىتىپ، جەمشىد - رۇستەملەر ھەققىدە تەكرار - تەكرار ئېيتقان جەڭنامىلىرى چۆچەككە ئايلاندى؛ ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەجدادلىرى بىر چاغلاردا ئېتىقاد

① يې شاۋجۇن: «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەرەب - پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر توغرىسىدا» — «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980 - يىل، 2 - سان.

قىلغان زەردۇشتلۇق، شامانلىق ۋە مانى دىنلىرى ئىسلامىيەت ئەقىدە-سى يېتىپ كەلگەن چاغدا ئىز - تىزسىز غايىپ بولدى. . . قىسقە-سى، «ئاۋېستا» دا يارىتىلغان ئاشۇ ئۇزاق ئۆتمۈشتىن نەۋائى دەۋرىگە-چە بولغان ئۇزاق جەريان شەرق تارىخىدىكى ئاجايىپ ئۇلۇغۋار ئىپرا بولغانىدى. ئىنسانىيەتنىڭ كۆپلىگەن مەدەنىيەتلىرى، قانۇن - ئەھ-كاملىرى، سىستېمىلىق دىنلىرى، ئىنسان بىلەن تەڭرى ئوتتۇرىسى-دىكى دىئالوگلىرى، تەپەككۇر ۋە شېئىرىي تۇيغۇدىكى ئالەمشۇمۇل مۇۋەپپەقىيەتلىرى بۇ يەردە يارىتىلغانىدى. . . لېكىن يېقىنقى زامان ياۋروپاسىنىڭ ئويغىنىشى، يەلكەنلىك كېمىلەرنىڭ ماچتىلىرى بىلەن پار ماشىنىلىرىنىڭ سادالىرى شەرقنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئور-نىنى ئىككىلەمچى ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدى.

گېگىلنىڭ «مۇتلەق ئۇقۇم» ۋە «ئەقلىيلىك» نى ئۆلچەم قىلغان سوغۇققان پەلسەپىسى غەرب مەركەزچىلىك تەلىماتىغا ئاساس ياراتتى. گېگىل ئۆزىنىڭ «روھىي تەرەققىيات» پرىنسىپىغا ئاساسەن ئىنسان-يەت تەرەققىياتىنىڭ جەريانىنى شەرھىلىدى. ئۇ: «دۇنيا تارىخى ئەمەلىيەتتە ئەقلىيلىك ھالقىلىرىنىڭ روھ ئەركىنلىكى ئۇقۇمى ئىچە-دىن ئاجرىلىپ چىقىشىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، شۇنداقلا روھنىڭ ئۆزلۈك ئېڭى ۋە ئەركىنلىكىنىڭ مۇقەررەر تەرەققىياتى[1]» دەپ كۆر-سەتتى. ئۇ، دۇنيا تارىخىنىڭ تەرەققىيات تەرتىپى: شەرق دۇنياسى ← گرېك دۇنياسى ← رىم دۇنياسى ← گېرمان دۇنياسىدىن ئىبارەت تۆت ھالقىدىن تەركىب تاپقان، بۇ تۆت دۇنيا «روھ» تەرەققىياتىنىڭ ئوخشاشمىغان باسقۇچلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ شەرق دۇنياسى ئىن-سانىيەت تارىخىنىڭ بالىلىق دەۋرىگە، گرېك دۇنياسى ئىنسانىيەتنىڭ شېئىرىي تۇيغۇغا باي ياشلىق دەۋرىگە، رىم دۇنياسى ئىلاھىي پەلسەپە ھۆكۈم سۈرگەن ئىنسانىيەتنىڭ قىرانلىق دەۋرىگە، گېرمان دۇنياسى

---

① گېگىل: «قانۇن، پەلسەپە پرىنسىپلىرى»، 352 - بەت، سودا نەشرىياتى، 1982 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.

ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باسقۇچى، يەنى «روھ» نىڭ پىشقان دەۋرىنگە ۋەكىللىك قىلىدۇ دەپ كۆرسەتتى①. شۇندىن كېيىن، ياۋروپانىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ غەرب مەركەزچىلىك نەزەريىسى دۇنيا مەدەنىيىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلدى. غەرب ئىنسانىيەت تەپەككۇرىنىڭ پاراۋۇزىغا ئايلاندى. پۈتكۈل شەرقتىكى نۇرغۇن خەلقلەر يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە، ئۇزاق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ، غەربتىن ئۆگىنىشنى ئۆزلىرىنى قۇتقۇزۇشنىڭ نەزەريىە قورالى قىلدى. بۇنداق ھالەت ئۇزاق داۋاملاشقاندىن كېيىن، شەرقلىقلەر ئۆز ۋۇجۇدىدىكى مىللىي ۋە ئىرسىي ئېنېرگىيىنىڭ كۈندىن - كۈنگە خوراپ كېتىۋاتقانلىقىنى، روھىي دۇنياسىنىڭ قۇرۇقدىللىنىپ بېرىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىشتى. چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىغا شانلىق ئۆتمۈشىنىڭ غۇۋا مەنزىرىسى ئايان بولغانىدى.

شۇنداق، ئەمدى شەرقنىمۇ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات يولىنى تېپىش زۆرۈر بولۇپ قالغانىدى! . . .

---

① گېگېل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 268 - ، 323 - ، 387 - بەتلەر، ئۇچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1956 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.

مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دىئالېكتىكىسى

— ئۇيغۇر مەدەنىيەت پسىخىكىسى ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات

1

يېڭى ئىرانىڭ بوسۇغىسىدا تۇرۇۋاتىمىز. كەينىمىزدە ئۇزاق تارىخنىڭ سىرلىق مۇساپىسى، ئالدىمىزدا يېڭى ئەسىرنىڭ سىناقلىرى بىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئەمدى ئەلمىساقتىن بۇيان كۆنۈككەن تۇر-مۇش ئۇسۇلىمىز، تەپەككۇر ئەندىزىمىز ۋە روھىيەت قۇرۇلمىمىز بىر مەيدان كەسكىن رىقابەتكە دۇچ كېلىدىغاندەك تۇرىدۇ. مۇشۇ بىر ئەسىردىن بۇيان، بولۇپمۇ 30 - يىللاردىكى بوران - چاپقۇنلۇق مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتىدىن بۇيان، سوۋېتچە مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە يېقىنقى يىللاردىكى تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن ئېقىپ كىرگەن غەربچە ئەندىزە ئارقىلىق ئۆزىمىزنى سەگىتىپ كەلگەن روھىيەت تۇ-زۇلمىمىز يېڭى ئىرانىڭ كەسكىن سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرە-لەمدۇ - يوق؟ ئېغىر يوقىتىشلار بەدىلىگە ئېرىشكەن ھازىرقى زامان ئېڭىمىز كۆنساناپ ئۆزگىرىش ياساۋاتقان ئىنسانىيەتنىڭ يېڭىچە تە-پەككۇر ئەندىزىسىگە ماسلىشالامدۇ - يوق؟ ئىزدىنىش ۋە رىقابەتكە تولغان ئەسىرنى قانداق روھىي تەييارلىقىمىز بىلەن كۈتۈۋالىمىز!؟...

دەرۋەقە، بىزلا ئەمەس، بەلكى باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئە-سىر ھالقىش ھارپىسىدا بۇنداق سوئاللارنى ئۆز - ئۆزىدىن تالاي قېتىم

سورىغانلىقى تەبىئىي. قايتا تەپەككۇر ياكى قايتا ئويلىنىش بىز ئۈچۈن تېخى بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتىدىكى ئومۇمىي تەپەككۇر خاھىشىغا ئايلانغىنى يوق. بىز نۇرغۇن يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، تالاي يوقىتىشلار ئىچىدە ئۆزىمىز ھەققىدىكى قايتا ئويلىنىشنىڭ قانچىلىك زۆرۈرلۈكىنى روھىيەت قۇرۇلمىمىزنى ئوپېراتسىيە قىلىپ كۆرۈشنىڭ قانچىلىك مۇھىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق. چۈنكى بىزدە ئۇزاق ئاسىيادىكى شەرق تېرىمچىلىرى بىلەن ئويغاق ياۋروپادىكى غەرب تەۋەككۇلچىلىرىنىڭ تەپەككۇر ئەندىزىسىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان، مەركىزىي ئاسىياغا خاس چاڭقاق ۋە قۇرغاق پسىخىكا شەكىللەنگەنىدى. يەنە كېلىپ، ھەم شەرقچە سۈكۇناتچىمۇ، ھەم غەربچە تەكىنىككىمۇ ماس كەلمەيدىغان بۇنداق مۇرەككەپ روھىي ئەندىزىنى شەرھىيلەش ئاسان ئەمەس ئىدى.

پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كېيىنكى 500 يىللىق ھەل قىلغۇچ تارىخىي جەريان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ پار ماشىنىسىنىڭ گۈدىكىدىن ئىلھام ئېلىپ، ئۆز - ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرىدىغان، ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇيانقى روھىي چاڭقاقلىقىنى يېڭى دەۋرنىڭ تەپەككۇر ئىنقىلابى ئارقىلىق سۇغۇرىدىغان بىر جەريان بولدى. «ۋەھالەنكى، بىۋاستە ياكى ۋاسىتىلىق ھالدا ياۋروپا بىلەن ئۇچرىشىشنى ئۆزۈپ قويغان ئوتتۇرا ئاسىيا بۇ يېڭىلىقلاردىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ھالدا بۇرۇنقى ھالىتىدە تۇرۇۋېرىپ، يېقىنقى زامان مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىن تولىمۇ يىراقلاپ كەتتى»①. جۇغراپىيىلىك يېتىملىك ۋە ئىچكى ئاسىيانىڭ يېقىنقى زامان روھىي مەھكۇملۇقى بۇ يەرگە يېڭى دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ شاۋقۇنلىرىنى ئېلىپ كېلەلمىدى. تاكى XX ئەسىرنىڭ پەردىسى كۆتۈرۈلگەنگە قەدەر، قاتمۇ - قات تاغلار بىلەن پايانسىز قۇملۇقلارنىڭ

① خانبدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 189 - بەت.

قورشاۋى ئىچىدە تۇرغان بۇ رايوننىڭ مەنسۇى تۇرغۇنلۇقىنى بۇزۇپ تاشلىغىدەك سىرتقى تەسىر ۋە غىدىقلىغۇچى كۈچ مەيدانغا كېلەلمەيدى. ئۇلار ئاسىيانىڭ كېندىكىدە تۇرۇپ، قېرىپ تىنىپ كەتكەن بۇ قۇرۇقلۇقنىڭ يا بېشىنى، يا ئايىغىنى كۆرەلمەيدى. ئىچكى ئۆلكىلەر- دە يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ ئۈچۈرلىرى بۇ يەرگە كەمدىنكەم تەسىر قىلدى. ھىندىستاندىكى دەۋر بۆلگۈچ مىللىي ئويغىنىش ھەر- كەتلىرىنىڭ سادالىرى ھىمالايا تاغلىرىنىڭ شىمالىغا ئاڭلانمىدى، بەلكى ھىندى ۋە گانگ دەريالىرىنىڭ شاۋقۇنىغا قوشۇلۇپ يىراق دېڭىز تەرەپكە ئۇزاپ كەتتى. ئۇلار شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ زىلزىلىسىنى، «4 ـ ماي» ھەرىكىتىنىڭ چۇقان ـ سادالىرىنى سىياسىي سەھىرگەر- لەرنىڭ سىرلىق ئەپسۇنلىرىدىن پۈتكەن قورغان ـ سېپىللار ئىچىدە تۇرۇپ يىراقتىن ئاڭلىدى، خالاس. 1930 ـ يىللاردا كۆتۈرۈلگەن مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتى گەرچە ئۇلارنى بىر مەزگىللىك سەگەـ دەش پۇرسىتىگە ئىگە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نەتىجىسى پاجىئە بىلەن تۈگەللەندى. شۇنىڭدىن كېيىنكى سابىق سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسى ئارقىلىق ئۆزلەشكەن ماۋارىپ ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسى شۇنداقلا ستالىنچە سىياسىي فورما مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى يىللارغـ چە چوقۇنغان ئىجتىمائىي غايىسىنى ھاسىل قىلدى. 1980 ـ يىللار- دىن باشلاپ، ئىسلاھات دولقۇنلىرى ئىچىدە تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرى- دىن چايقىلىپ كىرگەن غەرب مەدەنىيىتى مىللىتىمىزنىڭ سولغۇن روھىيىتىدە يەنە بىر قېتىم چوڭ داۋالغۇش پەيدا قىلدى. قىسقىسى، نەچچە ئەسىردىن بۇيان، يىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى نەتىجىسىدە سىرتقى مەدەنىيەتلەر بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالغان مەركىزىي ئاسىيا ئۆزىدە تۇراقلىشىپ قالغان روھىيەت ئەندىزىسىنى ئۆزۈل ـ كېسىل يېڭىلىغۇدەك ئىمكانىيەتكە زادىلا ئىگە بولالمىدى. كۈنساناپ ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىۋاتقان دۇنيا ۋەزىيىتى ئۇلارنى ئار- تۇقى بىلەن بەدەل تۆلەشكە قىستاۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە، ئۇلار ئاخىر

ئۆز ۋۇجۇدىدىكى روھىي ئېنېرگىيىنىڭ يېتىشسىزلىكىنى، ھەقىقىي مەنىدىكى ھازىرقى زامان مىللىتىگە ئۆتۈش ئۇچۇن، بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتى بىلەن ئۆزۈل - كېسىل تەپەككۇر ئىنقىلابىغا تەييارلىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىشتى. يەر شارىنىڭ بىر ئۇچۇر توربىدىن شەكىللەنگەن كىچىككىنە كەنتكە ئايلىنىشى مەركىزىي ئاسىيانىڭ كەلگۈسى تەقدىرىگە كۈچلۈك ئاگاھلاندۇرۇش بەردى. شۇنداق، دۇنيا مەدەنىيىتىگە قاتنىشىش ناھايىتى زۆرۈر بولۇپ قالدى. ئاتاقلىق تۈركولوگ بارتولد ئۆز دەۋرىدىلا ناھايىتى ئېنىق ئېيتقانىدى: «ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى باشقا نۇرغۇن مىللەتلەر-گە ئوخشاشلا ناھايىتى زور دەرىجىدە دۇنيا مەدەنىيىتىگە قانچىلىك قاتنىشىشى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ»①.

2

«ئوتتۇرا ئاسىيا»، «مەركىزىي ئاسىيا»، «ئىچكى ئاسىيا» دېگەن بۇ جۇغراپىيىلىك ناملار پەقەت يېقىنقى بىر - ئىككى يۈز يىلدىن بۇيان ئىلىم ساھەسىدە كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جۇغراپىيىلىك نامىلارنىڭ كونكرېت كۆرسىتىدىغان دائىرىسى ئۈستىدىكى تالاش - تارتىشلار تا ھازىرغىچە ئىلىم ساھەسىدە بىرلىككە كەلمىدى. ئومۇمەن ئوتتۇرا ياكى مەركىزىي ئاسىيا دېگەندە، ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى، يەنى دەريالىرى ئوچۇق دېڭىزغا ئېقىپ بارالمايدىغان كەڭ رايونلارنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. مانا مۇشۇ تۆت ئەتراپىي دېڭىز - ئوكيانلاردىن يىراق، ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، ئېگىز تاغ، پايانسىز چۆل، ئىچكى دەريا ۋە ئۇنى ئەگەشكەن بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن سىرلىق

① ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە». جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1984 - يىل نەشرى، 254 - بەت.

رايوندا قەدىمكى زامانىنىڭ بۇيۇك كەشپىياتى — ئاتلىقلار مەدەنىيىتى يارىتىلغاندى. ئات تۇياقلىرى ئارقىلىق يارىتىلغان بۇ كۆچمەنلەر مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتى ئارقىلىق يىراق شەرقتە- كى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتىنى تىنىمسىز غىدىقلاپ، قوزغاپ ۋە زەرەتلەپ كەلگەنىدى. ۋەھالەنكى، ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىنكى كۇنساناپ ئۆزگىرىش ياساۋاتقان دۇنيا ۋەزىيىتى كونا قۇرۇقلۇقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بۇ چەۋەندىز مىللەتلەرنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىنى كەلمەسكە ئېلىپ كەتتى. قەدىمكى دۇنيا تارە- خىنىڭ قىزىق نۇقتىسىغا ئايلانغان بۇ زونا يېقىنقى زامانغا كەلگەندە دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تاشلاندۇق بەلبېغىغا ئايلىنىپ قالدى. دۇنيانىڭ بۇ رايونغا بولغان تونۇشى بارغانسېرى سۇسلاپ باردى. خۇددى تاجىك ئالىمى غاپۇرۇف ئېيتقاندەك: يېقىنقى زامانغا كەلگەندە «دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئافرىقىنىڭ ئەڭ ئىچكى قىسمى ياكى بېرىش تەس بولغان شىمالىي قۇتۇپقا ئوخشاش رايونلارنى بىلگىنىگە ئۇزاق بولمىغىنىدەك، ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكى قىسمىدە- كى رايونلارنى بىلگىنىگىمۇ ئانچە ئۇزۇن بولمىدى»①. چۈنكى دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي مېلودىيىسىنىڭ قۇرۇقلۇقتىن دېڭىز بويلىرىغا يۆتكىلىشى بۇ رايونىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى ھەل قىلە- غۇچ ئورنىنى يوقاتتى. تۈركولوگ ھېرمان ۋامبېرىي قاتتىق ئەپسۇس- لىنىش ئىچىدە مۇنداق قۇرلارنى يازدى: «يۇز نەچچە يىللاردىن بۇيان بىزنىڭ ئاسىيادىكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىغا بولغان چەشنچىسىز بارغانسېرى تەپسىلىي ۋە ئىشەنچلىك بولۇپ باردى. ۋەھالەنكى، ماۋا- رائۇننەھر ۋادىسى شۇنداقلا كەڭ مەنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان تونۇشىمىز بۇنىڭ ئەكسىچە ئىدى. بىز يېقىنقى زامانغا قانچە يېقىنلا- شقانسېرى، بۇ رايوننىڭ ئاتموسفېراسىنى قاپلاپ تۇرغان تۇمانلارنىڭ

---

① ب. گ. غاپۇرۇف: «مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى تەتقىقات، قا مۇ- قەددىمە» — «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى»، 1987 - يىل 1 - سان.

شۇنچە قويۇقلىشىپ باردىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. . . »①.

شەرقتە جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى، جەنۇبتا ھىندىستان، غەربتە پېرسىيە ۋە ئۇنىڭ نېرىسىدىكى غەرب ئەللىرىنىڭ قورشاۋى ئىچىدە تۇرغان ئوتتۇرا ئاسىيانى مەدەنىيەت تېپى جەھەتتىن، ھەم بىر پۈتۈن گەدىگە ھەم ئايرىم بۆلەكلەرگە بۆلۈپ تەتقىق قىلىش مۇمكىن. بۇنداق بولۇشى بىپايان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چوڭ جەھەتتىن ئورتاق مەدەنىيەت بىرلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكى، كىچىك جەھەتتىن چوڭ بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان رايونلارنىڭ ئايرىم پەرقلەرگىمۇ ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ياپونىيە ئالىمى خانىدا تورۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «جۇغراپىيىلىك مۇھىت، ئىرق ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىن قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى كەم دېگەندە تەخمىنەن ئۈچ بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن. يەنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى بىرىنچى بۆلەككە، پامىرنىڭ غەربىنى، سىر ۋە ئامۇ دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرىسىنى مەركەز قىلغان جايلارنى ئىككىنچى بۆلەككە، تەڭرىتاغ-لىرىنىڭ شىمالىي ۋە يەتتە سۇ قاتارلىق جايلارنى ئۈچىنچى بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن. بۇ بۆلەكلەر ئېگىز تاغلار ۋە كاتتا دەريالار بىلەن بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. بۇ يەرلەردە ياشاپ كەلگەن ئىرقلار-مۇ دەۋرنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن بىر - بىرىدىن پەرقلەنگەچكە، بۇ يەرلەر مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ بىر - بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. مۇشۇ جەھەتلەردىن ئېيتقاندا، بۇ يەرلەرگە پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش كېرەك. شۇڭا بۇ بۆلەكلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە تەتقىق قىلساق ئانچە مۇۋاپىق بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ئەمما يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ جايلار سىياسىي جەھەتتە قەدىمدىن تارتىپ بىر - بىرى بىلەن ناھايىتى قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. گاھىدا كۆپ قىسمى، گاھىدا ھەممىسى، مەلۇم بىر

---

① ھېرمان . ۋامبېرى: «بۇخارا ۋە ماۋارائۇننەھر تارىخى» — «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلى، تاشكەنت، 1990 - يىل، 3 - سان.

تەسىر كۈچ ئاستىدا بىرلىككە كەلگەن. بۇنداق بولمىغاندىمۇ ھەر قايسى جايلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇش تۈپەيلىدىن بىر - بىرىگە تاجاۋۇز قىلىشقان ياكى بىر - بىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكەن چاغلاردا تاغ - دەريالاردىن ئىبارەت تەبىئىي توساقلارمۇ بۇلار ئارىسىدىكى ئۇيۇق مۇناسىۋەتنى ئۈزۈۋۈتەلمىگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئەسلىدىكى خىلمۇخىل ئىرقلار ۋە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي ھالدا ئۆزئارا قوشۇلۇش پەيدا بولغان. تۈركىلەرنىڭ غەربتە پېرسىيىگە بېسىپ كىرىپ كېچىك ئاسىيانى ئىشغال قىلغان، ئاندىن ياۋروپاغا بېسىپ كىرگەن قىسمىدىن باشقىلىرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئولتۇراقلىشىپ قالغان مىللەتلەرنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ تەكشۈرمەي بولمايدۇ. شۇڭا بۇ جايلار ئوتتۇرىسىدا تۇرلۇك پەرقلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى بىر پۈتۈن گەۋدە — ئوتتۇرا ئاسىيا گەۋدىسى سۈپىتىدە تەتقىق قىلىش مۇمكىن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تولۇق ئاساسقا ئىگە. پەقەت ئۇنىڭ جۇڭگو، پېرسىيە، ھىندىستان قاتارلىق چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقىدىن ئىبارەت مۇشۇ ئورنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، ئۇنى ئاددىي ھالدا جۇغراپىيەۋى چۈشەنچە دەپ بىپەرۋالىق قىلىشقا بولمايدۇ»①.

ئومۇمەن، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا مەيلى جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن، ياكى سىياسىي جەھەتتىن بولسۇن، نىسبەتەن مۇرەككەپ رايون. بۇ جاينى ئاددىي ھالدا بىر تۈراقلىق مەدەنىيەت تىپىغا ياكى مۇقىم ئەندىزىگە يىغىنچاقلىغىلى ۋە قېلىپلاشتۇرغىلى بولمايدۇ. ناھايىتى كۆپ مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ بۇ يەردە ئۇچراشقانلىقى ۋە ئۆتۈشكەنلىكى، ئوخشىمىغان ئىرق ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلغانلىقى، چارۋىچىلىق بىلەن بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولغانلىقى، بۇ رايوننىڭ دۇنيانىڭ باشقا

① خانبدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 3 ـ، 4 ـ بەتلەر.

جايلىرىغا زادىلا ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى ھاسىل قىلغان. مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى تارىختىن بۇيان ئاسىيادىكى بىر قانچە چوڭ دۆلەتلەر ۋە ئۇلار يارانقان جاھىل خاراكتېرلىق قەدىمكى مەدەنىيەت رايونلىرىنى بىر - بىرىگە باغلىغۇچى ۋە تەڭشىگۈچى بەلباغ بولغان. بۇنداق تۆت كوچا ئېغىزىغا ئوخشايدىغان ئۆتۈشمە مۇھىت بۇ يەردە بىرلا خىل جاھىل خاراكتېرلىق مەدەنىيەتنىڭ يەرلىك شىشىگە ئورۇن بەرمىگەن. شۇنداق بولغاچقا، مەركىزىي ئاسىيالىق لارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى ھەرگىزمۇ ئۆز ئەتراپىدىكى ئاللىقاچان قېلىپلاشقان چوڭ مەدەنىيەت ئەندىزىلىرى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. ئۆز ئەتراپىدىكى ئەنئەنىۋى چوڭ مەدەنىيەتلەر، جۈملىدىن خەن - تاڭ مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى ۋە ئىران مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىنى تەڭشەپ تۇرۇش، سىرتقى ئۈچۈرلارنى يەرلىك تەركىبلەر ئارقىلىق بېيىتىش، تىنىمسىز غىدىقلىنىشنى ئۆز گۈللىنىشىنىڭ پىلتىسى قىلىش بۇ رايوننىڭ مەدەنىيەتىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ئىدى. قىسقىسى، بۇ رايوننىڭ مەدەنىيەت ئېكولوگىيىسىدىكى خاراكتېرى تۇراقسىزلىق، ئۆزگىرىش ۋە تىنىمسىز يېڭىلىنىپ تۇرۇش ئارقىلىق يېڭى مەزمۇن تاپاتتى. ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر ۋە چوڭ مىللەتلەرنىڭ كۈچىيىشى ۋە ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۆزىنىڭ سىياسىي كۈنتەرتىپىنى يەلگىلەش، تىنىمسىز سۈرىكىلىش ۋە غىدىقلىنىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت مۇۋازىنىتىنى تەڭشەپ تۇرۇش، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ دىنالېكتىكىسى ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك مەدەنىيىتى ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ ئومۇمىي خاھىشىنى ئۆزى بەلگىلەپ باققان ئەمەس، بەلكى سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ تۈسۈڭالغىلى بولمايدىغان ئېقىمى يا ئۇنىڭ كەيپىياتىنى ئۆزگەرتىپ جىگە كۆتۈرەتتى، يا پەسكويغا چۈشۈرەتتى. ھېچ بولمىغاندىمۇ بۇنداق ئەھۋال يېڭى دېڭىز يولى ئېچىلىپ، ئىچكى قۇرۇقلۇق سودىسى زەئىپلەشكىچە بولغان دەۋرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئومۇمىي كەيپىيا-

تىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇنداق بولغاچقا، شەرقتىكى ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىك، جەنۇبتىكى ھىندى - گانگ دەريالىرى ھاۋزىسى، غەربتىكى
ئىران ئېگىزلىكى ۋە ئۇنىڭ نېرىسىدىكى يۇنان - رۇم ساھىللىرىغا
تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە ئۆچكى قانۇ-
نىيەت ۋە نىسبەتەن تۇراقلاشقان ئەندىزە بېكىتىش تەس ئىدى. سىرتقى
مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆچۈر ۋە رادىئاتسىيىسى ئارقىلىق غىدىقلىنىپ تۇ-
رۇشقا كۆنۈككەن شۇنداقلا ئۇنى ئۆز گۈللىنىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى
قىلىدىغان بۇنداق خاراكتېر 15 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغچە
بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى ئىدى.
يەنە بىر تەرەپتىن، خۇددى ياپونىيە ئالىمى خانىدا تورۇ ئېيتقاندەك،
بىر ئانچە چوڭ دۆلەتلەر ياكى شىمالدىكى كۆچمەنچى جەمئۇر مىللەت-
لەرنىڭ «ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بۇ رايوندا كۈچلۈك سىياسىي كۈچ
بارلىققا كېلىدىغان تەبىئىي شەرت - شارائىت زادىلا ھازىر ئەمەس.
قەدىمدىن بۇيانمۇ بۇ رايونىنى تايانچ قىلغان قۇدرەتلىك بىرەر تەسىر
كۈچ باش كۆتۈرۈپ چىققان ئەمەس. 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا
بارلىققا كەلگەن قۇدرەتلىك تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنى تارىختىكى بىر
مەزگىللىك مۇستەسنالىق دېگەن تۈزۈك. چۈنكى ئەينى چاغدىكى ئا-
سىيا ئەللىرىنىڭ زەئىپ ئەھۋالى ئۇنى پەقەت بىر مەھەل زومىگەر
بولۇۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ قويغان، خالاس. شۇڭا بۇ
رايون تارىختا ھامان ئۆز ئەتراپىدىكى تەسىر كۈچلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا
ئۇچراپ تۇرىدىغان، ھەممەيلەن تەڭ تالىشىدىغان نىشان بولۇپ قال-
غان. . . ھەتتا بۇ خىل ئەھۋال گويا قۇتۇلغىلى بولمايدىغان تەقدىرگە
ئايلىنىپ قالغان. بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆز ئەتراپىدىكى
كۆچلۈك دۆلەتلەرنىڭ توقۇنۇشىنى پەسەيتىدىغان ئارىلىق رايون بول-
غان بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئاسىيادىكى بىر - بىرىدىن يىراق
ئايرىلىپ تۇرىدىغان كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ بۇ جاي ئارقىلىق ئۆزئارا
تۇتىشىپ تۇرۇشىغا ۋە يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشىغا ئىمكانىيەت

يارىتىپ بەرگەنىدى»[1]. ۋەھالەنكى، يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ مەدەنىيەتتىكى سەزگۈر زونا ئۆز ئۆتمۈشىدىگە تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا تۈرغۇنلۇق ۋە چۈشكۈنلۈك پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. يەنە كېلىپ بۈندىق تارىخىي قىسمەت ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆزىدىكى بارلىق مىللىي پەرقلەرنى ئېزىپ، ئومۇمىي «تۈركىي» ئېتنىك تەركىبكە سىڭدۈرۈپ تاشلىغان، غەربتە يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى پارلىغان بىر تارىخىي دەۋردە يۈز بەردى.

3

مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇشى، تىنىمسىز ئۇرۇشلار ۋە كېڭەيمچىلىك يۈرۈشلىرى شۈنداقلا ھەر قايسى يات مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۇچرىشىشى ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيانقى تارىخ مېلودىيىسى بولۇپ كەلدى. ئەگەردە دۇنيا يەر شەكلى خەرىتىسىنى ئېچىپ ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىغا نەزەر تاشلايدىغان بولساق، شەرقتە چوڭ ـ كىچىك ھىنگان تاغلىرىدىن غەربتە قارا دېڭىز ساھىللىرىغىچە، شىمالدا يېنىسەي ۋە سىبىرىيە دالىلىرىدىن جەنۇبتا قۇرۇم تاغلىرىغىچە بولغان چەكسىز ئۆزاق بەلباغنى كۆرىمىز. مانا مۇشۇ بىپايان ۋادىدا — ئوچۇق دېڭىزلارنىڭ نەم ئېقىمى يېتىپ كېلەلمەيدىغان، دەريالىرىنىڭ ئايىغى چىقمايدىغان، ئادەملىرى پايانسىز چۆل، ئېگىز تاغ ۋە قۇرغاق يايلاقلار ئارىلىقىدا مەڭگۈ يەتكىلى بولمايدىغان يىراقتىكى ئۇيۇق سىزىقنى قوغلاپ ياشايدىغان سىرلىق زوندا — ئىنسانىيەت ئۆتمۈشىنىڭ شانلىق بىر قىسمى يارىتىلدى. مانا مۇشۇ ئۆزاققا سوزۇلغان ئىچكى قۇرۇقلۇقتا رەھىمسىز تەبىئەتنىڭ رىيازەتلىرىگە كۆنۈككەن بۇ جەسۇر ئادەملەر ئاتتىن ئىبارەت جەڭگىۋار ھايۋاننى كۆندۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا

---

① خانىدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 5 ـ، 6 ـ بەتلەر.

مىنىش تېخنىكىسىنى ياراتتى. ئاتىلىق كۆندۈرۈلۈشى ۋە جەڭدە ئىشلىتىلىشى ئىنسانىيەتنى يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە ئېلىپ كىردى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا ئۇزۇنلىق ئۆچقۇر ئاتلىرى بىلەن شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھەربىكەتلەندۈرۈگۈچى كۈچكە ئايلاندى. شۇندىن تارتىپ كونا قۇرۇقلۇقلىق مەدەنىيەت تارىخى شەرق تېرىمچىلىرى، غەربتىكى خرىستىئان ياۋروپاسى ۋە ئىچكى ئاسىيادىكى يايلاق مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توختاۋسىز كۈچ سىلىشتۇرمىسى جەريانىدا مەزمۇن تاپتى. ئات — يايلاق مىللەتلىرىنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىنى ئاچتى. ئات — قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى ۋە تەپەككۇرىنىڭ بەدىئىي كارتىنىسى بولغان ئېپوسچىلىق ئىراسىنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئات تۈياقلىرىنىڭ شىددەتلىك دۈپۈرلەشلىرى ئىنسانىيەت تەپەككۇرى ۋە ئىجادىيەت سېزىمىنى قاناتلاندۇردى.

شۇندىن ئېتىبارەن يىراق قەدىمكى دەۋرنىڭ تىمتاسلىقى بۇزۇپ تاشلاندى. ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىكى چەۋەنداز مىللەتلەرنىڭ قۇيۇندەك ئۆچقۇر ئاتلىرى شەرق تېرىمچىلىرىنى تۇغمەس ۋەھىمە لەرگە سالسا، غەربتىكى قۇياش پاتىدىغان ئەللەرنى دەككە ـ دۈككە چىلىككە بەنت قىلدى. يىراق مۇساپە ۋە تاغ ـ دەريالاردىن ئىبارەت تەبىئىي توسالغۇلارمۇ ئاتلىقلارنىڭ ھەيۋىسىنى توسۇپ قالالمىدى. ھوندىلارنىڭ قۇيۇندەك ئۆچقۇر ئاتلىرى ئالدىدا ئامالسىز قالغان خەن ۋۇدى چاڭئېەندىكى ھەيۋەتلىك ئوردا ـ قەسىرىدە شەرق گۈزەللىرىنىڭ ناز ـ كەرەشمىگە تولغان ناخشا ـ ئۇسسۇللىرىنى كۆرۈۋېتىپمۇ سەمەرقەنتنىڭ ئارغىماقلىرىنى چۈشەيدىغان بولۇپ قالدى. ھەر خىل ۋاستىلەر ئارقىلىق پەۋقۇلئاددە يۇقىرى باھادا سېتىۋېلىنغان پەرغانە ئارغىماقلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى نەم ئىسسىق كېلىماتتا ئۆز جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتتى. خۇددى ياپونىيە ئالىمى ئېگامى نامىتو ئېيتقاندەك: «نوپۇسى خەن سۇلالىسىنىڭ بىر ۋىلايىتىنىڭ نوپۇسچىلىك كېلىدىغان ھونلارنىڭ خەن خانىدانلىقىغا تۇغمەس بالايى ئاپەت بولغانلىقى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئاھالىلە-

رىنىڭ ۋەھىمە ئىچىدە ئاھ ئۇرۇشلىرى دەل شۇنىڭ سەۋەبىدىندۇر»①.
شەرقتىكى تېرىمچى مىللەتلەرنىڭ ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئات
ئارقىلىق تاقابىل تۇرۇش خىيالى بەربات بولغاندىن كېيىن، ئۇلار
ئۇنۇملۇك مۇداپىئە يوللىرى ئۇستىدە ئىزدەندى. شۇنداق قىلىپ،
شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ ئىشكىنى تاقۇۋلىپ جىمجىت ياشاش، قورغان -
سېپىللارنى ئېگىز سېلىپ سىرتقى مۇداخىلىلەرنى توسۇشتەك سەۋر-
چان روھى ۋە بىكىك مەدەنىيەت پىسخىكىسى شەكىللىنىشكە باشلىدى.
سەددىچىن سېپىلىدىن ئىبارەت بۇ غايەت زور مۇداپىئە لىنىيىسى تاكى
مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە قەدەر قايتا - قايتا ياسال-
دى. ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىكى كۆچمەنچى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ
تىنىمسىز يۇرۇشلىرى غەربتىكى ئەللەرگىمۇ غايەت زور خاتىرجەم-
سىزلىك ئېلىپ كەلدى. غەرب ئەللىرىدىكى نۇرغۇنلىغان تارىخچىلار،
جۈملىدىن ساساني ۋە ۋىزانتىيە ئوردىلىرىدىكى پۈتۈكچى - مىرزىلار
تىترەپ تۇرغان پەي قەلەملىرى بىلەن كۈن چىقىش تەرەپتىن كېلىدە-
غان ئاتلىق «يەجۈجى - مەجۈجى» لەر ھەققىدە قورقۇنچلۇق خاتىرە-
لەرنى قالدۇردى. قوش مۈڭگۈزلۈك ئىسكەندەرنىڭ ئاشۇ قورقۇنچلۇق
مەخلۇقلارنى توسۇش ئۈچۈن كافكاز تاغلىرىغا سېپىل سالدۇرغانلىقى
ھەققىدىكى رىۋايەتلەر يېپەك يولى بويلاپ يىراقلارغىچە تارقالدى.
مىلادىيە 445 - يىلى ھون ئىمپېراتورى ئاتتىلا بىلەن بىللە غىزالە-
نىش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولغان شەرقىي رىم ئەلچىسى پرىكس ئۆز
خاتىرىسىگە «تەڭرىنىڭ قامچىسى» دەپ نام ئالغان بۇ ئىستېلاچى ھەققىدىكى
ۋەھىمىلىك تەسۋىرلەرنى قالدۇردى②.

دەرۋەقە ئات مەدەنىيىتى دۇنيا تارىخىغا دەۋر بۆلگۈچ ئۆزگىرىش-
لەرنى ئېلىپ كەلدى. ئاتلىق يۇرۇشلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆ-

---

① ئېگامى ناسئو (ياپونىيە) : «ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەتلىرى» — «نۇر گېزىتى» نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، 13 - بەت.

② پرىكس: «ھون پادىشاھى ئاتتىلا بىلەن بىللە غىزالىنىش»، «شىنجاڭ تەزكىرىچە-لىكى» ژۇرنىلى، 1993 - يىللىق 1 - سان.

چۇشلىرى ئىنسانىيەت پىكىر تارىخىدا قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدىن ئىبارەت ئالاھىدە بەدىئىي تەپەككۇر ئەندىزىسىنى ياراتتى. دۇنياۋى خاراكتېرلىق چوڭ ھەربىي يۇرۇشلەر — ئالېكساندىرنىڭ شەرققە يۇرۇشى، ھونلارنىڭ ياۋروپاغا باستۇرۇپ بېرىشى، تۈركىي قوۋملەر-نىڭ ئاسىيادا باش كۆتۈرۈشى، ئەرەبلەرنىڭ كېڭەيمىچىلىكى، چىڭ-گىزخاننىڭ رەھىمسىز ئىستېلاسى، ئوسمان تۈركلىرى ئىمپېرىيىسى-نىڭ ھەيۋىسى، ياۋروپالىقلارنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىنى ئېچىشى قاتار-لىق زور تارىخىي ۋەقەلەر پەقەت ئات بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەلگە ئاشتى، ياپونىيە ئالىمى ئېگامى نامىئو: «ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەت-لىرى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «شۇنى تەسەۋۋۇر قى-لىشقا بولىدۇكى، ئەگەردە ئاتقا مىنىپ جەڭ قىلىش تېخنىكىسى مەيدانغا كەلمىگەن بولسا، ئىنسانىيەت تارىخى پۈتۈنلەي باشقىچە بول-غان بولاتتى. ئاتنىڭ ھەربىي يۇرۇشلەردىكى ئۇستۇنلۇك ئورنى تەخ-مىنەن ئۇچ مىڭ يىلغا يېقىن داۋام قىلدى. پەقەت بىرىنچى جاھان ئۇرۇشى پارتلاپ، ئايروپىلان ۋە تانكىلار بارلىققا كەلگەندىن كېيىنلا ئاتنىڭ ئۇرۇشتىكى ھەل قىلغۇچ ئورنىدا ئۆزگىرىش يۈز بەردى»①.

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن تاكى ئورال ۋە كافكاز تاغلىرىغىچە سوزۇلغان بىپايان ئىچكى ئاسىيا رايونى ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىغىچە بولغان چەكسىز ئۇزۇن تارىخىي مۇساپىدە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ھەر قېتىملىق قوشۇلۇشى ۋە كۆتۈرۈلۈ-شىگە غايەت زور قوزغاتقۇچى بولدى. دۇنيا تارىخىدىكى ھەر قېتىملىق زور ۋەقەلەر، ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەرنىڭ ئالمىشىشى، ئوخشاش-مىغان ئىرق ۋە مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى مانا مۇشۇ كاتالىزاتورلۇق رولىغا ئىگە سەزگۈر بەلباغنىڭ تۈرتكىسىدە ئەمەلگە ئاشتى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا مۇشۇ تارىخىي جەريانداا شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ

---

① ئېگامى نامىئو: «ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەتلىرى»، 9 ـ بەت.

جاهىل، بىكىك ۋە ئەنئەنگە ھېرىسمەن پسىخىك قىياپىتى؛ غەرب ئەللىرىنىڭ دېڭىز - ئوكيانلارنىڭ مەۋجىلىرىدىن ئىلھام ئېلىپ پىكىر تاكاممۇللىقى ئىزدەيدىغان، تەۋەككۇلچىلىك روھىغا باي روھىي ھالەتنى يارىتىشقا سىرتقى يوشۇرۇن ئېنېرگىيىلىك كۈچ بېغىشلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ئەجدادلىرى شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرى ئىچىدە ئۆزىنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ دەسلەپكى خېمىرتۇرۇچلىرىنى شەكىللەندۈردى.

4

قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ ئەڭ جانلىق كارتىنىسىنى ھاسىل قىلدى. گېلگامىش، ئىنكى ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى ئىزدەپ سەپەرگە ئاتلىنىشى، يۇنان سەركەردىسى ئاگامېنوننىڭ دېڭىزدىكى رىيازەتلىرى، «رامايانا» ئېپوسىدىكى رامانىڭ ئايالى شېدونى ئىزدەپ كۈلپەت چېكىشى، ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى، سەككىز ئەۋلاد ماناسنىڭ تراگېدىيىلىك پاجىئەسى، جاڭغىر ۋە گېسارلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىش - ئىزلىرى قەدىمكى ئىنسانىيەت بەدىئىي تەپەككۇرىغا ئەبەدىيلىك ئۇلگە تەقدىم قىلدى.

شۇنىسى روشەنكى، ئىنسانىيەتنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتىدە قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئېچكى ئاسىيا رايونىدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشىنى ئۆزىگە مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى قىلدى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ سەزگۈر زونا ئارقىلىق يۇز بېرىدىغان ھەر قېتىملىق چوڭ كۆچۈشلەر، ئىرق ۋە ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ يۆتكىلىشلىرى، كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى ۋە مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى چوڭ تېپتىكى ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە مۇھىت ھازىرلىدى. قەھرىمانلارنىڭ ئىش - ئىزلىرى پۈتكۈل مىللەتنىڭ كوللېكتىپ ئىجادىي داۋامىدا

يۇرۇشلەشتۇرۇلدى ۋە ئېپوس ھالىتىگە كەلتۈرۈلۈپ ئىلاھلاشتۇرۇلـ
دى. ئېپوسلارنىڭ كەينى ـ كەينىدىن مەيدانغا كېلىشى ھەر قايسى
ئىنسان تۈركۈملىرىدە مىللىي ئاڭنىڭ ئاستا ـ ئاستا ئويغىنىۋاتقانلـ
لىقىدىن دېرەك بېرەدى. بېلىنسكىينىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئېـ
پوسلار بىر مىللەتنىڭ بالىلىق دەۋرىدە، يەنى «مىللىي ئاڭ ئەمدىلا
ئويغىنىشقا باشلىغان چاغدا، شېئىرىيەت ساھەسىدە قولغا كەلگەن
تۇنجى پىششىق مېۋە»① ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەھرىمانلىق ئېپوسلـ
رى يارىتىلىش، تارقىلىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىدا بىر مىللەت
روھىي قىياپىتىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرى ۋە پىسخىك تىندۈرمىلىرىنى
ئۆزىگە جۇغلىۋالغان بولىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئېپوسلار ناھايىتى
زور دەرىجىدە ئۆزلىرى تەۋە بولغان مەدەنىيەت تېپىنىڭ خاراكتېرى
ۋە ئېستېتىك ئەندىزىسىنى نامايەن قىلىدۇ. يۇنانلىقلارنىڭ «ئودىسـ
سا» ئېپوسىدىكى ساھىبجامال خېلىن ئۇچۇن ئون يىللاپ قانلىق
ئۇرۇش ئېلىپ بېرىش ۋەقەلىرى شەرقتىكى تېرىم مىللەتلىرى ئۇچۇن
ئۆتۈپ كەتكەن بىمەنىلىك ھېسابلانسا، مېڭىجياڭنۇنىڭ يىراقتا كەتكەن
ئېرىنى ئىزدەپ سەددىچىن سېپىلىدا يىغلىشى ۋە ھىندى ئېپوسلىرىدـ
كى ساداقەت تېمىلىرى بىلەن سۇغۇرۇلغان تەپسىلاتلار شەخسىنىڭ
قىممىتى ۋە ئەركىنلىكىنى كىشىلىك ھاياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى
قىلىدىغان غەربلىكلەر ئۈچۇن چۈشىنىكسىز ھادىسە ھېسابلىنىتتى.
شۇڭلاشقا گېگىلنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى
«قەھرىمانلىق دەۋرىدە تۇرغان خەلقنىڭ ساپ ئىپتىدائىي ھاياتىي
كۆچىنى ۋە مىللىي روھىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى تولۇق نامايەن قى-
لىپ بېرەلەيدۇ»②. تېخىمۇ توغرىسى، بىر مۇنەۋۋەر مىللىي ئېپوس
«بىر مىللەت روھىي ماھىيىتىنىڭ كۆرگەزمىخانىسى»③ بولالايدۇ.

---

① «بېلىنسكىينىڭ ئەدەبىيات ھەققىدىكى قاراشلىرى»، يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى، 1958 ـ يىل نەشرى، 214 ـ بەت.

② ③ گېگىل: «ئېستېتىكا»، 3 ـ جىلد، سودا نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى، II توم، 131 ـ، 108 ـ بەتلەر.

ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىشى ھەر قايسى مەدەنىيەت سىستېمىلىرىدا ماھىيەتلىك ئىچكى پەرقلەر ۋە ئېستېتىك ئەندىزىنىڭ ئاستا - ئاستا گەۋدىلىنىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېردى. ھەر قايسى ئىرقلار ۋە ئېتنىك تۈركۈملەرنىڭ چوڭ تېپتىكى كۆچۈشلىرى ۋە مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك قوشۇلۇشى ئۇزاقتىن بۇيان ۋاكۇئۇم ھالەتنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن رايونلارنىڭ ئومۇمىي كەيپىياتىدا زور داۋالغۇش پەيدا قىلدى. بولۇپمۇ ياۋرو - ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ كونا قۇرۇقلۇقنىڭ مەدەنىيەت مۇۋازىنىتىدە كەسكىن دەۋرەش يۈز بەردى. يىراق شەرقتىكى چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ تارىخىي تۈيغۇغا باي كەيپىياتى ئۇلارنىڭ كۆپرەك نەسرىي شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىشىنى ئىستەيدىغان ئېستېتىك فورمىسى ۋە ئىچمايىل مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى ئاستا - ئاستا شەكىللەندۈرۈۋاتقان چاغدا، كونا قۇرقلۇقنىڭ باشقا رايونلىرىدا شېئىرىي تۈيغۇ پارتلاپ، ئېپوسچىلىق دەۋرى باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. بۇنداق بۈيۈك دەۋرنىڭ يېتىپ كېلىشى شەرقتە موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن باشلاپ غەربتە ئورال ۋە كافكاز تاغلىرىدىن ھالقىپ ياۋروپاغا تۇتۇشۇپ كېتىدىغان سەزگۈر بىر جۇغراپىيىلىك زونىنى ئۆزىگە سەھنە قىلغاندىدى. شەك - شۈبھىسىزكى، بۇ سەھنىنىڭ كىندىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىدى. يەر شارىدا مۇز دەۋرى ئاخىرلىشىپ شەرق ۋە غەربتىكى ئىرقىي پەرقى زور ئىنسان تۈركۈملىرى ئۆزئارا ئۇچرىشىشقا باشلىغاندىن بۇيانقى ئۇزاق دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى مىللەتلەر چوڭ كۆچۈشلىرىنىڭ زۆرۈر پاسلىغا ئايلانغانىدى. شۇڭلاشقا دۇنياۋى چوڭ ئېپوسلارنىڭ يارىتىلىشى، شۇ جۇملىدىن قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ ئۇچ قېتىملىق ئالتۇن دەۋرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ پائالىيەت سەھنىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ يىراق ئۆتمۈشى نېمە ئۈچۈن

دۇنيا ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ پارتلىشى بىلەن بۈاستە باغلىنىدۇ؟ دېگىنىز - ئوكيانلارنىڭ شاۋقۇنى ئارقىلىق كونا قۇرۇقلۇقتىن ئايرىلىپ تۇرغان ئامېرىكا قىتئەسى بىلەن قۇياش رادىئاتسىيىسى كۈچلۈك بولغان سىرلىق ئافرىقا تۇپرىقىدا نېمىشقا قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى يارىتىلمىدى؟ يەنە نېمە ئۈچۈن تېرىم مىللىتى بولغان قەدىمكى ھىندىلار- دا ئىككى بۈيۈك ئېپوس مەيدانغا كەلدىيۇ، لېكىن نەچچە مىڭ يىللىق يازما تارىخقا ئىگە جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە بىرەرمۇ مۇكەممەل ئېپوس دۇنياغا كېلەلمىدى؟ . . .

شۈنىسى ئېنىقكى، دۇنيا ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۆزىگە تىنچ - مۇقىم بولغان تۇرغۇن ئىجتىمائىي مۇھىتنى ئەمەس، بەلكى ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى ئارقىلىق زىلزىلە ھاسىل بولغان قاينام - تاشقىنلىق تارىخىي دەۋرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلدى. ئاتنىڭ جەڭدە ئىشلىتىلىشى ۋە كۆچمەنچى جەسۇر مىللەتلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان قەدىمكى مەدەنىيەتلەرنىڭ سۈرلۈك قۇ- ۋۇقلىرىنى كەڭ ئېچىۋەتتى.

ئوخشاشمىغان ئىرقلار ۋە مىللەتلەر ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا- نى نۇقتا قىلىپ، شەرقتىن غەربكە ياكى غەربتىن شەرققە قاراپ كۆچۈشكە باشلىدى. ئات ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى ۋە مىللەتلەرنىڭ تۇركۈم - تۇركۈملەپ كۆچۈشى قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشىغا سەۋەب بولدى. توخ- تاۋسىز ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلارنىڭ، ئوخشىمىغان ئىرق، قان تىپى، مەدەنىيەت ۋە تىل سىستېمىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇلۇشى ۋە قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ھىنگان تاغ- لىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ياۋروپا دېگىنز ساھىللىرىغا يېتىپ بارىدىغان بۇ تىنچسىزئۆتۈشمە كارىدوردا قەھرىمانلىق روھى ئۇرغۇپ تۇرغان چوڭ تېپتىكى ئېپوسلار مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. مۇشۇ

مەنىدىن ئىبىتقاندا، ئاتلىقلار مەدەنىيىتى ئارقىلىق مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئوتتۇرا ۋە ئىچكى ئاسىيا رايونى ئىنسانىيەت قەدىمكى مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئوچۇر بەلبىغى ۋە ئېپوسلارنى مەيدانغا چىقىرىدىغان سەزگۈر جۇغراپىيىلىك زونىغا ئايلانغان شۇنداقلا دۇنيا قەدىمكى مەدەنىيەتلىرىنىڭ دېڭىز بولى ئېچىلىشتىن ئاۋۋالقى ئوچۇرىشىش نوقتىسى بولغان. بۇ بەلباغدا ياشىغان نۇرغۇنلىغان ئاتلىق مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ جەسۇر، قارام ۋە ئۇرۇشخۇمار خاراكتېرى بىلەن چاپچېپ تۇرىدىغان ئاتلىرىنى مەدەنىيەت قوشۇلۇشىنىڭ ۋاستىسى قىلغان. نەتىجىدە مۇشۇ مەدەنىيەت بەلبىغىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئەرلىك جاسارىتى ۋە قىزىققانلىقى ئۇرغۇپ تۇرغان پىسخىك خاراكتېرى ئارقىلىق زەبەردەست قەھرىمانلارنىڭ داستانلىرىنى توقۇپ چىقىشتى. شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان بۇ مەدەنىيەت ئوچۇر بەلبىغى دۇنياۋى ئېپوسلارنىڭ بۆشۈكىگە ۋە چوڭ تېپتىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئوچرىشىش نوقتىسىغا ئايلاندى. مۇشۇ بەلباغ بىلەن باغلانغان بارلىق مىللەتلەردە قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى يارىتىلدى. شۇنى ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە زىلزىلە پەيدا بولمىغان ياكى غىدىقلىنىشقا ئوچرىمىغان شۇنداقلا سىرتقى مەدەنىيەتلەر بىلەن سۇغۇرۇلمىغان رايونلاردا ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىش مۇمكىنچىلىكى ناھايىتى ئاز ئىدى. ئەكسىچە، سىرتقى مىللەتلەرنىڭ مۇداخىلىسىگە ئاسان ئوچرايدىغان، باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ رادىئاتسىيىسىگە نىسبەتەن ئەڭ سەزگۈر بەلباغلار چوڭ تېپتىكى ئېپوسلار ئەڭ كۆپ مەيدانغا كېلىدىغان رايونلار بولۇپ قالدى. شۇڭلاشقا دۇنياۋى ئېپوسلارنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇنداق بىر فورمۇلىنى يەكۈنلەش مۇمكىن: ئوتتۇرا ئاسىيا دۇنيا قەدىمكى مەدەنىيىتىدىكى ئېپوسچىلىق بەلبىغىدۇر. ئوخشىمىغان ئىرق، ئوخشىمىغان مىللەت، ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئوچرىشىش ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە

دەۋرەپ تۈرغان رايونلار ئېپوسچىلىق ئىجادىيىتىدىكى ئەڭ سەزگۈر ۋە قىزىق نۇقتىلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئېپوسلار ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلار، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت بەلبەغى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

بىز پامىر ئېگىزلىكىدىكى قارلىق چوققىدا تۇرۇپ، دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىنىڭ قەدىمكى بەتلىرىنى ۋاراقلىساق، كۆز ئالدىمىزدا شۇنداق بىر مەنزىرە ئايان بولىدۇ: بۇنىڭدىن تۆت - بەش مىڭ يىل مۇقەددەم ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىنى بازا قىلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئېگىز بوي، قاڭشارلىق؛ ئورا كۆز، چاچ - ساقاللىرى قويۇق كەلگەن ئارىيانلارنىڭ پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، جەنۇبتا ھىندىستانغا بېسىپ كىرىشى، غەربتە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئىران ئېگىزلىكىگە سۈرۈلۈشى، قەدىمكى دۇنيا ۋەزىيىتىدە غايەت زور زىلزىلە پەيدا قىلدى. ئارىيانلارنىڭ بۇ قېتىملىق چوڭ كۆچۈشى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنى تىل جۇغراپىيىسى جەھەتتىن بىر پۈتۈن لۇككە ئېگە قىلدى. ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكىدىكى سەزگۈر زوندىن جەنۇب ۋە غەربكە سۈرۈلگەن بۇ زور سىرتقى ئېقىم ھىندى ۋە ئىران تۈپرىقىدا زور داۋالغۇش پەيدا قىلىپ، جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى قۇرۇقلۇقىنىڭ سۇكۇناتىنى بۇزۇپ تاشلىدى. مۇشۇ قېتىمقى مەدەنىيەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى دۇنيا ئېپوسچىلىق تارىخىنىڭ تۇنجى ئالتۇن دەۋرىنى يەنى ھىندىستانىنىڭ «ماخابخاراتا» ۋە «رامايانا»، بابىللىقلارنىڭ «گىلگامىش»، يۇنانىنىڭ «ئودىسسا» ۋە «ئىلىئادا» ئېپوسلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. بەزى ئالىملار دۇنيا ئېپوسچىلىقىدىكى بۇ تۇنجى ئالتۇن دەۋرنى «ئارىيان ۋە غەيرىي ئارىيان مەدەنىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قوشۇلۇشتىن كېلىپ چىققان ئەكس سادا»[1] دەپ تەرىپلىدى.

---

① ئىدوس. گ. شاستىرى (ھىندىستان): «ئېپوس دەۋرى» — «جىنياڭ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 - يىللىق 4 - سان، 29 - بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

دۇنيا تارىخى ئۇزلۇكسىز ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئارىيانلار-
نىڭ چوڭ كۆچۈشىدىن كېيىن چىققان مەدەنىيەت پارتلىشىنىڭ ئەڭ
ئاخىرقى شاۋقۇنلىرىمۇ ئۆتۈپ كەتتى. كونا قۇرۇقلۇق جىددىي دەۋ-
رەشكە تەقەززا بولمىغىنا ئىدى. ئەنە شۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا،
ياشلىق جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ماكېدونىيىلىك ياش ئىمپېراتور
ئالېكساندر ئۇزاق ئاسىيانىڭ تىنچلىقىنى بۇزۇپ تاشلىدى. ئالېك-
ساندرنىڭ تاكى ھىندىستانغىچە سوزۇلغان شەرققە يۈرۈشى ئوتتۇرا
ئاسىيادا گرېك - ئېللىنىزم مەدەنىيىتىنى دەۋرىنى ئاچتى- ۋە ھىند-
ىي - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك پۈتۈنلۈكىنى يەند-
ۇ مۇستەھكەملىدى. ھالبۇكى، بۇ دەۋر ھېچقانچە ئۇزاققا سوزۇلمە-
دى. شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇخار، ئۇيسۇن، ھون، سوغدى
قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ توختاۋسىز ھەربىي يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە،
شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، يەنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق شىمالىي
ھىندىستان، غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپاغىچە تۇتىشىدىغان مىل-
لەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش ھادىسىسى مەيدانغا كەلدى. ئۇلارنىڭ يۇگۇ-
رۇك ئاتلىرى ۋە ئۆتكۈر قىلىچلىرى ئارقىلىق چوڭ زىلزىلە ھاسىل
قىلغان كۆچۈش تارىخى ئاسىيا ئىرقىنىڭ ياۋروپا ئىرقىغا كەڭ كۆلەم-
دە قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھىندى -
ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك بىر پۈتۈنلۈكى بۇزۇپ
تاشلىنىپ، بىر - بىرىدىن يىراق بولغان ئىككى رايونغا ئايرىپ
تاشلاندى. بۇ قېتىمقى مەدەنىيەت قوشۇلۇشى ئاسىيادىكى يايلاق مىل-
لەتلىرىنىڭ تىنىمسىز غىدىقلىشى ئارقىلىق مەيدانغا كېلىدىغان يېڭى
ئېپوسچىلىق دەۋرىنى ئاچتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىن غەربكە سۈرۈلگەن
ھونلارنىڭ ئورال تاغلىرىدىن يوپۇرۇلۇپ ئۆتۈپ شەرقىي ياۋروپا تۈز-
لەڭلىكىگە كىرىشى تۇرغۇن ھالەتتە تۇرۇۋاتقان ياۋروپانىڭ ۋەزىيىتە-
نى ئاستىن - ئۈستىن قىلىۋەتتى. شەرقتىن كەلگەن بۇ ئاتلىق
مىللەتنىڭ زەربىسى غەربىي رۇم ئىمپېرىيىسىنى غۇلىتىپ، شىمالىي

ياۋروپادىكى گېرمان قەبىلىلىرىنى ساراسىمگە سالدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە گېرمان خەلقىنىڭ قەدىمكى قەھرىمانلىق ئېپوسى «نىبېلۇڭگېن ناخشىسى» نىڭ دەسلەپكى ئۇندۇرمە شەكلى مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. مەزكۇر ئېپوس مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىدىن كېيىنكى ھون ئىمپېراتورى ئاتتىلا بىلەن گېرمانلارنىڭ بوراندى سۇلالىسى ئوتتۇرا سىدىكى ئۇرۇشلارنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلدى①. شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ھون سەلتەنىتىدىن كېيىن ئاجايىپ گۈللەنىشكە ئېرىشكەن تۈركىلەرنىڭ بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن جەڭ تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، غەرب تەرەپكە سۈرۈلۈشى ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە يېڭى كۆنتەرتىپنى ھاسىل قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيانى بازا قىلىپ كاسپىي ۋە قارا دېڭىز ساھىللىرى ئارقىلىق كىچىك ئاسىيا ۋە بالقان يېرىم ئارىلىغا بېسىپ كىرگەن تۈركىلەر شەرقىي رۇم (ۋىزانتىيە) ئىمپېرىيىسىنىڭ مىڭ يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن سەلتەنىتىگە خاتىمە بەردى. ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشى نەتىجىسىدە يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئېرىشكەن ئەرەبلەرنىڭ ئافرىقا قىرغاقلىرىنى بويلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ۋە جەبىلتارىق بوغىزىدىن ئۆتۈپ، ئىسپانىيە ۋە فرانسىيىلەرگە ھۇجۇم قىلىشى ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىدىگە غەرق بولغان خرىستىئان ياۋروپاسىنى قاتتىق ۋەھىمگە سالدى. ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ بۇ قېتىملىق شىددەتلىك يۈرۈشلىرىدىن كېلىپ چىققان مەدەنىيەت ئۇرۇلۇشى ئىسپانلارنىڭ «شېد ناخشىسى»، فرانسۇزلارنىڭ «روللاند ناخشىسى» قاتارلىق مەشھۇر ئېپوسلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئورال تېغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، رۇس كىنەزى ئىگورنىڭ مۇداپىئە لىنىيىسىنى تارمار قىلغان تۈركىي قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەنچى ئاتلىق قوشۇنلىرىگە خاس شىددەتتى ئارقىلىق رۇس ئەدەبىياتىدىكى تۇنجى پارلاق سەھىپە — «ئىگورنىڭ يىراقتا

---

① «نىبېلۇڭگېن ناخشىسى»، خەلق ئەدەبىيات نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1984 ـ يىل نەشرى، كىرىش سۆز قىسمىغا قارالسۇن.

يۇرۇشى» ناملىق ئېپوسنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە سەۋەبچى بولدى. ئىران بىلەن تۇران خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك تىنىمسىز ئۇرۇشلار مىلادىيە X ئەسىردە ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «شاھنامە» ئېپوسنىڭ يورۇقلۇققا چىقىشىغا تېمە تەقدىم قىلدى. تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تايانچ قىلىپ ئېلىپ بارغان چوڭ كۆچۈشلىرى ۋە تىنىمسىز ئۇرۇشلىرى ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى باشقا خەلقلەردە ئېپوس دەۋرىنى ئېچىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئېپوسلىرى — «ئالىپ ئەرتۇڭا»، «ئوغۇزنامە»، «دەدە قۇرقۇت» قاتارلىقلارنىمۇ مەيدانغا كەلتۈردى. مانا بۇ دۇنيا ئېپوسچىلىق تارىخىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئالتۇن دەۋرىدۇر.

تارىخ مىلادىيە XIII ئەسىرنىڭ سىگنالىنى چالغان چاغدا، شىمالىي ئاسىيادىكى بارلىق كۆچمەن مىللەتلەرنى تارىخ سەھنىسىگە چىقارغان ئاشۇ سىرلىق زوندا هاياتىي كۈچى ۋە ياۋايى جەسۇرلۇقى ئۇرغۇپ تۇرغان بىر مىللەت باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇلار چىڭگىزخانىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۈيۈشۈپ، يۈگۈرۈك ئاتلىرىغا تاينىپ، تۆت ئەتراپىغ قاراپ سەلدەك ئاقتى. ھېچقانداق بىر كۈچ ئۇلارنىڭ يۈرۇشلىرىنى توسۇپ قالالمىدى. بىپايان ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى ئۇلارنىڭ ئات تۇياقلىرى ئاستىدا بىرلىككە كەلدى ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ غايەت زور قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چىڭگىزخانىڭ ئىستېلاسى ئاسىيانىڭ ۋەزىيىتىنى ئاستىن - ئۈستىن قىلىۋەتكەن بولسا، ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپاسىنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن سەگىتتىپ، فېئودالىلىق تۈزۈم ۋە رۇم پاپاسىنىڭ مۇستەبىت ئورنىنى تەۋرىتىپ تاشلىدى. شۇنداقلا ياۋروپادا كاپىتالىزمنىڭ دەسلەپكى بىخلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە قوزغاتقۇچىلىق رولىنى ئويناندى. شۇڭلاشقا تارىخشۇناس ماكېندى: «ئىنتايىن رېئال مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ياۋروپا مەدەنىيىتى ئاسىيادىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ تىنىمسىز تاجاۋۇزىغا

قارشى ئۇزاق مۇددەتلىك كۆرەش جەريانىدا شەكىللەنگەن»① دەيدۇ. موڭغۇللارنىڭ كەڭ كۆلەملىك كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى دۇنيا ئېپوسچىلىق تارىخىدا ئۇچىنچى قېتىملىق ئالتۇن دەۋرنى ئاچتى. «جاڭغىر»، «گېسار»، «ماناس»، «ئالپامىش»، «قوبلاندى»، «ئېرتارغىن» قاتارلىق ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيا قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى.

5

دۇنيا ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ ئېچىلىشى ۋە ئۇچ قېتىملىق ئالىتۇن دەۋرنىڭ يېتىپ كېلىشى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ سىرلىق زونا نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنى تارىخ سەھنىسىگە ئېلىپ چىققان ۋە ئۇلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشلىرى ئارقىلىق كونا قۇرۇقلۇق ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغانىدى. مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشلىرى ۋە شىددەتلىك ئۇرۇشلىرىسىز دۇنيا تارىخىدىكى چوڭ داۋالغۇشلارنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى، ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى تېخىمۇ قىياس قىلغىلى بولمايتتى. شۇڭلاشقا ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە كەم دېگەندە مۇنداق ئۇچ شەرت زۆرۈر ئىدى: بىرىنچىدىن، ئوخشىمىغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشىدىن شەكىللەنگەن مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى؛ ئىككىنچىدىن، مەزكۇر مىللەتلەرنىڭ ئىككى خىل ئىجتىمائىي فورماتسىيىسىنىڭ ئۆتۈشۈش مەزگىلىدە تۇتۇۋاتقان تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شەرت ـ شارائىتى؛ ئۈچىنچىدىن، ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلىپ شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان

---

① ماكېنىدى: «تارىخنىڭ جۇغراپىيىۋى تۈگۈنلىرى»، سودا نەشرىياتى 1985 ـ يىل نەشرى، 46 ـ بەت.

چوڭ كۆچۈش كاربدورى، يەنى دۇنيا ئېپوس بەلبېغى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان جۇغراپىيىلىك ئۆتۈشمە رايون. چوڭ تېپتىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى بولغان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى بىزگە ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى چوڭقۇر ئارقا كۆرۈنۈشنى كۆرسىتىپ بېردى. ياۋروپادا مەيدانغا كەلگەن ئېپوسلارنىڭ مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشنى ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ توختاۋسىز ئېلىپ بارغان كۆچۈشلىرى ۋە يىراقتا يۈرۈشلىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. «ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن بارلىق ئېپوسلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مىللەتلەرنىڭ چوڭ تېپتىكى كۆچۈشلىرى ۋە كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش ۋە ماتېرىيال مەنبەسى قىلغان. يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ قارشى تۇرۇش ئوبيېكتى كۆپ ھاللاردا ئاسىيا مىللەتلىرى، جۈملىدىن ھون ياكى تۈرك قاتارلىق ئالتاي تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ مىللەتلەر ئىدى. شۇ ۋەجىدىن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئوتتۇرا قەدىمكى زامانداشەرق ۋە غەربتىكى ئوخشاشمىغان مىللەت ۋە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى چارۋىچى مىللەتلەر مەدەنىيىتى بىلەن ياۋروپا مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش، ئوتتۇرا ئەسىردىكى زور بىر تۈركۈم ئېپوسلارنى مەيدانغا كەلتۈرگەن تۈپراق بولغانىدى. . . »①.

ھالبۇكى، ياۋروپا ۋە ئاسىيادىكى مىللەتلەرگە تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا، ئافرىقا، ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەلىرىدىكى خەلقلەر ئىجادىدا چوڭ تېپتىكى ئېپوسلار زادىلا مەيدانغا كېلەلمىدى. بىز بۇنىڭدىن دۇنيا ئېپوسچىلىق بەلبېغىنىڭ پەقەت ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىن ياۋروپاغىچە سوزۇلغان ئات تۇياقلىرى ئاستىدا ھاسىل بولغان سەزگۈر زونا بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىر-

① يې شۇشىەن: «قەھرىمان ۋە قۇياش»، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1991 ـ يىل نەشرى، 16 ـ بەت.

مىز. چۈنكى ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى كۆپىنچە ھاللاردا مەدەنىـ
يەت كۆچۈشى ۋە قوشۇلۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بىپايان
دېڭىز - ئوكيانلارنىڭ قورشاۋى ئارقىلىق قەدىمكى مەدەنىيەتلىك
دۇنيادىن ئايرىلىپ تۇرغان ئافرىقا، ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەلىرى
نىڭ تارىخى دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئاۋۋال ئاساسىي جەھەتتىن
تۇرغۇن ھالەتنى ساقلاپ كەلگەنىدى. بۇ يەردە ياۋرو - ئاسىيا يايلاقلـ
رىدەك مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە كۆچۈشلىرى ۋە توختاۋسىز ئۇ-
رۇشلار ئېلىپ كەلگەن ئوخشىمىغان مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇ-
لۇش ھادىسىسى كەمدىنكەم يۈز بەرگەنىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ
قىتئەلەردىكى يەرلىك مەدەنىيەتلەر نىسبەتەن تەنھا، پىنھان ۋە تۇرغۇن
ھالەتنى ساقلاپ كەلگەنىدى، شۇنداقلا چوڭ تىپتىكى داۋالغۇشلاردىن
خالىي تۇرۇپ كەلگەنىدى. ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا قو-
شۇلۇشىدىن كېلىپ چىققىدىغان زىلزىلىلەردىن خالىي - پىنھان مۇ-
ھىتتا چوڭ تىپتىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلەلىشى
ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ئافرىقا، ئامې-
رىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەلىرىنى دۇنيا ئېپوسچىلىق مەدەنىيىتىدىكى
ۋاكۇئۇم قۇرۇقلۇق دېيىشكە بولاتتى.

ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى نىسبەتەن بېكىك مەدەنىيەت
رايونلىرىدا، بولۇپمۇ يىراق شەرق تۈزلەڭلىكىدىكى تېرىم خەلقلىرىدە
ئوخشاشلا ئېپوسچىلىق ئەنئەنىسى كەمچىل ئىدى. شەرقتىكى تېرىم
مىللەتلىرىنىڭ ئېپوس ئىجادىيىتىگە نىسبەتەن ئېستېتىك ھەزمىنىڭ
تۆۋەن بولۇشىنى ئۇلارنىڭ تارىخىي شەكىل ئارقىلىق گەۋدىلىنىشىنى
ئىستەيدىغان گۈزەللىك تۈيغۇسى بىلەن، ئۆزىدىن باشقا يات مەدەنىيەت-
لەرنى ئىزچىل چەتكە قېقىپ كەلگەن مۇداپىئە پىسخىكىسى بەلگىلەپ
قويغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانى شەرق ۋە جەنۇب تەرەپتىن قورشاپ
تۇرغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ھىندى ۋادىسى ئاسىيادىكى جاھىل
خاراكتېرگە ئىگە، ئايالىلىق جەزبىگە ۋە نازاكەتلەرگە باي قەدىمكى

بۇيۇك مەدەنىيەت رايونلىرى ئىدى. قەدىمدىن بۇيان ئۆزبېكلەر يۇمشاق ھېسسىياتى ۋە سېھىرلىك ناز ـ زىباسى بىلەن ئىچكى ئاسىيادىكى جەسۇر مىللەتلەرنى غىدىقلاپ كەلگەن بۇ رايونلاردا چوڭ دەريا لاتقىلىرىدەك تىنىپ كەتكەن ھۆل خاراكتېر شەكىللەنگەنىدى. ئۇلار باشقىلارنى ئەتەي غىدىقلىمايتتى، ئەمما باشقىلار ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا غىدىقلىناتتى. سىرتقى كۆرۈنۈشى كۆچتۇڭگۇرلۇككە تولغان، ئەمما ئىچكى پىسخىكا جۇغلانمىسى ئاجىز يايلاق مىللەتلىرى ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە، ئۆزبېكلەر روھىي تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان ھامان، گويا ماگنىت قۇتۇبىغا ئاققان تۆمۈر ئۇۋاقچىلىرىدەك ئۇلارنىڭ جەزبىدار قوينىدا ئىز ـ تىزسىز غايىب بولاتتى. شۇڭلاشقا، ياۋروپا مەدەنىيىتى ئاسىيادىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ توختاۋسىز ھۇجۇملىرىدىن زىلزىلە ئېلىپ ئالغا ئىلگىرىلىگىنىدەك، شەرقتىكى چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان تېرىم مەدەنىيەتلىرىمۇ شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ ۋەھىمىلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ يۇمشاق، ئەمما جاھىل جىسمى ئارقىلىق خورىتىش جەريانىدا پۈشپ يېتىلدى.

ئۆز قوشنىسى ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن ئىككىنچى بۇيۇك ئېپوس — «رامايانا» ۋە «ماخابخاراتا» غا تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا، شەرقتىكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە بىرەر مۇكەممەل ئېپوسنىڭ مەيدانغا كېلەلمىگەنلىكى كىشىنى تولىمۇ تەئەججۇپلەندۈرىدۇ. جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە مىللەتلەرنىڭ چوڭ تېپتىكى كۆچۈشى ئارقىلىق يۈز بېرىدىغان ئوخشىمىغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۆچرىشىش ھادىسىسى كەمدىنكەم يۈز بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ توختاۋسىز پاراكەندىچىلىكلىرى ئۇلارنىڭ تېرىم ھاياتىنىڭ جىمجىتلىقىغا كۆنۈككەن پسىخىكا كەيپىياتىنى سەگىتىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ رايون نىسبەتەن يېپىق جۇغراپىيىلىك شارائىتى، مۇقىم ۋە سىرتقى زىلزىلىلەردىن خالىي تېرىم ھاياتى، ئۆزبېكنى ئۆزى تەمىنلەپ كەلگەن ناتۇرال ئىگىلىكى شۇنداقلا

سىرتقى تەسىرلەرنى ھەر ۋاقىت چەكلەشكە تەييار تۇرىدىغان مۇداپىئە پسىخىكىسى سەۋەبلىك ئېستېتىك ئىنتىلىشتىكى يۈكسەكلىككە ئەمەس، بەلكى تارىخىي تۈيغۇغا خۇشتار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتىدە ئېپوسلا ئەمەس، بەلكى ئەپسانە ژانىرىنىڭمۇ مۇكەممەل راۋاجلانمىغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەستۇر. لۇشۈن ئەپەندى بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «. . . جۇڭگودا ئەپسانەدىن ئىبارەت بۇيۇك ئەسەر مەۋجۇت ئەمەس، ئەگەردە بار دېيىلگەندىمۇ پارچە ـ پۇرات ئەپسانىلەر تا ھازىرغىچە كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرۈلمەدى»①. قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي خاھىشىدىكى باي تارىخىي تۈيغۇ ۋە ئەمەلىيەتچان ئەندىزە ئۇلارنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىدا باشقا خەلقلەرگە زادىلا ئوخشىمايدىغان فورمىنى ھاسىل قىلغان. يەنە كېلىپ بۇ خىل فورما ئۇلاردا قەھرىمانلىق ئەپسانىلىرى ۋە ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە زادىلا ئىمكانىيەت بەرمىگەن. خۇددى گېرمان پەيلاسوپى شېللىڭ ئېيتقاندەك: «بارلىق قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئەپسانە دەۋرىنى بېسىپ ئۆتكەن. دەرۋەقە، جۇڭگو تولىمۇ قەدىمىي ئەل. ھالبۇكى، ئۇ باشقا ھېچقانداق ئەپسانىۋى تەپەككۇرغا باي مىللەتكە تەقلىد قىلىپ باققان ئەمەس. ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇر دۇنياسىدىن باشقا مىللەتلەر ئەپسانىلىرىنىڭ كۆلەڭگىسىنى بايقىغىلى بولمايدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، قەدىمىي ئېپوسلىرىمىزغە باي نۇرغۇن مىللەتلەر ئىچىدە پەقەت جۇڭگولۇقلارلا ئەپسانە ئىجادىيىتىدىن خالىي مىللەتتۇر. ئۇلارنىڭ تەرەققىياتى ئەپسانە ھەرىكىتىدىن تامامەن ئايرىلغان ھالدا، ئىنسانىيەت مەۋجۇتلۇق كاتېگورىسىنىڭ باشقا بىر يۆنىلىشىگە بۇرۇلۇپ كەتكەن. نۇرغۇن دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئەپسانە باسقۇچى غايەت زور سېھرىي

① لۇشۈن: «جۇڭگو ھېكايىچىلىقىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى» — «لۇشۈن ئەسەرلىرى ئومۇمىي توپلىمى» 9 ـ توم، 303 ـ بەت، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى.

كۆچكە ئىگە بولسىمۇ، پەقەت جۇڭگولا ئالاھىدە مۇستەسنالىقنى شەكىللەندۇرگەن»①.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، قەھرىمانلىق ئەپسانىلىرى ۋە قەھرىمان-لىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۇچۇن ئوخشى-مىغان مىللەتلەر ۋە مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئۆچرىشىشىدىن ئىبارەت قانۇنىيەتلىك ئارقا كۆرۈنۈش ناھايىتى زۆرۈر ئىدى. يەنە كېلىپ، بۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش پىشىپ، تىنىپ كەتكەن روھىي جۇغلانما بىلەن ئاللىقاچان قېلىپلاشقان ئەخلاقىي ئەندىزىنى ئەمەس، بەلكى بالىلارچە بەڭباشلىق يانداشقان، سىرتقا ئىنتىلىشچان مەدەنىيەت تىپىنى تەلەپ قىلاتتى. شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاتلىق كۆچمەنچى مىللەتلەر تارىخ سەھنىسىگە چىقىشتىن ئاۋۋالقى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا، ئوتتۇ-را تۇزلەڭلىكتىكى خۇاشيا مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ئۆز ئەتراپىدە-كى ئوخشاش بىر ئىرقىي تىپقا ۋە مەدەنىيەت سىستېمىسىغا مەنسۇپ خەلقلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنىدى. شۇڭلاشقا ئوخشاش بىر مەدەنىيەت چەمبىرىكىدە ئېلىپ بېرىلغان مىللەتلەر مۇناسىۋىتى تاكى ھونلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى باشلانغانغا قەدەر ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك-نىڭ تېرىم ھاياتىدا ھېچقانچە زىلزىلە پەيدا قىلالمىدى. شىمالدىكى يايلاق مىللەتلىرى تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، ئات تۇياقلىرى ئارقىلىق ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا شىددەتلىك دولقۇن ھاسىل قىلغان چاغدا، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئاھالىلىرى ئۆزاق مۇددەتلىك «ئاسىيانچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى» نىڭ پەپلىشى بىلەن قېرىلارچە تەمكىنلىك-كە ئىگە «بالدۇر يېتىلگەن بالا» بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى «گەرچە ئېپوسلار مەيدانغا كېلىدىغان ئەڭ ياخشى تارىخىي باسقۇچتا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى مۇمكىنچىلىككە ئىگە قىلىدىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى شەكىللەنمىگەچكە، قەھ-

① «گېرمان مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ جۇڭگو ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، جياڭسۇ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل نەشرى، 135 ـ بەت.

رىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ يورۇقلۇقتا چىقىشىمۇ ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى»①. ئۇنىڭ ئۇستىگە شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ سەلتەنـ
تى باشلىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تىنىمسىز پاراكەندىچىلىكلەرنى سېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ گاھ كۆچىيىپ، گاھ ئاجىزلاپ تۇرىدىغان ھەربىي ئۈستۈنلۈكى شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ بۇ نەم، ئىللىق ماكاندا پۈتكۈل مىللەت سۈپىتىدىكى چوڭ كۆچۈشلەر، ھايات ـ ماماتلىق سىناقلار ۋە يات مەدەنىيەتلەرنىڭ شىددەتلىك قوشۇـ
نۇشىدەك ھادىسىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلمىدى. دۇنيادىكى نۇرغۇنلىـ
غان قەدىمكى مەدەنىيەتلەر، جۈملىدىن قەدىمكى مىسىر، بابىل ۋە ھىندى مەدەنىيەتلىرى يېڭىدىن گۈللەنگەن ياش ۋە كۆچتۈڭگۈر مەدەـ
نىيەتلەرنىڭ تەسىرى ئاستىدا بارا ـ بارا ئۆزگىرىپ كەتتى ۋە قەدىمكى ئەندىزىسىنى يوقاتتى. ۋەھالەنكى، پەقەت جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىلا ئىزچىل ئۆزگەرمەي كەلدى، بەلكى ئۆز ئەتراپىدىكى ئۆز خاراكتېرىدىن كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيدىغان ئۇششاق مەدەنىيەتلەرنى ئۆز گەۋدىسىگە ئۆيۈشتۈرۈپ، بارغانسېرى يوغىناپ، سەددىچىن ئارـ قىلىق باشقا مەدەنىيەت سىستېمىلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان، ئۆزگـ
چە ئالاھىدىلىككە ئىگە شەرقىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپىنى ياراتتى. بۇ خىل مەدەنىيەت تىپىدا شەخسنىڭ قىممىتى ۋە ئەركىنلىكىگە قارـ
شى ھالدا، فېئودالىلىق نەسەب ـ ئەھكام، ئائىلە، جەمەت ۋە قانداشـ
لىق مۇناسىۋەتنى بىرلىك قىلغان سىياسىي تۈزۈلمە ھەمدە قېلىپلاشـ
قان ئەخلاق ئەندىزىسى تەكتىلىنەتتى. شۇ ۋەجىدىن ئاتتىلادىن چىڭـ
گىزخانغىچە بولغان ئاسىيا چەۋەندازلىرىنىڭ شىددەتلىك يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە فېئودالىلىق تۈزۈمنىڭ ئۆلى ياۋروپادا ئاللىقاچان تەۋرىتىپ تاشلانغان بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگودا تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىـ
غىچە داۋاملاشقانىدى. ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشلار جەريانىدا

---

① ياۋ باۋشۇەن: «دۇنيا ئېپوسلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈگۈنلىرى» — «جەنيالىك ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 ـ يىللىق 4 ـ سان.

گرېتسىيىدىن كۆپىنچە يالىڭاچ ھەيكەللەرنىڭ، جۈملىدىن نەزىر ـ مۇراسىم ۋە يېمەك ـ ئىچمەك بۇيۇملىرىنىڭ تېپىلىشىمۇ يۇقىرقى ئوخشاشمىغان ئىككى خىل مەدەنىيەت تېپىنىڭ روشەن پەرقلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى.

قەدىمكى جۈڭگودا ياكى تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا قەدىمكى خەنزۇ مىللىتىدە نېمە ئۈچۈن چوڭ تېپتىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلەلمىگەنلىكى ھەققىدە گېگىل مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «جۈڭگولۇقلاردا مىللىي ئېپوسلار بولغان ئەمەس، چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆزىتىش ۋە تەسىرات ئۇسۇلى ئاساسىي جەھەتتىن نەسرىي شەكىلنى ئۆزىگە تەلەپ قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، مۇنداق بولۇشىنى تارىخ باشلانغان يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىلا شەكىللەنگەن، بىر خىل نەسرىي شەكىلدە قېلىپلاشقان تارىخىي رېئاللىق بەلگىلەپ قويغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ دىنىي نۇقتىئىنەزەرلىرىمۇ سەنئەت ئارقىلىق ئىپادىلىنىشكە مۇڭاپىق كەلمەيدۇ. مانا بۇ ئەھۋاللار ئېپوسلارنىڭ يارىتىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ناھايىتى زور توسالغۇ بولغان»①. گېگىلنىڭ قارىشىچە، ئېپوسلار ئىنسانىيەتنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرى، يەنى ماركس ئېيتقان «ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى» دا تۇرۇۋاتقان «بىر مىللەتنىڭ يەنە بىر مىللەتكە قارشى ئۇرۇشلىرىنىڭ ئوبرازلىق ھېكايىلىرى» شۇنداقلا «قەھرىمان شەخسنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى ئارقىلىق ئوبيېكتىپ دۇنيانى ۋە پۈتكۈل مىللەتنىڭ ئېپتىدائىي روھىي ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان»② چوڭ تېپتىكى ئاغزاكى سەنئەت شەكلى ئىدى. قەدىمكى جۈڭگونىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتە ۋە ئادەم بىلەن تەڭرىنىڭ بىرلىكىنى تەكىتلەيدىغان مۇستەبىت تۈزۈمى شۇنداقلا تارىخىي تۈيغۇنى ئېستېتىك ئېھتىياجنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئۆلچىمى قىلىدىغان مەدەنىيەت پىسخىكىسى ئېپوس ژانىرىنىڭ مەيدانـ

① ② گېگىل: «ئېستېتىكا»، سودا نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى، 3 ـ جىلد، I تۇم، 170 ـ، 108 ـ، 109 ـ بەتلەر.

غا كېلىشىگە زادىلا ئىمكانىيەت بەرمىگەنىدى. شەرقىي ئاسىيادىكى تېرىم هاياتىغا ماس كېلىدىغان بۇ نەم، ئىللىق بەلباغدا، قەدىمكى يۇنانىنىڭ شەھەر فېدېراتسىيىسى شەكلىدىكى يېرىم دېموكراتىك قۇل-لۇق تۈزۈمىدىن كۆپ زامانلار ئىلگىرىلا قانداشلىق مۇناسىۋەت ئارقا-لىق خاراكتېرلىنىدىغان هاكىممۇتلەق، مۇستەبىت تۈزۈم قېلىپلاشقا-نىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە بۇ يەردە باشقا مەدەنىيەت سىستېمىلىرىغا تامامەن ئوخشىمىغان هالدا ئۇستقۇرۇلمىدا «بىر خىل تۇراقلاشقان قانۇن، سىياسىي تۈزۈم ۋە ئەخلاقىي فورمىلارنىڭ نەسرىي شەكلىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى»① مەيدانغا كەلدى. بەدىئىي تەپەككۇردىكى بۇنداق دوگماتىك خاھىش ئېپوستىن ئىبارەت هەرىكەتچان ژانېرنى كەسكىن رەت قىلاتتى.

شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ بالدۇرلا قېلىپلاشقان مەپكۇرىسىگە تامامەن ئوخشىمىغان هالدا، ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ يېنىك شاۋقۇنلىرىغا سىرداش بولۇپ ياشىغان قەدىمكى يۇنانداپ بۇيۇك ئېپوس دەۋرى ئېچىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزاق تارىخىي جەريانداپ ئوتتۇرا ۋە ئىچكى ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئاتلىق يۇرۇشلىرى دۇنيا ئېپوس دەۋرىنى يۇقا-رى پەللىگە كۆتۈردى. ئۇلار يەنى ئېپوس ئىجادىيىتىگە قاتناشقان بارلىق مىللەتلەر — ئاريانلار، بابىللىقلار، يۇنانلىقلار ۋە كېيىنكى ئاسىيا چەۋەندازلىرى شەرقىي ئاسىيادىكى «بالدۇر يېتىلگەن» تېرىم مىللەتلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تېخىچە تەنتەكلىكى كەتمىگەن، «تەرەققىياتى ئەڭ مۇكەممەل بولغان» ، «نورمال بالا»② ئىدى. بۇ «بالا» دا دولقۇنلاپ تۇرغان سەبىي هېسسىيات، قاياناق شېئىرىي تۇيۇ-غۇ، شوخلۇق بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن قورقۇمسىزلىق بار ئىدى. ئۇلار ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن هاسىل

---

① كېڭىل: «ئېستېتىكا» ، سودا نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى، 3 ـ جىلد، I توم، 170 ـ، 108 ـ، 109 ـ بەتلەر.

② كارل ماركس: «سىياسىي ـ ئىقتىساد ئىلمىگە تەنقىد، كە مۇقەددىمە» ، خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى.

بولىدىغان زىلزىلىلەرگە خۇشتار ئىدى. ئىنسانىنىڭ تەبىئىي گۈزەللىكىنى ئىستەيتتى. باشقىلارنىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن قېچىپ كەتكەن گۈزەل خانىش خېلىن ئۇچۇن ئون يىللاپ قانلىق جەڭ قىلىشقا تەييار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تىندۇرمىسىدا ئاستا - ئاستا بىخلىنىۋاتقان دېموكراتىك خاھىشلار ۋە مەڭگۇ ئويغاق سەزگۈ- دىكى تاشمايىل ئەندىزە ئېپوس دەۋرىنىڭ ئېچىلىشىغا تۈرتكە بولغانىدى. شۇڭلاشقا غەربتىكى ئەللەردە، جۈملىدىن هاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان يۇنانلىقلاردا ئىنسانىيەتنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرى باشلىنىپ، بالىلىق تەپەككۇرى پارتلىغان چاغدا، شەرقتىكى سېرىق توپىلىق جا- ھىل مەدەنىيەت بەلبېغىدا قېرىپ تىنىپ كەتكەن ئاسىياچە پىسخىك ئەندىزە قېلىپلىشىشقا باشلىغانىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن دۇنيادىكى تارى- خىي تۇيغۇغا ئەڭ باي ۋە يىلنامچىلىك ئەنئەنىسىگە ئىگە بۇ تېرىم مىللىتىدە بىرەرمۇ مۇكەممەل ئېپوس مەيدانغا كېلەلمىدى.

6

ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ شەرقتىن باشلىنىپ، چەكسىز ئۇزاق مۇساپىلەردىن كېيىن غەربتە ئۆز تاكامۇللىقىغا ئېرىشكەنلىكى بىزگە ئىنسان تارىخىنىڭ ئەملىيەتتە روھ تارىخى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. دەرۋەقە، بىر مىللەتنىڭ تارىخىمۇ ئۆز ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مىللىي روھنىڭ پىشىپ يېتىلىش جەريانى ئىدى، مىللىي روھ بىر مىللەت هاياتىدىكى ھەممە تەرەپلەرنىڭ ئورتاق يىغىندىسى ئىدى. ياكى تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، مىللەت هاياتىدىكى بارلىق ئىپادىلەرنىڭ مىللىي روھتا قانات يېيىشى ئىدى. گېگىل ئۆز پەلسەپىسىدە دۇنيا تارىخىنى روھنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە ئىشقا ئې- شىش جەريانى، دەپ قارىدى. شۇنداقلا روھنىڭ ماھىيىتى ئەركىن- لىكتە، شۇڭا دۇنيا تارىخىمۇ ئەملىيەتتە ئەركىنلىكنىڭ ئەمەلگە ئېشىش تارىخىدۇر، دەپ هېسابلىدى.

«مىللىي روھ» ئۇقۇمىنى ياۋروپا مەرىپەتچىلىك دەۋرىدە ياشى-

غان مونتېسكيۇ تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغانىدى. كېيىن گېگىل بۇ ئاتالغۇنى كۆپ قېتىم ئىشلەتتى ۋە مونتېسكيۇنىڭ «قانۇن روھى» ناملىق ئەسىرىنى «بىر گۈزەل ئەسەر»، «ئۇلۇغۋار ئىدىيە»[1] دەپ تەرىپلىدى. گېگىلنىڭ قارىشىچە دۇنيا تارىخى جۇملىدىن روھنىڭ پىشىپ يېتىلىش تارىخى تۆت باسقۇچنى، يەنى شەرق دۇنياسى، گرېك دۇنياسى، رۇم دۇنياسى ۋە گېرمان دۇنياسىدىن ئىبارەت تۆت دۇنيانى ېېسىپ ئۆتكەنىدى. بۇ تۆت دۇنيا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىنسانىيەت روھ تارىخىنىڭ بالىلىق، ياشلىق، ئوتتۇرا ياشلىق ۋە قېرىلىق دەۋرى- لىرىگە ۋەكىللىق قىلاتتى. شۇڭلاشقا «مىللىي روھ بىر خىل تەبىئىي بىرلىك ھېسابلىناتتى. بۇ تەبىئىي بىرلىكتە گۈللىنىش ۋە قۇدرەت تېپىشمۇ، زەئىپلىشىش ۋە يوقىلىشمۇ مۇقەررەر يۈز بېرەتتى»[2]. بىر مىللەت ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان تارىخىي دەۋرىگە كىرگەن چاغدا، ئۇنىڭ ئەمەلىيەت تەسىر كۈچىمۇ ئۆزىنىڭ ئىرادىسى- نىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ۋە سىرتقى بېسىملارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشقا تامامەن يېتەتتى. مانا مۇشۇنداق باسقۇچتا مەزكۇر مىللەتنىڭ ۋۇجۇدىغا جۇغلانغان جىمىكى ئېنېرگى- يىلەر بىراقلا پارتلاپ چىقىپ، پۈتكۈل مىللەتنىڭ تەپەككۇر قانىتىنى بېشەتتى ۋە پىكىر تاكامۇللۇقىنى ئىشقا ئاشۇراتتى. بۇ دەل ئۇنىڭدى- كى مىللىي روھنىڭ گۈللەنگەن ۋە قۇدرەت تاپقان باسقۇچى بولاتتى. لېكىن مەزكۇر مىللەت ئۆزىنى ئۆزى ئەمەلگە ئاشۇرغان، بۇرچىنى ئادا قىلغان ھامان، ئۇنىڭ ھاياتلىق غايىسىدىكى ئەڭ يۇقىرى مەنزىلى ۋە ئۇلۇغۋار ئىنتىلىشلىرىمۇ غايىب بولاتتى. شۇنداقلا ئۇنىڭ ۋۇجۇدى- دىكى ھاياتىي كۈچىمۇ ئاستا - ئاستا خوراشقا باشلايتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللىي روھ زەئىپلىشىش ۋە يوقىلىش گىردابىغا يۈز

---

① گېگىل: «پەلسەپە تارىخىدىن لېكسىيىلەر»، سودا نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى، IV توم 231 - بەت.

② گېگىل: «تارىختىكى ئەقىلىلىك»، 65 - بەت.

تۇتاتتى. چۈنكى روھنىڭ پىشىپ يېتىلىشى دەل ئۇنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئىنكار قىلىشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. «ئۆزىنى تونۇش ۋە بايقاشنىڭ يۇقىرى پەللىسى روھنىڭ ئەڭ ئالىي بۇرچىنى تەشكىل قىلاتتى. ئۇ بۇ مۇقەددەس بۇرچنى ئورۇندىشى زۆرۈر ئىدى. لېكىن، مەزكۇر بۇرچنىڭ ئورۇندىلىشى ئۇنىڭ زەئىپلىشىشىدىن دېرەك بېرەتتى شۇڭا قالا زەئىپلىشىش باشقا بىر باسقۇچقا، يەنى يېپىيېڭى بىر روھنىڭ تۇغۇلمىغا ھامىلدار بولاتتى»①. گېگىل ھەتتا روھنىڭ پىشىپ يېتىلىشىنى بىر مىللەت ئۆز ھاياتىدا ئىچمىسە بولمايدىغان ئاچچىق شارائا دەپ ھېسابلىدى. «مۇئەييەن مىللىي روھ دۇنيا تارىخى تەرەققىياتىدىكى بىر ئايرىم بىرلىك. بىر مىللەتنىڭ ھاياتىي ۋە روھىي مۇساپىسى مېۋە بېرىش ئارقىلىق پىشىپ يېتىلىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ ھەربىر مۇددىئاسى ئۆز پرىنسىپلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. لېكىن بۇ مېۋە ئۇنى ئۆستۈرگەن ۋە ئاينىتقان ئاشۇ مىللەتنىڭ قولىغا چۈشمەيدۇ ھەمدە ئاشۇ مىللەتنىڭ ھوزۇرلىنىشىغىمۇ ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ. ئەكسىچە، ئۇ ئاشۇ مىللەتنىڭ لېۋىنى كۆيدۈرىدىغان بىر ئاچچىق شارابقا ئايلىنىدۇ. بۇ مىللەت ئۆزىنى زەئىپلەشتۈرۈش ۋە ھالاكەتكە باشلاش بەدىلىگە ئاشۇ بىر ئاچچىق شارابنى ئىچىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆتكۈر قوزغاتقۇچى كۈچى يېڭى بىر پرىنسىپنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ»②.

گېگىل بۈيۈك تارىخىي شەخسلەرنى «دۇنياۋى تارىخىي شەخس» دەپ ئاتىغىنىدەك، دۇنيا روھىنى ئۆز ۋۇجۇدىغا يۈكلىگەن مىللەتلەر نىمۇ «دۇنياۋى تارىخىي مىللەت» دەپ تەرىپلىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۇنياۋى روھ يەككە - يېگانە ئىدى. مۇنداق يېگانە روھ ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ روھىيىتىدە گەۋدىلىنىپ تۇراتتى. دۇنياۋى روھ ھەر قېتىم مەلۇم بىر مىللەتنى تاللىۋېلىپ ئۆز ھالقىلىرىدىكى بۇرچىنى ئىجرا قىلدۇراتتى. ھەر قانداق مىللەت ئۆز ھاياتىدا پەقەت بىرلا

---

① ② گېگىل: «تارىختىكى ئەقلىيلىك»، 67 - 72 - بەتلەر.

قېتىم «دۇنياۋى تارىخىي مىللەت» لىك پۈرسەتكە ئېرىشەلەيتتى. مۇ-
داق بىر پۈرسەتكە سازاۋەر بولغان ھەر قانداق بىر مىللەت ئۆزىنىڭ
تەرەققىيات مۇساپىسىدە تۆۋەندىكى ئۈچ باسقۇچنى مۇقەررەر بېسىپ
ئۆتەتتى: بىرىنچى باسقۇچ دەل ئۇنىڭ ھەقىقىي يوسۇندىكى خاسلىقى-
نىڭ شەكىللىنىش مەزگىلى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن
تاكى ئىچكى دۇنياسى بىر پۈتۈنلۈككە ئېرىشكۈچە بولغان جەريانىنى
تەقەززا قىلاتتى. بۇ باسقۇچتا ئۇ بىر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى
مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، سىرتقى مەدەنىيەت-
لەردىن ئەۋرىشكە قوبۇل قىلاتتى ھەمدە ئاشۇ ئىككى خىل مەدەنىيەت-
نىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق ئۆز خاسلىقىنى چىنىقتۇراتتى. ئىككىنچى
باسقۇچ ئۇنىڭ سىرتقا قارىتا قىلغان غەلىبىسى جەريانىدا يېتىلگەن
مۇستەقىللىقى ۋە گۈللىنىشىكە ئېرىشكەن مەزگىلى ئىدى. بۇ ئۇنىڭ
ئۆزىدىن ئىلگىرىكى دۇنياۋى تارىخىي مىللەتلەر بىلەن ئۆچىراشقانلىقى-
نىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇ خىل ئۆچرىشىشتىن ھاسىل قىلغان غەلىبە-
سى ئارقىلىق دۇنياۋى روھتىن ئىبارەت بۇ مۇقەددەس بۇرچنى ئىجرا
قىلغۇچىغا ئايلىناتتى. بۇ دەۋر ئۇنىڭ ئەڭ قۇدرەت تاپقان مەزگىلى
بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق كۈچ - قۇدرەتنىڭ كەينىدە ئۇنىڭ بۇرچىنىڭ
ئاخىرلىشىۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت مۇقەررەر تەقدىرى يوشۇرۇنۇپ ياتاتى-
تى. شۇڭلاشقا، سىرتتىن بولىدىغان غىدىقلىنىش تۈگىگەن ھامان،
ئۇنىڭ ئىچكى تاكامۇللىقىغمۇ دەز كېتەتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە
دۆلەت سىياسىي جەھەتتىن پارچىلىنىپ، سەنئەت ۋە ئىلىم - پەندىكى
غايە بىلەن رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى يوقىتىپ قويىاتتى - دە،
بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتى بىلەن زەئىپلىككە يۈز تۇتاتتى. ئۇچىنچى
باسقۇچ ئۇنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك زەئىپلىشىش مەزگىلى بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ
كېيىنكى ئەۋلاد دۇنياۋى تارىخىي مىللەت بىلەن ئۆچرىشىشقا باشلىغان-
لىقىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇ خىل ئۆچرىشىشنىڭ مەغلۇبىيىتى نەتى-
جىسىدە، دۇنياۋى روھ ئۇنى شاللاپ قويىاتتى ۋە ھاياتىي كۈچى ئۇر-

غۇپ تۇرغان يېڭى بىر مىللەتنىڭ زىممىسىگە يۈتكىلەتتى. بۇنىڭ بىلەن يېڭى بىر گۇللىنىشتىن خارابلىششقىچە بولغان جەريان باشلىناتتى. گېگىل گەرچە قەدىمكى گرېكلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تۇنۇغا قىلىپ، بۇ خىل ھالقىسىمان جەريانىنى يەكۈنلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «بۇنداق ئوخشاش جەريانىنى بىز ھەر بىر دۇنياۋى تارىخىي مىللەتنىڭ ھاياتىدىن ئېنىق كۆرەلەيمىز»① دەيدۇ.

دۇنياۋى تارىخىي مىللەت بولۇش پۈرسىتى باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرگە ئوخشاش ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىگە، جۈملىدىن تۇركىي خەلقلەرگە تالىق بولالمىدىمۇ - يوق؟ ئۇلارنىڭ مىللىي روھى دۇنياۋى روھنىڭ بىر مۇھىم ھالقىسىغا ئايلىنالمىدىمۇ؟

گېگىلنىڭ دۇنيا تارىخىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئاساسلىرى ھەققىدىكى تەلىماتى شەرقنى جۈملىدىن ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى ئاتالىق مىللەتلەرنىڭ تارىختىكى رولىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە بىر چەتكە قايرىپ قويىدى. گەرچە گېگىلنىڭ بۇ ھەقتىكى نۇقتىئىينەزەرلىرى تارىخ پەلسەپىسىدىكى ناھايىتى چوڭ بوشلۇقلارنى تولدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن يەر شارىدىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىيات سىرلىرىنى چۈشەندۈرۈشكە ئاجىزلىق قىلاتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، گېگىلنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ مىللەتلەر مەدەنىيەت تارىخىغا كۆرسىتىدىغان رولى ھەققىدىكى قاراشلىرى مونتېسكيۇ ۋە كىللىكىدىكى جۇغراپىيىلىك شارائىت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ، تەرەپدارلىرىنىڭ كەسكىن يەكۈنلىرىدىن مۇئەييەن ئارىلىقنى ساقلاپ كەلدى. شۇڭلاشقا ئۇ يۇنان ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە گۈزەللىكى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بىز تەبىئەت دۇنياسىنىڭ تەسىرىنى بەك يۇقىرى ياكى بەك تۆۋەن مۆلچەرلەپ تاشلىماسلىقىمىز لازىم. ئىئونىيىنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان زەڭگەررەڭ ئاسمىنى ھو-

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، ئۈچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1956 - يىل نەشرى، 269 - بەت.

مىر ئېپوسلىرىنىڭ گۈزەللىكىگە ھەقىقەتەن زور تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئاشۇ زەڭگەررەڭ ئاسمانىنىڭ يالغۇز ئۆزىلا ھومېرنى تۇغقان ئەمەس. شۇنداقلا يەنە باشقا «ھومېر» لارنىمۇ داۋاملىق تۇغالـ مىدى»①. ئۇ، دۇنياۋى تارىخىي مىللەت بولالىغان خەلقلەرنىڭ كۆـ پىنچىسى ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ ئەتراپىدىكى ئىللىق بەلباغلارنى ئۆزىنىڭ ھاياتلىق سەھنىسى قىلغان. سوغۇق ۋە ئىسسىق بەلباغلار «دۇنيا تارىخىنىڭ ھەرىكەت لىنىيىسىدىن ئەبەدىي چەتتە تۇرۇپ كەلـ گەن»②، چۈنكى «سوغۇق ۋە ئىسسىق بەلباغلاردا دۇنياۋى تارىخىي مىللەتلىك پۇرسىتىگە ئېرىشەلىگەن خەلقلەرنىڭ ئىزلىرىنى تاپقىلى بولمايدۇ. بۇ يەردىكى تومۇز ئىسسىق ۋە قەھرىتان سوغۇق «روھ» نىڭ ئۆز دۇنياسىنى قۇرۇپ چىقىشىغا ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ»③ دەپ قارىدى.

گېرمانىيەنىڭ 18 ـ ئەسىردە ياشىغان دۇنياغا داڭلىق بۇ مەشـ ھۇر پەيلاسوپى تەكىتلەۋاتقان ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ جۇغراپىيىلىك سەھنىسى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقىدىن ئىبارەت كونا دۇنياغا مەركەزلىشەتتى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ جۇغراپىيىلىك سەھنىسى ئوخشاشمىغان ئۇچ خىل مۇھىتتىن، يەنى كېلىماتى قۇرغاق ئىچكى قۇرۇقلۇق، ئېگىـ لىك ۋە پايانسىز يايلاق مۇھىتى؛ چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان تېرىم تۇزلەڭلىكى مۇھىتى ۋە دېڭىز ساھىللىرى مۇھىتىدىن تەركىب تاپاتتى.

ئېگىزلىك ۋە ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قۇر ـ غاق ۋە قاقاس زونىلار بولۇپ، بۇ يەردە تار دائىرىدىكى ئېكىن تۇرمۇـ شىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاھالىلارنىڭ كۆپىنچىسى چارۋىچىلىق ئە ـ گىلىكى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ مۇلكى ۋە مەئىشىتى «يەردە

---

① ② ③ گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، ئۈچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1956 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 123 ـ، 124 ـ بەتلەر.

ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرى بىلەن بىللە تىنىمسىز كۆچۈپ تۇرغان مال - چارۋىلىرىدا ئىدى»①. ئۇلار قەبىلە - ئۇرۇق ۋە ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمى ئارقىلىق ئىدارە قىلىناتتى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانۇنىي مۇناسىۋەت مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. مۇنداق ھالەت ئۇلاردا مېھماندوستلۇق ۋە بۇلاڭ - تالاڭغا خۇشتارلىقتەك ئادەتتىن تاشقىرى پىسخىكىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلار ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا تىنچ تۇرمۇشقا مايىلدەك قىلسىمۇ، لېكىن ئانقا مىنگەن ھامان، ھەش - پەش دېگۈچە ئۈيۈشۈپ، گويا توسۇۋالغىلى بولمايدىغان غايەت زور كەلكۈن-دەك تېرىم ئەللىرىگە باستۇرۇپ باردۇ. شۇنداقلا بىر مەھەل پاراكەن-چىلىكتىن كېيىن ئىز - تىزسىز غايىب بولىدۇ. ئۇلاردا ئۆز ھېسسىياتىنى ئۆز مەدەنىيىتى ۋە پىسخىك تىندۈرمىسى بىلەن كونترول قىلالايدىغان روھىي ئېنېرگىيە خېلىلا كەمچىل ئىدى. ئۇلار ھامان باشقا مەدەنىيەتلەر، جۈملىدىن تېرىم ۋە دېڭىز مەدەنىيەتلىرى-نىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان زىبالسى تەرىپىدىن غىدىقلىناتتى. يەنە كېلىپ بۇنداق غىدىقلىنىشتىن ئۇرغىغان ئەرلىك جاسارىتى باشقا جاھىل مەدەنىيەتلەرنىڭ قەدىمىنمۇ ئالغا سىلجىتاتتى. ئومۇمەن ئۇلاردا ھەر قانداق شەكىلدىكى تۇراقلاشقان مەۋجۇتلۇق پرىنسىپى يوق ئىدى. گېگىل ئۇلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە چىڭگىزخان ۋە ئاقساق تېمۇرنىڭ قىلىچى ئاستىغا ئۈيۈشقان موڭغۇل - تۈركىلەرنى ۋە غەربىي ئاسىيادىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ئەرەبلەرنى نىلغا ئالىدۇ.

چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان شەرقتىكى مۇنبەت تېرىم تۈزلەڭلىكلىرى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى يەنە بىر جۇغراپىيەۋى مۇھىتنى ھاسىل قىلغانىدى. دەريا لانقىلىرىدىن شەكىللەنگەن مۇنبەت تۇپراقتا مەيدانغا كەلگەن بۇ قەدىمىي تېرىم مەدەنىيەتلىرى ئۆزىنىڭ جاھىللىقى، بالدۇر يېتىلگەنلىكى ۋە ئاسان ئۆزگەرمەيدىغانلىقى بىلەن

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 133 - بەت.

باشقا مەدەنىيەتلەردىن تۇپتىن پەرقلىنەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ دەسلەپكى بەتلىرى مۇشۇ يەرلەردە باشلانغان بولۇپ، ئىچكى قۇرۇقلۇقلاردىكى ئاتلىق مىللەتلەر بىلەن غەربتىكى دېڭىز مىللەتلىرى تارىخ سەھنىسىدە پەيدا بولۇشقا باشلىغان چاغدا، ئۇلار ئاللىقاچان قېلىپلاشقان ئەخلاقىي ئەندىزە بىلەن ھاكىممۇتلەق سىياسىي تۈزۈلمىنى تىكلەپ بولغانىدى. شۇڭلاشقا تەبىئەت دۇنياسىدىكى قۇياش شەرقتىن كۆتۈرۈلگەنگە ئوخشاش روھنىڭ قوياشىمۇ شەرقتىن كۆتۈرۈلگەنىدى. ئەمما ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ماھىيىتى بولغان ئەركىنلىك ئۇقۇمى بۇ يەردە ئۆزىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە ئىمكانىيەت تاپالمىغانىدى. گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «دۇنيا تارىخى شەرقتىن غەربكە قاراپ تەرەققىي قىلدى، چۈنكى ياۋروپا مۇتلەق ھالدا تارىخنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى، ئاسىيا باشلىنىش نۇقتىسى بولغانىدى»①. «روھنىڭ پارلاق نۇرى ئاسىيادىن كۆتۈرۈلگەچكە، دۇنيا تارىخىنىڭ مۇقەددىمىسىمۇ ئاسىيا قىتئەسىدىن باشلاندى. . .②». دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمىي مەدەنىيەتلەرنى مەيدانغا كەلتۈرگەن بۇ جۇغراپىيەۋى سەھنىگە «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى مەركەز قىلغان جۇڭگو، ھىندى ۋە گانگ دەريالىرى ھاۋزىسىدىكى ھىندىستان، دەجلە ـ ئېفرات ئارقىلىق سۇغۇرۇلىدىغان بابىل، نىل دەرياسى بويىدىكى مىسىر قاتارلىقلار ۋەكىللىك قىلاتتى. مانا مۇشۇ ۋادىلاردا مەيدانغا كەلگەن بۇيۇك سۇلالىلەر ناھايىتى چوڭ مەدەنىيەتلەرنىڭ ئاساسىنى قۇرۇشقا باشلىغانىدى. بۇ يەردىكى خەلقلەر دېھقانچىلىققا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى ۋە رېتسىلىق ئالمىشىپ تۇرىدىغان تۆت پەسىلنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تېرىقچىلىق قىلاتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە يەرگە بولغان مۇلۇكچىلىك ۋە ھەر خىل قانۇنىي مۇناسىۋەتلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، دۆلەت

① ② گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 144 ـ، 148 ـ بەتلەر.

قۇرۇلۇشنىڭ ئاساسى دەل مۇشۇ قانۇنىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ باشلىنىشى جەريانىدا مۇمكىنچىلىككە ئىگە بولدى»①. لېكىن بىر خىلدا تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان تېرىم ھايات بۇ يەردىكى خەلقلەردە تىنچ - ئاسايىشلىقنى خالايدىغان، ئەنئەنىگە ھېرىسمەن، توختاۋسىز زىلزىلە-لەرگە قارىغاندا شېرىن سۇكۇتنى ياقتۇرىدىغان پىسخىك خاراكتېرنى يېتىلدۇرگەنىدى. گېگىل تىلغا ئالغان شەرق دۇنياسى دەل مۇشۇ رايونلاردىكى خەلقلەرنى كۆرسىتەتتى. گەرچە چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان جۇڭگو، ھىندىستان، پېرسىيە ۋە مىسىر قاتارلىق ئەللەر «شەرق دۇنياسى» دىن ئىبارەت بۇ سىستېمىنى ھاسىل قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرقلەرمۇ مەۋجۇت ئىدى. بولۇپمۇ جۇڭگو مەدەنىيىتى بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ بېكىك، جاھىل ۋە ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان تىپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاسىيا-چە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بىر ئىزدا توختاپ قالغان تۇرغۇن خاراكتېرى تارىخىنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە، ئۇلارنى «بالدۇر يېتىلگەن بالا» غا ئايلاندۇرۇپ قويغانىدى.

پايانسىز دېڭىز - ئوكيانلار ئارقىلىق قورشىلىپ تۇرغان ئارال، يېرىم ئارال ۋە تاقىم ئاراللارنىڭ ئەبەدىي سۆيۈشۈپ تۇرۇشىدىن ھاياتىي كۈچ ئالغان ساھىل رايونلىرى گېگىل تەكىتلىگەن ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئۇچىنچى مۇھىم جۇغراپىيىلىك سەھنىسى ئىدى. يىراقتىكى ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ ئەتراپىدىكى ساھىل رايونلىرى دەل مۇشۇ زونىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇلاردا شەرقتىكى تېرىم مىللەتلىرىگە ئوخشاش ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئۆز يەرلىرىنىڭ نېسبۇسى ئارقىلىق كاپالەتكە ئىگە قىلىپ، تىنچ - خاتىرجەم ياشايدىغان شارائىت مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئۇلار تېرىم ياكى چارۋىچىلىقنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقىم ئىگىلىك شەكلى قىلمايتتى. بەلكى شەھەر ھاياتى

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 134 - بەت.

ئارقىلىق خاراكتېرلىنىدىغان بازار رىقابىتى ۋە سودىنى ئاساس قىلاتـ
تى. ئۇلار دېڭىز - ئوكيانلار كېچىپ يېڭى مەۋجۇتلۇق ماكانى ئىزـ
دەشكە، ھەممە تەئەللۇقاتىنى، ھەتتا ھاياتىنى دوغا تىكىپ تەلەي
سىناپ بېقىشقا، تەۋەككۇلچىلىككە ۋە تەبىئەت بىلەن بولغان تىنىمسىز
ئېلىشىشلار جەريانىدا شەخسنىڭ قىممىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە خۇشـ
تار ئىدى. دېڭىز ئۇلارغا چەكسىزلىك، ئوچۇقلۇق، تەمكىنلىك ۋە
سىرتقا ئىنتىلىشچانلىق ئاتا قىلغانىدى. دېڭىز قاتنىشىنىڭ مەيدانغا
كېلىشى ئۇلارنى جۇملىدىن ئويغاق ياۋروپانى دۇنيا تارىخىنىڭ پاراۋۇـ
زىغا ئايلاندۇرغانىدى. شۇڭا گېگىلنىڭ ياۋروپانى ئىنسانىيەت تارىخـ
نىڭ «ئاخىرقى ۋە پىشقان پەللىسى» دېيىشى شۇ سەۋەبتىن ئىدى.
گېگىل ئۆزىنىڭ تارىخ پەلسەپىسىدە بارلىق ھېس - ھاياجىنى ۋە
مۇھەببىتىنى دېڭىز ساھىلىدىكى رايونلارغا ئاتا قىلدى. بۇ رايونلارنىڭ
ئىللىق ئىقلىمىنى سوغۇق ۋە ئىسسىق بەلباغلارنىڭ كېلىماتىغا قارـ
غاندا، ئىنسان تەپەككۇرىنى قاناتلاندۇرۇشقا ئەڭ مۇۋاپىق دەپ قارـ
دى. ئۇنىڭ قارىشىچە «دېڭىز كىشىلەرگە پايانسىزلىق ۋە چەكسىزـ
لىك ئۇقۇمى ئاتا قىلاتتى. ئىنسان دېڭىزنىڭ چەكسىزلىكى ئىچىدىن
ئۆزىنىڭ چەكسىزلىكىنى ھېس قىلغان چېغىدا ۋۇجۇدى كۈچ - قۇۋۋـ
ۋەت ۋە جاسارەتكە تولۇپ، كۆز ئالدىدىكى چەكلىك مەۋجۇتلۇقلارنىڭ
ھەممىسىدىن ھالقىپ كېتىشنى ئىستەيتتى. كىشىلەرنى دېڭىز بويـ
سۇندۇرۇش ۋە يېڭىشقا چاقىراتتى شۇنداقلا يەنە پايدا قوغلىشىپ سودا
بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۈندەيتتى. . . »① . شۇڭلاشقا ئوتتۇرا يەر دېڭـ
زىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئىنسانىيەت روھىي دۇنياسىنى ئەبەدىي
سۇغۇرۇپ كەلگەن بۈيۈك مەدەنىيەتلەر — مىسىر مەدەنىيىتى،
ئىبراي - يەھۇدىي مەدەنىيىتى ۋە يۇنان - رۇم مەدەنىيەتلىرى يارىتىلـ
غانىدى. ئۇچ بۈيۈك دىن — يەھۇدىي، خرىستىئان ۋە ئىسلام دىنلىرى

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 134 - 131 -، بەتلەر.

مۇشۇ يەردە مەيدانغا كەلگەنىدى. ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقىدىن ئىبارەت كونا دۇنيانى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلغۇچى «بىرىكتۇرمە ئامىل» ئىدى. «ئۇ، يەر شارىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى بىر ـ بىرىگە باغلىغانىدى. ئۇ، دۇنيا تارىخىنىڭ مەركىزى، كونا دۇنيانىڭ يۈرىكى ئىدى. چۈنكى ئۇ كونا دۇنيانىڭ بەرپا بولۇشىغا شارائىت ۋە هاياتىي كۈچ بەرگەنىدى. ناۋادا ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بولمىغان بولسا، دۇنيا تارىخىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس بولغان بولاتتى»①.

دېمەك گېگىلنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىت بىلەن تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇناسىۋىتى هەققىدىكى پەلسەپىۋى مۇلاهىزىلىرى ناهايىتى زور دەرىجىدە ياۋروپا مەركەزچىلىك تەلىماتىغا ئاساس ياراتتى. ئۇ، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ قۇياشى شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ، تەدرىجىي غەربكە قاراپ ياۋروپادا ئاخىرقى پەللىسىگە يەتتى، شۇڭلاشقا ياۋروپا دۇنيا تارىخىنىڭ مەركىزى ۋە ئاساسىي ئېقىمى بولالايدۇ، دەپ كۆرسەتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە گېگىلنىڭ نۇقتىئىينەزەرلىرىدىن ئۇزۇق ئالغان، ياۋروپانى مەركەز قىلغان يېقىنقى ۋە هازىرقى زامان تارىخ پەلسەپىسى ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدا تۇتقان ئورنى ۋە رولىغا هېچقانچە سەھىپە بەرمىدى.

7

مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئالاهىدە جۇغراپىيىۋى مۇهىتتا ئىپادە قىلغان مەدەنىيەت پسىخىكىسى ۋە روهىيەت قاتلىمىنى ئوپېراتسىيە قىلىشتا، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ پسىخىك ئالاهىدىلىكىنى چۈشىنىش ناهايىتى زۆرۈر ئىدى. چۈنكى ئەجدادلىرىمىز پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 132 ـ بەت.

بۇرۇندىن تارتىپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خۇاشيا مەدەنىيىتىنى مەر-
كەز قىلغان شەرقىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپى، ھىندى مەدەنىيىتىنى
ئاساس قىلغان جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى ۋە پارس،
ئىبراي، ئەرەب مەدەنىيەتلىرىدىن يۇغۇرۇلغان غەربىي ئاسىيا مەدەنە-
يەت تىپلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق رايون ئىدى. ئۇ، ئۆز ئەتراپ-
ىدىكى بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرىنى بىر - بىرىگە
تۇتاشتۇرۇپ تۇراتتى ۋە ئۆزئارا باغلايتتى. بۇ رايون ناھايىتى زور
ئۆتكۈزگۈچكە ئوخشايتتى. شۇڭلاشقا بۇ جايدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ
ئۆز ئەتراپىدىكى چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماسلىقى
مۇمكىن ئەمەس ئىدى. لېكىن بۇنداق تەسىر قارا - قويۇق، ئۆلۈك
ھالەتتە بولماستىن، بەلكى ئىلغاش - شاللاش ۋە تاللاش شۇنداقلا
پائالىيەتچان مۇئامىلىدە بولۇش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلاتتى. يەنە كې-
لىپ سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىڭا تەسىر لىرىنى ئۆز مەدەنىيىتى-
نىڭ قوينىغا يۇغۇرۇپ، ئۆز ئىجادىيىتىگە ئايلاندۇرۇپ تاشلايتتى.

ھالبۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق بىر - بىرىگە باغلىنىپ
تۇرغان بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرى مۇئەييەن مىقداردا ئۆزئارا
ئۆچۈر ئالماشتۇرۇپ، شەرق دۇنياسىغا ئورتاق ئەندىزىنى يارىتىشقا
تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۆز خاسلىقىنى
ساقلاپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلاردىكى جاھىلانە خاسلىق ھەر
ۋاقىت بىر - بىرىنى چەتكە قېقىشقا تەييار تۇراتتى. شۇڭلاشقا ئۇزاق
ئاسىيانىڭ تارىخى شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر بىلەن جەنۇبتىكى تې-
رىم مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توختاۋسىز سوركىلىش جەريانى بو-
لۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ھەر قايسى چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرى
ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سىنىشىش جەريانىمۇ ئىدى. لېكىن، شۇنداق
بولۇشىغا قارىماي، ئاسىيا قىتئەسىدىكى ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت
تىپى — شەرقىي ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا مەدەنىيەت
تىپلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئوتتۇرا ۋە ئىچكى ئاسىيادىكى

ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرى ۋە كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرىدىن زىلزىلە ئېلىپ كەلدى. بۇنداق زىلزىلىلەر ئۇلارنىڭ ھەر قېتىملىق مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە بىۋاستە سەۋەب بولدى. بۇنىڭدىن تۆت - بەش مىڭ يىللار مۇقەددەم ئوتتۇرا ئاسىيا ئاريانلىرىنىڭ ھىندىقۇش ۋە پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، ھىندىستانغا باستۇرۇپ كىرىشى ۋە يەرلىك ئاھالە دارۋىدلار بىلەن قوشۇلۇشى، ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ تۇنجى پارلاق سەھىپىسىنى ئاچتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھىندىستاندا ئېپوس دەۋرى ئېچىلىپ، ھىندى - گانگ دەريالىرىنىڭ بىر خىلدا لۆمۈلدەپ ئېقىشىغا كۆنۈككەن شەرقچە جىمجىت كەيپىيات بۇزۇپ تاشلاندى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاتلىق قوۋملەرنىڭ گاھ پەيدا بولۇپ، گاھ غايىب بولىدىغان بۇنداق توختاۋسىز يۈرۈشلىرى تاكى بابۇرنىڭ ھىندىستاندا سەلتەنەت تىكلىشىگىچە بولغان ئۇزاق جەريانىدا داۋاملاشتى.

غەربىي ئاسىيا مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى ئەڭ پارلاق نامايەندە ھېسابلانغان ئىران مەدەنىيىتىمۇ ئۆز تارىخىدا يېقىن قوشنىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىۋاستە تەسىرى ۋە زەرەتلىشىگە ئۇچرىدى. قەدىمكى ئاخمانىيلار ۋە ساسانىيلاردىن تارتىپ، ئوتتۇرا ئەسىردە ئەرەب ئىمپېرىيىسى گەۋدىسىگە ئۇيۇشقان پارس مەدەنىيىتى دەۋرىگىچە ئىرانلىقلار ئىزچىل ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ توختاۋسىز مۇداخىلىسىگە ئۇچراپ كەلدى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان كۈچ سىنىشتۇرۇسى جەريانىدا ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرۇپ باردى. X ئەسىردە فىردەۋسىنىڭ قەلىمى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن گىگانت ئېپوس — «شاھنامە» دەل ئىران بىلەن تۇران خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك توختاۋسىز ئۇرۇشلارنى ئۆزىگە باش تېما قىلدى.

شەرقتىكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىمۇ تارىختىن بۇيان شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ تىنىمسىز پاراكەندە قىلىشىغا ئۇچراپ، كەلدى شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئاتلىق يۈرۈشلىرىنى توسۇش ۋە تاقابىل

تۇرۇش جەريانىدا ئۆزىنى ئۆزى كۆچەيتىپ باردى. ئەمەلىيەتتە جۇڭگو تارىخىدىكى بىر قانچە قېتىملىق چوڭ بىرلىككە كېلىشلەر شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر تەرىپىدىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. خۇددى تارىخشۇناس گې جيەنشيۇڭ ئەپەندى ئېيتقاندەك: «جۇڭگودىكى تېرىم رايونلىرى-نىڭ بىرلىككە كېلىشى خەنزۇ مىللىتى تەرىپىدىن ئورۇندالدى، لېكىن جۇڭگو تارىخىدىكى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ بىرلىككە كېلىشى بولسا، تامامەن شىمالدىكى يايلاق مىللەتلىرى تەرە-پىدىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. بولۇپمۇ يايلاق مىللەتلىرىنىڭ ئۇچ قېتىم-لىق جەنۇبقا يۈرۈش قىلىشى جۇڭگونىڭ بىرلىككە كېلىشىگە ناھايىتى زور تۆھپە قوشتى»①.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئاسىيا قىتئەسىدىكى بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت تېپلىرىنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى ئاتلىق قوۋملەرنىڭ زور قوزغىتىشىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇنداق قوزغىتىشتىن كېلىپ چىققان مەدەنىيەت ئەندىزىسى پۈتۈنلەي باشقا - باشقا ئىدى. بۇ ھال ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، دۇنيا قارىشى، دىنىي ئېتىقادى ۋە ئېستېتىك تەلىپۈنۈشى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ماھىيەتلىك پەرقلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ باردى.

جۇڭگو مەدەنىيىتى، جۈملىدىن خۇاشيا مەدەنىيىتى ئاسىيادىكى بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت تېپلىرى ئىچىدە خاسلىقى كۈچلۈك ۋە ئۆزگىچە مەدەنىيەت تىپى ئىدى. دۇنيادىكى باشقا نۇرغۇن قەدىمكى مەدەنىيەتلەر تارىخنىڭ تەرەققىياتى ۋە دەۋرلەرنىڭ ئۆزگىرىشى نەتىجە-سىدە ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى يوقاتقان ياكى ئۆزگىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن پەقەت جۇڭگو مەدەنىيىتىلا ئۆزگىرىپ كەتمەستىن، ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەندىزىسىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. جۇڭگونىڭ نىسـ

---

① گې جيەنشيۇڭ: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش — جۇڭگو تارىخىدىن كۆرسەتمـ-لەر»، ئۇچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى، 114 - بەت.

بەتەن بېكىك جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ۋە بالدۇرلا قېلىپلاشقان «ئاسىمىياچە ئىشلەپچىقىرىش شەكلى» ئۇلارنىڭ مەدەنىيەتتە ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان جاھىلانە كەيپىياتىنى ھاسىل قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى كىشىلىك مۇناسىۋەت ۋە مۇئەييەن ئىجتىمائىي بىرلىككە بولغان مەسئۇلىيەتنى كۆپرەك تەكىتلىگەچكە، ئۇلار ئەزەلدىنلا دىنىي چۈشەنچىلەرگە قارىغاندا ئەمەلىي تۇرمۇشقا جىقراق كۆڭۈل بۆلەتتى. شۇڭا جۇڭگودا رۇجيا (儒家) ۋە تەرىقەتچىلەر (道教) قاتارلىق ئېقىملار باشتىن ئاخىر مۇكەممەل دىنىي سىستېمىغا ئايلىنالمىدى؛ سىرتتىن كىرگەن نۇرغۇن چوڭ دىنلار — مانى، بۇددىزىم، ئىسلام ۋە خرىستىئان دىنلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئۇلارنىڭ ئورتاق دىنىي ئېتىقادى بولالمىدى؛ ئۇلار ئۆز جەمئىيىتىنى دىنىي ئەخلاق بىلەن ئەمەس، بەلكى ئائىلە ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتنى ئاساس قىلغان فېئودالىلىق ئەخلاق بىلەن كونترول قىلىپ كەلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھوقۇق پادىشاھقا مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت سىياسىي فورما قېلىپلىشىپ، دېموكراتىك ئىدىيە ۋە شەخسنىڭ ھوقۇقى تەكىتلىنىدىغان سىياسىي تۈزۈلمىگە ئىمكانىيەت بولمىدى. ئەكسىچە فېئودالىلىق ئەمر - مەرۇپ، نەسەب - ئەھكام، قائىدە - يوسۇن ۋە دەرىجە تۈزۈمى ھەدەپ تەشۋىق قىلىنىدىغان، شەخسنىڭ ئائىلە، ئىجتىمائىي بىرلىك ۋە جەمئىيەتكە بولغان مەسئۇلىيىتى تەكىتلىنىدىغان، ھوقۇق ۋە نوپۇز ئالدىدا ئۆزىنى ئەرزىمەس نەرسە ھېسابلايدىغان جەمئىيەت ئەندىزىسى بارغانسېرى مۇكەممەللىشىپ باردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار خۇددى گېگىل ئېيتقان «ئۆزلۈك ئېڭى يوق مىللەت» سۈپىتىدە، ئۆزىنى ئىنكار قىلىش بەدىلىگە ئۆزلىرى مەنسۇپ بولغان ئىجتىمائىي توپنى مۇئەييەنلەشتۈردى شۇنداقلا پادىشاھلىق ھوقۇق بىلەن ئىلاھىي ھوقۇقنى بارغانسېرى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ بەھەيۋەت سۈرىگە چوقۇنىدىغان پسىخىكىنى شەكىللەندۈردى. شۇڭا گېگىل بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «شەرقىلىقلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم پسىخىك ئالاھىدە-

لىكىنىڭ بىرى، مەلۇم زور كۈچ ئالدىدا ئۆزىنى كەمسۇندۇرۇشتۇر. ئۇلار شەخس پەقەت مەلۇم بىر زور كۈچ ئالدىدىكى ئەرزىمەس نەرسە، خالاس، دەپ قارايدۇ»①.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇزاق مۇددەتلىك بېكىك مۇھىت ۋە ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن فېئودالىق سىياسىي تۈزۈلمە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى دۇنيانىڭ مەركىزى ھېسابلاپ، باشقىلارنى كەم سۇندۇرىدىغان، ئۆزىنى چوڭ چاغلاپ ئوشۇقچە مەغرۇرلىنىدىغان AQ چە پىكىك كەيپىياتىنى يېتىلدۈرۈپ قويغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە يېقىنقى زامانغا كەلگەندە يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار يېڭى جۇغراپىيەۋى ئۇقۇملارنى يەلكەنلىك كېمىلەرگە قاچىلاپ، توپ - زەمبىرەكلىرىگە تايىنىپ توسالغۇسىز ھالدا سېرىق دېڭىزغا ئۇسۇپ كىرگىنىدە، جۇڭگولۇقلار ھەسسىلەپ بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىيە 1793 - يىلى، يەنى پادىشاھ چيەنلۇڭنىڭ 58 - يىلى ئەنگلىيە پادىشاھى جورجى III ئۆزىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ئەلچىسى جورجى ماكارتنېينى جۇڭگوغا ئەۋەتىدۇ. بۇ دەل چيەنلۇڭ خانىنىڭ 80 ياشقا تولغانلىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق كۆرۈلۈۋاتقان مەزگىل ئىدى. باش ئەلچى ماكارتنېي چىڭ خاندانلىقى بىلەن سودا توختامى تۈزۈش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. لېكىن ئۇ چيەنلۇڭ خان بىلەن كۆرۈشكەندە جۇڭگولۇقلارنىڭ ئوردا قائىدە - يوسۇنى بويىچە پادىشاھقا توققۇز قېتىم باش قويۇپ، ئۈچ قېتىم تەزىم قىلىدىغان رەسمىيىتى بويىچە كۆرۈشمەي ئۆز قائىدىسى بويىچە كۆرۈشىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن چىڭ خاندانلىقى سودا توختامى تۈزۈشنى رەت قىلىدۇ. لېكىن ئىككى تەرەپ قايتا - قايتا سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، چيەنلۇڭ خان بىلەن قانداق كۆرۈشۈش مەسىلىسى ئۈستىدە

① گېگىل: «پەلسەپە تارىخىدىن لېكسىيىلەر»، I تۇم، 95 - بەت.

دە كېلىشىم ھاسىل قىلىدۇ ۋە سودا توختامى تۈزىدۇ. چېيەنلۇك خان ئاخىرى ئۇلارنى رېخبەدىكى يازلىق ئارامگاھىدا قوبۇل قىلىدۇ. لېكىن شۇ چاغدىكى ئوردا تارىخچىلىرى بۇ ۋەقەنى تەپتارتماستىن جىلد - جىلد يىلنامىلىرىگە: «ئەنگلىيە ياۋايىلىرى ئوكيان كېچىپ، ئۇزاق يوللارنى بېسىپ، ئۆزلىرىنىڭ ساداقىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن سوۋغا - سالاملار بىلەن ئەلچىلىرىنى ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ نامۇۋاپىق تەلەپلىرى بولمىسىمۇ، لېكىن «مەيدىسىدىن ئىتتىرىش» پوزىتسىيىسى بويىچە ساداقەت ۋە ئىخلاسلىرى قوبۇل قىلىندى»① دەپ يازىدۇ. كېيىن بۇ خاتىرىلەر چېيەنلۇك خانىنىڭ تەستىقى بىلەن ئوردا ھۆججەتلىرىدىن دۆلەت يىلنامىلىرىگە رەسمىي كۆچۈرۈلىدۇ.

XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا غەربىلىكلەر غايەت زور جۇغراپىيىلىك بايقاشلارنى ئورۇنداپ، شەرقنى ئۆزلىرىنىڭ تالان - تاراج ئوبيېكتىغا ئايلاندۇرۇشنى ئويلاۋاتقان چاغدا «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» غا تۈزىتىش كىرگۈزۈۋاتقان ئوردا تارىخچىلىرى ياۋروپالىق رىككىماتخوسىنىڭ «ھەر قايسى ئەللەرنىڭ تەزكىرىلىك خەرىتىسى» دېگەن ئەسىرىگە باھا بېرىپ: «ئۇنىڭ ئىچىدىكى بايانلارنىڭ ھەممىسى يالغان - ياۋىداق سۆزلەر بولۇپ، ئويلىنىپ بېقىشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ»② دېگەنىدى. ۋەھالەنكى، چوڭ ئاستانىدىكى ئوردا تارىخچىلىرى ھاقارەت قىلغان بۇ ئەسەر ئۆز زامانىسىدىكى غايەت زور جۇغراپىيىلىك بايقاشلارنىڭ سەمەرىسى ئىدى. «ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن بۇرۇن چىڭ خاندانلىقى ئىشىكىنى مەھكەم تاقىۋېلىپ، ئۆزىنى قوغداش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنىدى ۋە ھەدەپ ئۆزىنى چوڭ كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇپ كەلگەنىدى. دۇنيا ھەققىدە ھېچقانداق بىلىمى يوق چېگرا ئەمەلدارلىرى چەت مەملىكەتلەرنى «ياۋايىلار دۆلىتى» دەپ كەمسىتەتتى. ئۇلار ھەتتا ئەنگلىيە

① ② گې جېيەنشيۇك: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش — جۇڭگو تارىخىدىن كۆرسەتمىلەر»، 18 - ، 19 - بەتلەر.

بىلەن 200 يىل سودا مۇناسىۋەتىدە بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەنگلىيىنىڭ يەر شارىنىڭ قەيىرىدە ئىكەنلىكىنىمۇ ئۇقمايتتى»①. شۇڭلاشقا «تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە، غەربلىكلەرنىڭ ئۇرۇش پاراخوتلىرى بىلەن توپ ـ زەمبىرەكلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، ئۇلارنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ھاقارەتلىك شەرتنامىلەرنى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولغان تۈرۈقلۇقمۇ، چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئوردا ھۆججەتلىرىدە يەنىلا يۈزىنى قىبلىسىن قىلىپ يازغان «بۇيۇك چىڭ خاندانلىقىنىڭ خاقانى ئاشۇ ياۋايىلارغا شەپقەت قىلدى...» دېگەن بايانلاردىن ئەجەبلەنگىلى بولمايتتى»②. مۇشۇ نۇقتىدىن تەھلىل ئېلىپ بارغان گې جيەنشيۇڭ ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەردە تارىختا جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدىكى سۇلالىلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلغانلىكى دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆز يازما خاتىرىلىرى بولغان بولسا، ئېھتىمال بۈگۈنكى كۈندە 24 تارىختىكى بەزى يات ئەللەر ۋە مىللەتلەر تەزكىرىلىرىنى قايتىدىن يېزىشقا توغرا كەلگەن بولاتتى. بەزى تارىخشۇناسلارنىڭ بىباھا قامۇسلاردىن نەقىل كەلتۈرۈپ چىقارغان يېتۈك يەكۈنلىرىمۇ يۈقىرىقىدەك كۈلكىلىك كومېدىيىلەردىن ساقلىنالمىغان بولاتتى»③.

تارىختىكى فېئودالىلىق ھۆكۈمرانلارنىڭ بۇنداق قارىغۇلارچە شۆھرەتپەرەسلىك قىلمىشلىرى چىڭ خاندانلىقىدىن بۇرۇنقى سۇلالىلەر دەۋرىدىلا خەلقنى مىسلىسىز بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر قىلغانىدى.

خەن ۋۇدى دەۋرىدە سىرتقا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئون نەچچە تۈركۈمگە يېتەتتى. ئۇلار بىر تەرەپتىن، يىراقتىكى ئەللەرنىڭ ئاجايىپ ـ غارايىب خەۋەرلىرى ئارقىلىق خەن پادىشاھىنى قىزىقتۇرسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرى بارغان يەرلەردە تىزىق ـ تىزىق ئاقچىلارنى يەرگە تاشلاپ، خەن خاندانلىقىنىڭ بايلىقىنى ئۆچلۈكلىكىنى

---

① گاۋ يابياۋ، ۋۇدەنماۋ: «مىللىي روھىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، جۇڭگو ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر نەشرىياتى شىركىتى، 1988 ـ يىل نەشرى، 149 ـ بەت.

② ③ گې جيەنشيۇڭ: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش — جۇڭگو تارىخىدىن كۆرسەتمىلەر»، 19 ـ، 20 ـ بەتلەر.

كۆز - كۆز قىلاتتى. خەن ۋۇدىنىڭ چەت ئەللىك مېھمانلارنى شەخسەن ئۆزى باشلاپ، خەن خاندانلىقىنىڭ بايلىقىنى پەش قىلىش ئۈچۈن بۇزۇپ - چاچقان چىقىملىرى كىشىنىڭ توۋا دېگۈسىنى كەلتۈرەتتى.

سۇي يادىي چەت ئەللىكلەرنىڭ ئالدىدا ئۆز دۆلىتىنىڭ ئاجايىپ پاراۋانلىقىنى پەش قىلىش ئۈچۈن توپ - توپ يېپەكلەرنى دەرەخ شاخلىرىغا ئېسىپ بېزەك قىلىشنى بۇيرۇغان ۋە شۇ ئارقىلىق ئەينى چاغدىكى دۇنيادا ئەڭ قىممەتلىك نەرسە دەپ قارالغان يېپەكنىڭ جۇڭگودا ئادەتتىكى نەرسە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولغان①.

دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئۇزاق مۇددەتلىك بىكىك مۇھىت، سۇلالە نامى ئالماشسىمۇ سىياسىي تۈزۈلمە ئۆزگەرمەيدىغان تۇرغۇن ھالەت ۋە فېئودالىلىق دەۋرىجە - نەسەب قارىشى جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ ئۇزاققىچە بىر ئىزدا توختاپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقى ئېنىق. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، سىرتقى دۇنيادىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قالغان جۇڭگو جەمئىيىتى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، غايەت زور يوقىتىشلارغا ئۇچرىدى. ماركس ئەپيۇن ئۇرۇشى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «نوپۇس پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئومۇمىي سانىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدىغان بىر غايەت زور ئىمپېرىيە جاھان ۋەزىيىتى بىلەن ھېسابلاشماي، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى مۇقامىغا دەسسەپ يۇرۇۋەردى. دۇنياۋى ئالاقە تورى ۋە سىستېمىلىرىدىن سىقىپ چىقىرىلدى ۋە يېتىم - تەنھا ھالەتتە قالدۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار كۈچىنىڭ بارىچە ئۆزلىرىنىڭ ھاكىممۇتلەق سۇلالىرىنى كەمكۈتىسىز گۈزەللەشتۈرىدىغان خىياللىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنى ئالدىدى. مۇشۇنداق بىر ئىمپېرىيە ئاخىرى مۇشۇنداق بىر مەيدان ھايات - ماماتلىق ئېلىشىش جەريانىدا ئۆز ھالاكىتىنى كۈتۈۋالدى»②.

---

① گې جېيەنشيۇڭ: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش — جۇڭگو تارىخىدىن كۆرسەتمىلەر»، 199 - 200 - بەتلەر.

② «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، II توم، 26 - بەت.

خۇاڭخې ۋە چاڭجياڭ دەريالىرى ۋادىسىدىكى مۇنبەت تېرىم رايونـ لىرى بىلەن سېرىق توپىلىق زوندا يەرگە باغلىنىپ، تەبىئەتنىڭ خەير ـ ئېھسانىنى تىلەپ، ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىـ لىككە تايىنىپ مۇقىم ۋە تىنچ ھاياتقا كۆنۈككەن بۇ كىشىلەر سىرتتىن كېلىدىغان ھەر قانداق شەكىلدىكى غىدىقلاشلارنى خالىمايتتى. باشقا ئەللەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسىنى تېخىمۇ ياقـ تۇرمايتتى. خۇددى رىۋايەتلەردىكى ياۋ (ﷺ) دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن بىر قوشاقتا ئېيتىلغىنىدەك: «كۇن چىقسا ئېتىزدا ئىشلەيمىز، كۇن ئولتۇرسا دەم ئالىمىز، ئۆزىمىزنىڭ قۇدۇقىدىكى سۇنى ئىچىمىز، ئېتىزىمىزدىن چىققان ئاشلىقنى يەيمىز. . . »[1] دەپ بىر خىلدا تۇرـ مۇش كەچۈرەتتى. ئىنسانىيەت ئۆزاق مۇددەتلىك يېزىقسىز دەۋرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئېپوسلار ئارقىلىق خاراكتېرلىنىدىغان ھەقىقىي بالىلىق دەۋرـ قەھرىمانلىق دەۋرىنى ئاچقان چاغدا، يىراق شەرقتـ كى بۇ تېرىم خەلقلىرى «ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى» نىڭ بىر خىلدا پەپىلىشى بىلەن زاكىسىدىلا قېرىپ، «بالدۇر يېتىلگەن بالا» بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە لاۋزى قاتارلىق قەدىمكى زامان دانىشمەنلىرىنىڭ داۋاملىق تەشەببۇس قىلغان غايىۋى ئىدىئالى «ئىـ شكىنى چىڭ تاقىۋېلىپ خاتىرجەم ياشاش، كۆپ ئىشلارنى ئويلىماسـ لىق» تەك بىكىك تۇرمۇش پەلسەپىسى بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ شەرقچە روھىيەت جۇغلانمىسىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. لاۋزىنىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرى پۈتۈكچىلەر تەرىپىدىن ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد كۆچۈـ رۈلۈپ، ئېغىزمۇ ـ ئېغىز زىكىر قىلىنىپ، دەرسخانىلاردا قايتا ـ قايتا ئوقۇتۇلۇپ كەلگەنىدى: «دۆلەت كىچىك، خەلق ئاز بولۇشى كېرەك. پۇقرالارنىڭ قورال ـ سايمانلىرى ئارتۇقچە بولسىمۇ ئۇنى ئىشلەتمەسلىكى، ئۆلۈپ كېتىشتىن قورقۇپ يىراق جايلارغا بارماسلىـ

① شېن دېچۈەن: «قەدىمكى شېئىرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى»، 1 ـ جىلد.

قى، هارۋا، كېمە قاتارلىقلار بولسىمۇ ئولتۇرماسلىقى، قوراللىرى تەييار بولسىمۇ قارشىلىق كۆرسەتمەسلىكى لازىم. پۇقرالار مىختەك ئەستە تۇتۇش ئۈسۈلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، يېيەلىگەن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تەملىك، كىيەلىگەن كىيىملەرنىڭ ھەممىسىنى چىرايلىق دەيدىغان تۇيغۇنى شەكىللەندۈرۈشى كېرەك. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرىنى بىخەتەر ھەم راھەت دەپ ھېس قىلىشى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ ھەممىسىنى خۇشاللىق بىلەن ساقلىشى لازىم. قوشنا ئەللەر بىر - بىرىنىڭ توخۇلىرىنىڭ چىللاشلىرى ۋە ئىتلىرىنىڭ قاۋاشلىرىنى ئاڭلاپ تۇرسىمۇ، لېكىن پۇقرالىرى تاكى ئۆلگىچە بىر - بىرى بىلەن بېرىش - كېلىش قىلماسلىقى كېرەك»①. لاۋزى ۋە كۈڭزى - مېڭزىلارنىڭ پەلسەپىلىرىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغا رۇجيا ئېقىمى ۋە تەرىقىتى جۇڭگو جەمئىيىتىگە، جۈملىدىن جۇڭگو دېھقانلىرىنىڭ پىسخىك دۇنياسىغا چوڭقۇر تامغىلارنى قالدۇردى. ئۇلارنىڭ دىنىي چۈشەنچىلەرگە قارىغاندا ئەمەلىي نەرسىلەرگە كۆپرەك قىزىقىدىغان خاراكتېرى ۋە سەنئەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا تازا ماس كەلمەيدىغان پىسخىك تىندۈرمىسى بۇ يەردە پەقەت تارىخىي شەكىلدىكى يىلنامىچىلىق بىلەنلا خاراكتېرلىنىدىغان مەدەنىيەت تېپىنى بارلىققا كەلتۈردى. شۇنداق بولغاچقا بۇنداق تىنىپ كەتكەن تۇرغۇن مۇھىتتا چوڭ تېپتىكى مىللىي ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىز قەدىمكى زامانداا — خەن سۇلالىسى ئەلچىسى بىلەن ھونلارغا تەسلىم بولغان ھونپەرەست سەركەردە جۇڭ خاڭيۇ ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئاھالىلىرى بىلەن شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چوڭقۇر پىسخىك پەرق ۋە مەدەنىيەت ئايرىمىسىنى ھېس قىلالايمىز:

«خەن ئەلچىسى: ھونلاردا قېرىلىرىنى كەمسىتىش ئادىتى بار

① لاۋزى: «ئەدەب - ئەخلاق دەستۇرى».

ئىكەن.

جۇك خاڭيۇ: خەنىك ئادىتىدىمۇ، چېگرا قوغداش ئۇچۇن ھەر-بىي قىسىمغا كىرىپ ئۆيىدىن ئايرىلغانلارغا قېرى تۇغقانلىرى ئۆز نەپسىدىن كېچىپ كىيىم - كېچەكنىك قېلىنى، ئوزۇق - تۇلۇكنىك ئوبدىنىنى بېرىدىغۇ؟

خەن ئەلچىسى: ھەئە، راست.

جۇك خاڭيۇ: ھونلارنىك جەڭگىۋارلىقنى كەسىپ قىلغانلىقى ھەم-مىگە ئايان. ئۇلارنىك قېرى - ئاجىزلىرى ئۇرۇشقا يارىمايدىغان بولغانلىقتىن ئۆزلىرىنى قوغداش ئۇچۇن ئوزۇق - تۇلۇكنىك ياخشى-سىنى نەۋقىرانلىرىغا يېگۈزىدۇ. بۇ ئۆزىنى قوغدىغانلىق بولىدۇ. بۇ خۇددى ئاتا - بالىنىك بىر - بىرىنى ئاسرىغانلىقىغا ئوخشايدۇ. بۇنى قانداقمۇ ھونلارنىك قېرىلارنى كەمسىتىشى دېگىلى بولسۇن؟

خەن ئەلچىسى: ھونلاردا بىر چېدىر ئۆيدە ئاتا - بالا بىللە تۇرىدىكەن. ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدىكەن. ئاكە-سى ئۆلسە، ئىنىسى ئاكىسىنىك خوتۇنىنى ئالىدىكەن. بۇلاردا زىننەت-لىك كىيىم - كېچەكلەر بولمايدىكەن، ئوردا ئەدەب - قائىدىلىرىمۇ بولمايدىكەن.

جۇك خاڭيۇ: ھونلاردا ئادەت شۇنداق. كىشىلەر مال - چارۋىلا-رىنىك گۆشىنى يەپ، سۈتىنى ئىچىدۇ، تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيىدۇ. چارۋا - مالىلار ئوت، سۇغا موھتاج بولغانلىقتىن ھونلارغا ھەمىشە يۆتكىلىپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ھونلار جىددىي ۋەزىيەت توغۇلغاندا، ھەممە كىشى ئاتقا مىنىش، ئوقيا ئې-تىشنى مەشىق قىلىدۇ. تىنچ شارائىتتا بولسا ھەممە خۇشال - خۇرام، خاتىرجەم كۇن ئۆتكۈزىدۇ. ھونلاردا قائىدە - يوسۇن ئاددىي بولۇپ، بىر ئەلنىك ئىشى بىر كىشىنىك ئىشىغا ئوخشايدۇ. ھونلار-دىكى ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدىغان، ئاكىسى ئۆلسە ئۇنىك خوتۇنىنى ئىنىسى، ئىنىسى ئۆلسە ئۇنىك خوتۇنىنى

ئاكىسى ئالىدىغان ئادەتكە كەلسەك، ئۇلار نەسلىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن قورقىدۇ. دېمەك، ھونلاردا ئادەت - قائىدىلەر گەرچە قالايمىقان بولسۇ، لېكىن مۇقەررەر ھالدا نەسەبلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ. ھازىر خەن خاقانلىقى شەكلەن قائىدە - يوسۇنلۇق بولۇپ، بالا ئۆگەي ئانىسىنى، ئۇكا يەڭگىسىنى خوتۇن قىلمىغىنى ئۈچۈن قېرىنداشلار بارا - بارا بىر - بىرىدىن بۆلۈنۈپ، يىراقلىشىپ، ئۆزئارا قىرغىن قىلىشىدۇ. ئاقىۋەتتە، نەسەبمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. ھەممىسىنىڭ ئەسەل قىلىدىغان قائىدىسى ئەنە شۇ. شۇڭا ئەدەب - ئىنساب ئۆز كۆچىنى يوقىتىپ، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن ئۆزئارا چىش بىلىشىپ، ئازارلىشىپ ئۆتىدۇ. ۋەھالەنكى، ئۇي - ئىمارەت، قەسىر - ئايۋان-لارنىڭ مۇستەھكەم بولۇشى كىشىنىڭ كۆچ - غەيرىتىنى يوقىتىدۇ. دېھقان ئۆز ۋەقلىنىش ۋە كېيىم - كېچەك قىلىش يولىدا كۆچ سەرپ قىلىپ يەر تېرىيدۇ ۋە پىلە باقىدۇ. شەھەر - قەلئەلەر سېلىپ ئۆزىنى ئۇنىڭ ئىچىدە ئاسرايدۇ. دېمەك، بۇ خەلق جىددىي ۋەزىيەت يۈز بەرسە، ئۇرۇشقا يارىمايدۇ. كەڭ - كۇشادە ۋە تىنچ شارائىتقا ئېرىشسە ئىش بىلەن بولۇپ ھالىدىن كېتىدۇ... توپا تام ئىچىدە ياشىغۇچىلارنىڭ ھالىغا ۋاي! تولا گەپنىڭ نېمە كېرىكى؟ سۆزمەنلىك قىلىسىلەر، چىرايلىق كىيىنىپ غادىيىۋالىسىلەر، بۇلا زادى نېمىگە يارىغان؟»①.

دېمەك يۇقىرىقى مۇنازىرە بىزگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تېرىم خەلقلىرى بىلەن شىمالدىكى يايلاق خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاش بولمىغان تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئېستېتىك ئەندىزىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇلار تارىختىن بۇيان بىر - بىرىنىڭ ئوخشاشمىغان پىسخىك ھەزمى ۋە قىزىقىشلىرىنى زادىلا كۆڭۈللىرىگە سىغدۇرالماي كەلگەنىدى. گويا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى بىپايان يايلاقلاردا ئات چاپتۇرۇپ چوڭ بولغان بىر ھون چەۋەندىزى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بىر

① سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر — ھونلار تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 110 - جىلد.

خىل ھايانقا كۆنگەن ئاشۇ تېرىمچىلارنىڭ قاتمۇ - قات قورغان - سېپىللار ئىچىگە مۆكۈنۈۋېلىپ، مۇرەككەپ كىشىلىك مۇناسىۋەت مەسىلىلىرىنى خىيال قىلىدىغان، زىلزىلە ۋە داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيەتكە قارىغاندا پىنھان ۋە تىنچ تۇرمۇشنى خالايدىغان، مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان بىر خىل زېرىكەرلىك تۇرمۇشنى قوغلىشىپ ياشايدىغان ئادەتنى زادىلا چۈشەنمەيتتى. نەم تۇمان باسقان شاللىقلاردا ئېڭىشىپ ئەمگەك قىلىۋاتقان بىر جىياڭنەنلىك تېرىمچىمۇ شىمالنىڭ يايلاقلىرىدىكى ئاشۇ ئاتلىق كىشىلەرنىڭ ئوت، سۇ مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، تىنىمسىز كۆچۈپ، ھەرىكەتچان ياشايدىغان، جىددىي ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەن ھامان چاقماق تېزلىكىدە ئويۇشۇپ، قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئاتلىرى بىلەن تىنچ تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان تېرىم خەلقلىرى ئوستىگە باستۇرۇپ كېلىدىغان، مۇرەككەپ ۋە نازۇك قائىدە - يوسۇن، ئەمر - مەرۇپلار بىلەن زادىلا چۈشىلىپ ئولتۇرمايدىغان قوپال تۇرمۇش ئادەتىنى مەڭگۈ تەسەۋۋۇرغا سىغدۇرالمايتتى. شۇڭلاشقا شەرقىي ئاسىيا مەدەنىيىتى تېپىدا ئەپسانىلارنىڭ تەرەققىي قىلمىغانلىقى، ئېپوسلارنىڭ بولسا مۇتلەق مەيدانغا كېلەلمىگەنلىكى بىزنى ئۇنچىلىك ئەجەبلەندۇرمەيدۇ: چۈنكى ئۇلارنىڭ گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىشلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى تارىخىي شەكىلنى ئۆزگە ئەندىزە قىلغان بولۇپ، ئۇلار سەنئەتلىك تۇيغۇغا ئەمەس، ئەمەلىي نەرسىلەرگە، بەدىئىي تەسەۋۋۇرغا ئەمەس، ھەممە ئىشنىڭ تەپسىلاتىنى زېغىرلايدىغان تەزكىرە - يىلنامىچىلىق ئەنئەنىسىگە ئەقىدە قىلاتتى. دۇنيادىكى ھېچقانداق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىت مىراسلىرى ئىچىدىن ئۇلارنىڭ كىدەك جىلد - جىلد يىلنامىلەرنى تاپقىلى بولمايتتى. ئۇلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، بىر ئايال ئۇچۇن ئون يىللىق يۇنان - تروياۋ ئۇرۇشى قوزغاش، يالىڭاچ ھەيكەللەرنى ياساپ ئادەم گۈزەللىكىگە مەپتۇن بولۇش، لەيلىنىڭ ئىشقىدا مەجنۇن بولۇپ چۆللەرنى كېزىپ يۈرۈش، «ئۇچار گىلەم» ۋە «ئۇر توقماق» ھەققىدە چۆچەك توقۇش قاتارلىق

سەنئەتلىك تەپسىلاتلارنىڭ ھەممىسى ئۆتۈپ كەتكەن ئەخمىقانىلىق ھە-
سابلىناتتى. چىن بوخەي ئەپەندى «جۇڭگو مەدەنىيەت روھىنىڭ قۇ-
رۇلما نۇقتىئىنەزىرى» ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ:
«جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ قۇرۇلۇش ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭ باشلىنىش
نۇقتىسى سېھىرگەرلىك بىلەن تارىخ - يىلنامىچىلىقتىن ئىبارەت
ئىككى خىل شەكىلنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە گۈللىنىشىنى ئۆزىگە
ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. بۇنىڭ ئالدىنقىسى ئىپتىدائىي سېھىرگەر-
لىك ۋە دىندىن بىخلانغان بىر خىل خام ھالەتتىكى مەدەنىيەت ھالىتى،
كېيىنكىسى بولسا، خۇاشيا ئەجدادلىرىنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە كىر-
گەندىن كېيىن شەكىللەنگەن يېڭى مەدەنىيەت خاھىشىدۇر»① . ئۇزاق
تارىخ جەريانىدا ھون، تۈرك، سىيانپى، كىدان، موڭغۇل قاتارلىق
ئاتلىق مىللەتلەر كۆپ قېتىم سەددىچىندىن ئۆتۈپ، تېرىم رايونلىرىغا
پاراكەندىچىلىك سالدى ۋە ئوخشىمىغان مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ قوشۇ-
لۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەمەلىيەتتە بۇ ۋەقەلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭ-
لىكتە نۇرغۇن ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە باش تېما ۋە ئارقا
كۆرۈنۈش بولالايتتى. «بولۇپمۇ XIII ئەسىردە جاھانىي زىلزىلىگە
كەلتۈرگەن چىڭگىزخانىنىڭ ھەيۋەتلىك ئوبرازى تامامەن بىر قەھرىمان-
لىق ئېپوسىنىڭ باش پېرسوناژى بولالايتتى. لېكىن بۇ قەدىمىي ۋە
نازاكەتلىك تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئۇلارغا قالدۇرغىنى پەقەتلا (يۇەن
سۇلالىسى تارىخى، دېگى ئاشۇ بىر قانچە باب تېتىقسىز يازما خاتىرە
بولدى. چۈنكى بۇ مەدەنىيەت ئاللىبۇرۇن قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنى
تۇغدۇغان بالىلىق دەۋرىدىن ھالقىپ كەتكەنىدى. بۇ مەدەنىيەت يەنە
قەدىمدىن بۇيان ئۇرۇش ۋە زىلزىلىلەرگە قىزىقمايتتى. ئۇنىڭ ئۆز
ئەنئەنىسى شەكىللەندۈرگەن مەدەنىيەت ئەندىزىسى پايلاق مىللەتلىرى-
نىڭ ئات ئارقىلىق ياراتقان ئەندىزىسىگە زادىلا ئوخشىمايتتى. يەنە

---

① چىن بوخەي: «جۇڭگو مەدەنىيەت روھىنىڭ قۇرۇلما نۇقتىئىنەزىرى» — «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى 1988 - يىللىق 4 - سان.

كېلىپ ئۇلارنىڭ «قۇياش قەھرىمانى» تېپىدىكى مەدەنىيەت فورمىسى بۇ تېرىم مىللىتىنىڭ ئىچكى پىسخىك قۇرۇلمىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ كوللېكتىپ، يوشۇرۇن ئېڭىنى يارىتتى. بۇ- نىڭ نەتىجىسىدە موڭغۇللار ئۆزلىرى يازغان «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» مۇ تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ زىياسىدىن رەڭ ئالغانىدى. شۇڭا ئۇنى قەھرىمانلىق ئېپوسى دېگەندىن كۆرە، تارىخىي ئەسەر دېيىش تۈزۈك ئىدى»①.

جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ھىندى مەدەنىـ يىەت تېپى گەرچە ئومۇمىي جەھەتتىن «ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى»غا خاس بەزى ئالاھىدىلىكلەرنى ئىپادە قىلسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ شەرقتىكى قوشنىسى جۇڭگو مەدەنىيىتىدىن تۇپتىن پەرق قىلاتتى. جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى جەھەتتىن، كۆپ قىسمى ئىسسىق بەلباغقا توغرا كېلەتـ تى. ئىقلىم جەھەتتىن، ئىسسىق بەلباغ يامغۇرلۇق ئورمىنى كېلىماـ تىغا مەنسۇپ ئىدى. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى نەم ئىسسىق، ھۆل - يېغىن مىقدارى كۆپ، ئورمان ۋە ئۆسۈملۈكلىرى باراقسان بولۇپ، بۇنداق ئەۋزەل تەبىئىي شارائىت قەدىمكى ھىندىلارنى تارقاق ھالەتتىكى تېرىم ئىگىلىكى ئارقىلىق تۇرمۇشىنى قامداش ۋە خىيالىي رومانتىكىغا مەپتۇن بولۇپ ياشاش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ھىندىستان تارىخـ ىدا بۆلۈنمە ھالەتتىكى ئۇششاق خانلىقلار ئىزچىل ھالدا ئۆز مەۋجۇتلۇـ قىنى ساقلاپ كەلگەن بولۇپ، ئەزەلدىن بىرلىككە كەلگەن، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن مۇستەبىت سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ شەكىللـ ىنىشىگە ئىمكانىيەت بولماي كەلگەنىدى. تارقاق ھالەتتىكى ئىجتىماـ ئىي توپلارنى بىرلىك قىلغان بۇ جەمئىيەتنە، كىشىلەر قانداشلىق مۇناسىۋەتكە ئانچە كۆڭۈل بۆلۈپ كەتمەيتتى، جۇڭگو سۇلالىلىرىدەك

① يې شۇشيەن: «قەھرىمان ۋە قۇياش»، 27 ـ، 28 ـ بەتلەر.

هاكىمىۋتلەق سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ شەكىللىنىشىگە شارائىت ھازىر-
لانمىغانىدى. بۇ يەردىكى نەم تۇمان ئوراپ تۇرغان ئىسسىق بەلباغ
مەنزىرىسى، ئەۋزەل ھاياتلىق شارائىتى ۋە تىنچ تېرىم تۇرمۇشى
ھىندىلارنىڭ ھايات پەلسەپىسىنى شېرىن چۈش قاينىمى بىلەن يۇغۇ-
رۇپ تاشلىغانىدى. ئۇلار كۈندىلىك ۋەقەلەرنى زىغىرلاپ خاتىرىگە
ئالىدىغان تەزكىرە ـ يىلنامىچىلىك ئەنئەنىسىگە قىزىقمايتتى. رىئال-
نى تارىخىي تۇيغۇغا بېرىلمەيتتى، تاغ ـ دەريالار ئاتلاپ دېگىز .
ئوكيانلار كېچىپ يېگىلىق يارىتىشقا ئىنتىلىدىغان تەۋەككۈلانە تۇر-
مۇشنىمۇ ياقتۇرمايتتى. بەلكى ئۇ ئالەمنىڭ ئەبەدىيلىكىگە مەھلىيا
بولۇپ، ئاچچىق خىيال، شېرىن ئازاب ئارقىلىق ئۆز كۆڭلىنى ئاۋۇد-
ۇرۇاتتى. ئۇلار دائىم غايىۋى ھاياتلىق پەلسەپىسى ئۇستىدە ئازابلىق
خىياللارنى سۈزۈپ، مېتافىزىكىغا مەپتۇن بولاتتى، ھاياتنىڭ ئەبەدىيـ
لىكى ۋە مەۋجۇتلۇقنىڭ قىممىتى ھەققىدە رەڭگارەڭ پىكىر تەلقىنـ
رىنى مەيدانغا كەلتۈرەتتى. ئېستېتىك ئىنتىلىشتىكى ئەبەدىيلىك
شەكلىنى ئۆز ئىزدىنىشلىرىنىڭ ئەڭ ئالىي مىزانى قىلاتتى. ئۇلار
ئەبەدىيلىك نەرسىلەر — مۇھەببەت، روھ، ئۆلۈم ئۈچۈن ئۆزىنى
قۇربان قىلىشقا، ئىنكار قىلىشقا تەييار تۇراتتى. خۇددى گېگىل
كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، ھىندىلار جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەكسىچە، «ئەسە-
بىي خىياللار بىلەن لىرىك تۇيغۇلارغا ئىگە»[1] مىللەت ئىدى. بۇلارنىڭ
روھىيەت پرىنسىپى چۈش قاينىمى ئىچىدىكى قاياقتا رومانتىكا ئىدى.
ئۇلارنىڭ شەيئىيلەرگە بولغان قارىشى تەسەۋۋۇر ئۇستىگە قۇرۇلغان
پانتىزملىق پەلسەپە ئىدى. ھىندىلارنىڭ ھايات پەلسەپىسى ئۆزىنى
ئىنكار قىلىش ئۇستىگە قۇرۇلغان غايىۋى دۇنيا ئىچىدە ئىپادە قىلـ
ىاتتى. «پۈتكۈل ۋۇجۇدى ۋە قەلبىدە بوشلۇق ھېس قىلغان كىشى
ئۆزىنى ۋە ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئەھمىيەتسىز، ئېتىراپ قىلغىلى

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 182 ـ بەت.

بولمايدۇ، دەپ قارايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنى ئەپيۇنىڭ مەسخۇش ئالىمىگە غەرق قىلىپ بىر مەيدان غايىۋى چۈش دۇنياسى بىلەن ئەسەبىي بەخت سېزىمىنى ياريتاتتى. . . »①.

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ھىندىلار رېئال تۇرمۇشقا ئەمەس، بەلكى ھاياتلىقنىڭ ئەبەدىيلىك قىممىتىگە كۆپرەك كۆڭۈل بۆلەتتى. شۇڭا ھىندىستان مۇستەقىللىقىنىڭ داھىيسى نەھرۇ ئۆزىنىڭ «ھىندىستان جەمئىيىتى» نامىلىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ھىندىلارنىڭ پۈتكۈل جەمئىيىتىكە نىسبەتەن مۇكەممەل چۈشەنچىسى ۋە مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى يوق. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھېچكىمنىڭ ئۇلارغا ئۇلارنىڭ جەمئىيەت بىلەن بولغان باغلىنىشىنى ھېس قىلدۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ باقمىدى»②. ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن ھەر قايسى دىنلار ئوتتۇرىسىدا تەلىمات جەھەتتىن نۇرغۇن ئىختىلاپلار بولسىمۇ، لېكىن «سانسارا» (ھاياتتىن ئۆلۈمگە، ئۆلۈمدىن يەنە ھاياتقا ئېرىشىش) نۇقتىئىنەزەرىدە ناھايىتى زور ئوخشاشلىقلار ساقلانغانىدى. سانسارا نۇقتىئىنەزىرى تەبىئەت ۋە ئالەمنىڭ رېتىملىك ئايلىنىش قانۇنىيىتىگە تەتبىقلانغان ھايات قارىشى بولۇپ، ئۇ، ھىندىلارنىڭ ئۆلۈمدىن ھالقىش ۋە ئۇ دۇنيانىڭ ئەبەدىيلىكىگە مەھلىيا بولۇشتەك رومانتىك مەدەنىيەت پسىخىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنىدى. پىكۇس دەرىخى ئاستىدا ئولتۇرۇپ ئازابلىق خىيالغا چۆمگەن سىدھارتا ساكيامۇنى ئۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى ئىدى! گەرچە ھىندىستاندا جۇڭگو ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىگە ئوخشىمىغان ھالدا «ماخابخاراتا» ۋە «رامايانا» قاتارلىق ئىككى مەشھۇر ئېپوس مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ناھايىتى زور دەرىجىدە ھىندى مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئايالىلىق نازاكىتىنى ئىپادە قىلغانىدى. ھىندى ئېپوسلىرىدا گەۋدىلەنگەن تىرا-

---

① ا. گېگېل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 210 ـ بەت.

② نەھرۇ: «ھىندىستان جەمئىيىتى» — گاۋياياۋ قاتارلىقلار يازغان: «مىللىي روھ-نىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، 5 ـ بەتتىكى ئەقىلگە قارالسۇن.

گېدىك گۈزەللىك ۋە مەنىۋى دۇنيا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يۇنان ئېپوسلىرىغا زادىلا ئوخشىمايتتى. گەرچە «ماخابخاراتا» ئېپوسىدا خۇددى يۇنان ئېپوسلىرىغا ئوخشاشلا بىر گۈزەل ئايال ئۈچۈن ئۇرۇش پارتلىسىمۇ، لېكىن «يۇنان ئېپوسلىرى خانىش خېلىنىڭ گۈزەللىكى ۋە سۆيۈملۈكلۈكى بىلەن غەرب دۇنياسىنى مەپتۇن قىلسا، ھىندى ئېپوسلىرى گۈزەل شىدۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئايالىلىق ساداقەت ۋە پاكلىق ئارقىلىق ھىندى خەلقىنى تەسىرلەندۈرىدۇ»①. دېمەك، ھىندىلارنىڭ ئۆزىگە خاس سەنئەت تەلپۈنۈشى ۋە ئېستېتىك ئىنتىلىشى بىر خىل گارمۇنىيەلىك بىرلىكنى ئەكس يۇقىرى ئۆلچەم قىلىدۇ ۋە تىمتاسىلىق، بىردەكلىك، تەڭپۇڭلۇق، پارالىللىقنى ئۇنىڭ ئېپادىسى قىلىدۇ.

ۋەھالەنكى، جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىيانلىرىنىڭ چوڭ كۆچۈشىدىن كېيىنكى چەكسىز ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئىزچىل بىر خىل تىندۈرما ھالەتنى ساقلاپ كەلدى. گەرچە ئۇلار ھىندىستان يېرىم ئارىلىدىكى ئۆمۈچۈك تۇرىدەك دەريا-تارامىلار ۋە ئېگىز - پەس تاغ - ئېدىرلار سەۋەبىدىن نۇرغۇنلىغان كىچىك تېپتىكى مەمۇرىي ۋە ئىجتىمائىي بىرلىكلەرگە بۆلۈنۈپ ياشىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار چوڭ جەھەتتىن ئورتاق مەۋجۇتلۇق ۋە تەڭ تەرەققىي قىلىش پرىنسىپىغا ئىگە ئىدى. يەنە كېلىپ، سىرتتىن باستۇرۇپ كەلگەن ھەر قانداق بىر كۆچمەن توپ «بۇ يەردە مۇقىم ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، ھىندى ئىرقىنىڭ چوڭ قازىنىدا قاينىپ ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى يوقىتاتتى»②. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ ئۇنۇمۇرسالىلىقى ۋە سىغدۇرۇشچانلىقى بارغانسېرى ئېشىپ باردى. ئەمما ھىندى مەدەنىيەت تىپى ئەسلى ماھىيىتىدىن

---

① مى ۋېيكەي: «ھىندىستانىنىڭ ئىككى چوڭ ئېپوسىغا كىرىش» — «ھىندى مەدەنىيىتىدىن ئون سەككىز لېكسىيە»، تەيۋەن دۇڭدا كىتاب شىركىتى، 1984 - يىل نەشرى، 110 -، 112 - بەتلەر.

② ھۇمايۇن جەبىل: «ھىندىستانىنىڭ مىراسى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1958 - يىل نەشرى، 34 -، 44 - بەتلەر.

تېرىم ئىگىلىكىنى ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى قىلغاچقا، «قەدىمكى دەۋرلەردىلا شەكىللەنگەن يېزا كوممۇناسى تاكى بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەنىدى»①. ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئىقتىسادىي فورماتسىيىنىڭ جاھىل-لىقى ئىجتىمائىي بايلىقلارنىڭ ئېشىشىغا توسالغۇ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىسلاھاتنى رەت قىلىپ، يېڭى شەيئىيلەرگە قارشى تۇرىدۇ-غان جاھىل مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى شەكىللەندۈرۈپ قويىدى»②.

قەدىمكى بابىل، ئىبراي، پارس ۋە ئەرەب مەدەنىيەتلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن غەربىي ئاسىيا مەدەنىيەت تېپى ئۇزاق ئاسىيادىكى يەنە بىر مۇھىم مەدەنىيەت ئوچىقى ئىدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىچىدىكى پارس مەدەنىيىتى كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ئالاھىدە بىر سىستېما ئىدى.

غەربىي ئاسىيا جۇملىدىن ئىران ئېگىزلىكى، مىسوپوتامىيە تۈز-لەڭلىكى، ئەرەب يېرىم ئارىلى ۋە مۇنبەت ھىلال ئاي رايونى جۇغراپە-يىلىك جايلىشىشى جەھەتتىن ئوچۇق سىستېما ئىدى. بۇ رايون ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپادىن ئىبارەت ئۈچ قىتئەنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇراتتى ۋە ھەر قايسى مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئۇچۇرلە-رىنى ئۈزلۈكسىز قوبۇل قىلىپ تۇراتتى. بۇ رايونلارنىڭ ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، يېرىم چۆل ۋە بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن بىر زونا ئىدى. ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بۈيۈك مەدەنىيەتلەر، چوڭ ئىمپېرىيىلەر، دۇنياۋى دىنلار بۇ يەردە مەيدانغا كەلگەنىدى. ئارىيانلارنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرى، ئىسكەندەرنىڭ شەرقە يۈرۈشى، چىڭگىزخاننىڭ ئىستېلاسى، ئەمىر تېمۇرنىڭ كې-ڭەيمىچىلىكلىرى بۇ يەردىن ئۆتكەنىدى. زاراتاستېرنىڭ تەلىماتلىرى، ھەززىتى ماننىنىڭ تەشەببۇسلىرى ئەڭ دەسلەپ بۇ يەردىن باشقا جايلار-غا تارقالغانىدى. كېيىنكى مۇكەممەل دىنلاردىكى ئىككى مەنبەچىلىك

---

① ② ھۇمايۇن جەبىل: «ھىندىستاننىڭ مىراسى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1958 - يىل نەشرى، 44 -، 46 - بەتلەر.

قاراشلىرى ئالدى بىلەن بۇ يەردە بىخلانغانىدى. بۇ يەردىكى كىشىلەر-نىڭ ئېستېتىك ئىنتىلىشى غايىۋى شەكىلنى ئۆزىنىڭ ئەڭ ئالىي مىزانى قىلاتتى. ئۇلار پەيغەمبەرلەرگە ۋە ئۇلار ئېرىشكەن مۇقەددەس ۋەھىيلەرگە موھتاج ئىدى. تەڭرى بىلەن ئىنسانىنىڭ مۇناسىۋىتى بۇ خىل دىنىي ئەخلاقنىڭ يادروسى ئىدى، ئېتىقاد ئۇنىڭ يۈكسەك مىزا-نى ئىدى. بۇ يەردىكى قۇياش نۇرىنىڭ تونۇردەك قىزدۇرۇشى، بوس-تانلىقلارنىڭ چەكسىلىكى ۋە زەڭگەر ئاسمان بىلەن تۇتۇشۇپ كەتكەن بىپايان سۇررەك قۇملۇقلار ئۇلارنىڭ شېئىرىي تەسەۋۋۇرىنى تىنىم-سىز غىدىقلايتتى. ئۇلاردا شېئىرىي تۇيغۇ، ئىلاھىي پەلسەپە، تىل قابىلىيىتى تەرەققىي قىلغانىدى. «مىڭ بىر كېچە» چۆچەكلىرى بىلەن مۇقەددەس دىنىي دەستۇرلارنىڭ بۇ يەردە يارىتىلغانلىقى ئەجەب-لىنەرلىك ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ پارس مەدەنىيىتى ۋە شېئىرىيىتى ئالاھىدە خاراكتېرلىك ئىدى. ئەگەردە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى مۇپەسسەل يورۇتۇشقا توغرا كەلسە، پارسلارنىڭ بۇ رايونغا كۆرسەت-كەن غايەت زور تەسىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلغىلى بولمايتتى. ئەمەلىيەتتە، غەرب ئىسلام ساھەسىنىڭ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە شەرق-تە بولغان قىزغىنلىقى ئىران شېئىرىيىتىگە بولغان مەپتۇنلۇقتىن باش-لانغانىدى. گېيگىل ئۆز دەۋرىدە پارسلارنىڭ تارىختىكى رولىغا ئالاھە-دە يۇقىرى باھا بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى: «پېرسىيە ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغان كۈندىن ئېتىبارەن بىزنىڭ تارىخقا بولغان مۇناسىۋىتىمىز رەسمىي باشلاندى. پارسلار ئىنسانىيەت تارىخىدىكى تۇنجى دۇنياۋى تارىخىي مىللەت ئىدى»①. گېيگىلنىڭ بۇ سۆزىدە چوڭقۇر تارىخىي ئاساس بار ئىدى. چۈنكى يۇنان - پېرسىيە ئۇرۇشى تۇنجى قېتىم شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنى بىر - بىرىگە ئۇچراشتۇرغانىدى. گېيگىل تىلغا ئېلىۋاتقان پېرسىيە پۇتكۇل غەربىي ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە

① گېيگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 216 - 146 - بەتلەر.

ئالاتتى. «ئالدى ئاسىيا (غەربىي ئاسىيا) نىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ ئۆزىنى بىكىنىك ھالەتتە قالدۇرمىغانلىقى ۋە شەرقنىڭ ھەممە نەرسىسىنى ياۋروپاغا يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكىدىدۇر. گەرچە ئۇ بارلىق دىنىي سىياسىي پرىنسىپلارنىڭ باشلىنىشىغا ۋەكىللىك قىلسىمۇ، لېكىن بۇ پرىنسىپلارنىڭ تاڭ نۇرى ياۋروپادا پارلىدى»①. شۇڭلاشقا، گېگىل پارسلار بىلەن يۇنانلىقلارنىڭ ئۆچرىشىشى شەرقنىڭ روھىنى غەرب دۇنياسىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى شۇنداقلا ئۇنىڭ نەتىجىسى پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاكىتى بىلەن خاراكتېرلەندى، دەپ قارىدى ۋە مۇنداق دەپ خۇلاسە قىلدى: «پېرسىيە ئىمپېرىيىسى دۇنيادا بىرىنچى قېتىم يوقالغان ئىمپېرىيە. شەرق دۇنياسىدا جۇڭگو بىلەن ھىندىستان باشتىن ئاخىر بىر خىل جىمجىت، تۇرغۇن ۋە تەبىئىي مەۋجۇتلۇق ھالىتىنى ساقلاپ، ئۆز تارىخىنى بۈگۈنگە ئۇلىغان چاغدا، پارسلار ئاللىقاچان تارىختا يوز بېرىشكە تېگىشلىك تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ بولغانىدى... كەسكىن قىلىپ ئېيتقاندا، تەرەققىيات پرىنسىپى بىلەن پارسلارنىڭ تارىخى بىللە باشلانغان. چۈنكى پارسلار تارىخىنىڭ باشلىنىشى، ئۆز مەنىسى بىلەن دۇنيا تارىخىنىڭمۇ باشلىنىشى ئىدى»②.

8

ئوخشاشمىغان ئىرقلار ۋە مىللىي تۈركۈملەرنىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزى ئاسىيا رايونىدا ئۇزلۇكسىز تۇرده ئۆچرىشىپ تۇرۇشى بۇ رايوننىڭ مەدەنىيەت ۋە ئانتروپولوگىيىلىك قۇرۇلما جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلىرىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۆتۈشۈش قانىلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئاق ۋە سېرىق تەنلىك ئىرقىي تىپلارنىڭمۇ

① ② گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 216 ـ، 146 ـ بەتلەر.

ئۆزئارا قوشۇلۇش بەلبېغى بولغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي تەرىپى، يەنى كەڭ كەتكەن يىراق شەرق رايونى تىپىك سېرىق تەنلىك موڭغۇللوئىد تىپىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپى، يەنى ئىران ئېگىزلىكى، ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرق، كافكاز ۋە جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى تىپىك ياۋروپا ئىرقىدىكى ئىنسانلار تۈركۈمىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇڭلاشقا بىز تەكىتلەۋاتقان شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئۇچرىشىشى، ئەمەلىيەتتە ئوخشاشمىغان ئىككى خىل تىپقا مەنسۇپ بولغان ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشى ئىدى.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا تارىخنىڭ تاڭ نۇرى پارلاپ مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى باشلىنىشتىن ئاۋۋالقا ياۋروپا ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى ئوخشاشمىغان ئىرقىي تىپلارنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشى يۈز بېرىشكە باشلىغانىدى. بۇنىڭدىن ئون مىڭ يىللار ئىلگىرى، يەرشارىدا مۇز دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىشى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى غايەت زور ۋەقە بولدى. ئۇ يەرشارىدىكى سۇپتروپىك رايونلىرىدىكى يېڭى تاش قورال ئىنقىلابى (Neolethic Revolution) نىڭ باشلىنىشىغا تەبئىي شەرت ـ شارائىت ھازىرلاپلا قالماستىن، بەلكى چوڭ ـ كىچىك ھىنگان تاغلىرىدىن ئۇرالغىچە بولغان بىپايان ۋادىدىكى كۆچمەن ئاھالىلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشىنى تېزلەتتى. شىمالىي ئاسىيا كېلىماتىنىڭ تەدرىجىي ئىسسىشىغا ئەگىشىپ، زور تىپتىكى مۇز قاتلىمى ئېرىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن دېڭىز سۇيى كۆتۈرۈلۈپ، ئاسىيا قىتئەسى بىلەن ئامېرىكا قىتئەسىنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان برېنگ بوغۇزىدىكى تەبىئىي مۇز كۆۋرۈكى غايىپ بولدى. نەتىجىدە پۈتكۈل كونا تاش قورالىلار دەۋرىدە شىمالىي ئاسىيا رايونىدىن ئامېرىكا قىتئەسىگە توختاۋسىز كۆچۈپ تۇرغان موڭغۇل ئىرقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ يولى ئېتىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، مۇز دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىپ، شىمالىي ئاسىيا كېلىماتىنىڭ تەدرىجىي ئىسسىشى، بۇ رايوندا نوپۇسنىڭ پارتلىشىنى كەلتۈ-

رۇپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ رايوندىكى موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ ئىنسان تۈركۈملىرى تەدرىجىي ھالدا غەربكە قاراپ سۈرۈلدى. بۇ دەل ئۇزاق تېخىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ شەرققە قاراپ سىلجىۋاتقان دەۋرى ئىدى. نەتىجىدە ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئوخشاشمىغان ئىرقىي تىپلارنىڭ تارىخىدىن بۇرۇنقى زور دەرىجىدىكى قوشۇلۇشى يۈز بېرىشكە باشلىدى. بۇ قېتىمقى قوشۇلۇش ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر-نىڭ قان تىپى ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. تارىختىكى مەشھۇر قاراسۇق مەدەنىيىتى ئاشۇ قېتىمقى چوڭ قوشۇلۇشنىڭ نەتىجىسى ئىدى.

ئېكىن، مۇشۇ قېتىملىق چوڭ قوشۇلۇش ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ئاھالىلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى ۋە ئىرقىي تۈزۈلۈشى ھەققىدىكى ئەڭ ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ ھادىسە بولالمىدى، بەلكى بۇ رايوننىڭ ئۇزاقتا سوزۇلغان، ئۈزلۈكسىز ھالدا داۋاملاشقان ئىرقىي ۋە مىللىيەتلىك تەرەققىياتىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى تۆمۈر قوراللار دەۋرى ۋە تاكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ تاڭ نۇرى پارلىغان دەۋرلەرگە قەدەر، بۇ رايوننىڭ ئىرقىي تەركىبىدە ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ ئاريانلار ئىزچىل ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ كەلدى. شەرقتىكى موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ ئىنسان تۈركۈملىرى ئەڭ غەربكە سۈرۈلگەندىمۇ ئىلى دەرياسىنىڭ نېرىقى قېتىغا ياكى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە ئۆتەلمىدى. غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى بىلەن تەنقىقاتى شۇغۇللانغان ياپونىيىلىك خانىدا تورۇ ئەپەندى بۇ ھەقتە توختىلىپ، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا «ئەڭ كېچىككەندىمۇ مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئاساسەن ئاريان ئىرقىنىڭ ياشىغانلىقىدا شەك يوق»① دەيدۇ. يۈتەيشەن ئەپەندىمۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «غەربىي يۇرتنىڭ

① خانىدا تورۇ : «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 15 ـ بەت.

تارىختىن ئاۋۋالقى ئىرقىي تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ بولۇپ، بۇ يەردە ياۋروپا ئىرقىمۇ ھەم موڭغۇل ئىرقىمۇ مەۋجۇت. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ياۋروپا ۋە موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن شالغۇت تىپىمۇ مەۋجۇت. لېكىن ئومۇمىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئاندرونوۋ تىپى، ئالدى ئاسىيا تىپى، پامىر ـ پەرغانە تىپى ۋە ھىندى ـ ئافغان تىپلىرىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن ياۋروپا ئىرقى ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدۇ»①.

شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ تارىختىن بۇ-رۇنقى چوڭ تىپتىكى ئىرقىي قوشۇلۇشى ياۋروپا تىپىدىكى ئارىيان ئىرقىنىڭ ئۇستۇنلۇكى بىلەن ئاخىرلاشتى. كاسپىي ۋە ئارال دېڭىزى ئارىلىقىدىكى ۋادىلارنى بازا قىلىپ ھەربىكەتچان ياشايدىغان ئارىيان قوۋملىرىنىڭ غەربتە ئىران ئېگىزلىكىگە، جەنۇبتا ھىندىستانغا، شەرقتە تارىم ئويمانلىقىغا باستۇرۇپ كىرىشى، بۇ رايونلاردىكى ئاھا-لىلەرنىڭ تارىختىن ئاۋۋالقى ئىرقىي ئالاھىدىلىكىگە كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتمىلا قالماستىن، بەلكى يەنە مەدەنىيەت گۈللىنىشىگىمۇ غايەت زور قوزغاتقۇچى كۈچ بولدى. ئىنسانىيەت تارىخى يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلىنىدىغان دەۋرگە كىرگەن چاغدا، مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش-لىرى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇشلىرىدىن زىلزىلە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا تارىخنىڭ تاڭ نۇرى پارلىدى. بۇ رايوننىڭ ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان ئىرقىي جەھەتتىكى شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزگىرىش جەريانى باشلاندى. «دەۋرلەر ئۆتكەنسېرى ئىرقلارنىڭ ئارىلىشىپ كېتىش دەرىجىسىمۇ بارغانسېرى ئېغىرلاشتى، ئەمدى ئۇ-مۇمەن بۇ رايوندا ساپ ئىرقىي تىپلار قالمىدى»②. شىمالىي ئاسىيا رايونىدا ھون ئىتتىپاقى گەۋدىسىگە ئۇيۇشقان موڭغۇل ۋە يېرىم

---

① يۈتەيشەن باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، جۇڭگو دوستلۇق نەشرىيات شىركىتى، 1996 ـ يىل نەشرى، 35 ـ بەت.
② خانبدا تورۇ(ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 14 ـ بەت.

موڭغۇل ئىرقىدىكى قوۋملەرنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى، شەرقتە تاكى خېشى كارىدورىغىچە يېتىپ بارغان ياۋروپا ئىرقىدىكى تۇخرىلار- نىڭ كەڭ كۆلەملىك غەربكە كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە يەنە بىر قېتىملىق زور داۋالغۇش پەيدا بولدى. توخرىلار ئاستا - ئاستا غەربكە سۈرۈلۈپ، ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ، پامىرنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى باكتېرىيە (Bachtria) گىچە يېتىپ باردى ۋە شۇ يەردىكى خەلقلەر بىلەن ئۇچرى- شىپ چوڭ تېپتىكى يۇغۇرۇلۇشنى ھاسىل قىلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئالېكساندر ماكېدونىسكىنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى نەتىجىسىدە، نۇرغۇنلىغان گرېكلار ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ يەرلىك ئاھالە بىلەن قوشۇلۇپ، بۇ رايوننىڭ ئىرقىي تەركىبىنى يەنمۇ مۇرەككەپ- لەشتۈردى.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ مۇرەككەپ ۋە كۆپ مەنبەلىك ئىرقىي تۈزۈلمە- سىنى باشقا ھەر قانداق بىر رايوننىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن سېلىشتۇ- رۇشقا بولمايدۇ. يەنە كېلىپ ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئېتنىك تەرەققىياتى ۋە ئىرقىي تۈزۈلۈش تارىخىغا مۇئەييەن بىر قانۇنىيەت بىكىتىشمۇ ئىنتايىن تەس. چۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى باشقا جۇغرا- پىيىلىك زونىلارغا ئوخشىمىغان ھالدا ئۆز تارىخىدا ئۇچ باسقۇچلۇق غايەت زور ئىرقىي ۋە ئېتنىك قوشۇلۇش دولقۇنىنى بېشىدىن كۆچۈر- دى. يەرشارىدا مۇز دەۋرى ئاخىرلىشىپ، ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمى تەدرىجىي ھالدا قەدىمكى ئىنسان تۇركۇملىرىنىڭ پائالىيەت مەركەزلە- رىدىن بىرىگە ئايلانغان ۋە ئاريىانلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشلىرى نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلقلەر يەر- لەشكەن يېراق قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ تاكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ تاڭ نۇرى پارلىغان ھەمدە ھونلار تارىخ سەھنىسىگە چىقىش- قا باشلىغان مەزگىللەرگىچە بولغان جەريان بىرىنچى قېتىملىق چوڭ

ئىرقىي يۇغۇرۇلۇش دولقۇنى ئىدى. بۇ قېتىمقى چەكسىز ئۇزاققا سوزۇلغان دولقۇن جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىرقىي تۈزۈلمىسىده موڭغۇللوئىد تىپىنىڭ ئالامەتلىرى بىلىنەر - بىلىنمەس دەرىجىده كۆرۈلۈشكه باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى قاڭشارلىق، ئورا كۆز، بۇرۇت - ساقاللىرى قويۇق كەلگەن ئاريان ئىرقىنىڭ مۇتلەق ئۈستۈنلۈكى بىلەن ئاخىرلاشتى. بىز تاكى هازىرغا قەدەر تارىم ۋادىسى، پەرغانه ئويمانلىقى، ماۋارائۇننەهر ۋه تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدىن ئارقا - ئارقىدىن تېپىلغان تارىختىن ئاۋۋالقى دەۋرلەر-دىن مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىگىچه بولغان مەزگىللەرگه مەنسۇپ بولغان قەدىمكى جەسەتلەرنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك ئالاهىدىلىكلىرى-دىن بۇ نۇقتىنى چوڭقۇر هېس قىلالايمىز. مانا مۇشۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرده ئوتتۇرا ۋه مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان ئاريان ئىرقىدىكى خەلقلەر ئوۋچىلىق ۋه چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن تاشقىرى يەنه پايانسىز چۆللۈكلەردىكى دەريا - ئېقىنلارغا ئەگەشكەن بوستانلىق مەدەنىيىتى-نىمۇ بەرپا قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۆللۈك زونىلىرى، جۈملىدىن تۇران تۈزلەڭلىكى ۋه تارىم ۋادىسى قاتارلىق جايلاردا ياشىغان ۋه پائالىيەت ئېلىپ بارغان ياۋروپا تىپىدىكى ساك - ماسساگېت - ئىسكىف - سىكىتاي، تۇخرىي - يۈرچى، سوغدى قاتارلىق خەلقلەر نوقۇل چارۋىچىلىق بىلەنلا شۇغۇللىنىپ قالماي، يۈلتۈزدەك تارالغان بوستانلىقلاردا ئۆزىگه خاس دېهقانچىلىق ئىگىلىكىنىمۇ ياراتقانىدى. چۈنكى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «كىتابلاردا تەسۋىرلەنگەندەك پەقەت ئوۋچىلىق بىلەنلا شۇغۇللانغۇچى خەلقلەر... هېچقاچان مەۋجۇت بول-مىغان»[1]. هايۋانلارنىڭ كۆندۈرۈلۈشى ۋه دەسلەپكى تېرىم ئىگىلە-كىنىڭ مەيدانغا كېلىشىده ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي شەرت - شارا-ئىتى مۇهىم رول ئويناندى. ئېنگېلس «ئائىله، خۇسۇسىي مۈلۈكچە-

① «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىل نەشرى، IV توم، 18 -بەت.

لىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن ئەسىردە مۇنداق دەپ يازدى: «بەزى ئىلغار قەبىلىلەر — ئاريانلار، سېمىتلەر شۇنىڭدەك يەنە تۇرانلارنىڭ ئاساسىي ئەمگەك تارماقلىرى دەسلەپتە ھايۋانلارنى كۆندۈرۈش، ئاندىن نەسىل قالدۇرۇش ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇش تېخنىكىسىنى بىلگەن بولسا كېرەك. . . تۇران تۈزلەڭلىكىدىكى كېلىمات شارائىتىدا، ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان سوغۇق قىش پەسلى ئۇچۇن ئوت-چۆپ ۋە يەم - خەشەك تەييارلىمايى تۇرۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن ياشاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا چارۋا - مالىلار ئۇچۇن ئوت - چۆپ ئۆستۈرۈش ۋە دائىلىق زىرائەت تېرىش بۇ يەردە زۆرۈر شەرت بولۇپ قالغانىدى»①. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كەڭ كەتكەن ئويمانلىق ۋادىلىرىدا چارۋىچىلىقتىن سىرت، نىسبەتەن ئىلغار بولغان بوستانلىق مەدەنىيىتى مەيدانغا كەلدى. يەنە كېلىپ بۇ مەدەنىيەتنى ئاريان ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالە ياراتتى.

ئىچكى ئاسىيا رايونىدا، موڭغۇل ئېگىزلىكى ئاسىيا تاربخىنىڭ پەۋقۇلئاددە سەزگۈر بەلبېغىغا ئايلانغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىرقىي قۇرۇلمىسى ۋە ئېتنىك تەركىبىدە ئىككىنچى قېتىملىق غايەت زور دولقۇن قوزغالدى. ئوخشاشمىغان مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشلىرى ۋە ئۇزۇنارا قوشۇلۇشلىرىدىن خاراكتېرلەنگەن بۇ دولقۇن ناھايىتى ئۇزاق تاربخىي دەۋرلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا تۈركىي تېپىنىڭ ئۇستۇنلۇكى بىلەن ئاخىرلاشتى. ئۇ ۋاقىت جەھەتتىن ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىن تارتىپ XIII ئەسىردىكى چىڭگىزخان ئىستېلاسىغىچە بولغان ئۇزاق تاربخىي جەريانى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مۇشۇ تاربخىي جەريان ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىلگىرىكى مۇرەككەپ ئىرقىي تەركىبى تەدرىجىي تۈركلىشىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈردى ۋە بارلىق ئىرقىي ۋە ئېتنىك تەركىب-

---

① «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىل نەشرى، N توم، 155 -، 156 - بەتلەر.

لەرنى ئۆز قوينىغا سىڭدۈرۈپ «تۈركىي» نامى ئاستىغا ئۇيۇشتۇردى. شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى مۇشۇ ئىككىنچى قېتىملىق زور قوشۇلۇش دولقۇنى بۇ رايوننىڭ كېيىنكى ئېتنىك تەرەققىياتىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى ۋە ئاساس ياراتتى.

بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى، جۈملىدىن تارىم ۋادىسى ۋە تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى ئىلىم ساھەسىدە تا ھازىرغىچە تالاش - تارتىش بولۇپ كەلدى. مانا مۇشۇ مۇرەككەپ مەسىلىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆپلىگەن يەكۈن خاراكتېرلىك قاراشلاردا ياكى ئۇنداق ياكى مۇنداق خاتالىقلار ھامان ساقلىنىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۆز تارىخى ھەققىدىكى يازما مەنبەلىرىنىڭ كەمچىلىكى بۇ مەسىلىگە تېخىمۇ زور قىيىنچىلىق ئېلىپ كەلدى. بىزنى چوڭقۇر ئويلەنىشقا مەجبۇر قىلىدىغان نۇرغۇن سىرلىق ھادىسىلەر تېخىچە مۇكەممەل دەلىل - پاكىتلار ئارقىلىق ئىلمىي ئاساستا يورۇتۇپ بېرىلمەدى. مەسىلەن، تۈركلەر بىلەن قەدىمكى ئىران مەنبەلىرىدىكى تۇرانىيلارنىڭ قانداق باغلىنىشى بار، قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىكى ئىرقىي تۈزۈلۈشى ۋە ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى قانداق ئىدى؛ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى ۋە ناھايىتى چوڭ نىسبەتتە شەرقىي ئىران تېپىدىكى خەلقلەرنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈشى قانداق ھادىسە؛ موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن غەربكە كۆچكەن، چارۋىچىلىقنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئىگىلىك شەكلى قىلغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تارىم ۋادىسىدىكى نىسبەتەن يۇقىرى شەھەر ۋە تېرىم مەدەنىيىتى ياراتقان ياۋروپا ئىرقىدىكى يەرلىك خەلقلەرنى قانداقلارچە ئۆزىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە سىڭدۈرۈپ تاشلىدى ياكى تارىم ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار يەرلىك ئاھالە تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ خاتا ھالدا «ئۇيغۇر» نامى بىلەن ئاتىلىپ قالغانمۇ؛ خەنزۇ تارىخىي مەنبەلىرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىيە

840 ـ يىلىدىكى غەربكە كۆچۈشىدەك غايەت زور ۋەقە نېمە ئۈچۈن باشقا ئەل ۋە خەلقلەرنىڭ مەنبەلىرىدە زادىلا ئۇچرىمايدۇ؛ ھەتتا مۇشۇ ۋەقەدىن 200 يىل كېيىن ياشىغان قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ئىككى بۈيۈك شەخس — مەھمۇد قەشقەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسەرلىرىدە ياكى قوچۇ خانلىقى دەۋرىدىكى قانچىلىغان ھۆججەتلەردە بۇ ۋەقە نېمە ئۈچۈن بىرەر قېتىممۇ تىلغا ئېلىنمايدۇ؟

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشىدىن ئىبارەت بۇ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي جەريان ئۆزىنىڭ ھەر بىر قەدىمگە ناھايىتى زور سىر ـ ئەسرالارنى يوشۇرۇپ كەلدى. گەرچە مىلادىيە VI ئەسىردىن ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بوستانلىق ۋادىلىرىدا تۈركىي قوۋملەرنىڭ پائالـ يىتىگە دائىر يازما خاتىرىلەرنى ئۇچراتقىلى بولمىسىمۇ، لېكىن 552ـ يىلى قۇرۇلغان تۈرك خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى غەربتە تاكى ئامۇ دەرياسى بىلەن كاسپىي دېڭىزىغىچە يېتىپ بارغانىدى. شۇندىن باشلاپ تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا بولغان مۇناسىۋىـ تى بارغانسېرى قويۇقلىشىپ باردى. ئەمما ئۇلارنىڭ بوستانلىق ۋادىـ لىرىدا ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈشى كېيىنكى ۋەقە ئىدى. بارتولد بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «تۈركلەرنىڭ ئولتۇراق تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جاۋاب بېرىش ئەڭ قىيىن بولغان مەسىلە ئىدى. ناھايىتى روشەنكى، تۈركلەرنىڭ ھەممىسى ياكى مۇتلەق كۆپ قىسمى بۇ مەزگىللەردە تېخى چارۋىچىلىق ھاياتىنى بېشىدىن كۆچۈرۈۋاتاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار جۈڭگو تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپلا قالماستىن، بەلكى يەنە غەربـ تىكى مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ سوغدىلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇراـ تى»[1]. شۇڭلاشقا، كۆك تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋادىلىرىغا

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 36 ـ بەت.

ئىچكىرىلەپ كىرىپ، تەدرىجىي ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈشى ۋە ئاھا-
لىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىشى ئۇزاق بىر جەريانىنى بە-
سىپ ئۆتتى. ئۇلار بۇ جەريانداﺍ، مۇشۇ يەردە ياشىغۇچى ئىران تىپىدە-
كى خەلقلەرنىڭ نۇرغۇن مەدەنىيەتلىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنى ئۆز-
لەشتۈرۈپ، تۈركىي مەدەنىيىتىگە يۇغۇرۇپ تاشلىدى. تەدرىجىي يە-
لىشىكە باشلىغان تۈركلەر ھەتتا ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى پۈتۈن تارىخىنى
بىراقلا تاشلاپ قويۇپ، ئۆز ئۆتمۈشىنى ئىران مەنبەلىرى تەمىنلىگەن
شەرقىي ئىران تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ تۈرانىيلارغا باغلاپ قوي-
دى. تۈركلەر بىلەن تۈرانىيلار بىر قوۋم دەپ قارايدىغان بۇ خىل
قاراش شۇندىن باشلاپ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا كەڭ ئومۇملاشتى.
تۈركلەر بىلەن تۈرانلىقلار گەرچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى
بىلەن ئورتاق بىر گەۋدىگە ئۇيۇشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەسلىدە
ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئېتنىك تۈركۈم ئىدى. فىردەۋسىنىڭ
«شاھنامە» داستانىدا تەسۋىرلەنگەن ئىرانلىقلارنىڭ دۈشمىنى بولغان
تۈرانلىقلار ئەسلىدە ئامۇ دەرياسى ئارقىلىق ئىراندىن ئايرىلىپ تۇرىدە-
غان تۈران تۈزلەڭلىكىدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن،
شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىدى. «شاھنامە» دىكى
تۈرانلىقلارنىڭ خاقانى ئەفراسىياب ۋە ئۇنىڭ ئوبرازى ئەمەلىيەتتە
زەردۈشت دىنىنىڭ دەستۇرى «ئاۋېستا» دىلا تىلغا ئېلىنىدۇ. شۇنىڭ-
دىن قارىغاندا ئەفراسىياپ ئوبرازى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى تۈركلىشىش-
تىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا شەرقىي ئىران مەنبەلىرىدە مەۋجۇت
بولغان. «كېمبىرىج ئىران تارىخى» مۇ بۇ نۇقتىنى دەللىلەيدۇ. «تۈ-
ران بىلەن تۈركلەر ئەسلىدە مۇناسىۋەتسىز ئىدى. لېكىن مىلادىيە
VI ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەلگەن تۈركلەر پارس تىلى
مىللەتلىرى ئارىسىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. شۇنىڭ بىلەن
تۈران دېگەن سۆز ئاستا ـ ئاستا كىشىلەرنىڭ يادىغا كېلىدىغان بولۇپ

قبلىپ، يېڭى كەلگەن بۇ مىللەتنى خاتالىشىپ ئاشۇنداق ئاتايدىغان بولۇپ قالغان»①. شۇنىڭدىن كېيىن، تۈركىي خەلقلەرنىڭ يازما مەنبەلىرىدە «تۈران» بىلەن «تۈرك» ئۇقۇملىرى ئۆزئارا ئارىلىشىپ كەتتى. ھەتتا ئۆز دەۋرىدىكى يېتۈك ئەدەب ۋە ئالىملىرىمىزمۇ تۈركىي قوۋملەرنىڭ يىراق ئەجدادلىرىنى بىۋاستە ئىسلام مەنبەلىرىدىكى نوھنىڭ ئوغلى يافەسكە ياكى ئىران مەنبەلىرىدىكى فېرىدون ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلىنىڭ ئوتتۇرانچىسى بولغان «تۈر» غا باغلىدى. ئەمەلىيەتتە «تۈران» سۆزى «تۈر» سۆزىدىن تۈرلىنىپ چىققان بولۇپ، ئۇ تۈركىي ئېتنىك تۈركۈمى بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىدى. فرانسىيە تەۋەلىكىدىكى ئىران ئالىمى ئەلى مازاھىرى ئەپەندىمۇ بۇ نۇقتىنى دەلىللەيدۇ: «تۈران يېپەك يولى ئۇستىدىكى ئامۇ دەرياسى بىلەن يىراق شەرق ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق رايونىنى كۆرسىتىدۇ. خېلى ئىلگىرىلا بەزى كىشىلەر بۇ سۆزنىڭ بىرلىك شەكلى Tour ياكى Tuiriu دەپ پەرەز قىلىشقان. ئۇلار توخرىيلار ياكى يۈرچىلار بىلەن باغلىنىدۇ»②. ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب ـ پارس مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئۇرخۇن دەۋرىدىكى تارىخنى تامامەن ئۇنتۇپ، ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىران مەنبەلىرىدىكى تۈرانلىقلارنىڭ پادىشاھى ئەفراسىيابقا باغلىدى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئالىپ ئەرتۇڭا دېگەن ئەپسانىۋى قەھرىمانى بىلەن ئىران مەنبەلىرىدىكى ئەفراسىيابنى ئارىلاشتۇرۇۋەتتى. قاراخانىيلار خانلىرى ھەتتا ئۆزلىرىنى «ئەفراسىياب جەمەتى» دەپ پەخىرلەندى. مەھمۇد قەشقەرى ئەفراسىياب ھەققىدە كۆپ قېتىم توختالدى: «تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ پادىشاھى ئەفراسىياب تۇڭا ئالىب ئەر دەپمۇ ئاتا-

---

① ئېھسان يارشاتار، R.N فرېي باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن ئەنگلىيە «كېمبرىج ئىران تارىخى»، لوندون، 1983 ـ يىل، ئىنگلىزچە نەشرى، II توم، 1 ـ كىتاب، 17 ـ باب.

② ئەلى مازاھىرى: «يېپەك يولى — جۇڭگو ـ ئىران مەدەنىيەت ئالاقە تارىخى»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1993 ـ يىل نەشرى، 140 ـ بەت.

لىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى قاپلاندەك باتۇر ئەر دېگەنلىك بولىدۇ»①، «خاقان — ئەفراسىيابتۇر. بۇنى بۇنداق ئاتاشتا ئۆزۈن بىر قىسسە بار»②، «قەشقەر ئوردۇكەند دېيىلىدۇ، بۇ خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەنلىك بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئەفراسىياب شۇ يەردە تۇرغان»③ يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇبىلىگ» دە مۇنداق قۇرلارنى يازدى:

276. بۇ تۇرك بەگلىرىدىن ئېتى بەلگۈلۈك،
تۇڭا ئالب ئەر ئىدى بەخت بەلگۈلۈك.
280. تاجىكلار ئۇنى دەيدۇ ئەفراسىياب،
بۇ ئەفراسىياب تۇتتى ئەللەر تالاپ.
282. تاجىكلار كىتابتا پۈتۈپتۇ بۇنى،
كىتابقا پۈتمىسە كىم ئۇققاي ئۇنى.

شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچكەن تۈركىي قوۋملەر ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىران تارىخ - يىلنامىچىلىكىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇنىڭ فورمىسى- نى قوبۇل قىلغان. ھەتتا XV ئەسىردە ئۆتكەن بۇيۇك شائىر ئەلىشىر ناۋائىمۇ تۈركلەر تارىخى ھەققىدە ئەمەس، بەلكى ئىران تارىخى ھەققى- دە مەخسۇس ئەسەر يازدى ۋە تۈركلەرنىڭ ئەجدادىنى ئىران تارىخىدە- كى سەلبىي شەخس ئەفراسىيابقا باغلىدى. بارتولد بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ چۈشەنچە بەردى: «قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئۆزلىرىنى ‹ئەفرا- سىيابنىڭ ئۇرۇغ - جەمەتى› دەپ ئاتىغانلىقىنىڭ تارىختا ھېچقانچە ئالاھىدە ئورنى يوق. سالجۇقىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى ئۆزىنى دەسلەپ شاھىنشاھ دەپ ئاتىغان، كېيىنچە ئىسلامىي نام بولغان سۇلتاننى قوللانغان. خۇددى قاراخانىيلار سۇلالىسىغا ئوخشاشلا سالجۇقىيلار خاندانلىقىمۇ ئەفراسىيابنىڭ نەسەبى ھەققىدىكى رىۋايەتنى ئېتىراپ

① ② ③ مەمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II تۇم، فاكسىمل 605- بەت، 513 - بەت، I تۇم، فاكسىمل 173 - بەت.

قىلدى ۋە قوللاندى»①. بارتولد يەنە مۇنداق دەپ يازدى: «فىردەۋسى-نىڭ «شاھنامە»سى سامانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلدى. لېكىن ئۇ مەھمۇد غەزنەۋى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ئاندىن ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭدا ئىران بىلەن تۇرانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش مۇھىم تېما قىلىندى. ئۇنىڭدا كۆرسىتىلىشىچە، مىلادىيە VI ئەسىردە تۈركلەر كۆرۈلۈشكە باشلىغاندىن كېيىن، كىشىلەر تۇران (Turan) نامى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي ئەللەرنى كۆرسىتىدىغان بولغان. گەرچە داستاندىكى قەھرىمانلارنىڭ ئىسىملىرى ساپ پارسچە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىرى دەپ كۆتۈرۈشكەن. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قاراخانىيلار خانلىقى ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرىگىلا ئۇچراپ قالماستىن، بەلكى يەنە ئىران ئېپوسلىرىنىڭمۇ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان. تۇران رىۋايەتلىرىدە باش خاقان ئەفراسىياب دەپ ئاتالغان. بۇ شۇبھىسىزكى، غەيرىي تۈركچە ئىسىمدۇر»②. ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «تارىخى مۇلكى ئەجەم» (ئىران پادىشاھلىرىنىڭ تارىخى) ناملىق ئەسىرىدە: «ئەفراسىياب — ھۇشەڭ بىننى تۇر بىننى فېرىدون ئوغلىدۇر. ئەرجاسپ بىننى ئەفراسىياب-نىڭ، تۇرك پادىشاھى ئەردى»③ دەپ يازىدۇ. دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، مەھمۇد قەشقەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن 400 يىل كېيىن ياشىغان نەۋائىمۇ ئوخشاشلا تۈركىي قوۋملەرنىڭ يىراق ئەجدادلىرىنى ئىران مەنبەلىرىدىكى تۇر ۋە ئۇنىڭ نەۋرىسى ئەفراسىيابقا باغلايدۇ. ئۇنداقتا، ئىسلامىيەتتىن كېيىن، پارس مەدەنىيىتى ئىچىگە يەتكۈچە شۇڭغۇپ كىرگەن تۈركىي قوۋملەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى يىلتىزى، مەنبەسى ۋە موڭغۇل ئېگىزلىكىدە تىكلەنگەن سەلتەنەتلىك

---

① ② بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 89 — 111 - بەتلەر.

③ ئەلىشىر نەۋائى: «تارىخى مۇلكى ئەجەم» — «ئون بەش تومluq نەۋائى ئەسەرلىرى توپلىمى»، تاشكەنت، ئۆزبېكچە نەشرى، XIV تۇم، 191 —، 195 - بەتلەر.

تارىخىنى راستىنلا پاك - پاكىزە ئۇنتۇپ كەتكەنمۇ - قانداق؟ ئۇلار نېمە ئۈچۈن ئىسلام ۋە پارس يېلنامىچىلىكى تىكلەپ بەرگەن ئەدەبىزىنى ئۆز تارىخ قارىشىنىڭ بىردىن - بىر فورمىسى قىلىۋالىدۇ؟ دەرۋەقە، تۇران بىلەن تۈركلەر ئوتتۇرىسىدىكى تارىخىي مۇناسىۋەت ئىنتايىن سانسى تەرىپىدىن تامامەن ئاشكارا بولغان، تۈركىي خەلقلەر مىڭ يىلدىن بۇيان ئۆز ئەجدادى سۈپىتىدە قاراپ، تىللاردا داستان قىلىپ كەلگەن سىرلىق شەخس «ئەفراسىياب» نىڭ ھەقىقىي ئەسەبى ئېنىقلانغان كۈنى مىللىي تارىخ تۈيغۇسىزدىكى ئېچىنىشلىق تراگېدىيىنى چوڭقۇر ھېس قىلمىسۇن. ھەتتا ئەۋلادىمىڭ بۇيۇك شەخسىنىڭمۇ چىڭگىز ئىستىلاسىدىن ئاۋۋالقى تۈركلەر تارىخىدىن خەۋەرسىزلىكى ۋە ئىران تارىخنامىلىرىگە مەپتۇن بولۇشى كىشىنى تولىمۇ ئەجەبلەندۈرىدۇ. XV ئەسىردىكى پارس مەدەنىيىتىنىڭ پۈرىقى گۈپۈلدەپ پۈراپ تۇرغان، «پارسگۈي» لۇق ئەۋج ئالغان ھىرات شەھىرىدە، بۇيۇك شائىر نەۋائى مەردانىلىك بىلەن «فارسىي شېكەرست»، «ئەرەبىي ھەسەلەست» كە قارشى «تۈركىي ھۇنەرەست» دېيەلىگەن ۋە «تۈركىيگۈي» نۇقتىنى تەشەببۇس قىلالىغان ئىدىغۇ، ئاخىر!؟... ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان بارتولد قاتتىق ئېچىنىش ئىچىدە مۇنداق دەيدۇ: «قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى تۈركىي قوۋملەر پارس مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئەجدادى بولغان تۈركلەرنى تامامەن ئېسىدىن چىقىرىپ قويدى. ئىران تېررورىيىسىدىكى تۈرك ھۆكۈمرانلار يەنىلا تۈركىيچە سۆزلىشىپ، تۈركىيچە نام - ئەمەللەرنى قوللاندى. تۈركىي تىلى ھەتتا ئىرانلىقلار ئارىسىغىمۇ تارقالدى. لېكىن تەربىيە كۆرگەن تۈركلەرنىڭ ھەممىسى تۈرك تارىخىنىڭ ئانا مەنبەسىنى ئۇنتۇپ كېتىشتى. XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياشىغان بۇيۇك شائىر نەۋائى ھەتتا موڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئاۋۋال تۈرك خانلىقىنىڭ سەلتەنەتلىك تارىخى بولغانلىقىدىن خەۋەرسىز ئىدى. ئۇ سالجۇقىيلار خانى «سۇلتان توغ-

رۇل، نى سارت، يەنى ئىران سۇلتانى دەپ خاتا بىلىپ قالغاندى»①. ياپونىيە ئالىمى ئابې تاكېئو ئەپەندىمۇ ئۆزىنىڭ «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىدا، بارتولدنىڭ قارىشىنى قۇۋۋەتلەپ مۇنداق دەيدۇ: «قاراخانىيلار خانلىقىدىكىلەر پارسلارنىڭ تارىخىدىكى ئادەتتە «ئەفراسىيابنىڭ جەمەتى» دەپ ئاتالغانلارنى تاساد-پىيلا «تۇركلەرنىڭ جەمەتى» دەپ ئاتىۋالغان. شۇندىن باشلاپ كېيىن-كى ئاپتورلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ مۇقام بويىچە بۇغراخانلار سۇلالىسى-نى ئەفراسىيابقا باغلايدىغان بولدى. . . ئۇيغۇرلارنىمۇ ئەفراسىيابنىڭ ئەۋلادى دەپ قارايدىغان بۇنداق كۆز قاراشلار XIII ئەسىردە، يەنى بۇغراخانلار سۇلالىسى ئاللىقاچان زاۋاللىققا يۈز تۇتقان ۋاقىتتا، ناھا-يىتى يەڭگىلتەكلىك بىلەن توقۇپ چىقىرىلغان بىر خىل ھېكايە بو-لۇپ، بۇنى باشقا مەنبەلەر ئارقىلىق ئىسپاتلاش قىيىن». ②دېمەك، تۇران بىلەن تۇركلەرنىڭ مۇناسىۋىتى بىر قەدەر مۇرەككەپ مەسىلە بولۇپ، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخ قارىشىدا-كى كىچىككىنە يەڭگىلتەكلىك بىلەن ئىرانىي تەسىرلەر ئىزچىل ھالدا كېيىنكى خاتا چۈشەنچىلەرنى پەيدا قىلىپ كەلگەن. شۇڭا ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىم بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «بىز دەۋاتقان «تۇرك» كەڭ مەنىدىكى ئاتالغۇ. ئۇ ھېچقاچان دىنىي رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان-دەك، نوھنىڭ ئوغلى يافەسنىڭ ئەۋلادىدىن «تۇرك» دەپ ئاتالغان بىر شەخسنىڭ نەسلىدىن تارالغانمۇ ئەمەس. شۇنىڭدەك ئىرانلىقلار-نىڭ ئەپسانىسىدىكىدەك، فېرىدوننىڭ ئۈچ ئوغلىدىن بىرى — تۇرانىيلار، يەنى تۇركلەرنىڭ بوۋىسى «تۇر» دىنمۇ تارالغان ئەمەس»③.

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى توپلىمى»، I توم، 2 - قىسىم، 203 - بەت. — ژالە جىلەي: «ئونتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى ۋە ئىسلاملىشىشى توغرىسىدا» — «غەربىي دىيار تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1994 - يىل 4 - سان، 23 - بەت.

② ئابې تاكېئو (ياپونىيە): «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 295 -، 296 - بەتلەر.

③ ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى، 244 -، 245 - بەتلەر.

بەلكى مىلادىيە VI ئەسىردىن باشلاپ، موڭغۇل ئېگىزلىكىدە قۇدرەت-لىك خانلىق قۇرۇپ، كېيىنچە ئاستا - ئاستا غەربكە سۈرۈلگەن، ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن تۇران تۈزلەڭلىكى ئەتراپىدىكى شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغان ۋە ئېنـ-لىك تەركىبىگە سىڭدۈرۈۋەتكەن قوۋملەر تۈرك قوۋملىرى ئىتتىپاقـ-دۇر. شۇڭلاشقا ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تەرەققىياتى ۋە مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىنى تەھلىل قىلغاندا، ئىككى مۇھىم مەنبەنى — موڭغۇل ئېگىزلىكى ۋە ئالتاي تاغلىرىدىن غەربىي جەنۇبقا سۈرۈلگەن ئەسلىدىكى تۈرك قوۋملىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ يەرلىك ئىران تېپىدىكى خەلقلەرنى تەڭ ئېتىبارغا ئېلىش كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، بىر تەرەپلىمـ-لىك خاھىش شەكىللىنىپ قالىدۇ. دەرۋەقە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشىدىن ئىبارەت بۇ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي جەريانىدا، تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئىرقىي تۈزۈلمىسى ۋە ئانتروپولوگىيىلىك خۇـ-سۇسىيىتىدە ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئۇلار خۇددى ئۆز مەدەنىيەت قاتلىمىدىكى ئارىلاشما ئالاھىدىلىككە ئوخشاشلا بەدەن تۈزۈلمىسى جەھەتتىن موڭغۇل ئىرقىغىمۇ يېتىمايدىغان، تېپىك ياۋروپا ئىرقىدىنمۇ پەرقلىنىدىغان، شالغۇت خاراكتېرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تېپىنى ھاسىل قىلدى. بۇ يەردە بىزگە مۇنداق بىر سوئال تۇغۇلىدۇ: ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى تۈركىي قوۋملەرنىڭ يەرلىك ئىران تېپىدىكى خەلقلەرنى ئۆزىگە ئاسسىملياتسىيە قىلىپ سىڭدۈرۈپ تاشلـ-ىمۇ ياكى ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تۈركىي قوۋمـ-لەرنى ئاسسىملياتسىيە قىلىپ، خاتا ھالدا «تۈركىي» نامى بىلەن ئاتلىپ قېلىشىمۇ؟ بەزى تەتقىقاتچىلار بىر تەرەپلىمىلىك بىلەن ئوت-تۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى ئەملىيەتتە تۈركلەرنىڭ سىياسىي جە-ھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىدىن بولغان. يەرلىك ئىران تىلىدا سۆزلىشىدە-

غان خەلقلەر مەدەنىيەت جەھەتتە ئىزچىل ئۇستۈن ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىشى تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇستۈنلۈككە ئىگە بولۇشىغا سىياسىي شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن دەپ قارايدۇ[1]. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئۇزۇنغا ئۇچراشقان ئوخشاش بولمىغان ئىككى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت كۈچ سىلىشتۇرمىسىدا تىل ھامان ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ. تىلنىڭ غەلىبىسى ئەمەلىيەتتە شۇ مىللەتنىڭ غەلىبىسىنى بەلگىلەيدۇ. پارس تىلى پارس ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى بىلەن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمران تىلغا ئايلانغان بىر شارائىتتا، تۈرك تىلىنىڭ خۇددى بەيگىگە چۈشكەن ئاتتەك ئەڭ ئاخىرى ئۇستۇنلۇككە ئېرىشىشى بۇ رايونىنىڭ تولۇق تۈركلەشكەنلىكىدىن دېرەك بەردى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تىركىشىش جەريانىدا ئاخىرقى ھېسابتا تۈركلىشىشىنىڭ سىرى دەل تۈرك تىلىنىڭ غەلىبە قىلغانلىقىدا ئىدى. قىلىپ ھىتتى ئەرەب تىلىنىڭ ئىسلامىيەتنىڭ كېڭىيىشىدە ئويناغان رولى ئۇستىدە توختىلىپ: «بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەر سىياسىي جەھەتتىكى ئورنىدىن، دىنىي جەھەتتىكى ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىشكە رازىكى، ئانا تىلىدىن ۋاز كېچىشنى ئەسلا خالىمايتتى. . . شۇڭا ئەرەب تىلىنىڭ بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنىڭ تىللىرى ئۇستىدىن غەلىبە قىلىشى ئەڭ ئاخىرىدا ۋە ئەڭ ئاستا سۈرئەتتە ئىشقا ئاشتى. ئىسلام دىنىنىڭ غەلىبىسى، ئەمەلىيەتتە بىر تىلنىڭ غەلىبىسى، تېخىمۇ توغرىراقى بىر كلاسسىك دەستۇرنىڭ غەلىبىسى ئىدى»[2] دەيدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەگەردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشىنى بىر سىر دەيدىغان بولساق، تۈركىي تىللار-

---

① شۇي شۇيا: «تۈركلەرنىڭ ساماني مۇلالىسىدا تۇنغان ئورنى ۋە رولى» — «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1995 - يىل نەشرى، 4 - توپلام، 177 - بەت.

② قىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 1 توم، 424 -، 105 - بەتلەر.

نىڭ ئىران تىللىرى ئۈستىدىن قىلغان غەلىبىسىنى تېخىمۇ چوڭ سىر دېيىشكە ھەقلىقمىز. بارتولدمۇ بۇ ھادىسىنى ناھايىتى ھەيرانلىق بىلەن شەرھىلەيدۇ: «پارس تىلىنىڭ بىردىن بىر رىقابەتچىسى تۈركي تىلى ئىدى، پارس تىلىنىڭ ئۇشبۇ رىقابەتچىسى بىلەن بولغان كەسكىن تىركىشىشلىرىنىڭ نەتىجىسى ھامان پارس تىلىغا پايدىسىز ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كېلەتتى. ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى بىر قانچە ئەسىردىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە مۇنداق ئىككى خىل جەريان ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى: ئۇنىڭ بىرى، جانلىق ئىران دىئالېكتلىرى تەدرىجي ھالدا پارس ئەدەبىي تىلى تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىپ كەلدى؛ يەنە بىرى، پارس ئەدەبىي تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىران دىئالېكتلىرى تەدرىجي ھالدا تۈركي تىللىرى تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىپ كەلدى. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، تۈركي تىللىرىنىڭ ئىران تەۋەسىدىكى تارقىلىش دائىرىسى بارغانسىرى كېڭىيىپ باردى. ئەگەردە تۈركلەر بىلەن پارسلار بىر كەنتتە ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولسا، ئاقىۋەتتە تۈركي تىلى ئاستا - ئاستا شۇ جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئورتاق تىلىغا ئايلىناتتى»①.

ئەمدى نۆۋەتتىكى مۇلاھىزە تېمىمىز تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىغا قايتىپ كەلدى! دەرۋەقە، بۇ يەردە جاۋاب بېرىشكە تېگىشلىك قانچىلىغان سىر - ئەسرالار كۆمۈلۈپ ياتاتتى. بولۇپمۇ تارىم ۋادىسىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشىدىن ئىبارەت بۇ مۇرەككەپ تارىخي ھادىسە ئۇزۇندىن بۇيان ئىلىم ساھەسىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاپ كەلگەنىدى. مىلادىيە 744 - يىلى موڭغۇل ئېگىزلىكىدە كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ سەلتەنىتىگە خاتىمە بېرىپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى 100 يىللىق قەھرىمانلىق ھايا-تىدىن كېيىن، نېمە ئۈچۈن تارىم ۋادىسىدىكى تىنچ تۈرمۇشقا قايتىپ

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 44 - بەت.

كەلدى، ئۇلار قانداقلارچە تارىم ۋادىسىدىكى ئاللىقاچان شەھەرلەشكەن ھىندى ـ ياۋروپا تىپىدىكى ئاھالىلەرنى ئۇيغۇرلاشتۇرالمىدى، «17 خىل تىل، 24 خىل يېزىق بايقالغان»①غەربىي يۇرتتا ئۇيغۇر تىلى قانداق قىلىپ مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىيەلمىدى؟...

شۇنىسى ئايانكى، ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان ئىرقىي ۋە مىللىي تەركىبكە، ئارىلاشما ھالەتتىكى مەدەنىيەت قاتلىمىغا ۋە ئۆزىگە خاس پسىخىك تىندۇرمىغا ئىگە تارىم ئويمانلىقىنىڭ تامامەن ئۇيغۇرلىشىشى ھەقىقەتەنمۇ سىرلىق ھادىسە ئىدى. چۈنكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىم ۋادىسىدىكى نىسبەتەن يۇقىرى مەدەنىي ھايات كۆچۈرۈۋاتقان تېرىم ئاھالىلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ تاشلىشى ھەقىقەتەنمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئىدى. ئۇزاقتىن بۇيان، بەزى تەتقىقاتچىلار ئىزچىل ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى پەقەتلا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگىلا باغلاپ كەلدى ۋە 840 ـ يىلىدىن بۇرۇن تارىم ۋادىسىدا يارىتىلغان بوستانلىق مەدەنىيىتىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىن ئايرىپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا چۇشەندۈرۈش تەس بولغان ھادىسە لەر كېلىپ چىقتى.

ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ۋادىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى غەربكە كۆچۈشتىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا باشلانغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىلادىيە Ⅵ — Ⅷ ئەسىرلەردە سەلتەنەت سۈرگەن تۈرك خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبى بىلەن ئامۇ دەريا‌سى ۋادىلىرىغىچە يېتىپ بارغانىدى. ئا. ۋون. گابائىن خانىمۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «تۈرك يايلاق ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىلا يەنى مىلادىيە 552 ـ يىلىدىن باشلاپ، تارىم ئويمانلىقى مەركۇر ئىمپېرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئىسسىقكۆل بويىغا جايلاشقان سىياسىي

① ئابدۇقەييۇم خوجا قاتارلىقلار تۈزگەن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى، كىرىش سۆز قىسمى.

مەركەزگە بېقىنغانىدى. شۇڭلاشقا بۇ ۋادىدىكى ئاھالىلەر تۈركلەرنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق VI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا بارغاندا، يېزاق غەربىي جەنۇبتىن تاكى بەلخقىچە ۋە ھەتتا ئۇنىڭمۇ نېرىسىدىكى بۈددىزم رايونلىرى بىلەن دائىملىق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنىدى. تارىم ۋادىسىدىكى تۈركلەر يېرىم چارۋىچىلىق تۈرمۇشى كۆچۈرەتتى. شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشماستىن، بەلكى دالىلاردىكى چېدىرلاردا تۇراتتى»①. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تۈرك خانلىقى دەۋرىدىلا تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىرغاقلىرى تۈركلىشىشكە باشلىغان. تەيۋەنلىك ئۇيغۇرشۇناس لىيۇ يىتاڭ ئەپەندىمۇ بۇ نۇقتىنى قۇۋۋەتلەيدۇ: «ئۇيغۇرلار تۈرك خانلىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، شىمالدىكى قۇدرەتلىك خاندانلىققا ئايلاندى. ئۇلار موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى ئۆتۈكەن تاغلىرى بىلەن ئورخۇن دەرياسى ۋادىلىرىنى بازا قىلدى. ئۇلارنىڭ ئايرىم بۆلەكلىرى كەڭسۇ (گەنسۇ)، شىنجاڭ ۋە ھەتتا پامىرنىڭ غەربىدىكى رايونلارغىچە تارقالغانىدى... خەن مىللىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا قۇرۇلغان 36 شەھەر دۆلىتى ئىچىدە، يەنى بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىزلىرى ئاللىقاچان كۆرۈلۈشكە باشلىغانىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرغان- قۇرمىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىش تەس ئىدى. قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىگە بولغان پائالىيەتلىرى خېلى بالدۇرلا باشلانغانىدى»②.

دېمەك، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكىچە بولغان ئارىلىقتا تەڭرى

---

① ئا. ۋون گابائىن (گېرمانىيە): «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، تۈرپان شەھەرلىك يەرلىك تەزكىرە ئىشخانىسى باستۇرغان. 1989 - يىل، خەنزۇچە ئىچكى باسمىسى، 6 - بەت.

② لىيۇ يىتاڭ (تەيۋەن): «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، تەيۋەن جېڭجۇڭ نەشرىياتى نەشرى، 207 - بەت.

تېغىنىڭ شىمالىدىكى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلار، جۈملىدىن تارىم ئويمانلىقى تۈركلىشىش ۋە ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنى باشلىغان بولۇپ، 340 - يىلىدىن كېيىنكى چوڭ تېپتىكى مىللەتلەر قوشۇلۇشىغا شەرت- شارائىت ھازىرلىغانىدى. شۇڭلاشقا IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ھېچقانداق توسالغۇسىزلا تارىم ۋە تۇرپان ئويمانلىقىغا ماكانلىشىپ، ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىلار بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى ۋە ناھايىتى تېزلا مەدەنىيەت جەھەتتە گۈللىنىشكە ئېرىشتى. گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچۈشى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى غايەت زور ۋەقە بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھەقتە خەنزۇ مەنبەلىرىدىن باشقا ھېچقانداق بىر مىللەتنىڭ تارىخنامىلىرىدە ئۇچۇر بېرىلمىگەن. كىشىنى تېخىمۇ ئەجەبلەندۈرۈدىغىنى شۇكى، مۇشۇنداق تارىخىي خاراكتېرلىق چوڭ كۆچۈشنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ قان - ياشلىق سەپىرىدە مۇشۇ ۋەقەنى تېما قىلغان بىرەر ئېپوس ياكى كىچىككىنە رىۋايىتىمۇ قالدۇرۇپ قويمىغان. ئاشۇ ۋەقەدىن 200 يىل ئۆتمەيلا قوچۇ خانلىقىدا يارىتىلغان جىلد - جىلد يازما يادىكارلىقلار ئىچىدە ئالىكسانىدرنىڭ يۈرۈشلىرى، «ئىنجىل»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ پارچىلىرى، ئىزوپ مەسەللىرى بايقالدىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈش تارىخىغا دائىر بىرەرمۇ ھۆججەت تېپىلمىدى. تېخىمۇ ئېچىنارلىقى، XI ئەسىردە ياشىغان قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ئىككى نەپەر بۇيۇك شەخس — مەھمۇد قەشقەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسەرلىرىدە غەرب مەنبەلىرىدىكى نوھنىڭ ئوغلى يافەس ياكى فېرىدۇننىڭ ئوغلى تۇر ۋە ئۇنىڭ نەۋرىسى ئەفراسىياب ھەققىدە مەلۇماتلار قالدۇرىدىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ IX ئەسىردىكى غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە ئەسلا ئۇچۇر قالدۇرمىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ تارىختىن بۇيانقى سىياسىي ۋەزىيىتىگە يېقىندىن دىققەت قىلىپ كەلگەن ئىككى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ئەل — ئىران بىلەن ھىندىستاننىڭ تارىخچىلىرى

رىمۇ بۇ ۋەقە ھەققىدە ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرمىدى. تارىخچىلار ئۇزاقتىن بۇيان «ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ زور ۋەقە» دەپ ئاتىغان بۇ قېتىمقى چوڭ كۆچۈشنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ يازما ۋە ئاغزاكى مەنبەلىرىدە ئۇچرىماسلىقى كىشىنى ھەقىقەتەنمۇ تەئەججۇپلەندۈرىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى بۇ زور ۋەقەنى باشقا مەنبەلەر ئارقىلىق يەنىمۇ ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەمدى تارىم ۋادىسىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك قاتلىمىغا كەلسەك، بۇ مەسىلە ھەققىدە ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ھەرگىزمۇ ئەڭ ئاخىرقى يەكۈن دېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى ھازىرغىچە يېشىلمەي كېلىۋاتقان بۇ ھەقتىكى نۇرغۇن تۈگۈنلەر بىزنى يەنىمۇ چوڭقۇرراق ئىزدىنىشكە مەجبۇر قىلماقتا. ھازىر ئىلىم ساھەسىدە يەنىلا نۇرغۇن كىشىلەر ئۇيغۇلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە بىر مەنبەلىك نۇقتىئىينەزەرلەرگە مايىل بولۇپ كەلمەكتە. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى تارىم ئويمانلىقىدا ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى نىسبەتەن تىنچ تىرىم مىللەتلىرى ياشىغان بولۇپ، ئۇلار يارانقان پارلاق شەھەر مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىدى. ئۇيغۇلار بۇ رايونغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇلار ئۇيغۇرلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولماستىن، بەلكى يىراق ۋە چەت تاغلىق رايونلارغا كۆچۈپ كەتكەنىدى. ۋالىخ جىلەي ئەپەندىنىڭ قاراشلىرىمۇ مۇشۇ تەشەببۇسنى قۇۋۋەتلەيتتى: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان ئاريان ئىرقىدىكى خەلقلەر، تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرگە ئاسسىمىلياتسىيە بولماستىن، بەلكى يىراق چەت رايونلارغا، جۈملىدىن پامىر ئېگىزلىكىگە ئوخشاش تاغلىق رايونلارغا كۆچۈپ كەتكەن»[1]. بۇ خىل بىر مەنبەچىلىك تەشەببۇسنىڭ قانچىلىك پۈت

---

① ۋالىخ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى ۋە ئىسلاملىشىشى توغرىسىدا» — «غەربىي دىيار تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1994 - يىللىق 4 - سان.

تىرەپ تۇرىدىغانلىقىغا ھازىرچە بىر نەرسە دەيىش تەس. لېكىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانى بىر مەنبەگىلا ئەمەس، بەلكى كۆپ خىل ئېتنىك مەنبەلەرگە باغلىنىدۇ. گەرچە موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار باشتىن - ئاخىر تارىم ۋادىسىدا ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىنى ساقلاپ كەلگەن، ئۇيغۇر تىلىنى مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە قىلغان، (ئۇيغۇر) نامىنى مۇئەييەن دائىرىدە ئومۇمىي ئېتنىك نام سۈپىتىدە ئومۇلاشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن تارىم ۋادىسىدا بۇرۇندىن ياشاپ كەلگەن ئاريان ئىرقىدىكى تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېتنىك قاتلىمىنى شەكىللەندۈرۈشتە ئوينىغان مۇھىم رولىنى سەل قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئىرقىي تۈزۈلمىسى ۋە ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىدە يۈز بەرگەن غايەت زور ئۆزگىرىشلەردە تارىم ۋادىسىدىكى ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالىلەر ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغاندى. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى ئىككى چوڭ يىلتىزدىن — غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن تارىم ۋادىسىدىكى ياۋروپا ئىرقىغا ياتىدىغان يەرلىك ئاھالىلەردىن تەڭ ئىزدەش كېرەك. چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئانتروپولوگىيىلىك ئۆزگىرىش جەھەتتىن ئېيتقاندا، ياۋروپا ئىرقىدىكى يەرلىك ئاھالىلەر ھەتتا ئاساسىي ئېقىم سۈپىتىدە رول ئوينىغان. بۇ ئەھۋالنى بىز تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بەدەن تۈزۈلمىسىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. ئەمما بۇ قېتىمقى قوشۇلۇشتىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي تۈزۈلمىسىدە قانچىلىك زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشتىن قەتئىينەزەر، ئۇيغۇر ئېتنونىمى ئاخىرقى ھېسابتا تارىم ۋادىسىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلارغا تارقالغان خەلقلەرگە ئورتاقلاشتى. ئۇيغۇر تىلى ناھايىتى تېزلىكتە ئۈستۈنلۈككە ئېرىشتى. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك ئەجدادلىرىنى نوقۇل ھالدا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلەر

رىگىلا باغلاپ قالماستىن، بەلكى تارىم ۋادىسىدىكى ئەزەلدىن ياشاپ كەلگەن ئاق تەنلىك تېرىم ئاھالىلىرىگىمۇ باغلاش كېرەك. چۈنكى تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر ئېتنونىمىغا ئويۇشقان بۇ مىللىي گەۋدىدە ھەم موڭغۇل ئىرقىنىڭمۇ، ھەم ياۋروپا ئىرقىنىڭمۇ ئوخشاشمىغان تەركىبلىرى بار ئىدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي گىرۋەكلىرىگە سۇرۇلگەنسېرى ئارىيان ئىرقىنىڭ قالدۇق تەركىبلىرى بارغانسېرى روشەنلىشىپ باراتتى. ئويمانلىقنىڭ شەرقىي شىمالىي گىرۋەكلىرىگە يېقىنلاشقانسېرى موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالامەتلىرى كۈچەيىپ باراتتى. لېكىن پۈتكۈل ئويمانلىقتىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك بۇ ئىككى ئىرقنىڭ ئوخشاشمىغان نىسبەتتىكى ئارىلاشما تەركىبلىرى تېپىلاتتى. شۇڭلاشقا بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىنى ياكى بۇ ئىرقتا ياكى ئۇ ئىرقتا تامامەن مەنسۇپ قىلىۋېتىش ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس، چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئارىلاشما تىپنى ھاسىل قىلغان. تارىم ۋادىسىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇيغۇرلىشىش جەريانىدا، ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن باشلانغان مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تارىم ۋادىسىدىكى ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ نەچچە ئونلىغان شەھەر دۆلەتلىرىدە مەيدانغا كەلگەن بوستانلىق مەدەنىيەتلىرىنىمۇ ئۆزىگە ئۆزلەشتۈردى. شۇڭلاشقا شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىكى پارلاق تارىم مەدەنىيىتى — ئىئوغول-پىشامشان - قوچۇ مەدەنىيىتى، كۇسەن - سۇلى مەدەنىيىتى، ئۇدۇن - نىيە - كروراەن مەدەنىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى كېيىنكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى بېيىتقان ۋە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىنغان مەدەنىيەتتۇر. بۇگۈنكى كۈندە بىزنىڭ بۇ مەدەنىيەتلەرنى ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە قارىشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىز ئىلمىي پوزىتسىيىگە زىت ئەمەستۇر.

دەۋرىمىزدە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى بۇ يەردىكى ئەسلىدىكى غەيرىي تۈركىي مەدەنىيىتىنىڭ ئىز - تىزسىز غايىب بولغانلىقى ئەمەس، بەلكى ئوخشاشمىغان ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇپ، يېڭى ئۇيغۇر ئېتنوسىنى ھاسىل قىلغانلىقىدۇر. ئۇيغۇرلىشىش جەريانى ئورۇندالغاندىن كېيىنكى بەزى رايونلاردا ھەتتا ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ مەدەنىيىتى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ساقلاپ قالغان، لېكىن ئۇيغۇر نامى ئاستىغا ئۇيۇشقان بولۇشىمۇ مۇمكىن. لى يۈك ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر» ناملىق ماقالىسىدا بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك گەۋدىسى (ethnos) نىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا ياكى تېخىمۇ ئامىلىدا قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي تەركىبىنىڭ شەكىللىنىشىدە، ئەڭ دەسلەپكى ئارىيان قان تېپىدىكى تۇخرىيلار بىلەن ساكلار ئۇنىڭ تۆۋەن قاتلىمى (substrate) نى تەشكىل قىلغان. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، يەنى ئېتنىك مەنبە ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن تاماممەن ئەقىلگە مۇۋاپىق مۇنداق بىر لوگىكىلىق خۇلاسىنى يەكۈنلەشكە بولىدۇ: تارىم دەرياسى ھاۋزىسىنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان ئارىيان تېپىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر — ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يىراق قەدىمكى ئەجدادلىرىنىڭ ئاساسلىق قىسمى ياكى چوڭ قىسمىدۇر. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتى، ئاساسىي جەھەتتىن قەدىمدە غەربىي يۇرت دەپ ئاتالغان تارىم ئويمانلىقىدىن قوزغۇل بوستانلىقىغىچە بولغان رايونلاردىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئەۋلادى ھېسابلىنىدۇ»①. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە تارىم ۋادىسىدىكى ھىندى - ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ ئاھالىلەرنىڭ رولى پەۋقۇلئاددە زور بولغان ھەتتا مەھمۇد قەشقەرى دەۋرىدىمۇ تېخى تۈركلىشىش ۋە ئۇيغۇرلىشىش جەريانى ئاخىرلاشمىغان خوتەن رايونىدا، ھىندى تېپىدىكى ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ ئىرقىي خۇسۇسىيەتلىرى ئىزچىل ئۈستۈنلۈكنى

① لى يۈك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر» — «ئۇرۇمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 - يىللىق 1 - ، 2 - سان.

ئىگىلەپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تارىم ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئىگىلىك شەكلىدىن ۋاز كېچىپ، بۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ نىسبەتەن يۇقىرى بولغان مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان ۋە تارىم ۋادىسىدا نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى تېرىم هايات‌ىنى داۋاملاشتۇرغان. شۇڭلاشقا تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلىشىش جەريانى ئۆزىگە نۇرغۇنلىغان سىرلارنى يوشۇرۇپ كەلگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى شۇنچە نۇرغۇن غەيرىي تۈركىي تىللىرىنى بىراقلا شالاپ، مۇتلەق هۆكۈمران تىلغا ئايلىنىشى كىشىنى تېخىمۇ هەيران قالدۇرىدۇ. ئەنگلىيىلىك خ. ۋ. بەيلىي ئەپەندى رەتلىگەن ۋە ئۆزۈن يىل تەتقىق قىلغان خوتەن ساك تىلىغا دائىر تېكىستلەرگە نەزەر تاشلىساق، ئۇنىڭدىن تۈركىي تىلىغا خاس بىرەرمۇ سۆز ئاتالغۇنى تاپقىلى بولمايدۇ. يەنە كېلىپ بۇگۈنكى كۈندىمۇ خوتەن رايونىدىكى نۇرغۇن يەر - جاي ناملىرىنى تۈركولوگىيە ئىلمىغا تايىنىپ چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. «سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىسى مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋان» نىڭ مۇقەددىمىسىدە: «خوتەنلىكلەرنىڭ بەزىلىرى ئىككى تىلدا سۆزلەيدۇ ۋە تۈركچىنى ياخشى بىلمەيدۇ، دەپ يازىدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ ئەسلەتمىسى تۈركچىلىشىش جەريانىنىڭ تۈگەللەنمىگەنلىكىنى تەستىقلايدۇ. «دىۋان» بولسا، خوتەن 1006- يىلى قاراخانىيلار تەۋەسىگە ئۆتۈپ 70 يىلدىن كېيىن يېزىلغانىدى. بۇ چاغلاردا، قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ فونىتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتىكى تەسىرى ساقلانغانىدى. بۇ سۆزدىن خوتەن قاراخانىيلار تەۋەسىگە ئۆتكەندىن كېيىن، تىلى تۈركچىلەشتى دېگەن مەنە چىقمايدۇ، ئەلۋەتتە»[1]. مۇشۇ مەندىن ئېيتقاندا، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شە-

① ئىمىن تۇرسۇن: «خاقانىيە تىلى، ۋە خوتەن شېۋىسى» — «تارىمدىن تامچە»، 103 - بەت.

مالىي قىسمىنىڭ تۇركلىشىشى جەنۇبىي قىسمىدىن خېلى بالدۇر باشلانغان. تارىم ئويمانلىقىدا بولسا، ئالدى بىلەن بۇ ۋادىنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي گىرۋىكىدىكى تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقى، ئاندىن كۆچا بوستانلىقى ۋە شۇ ئارقىلىق تەدرىجىي غەربىي جەنۇبقا سۇرۇلۇپ، قاراخانىيلار دەۋرىگە كەلگەندە پۈتكۈل قەشقەر ۋە يەركەن بوستانلىقى تۇركلىشىش ۋە ئۇيغۇرلىشىشنىڭ يۇقىرى دولقۇنىنى ھاسىل قىلغان. خوتەن رايونىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى ئەڭ ئاخىردا ئىشقا ئاشقان. شۇڭلا- شقا، ئۇيغۇرلىشىش ھادىسىسى ھەرگىزمۇ موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تارىم ۋادىسىدىكى ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى ئاھالىلەرنى باشقا جايلارغا قوغلۇپتىپ، «ئۇيغۇر» ئېتنونىمىنى بۇ يەرگە ئومۇملاشتۇرۇشى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ بىر- بىرىگە كەڭ كۆلەمدە قوشۇلۇپ، يېڭى بىر ئېتنىك گەۋدىنى ھاسىل قىلىشى ۋە «ئۇيغۇر» نامىغا ئۇيۇشۇش جەريانىدۇر. ئەگەردە شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىر ئاسا- سىي ئېتنىك ئېقىمى دەپ قارايدىكەنمىز، ئۇنداقتا تارىم ۋادىسىدىكى ئەسلىدىكى شەرقىي ئىران ئىرقىدىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللە- تىنىڭ يەنە بىر ئاساسىي ئېتنىك ئېقىمى دېيىشكە ھەقلىقمىز.

شەرقىي پاسىلى كۆچا ۋە بۈگۈر دائىرىسىگە يېتىپ بارغان قارا- خانىيلار خاندانلىقىدا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىر داۋامىدا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ھەر قايسى بوستان- لىقلاردا «ئۇيغۇر» نامىنىڭ ئىستېمالدىن قېپقالغانلىقى نوقۇل ئىسلا- مىيەتنىڭ تەسىرىدىنلا بولمىسا كېرەك. چۈنكى بۇ يەردە مۇنداق بىر ئېھتىماللىقنىمۇ نەزەردە تۇتۇشقا بولامدۇ - قانداق؟ شەرقىي ئۇي- غۇرلارنىڭ غەربكە كۆچكەن بىر بۆلىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي گىرۋىكىگە كىرگەندە، بۇ يەردىكى ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى تېرىم ئاھالىلىرى نوپۇش جەھەتتىن خېلى ئۇستۇنلۇككە ئىگە ئىدى. شۇڭ- لاشقا قارلۇق، ياغما، تۇركەش، چۇمۇل، باسمىل قاتارلىق تۇركىي- ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئۇستۇنلۇكىدىن

پايدىلىنىپ، قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇرغان ۋە تۈركىي تىلىنى ئو-مۇملاشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزئارا قوشۇلۇشتىن كېيىن، يەر-لىك ئاريىان تېپىدىكى ئاھالىلەر ئىرقىي تۈزۈلمە ۋە ئانتروپولوگىيە-لىك خۇسۇسىيەت جەھەتتىن ئۇستۇنلۇك قازانغان، يەنى «قاراخانىيە-لار خانلىقى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى، ئاستا - ئاستا «ئۇي-غۇر» نامىنى ئۇنتۇپ، قەدىمكى يەرلىك ئاھالىنىڭ قوينىغا سىڭىشىپ كەتكەن»①. لېكىن ئۇزاققا سوزۇلغان توختاۋسىز تۈركلىشىشنىڭ نەتىجىسىدە، ئۇلار تۈركىي- ئۇيغۇر مەدەنىيەت چەمبىرىكىدە تۇرۇپ كەلگەن. دەرۋەقە، بۇ بىزنىڭ گۇمانىي تەسەۋۋۇرىمىز بولۇپ، تولۇق ئىلمىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى نېمە ئۈچۈن قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى خەلقلەرگە «ئۇيغۇر» نامى ئىشلەتمىدى، نېمىشقا كۇچانىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى قوچۇ خانلى-قىنىڭ ئاھالىلىرىنى «ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتىدى②؟ IX ئەسىردىن تاكى موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىگىچە كۇچانى پاسىل قىلىپ ئوخشاش-مىغان ئىككى خىل ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى، بىر - بىرىگە زىت بولغان دىنىي ئىدىئولوگىيە ۋە پەرقلىق بولغان سىرتقى تەسىر ئىچىدە ياشاپ كەلگەن قوچۇ ئاھالىلىرى بىلەن قاراخانىيلار خەلقى قانداق قىلىپ تىل، مىللىي پسىخىكا، مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە ئېتنىك خۇسۇسىيەتلەردىكى غايەت زور ئورتاقلىقلارنى ساقلاپ كەلدى؟ دەرۋە-قە، بۇلار ئادەتتىكى تەسەۋۋۇر بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان بىر سىر. ئىسلامىيەت ئېتىقادىنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي گىر-ۋەكلىرىگە قاراپ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، «ئۇيغۇر» نامىمۇ بارغانسې-رى ئىستېمالدىن قېلىشقا باشلىدى. XVI ئەسىردە ياشىغان تارىخچى مىرزا ھەيدەر كۆرەگان ئۆزىنىڭ «تارىخي رەشىدي» ناملىق ئەسىر-

---

① لى يۈك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر» — «ئۇرۇمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 - يىللىق 1 - ، 2 - سان.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، I توم، 468 - بەت.

دە، ئىككى قېتىم قارا شەھەرنىڭ شەرقىدە «ئۇيغۇر» لارنىڭ ئولتۇاق-لاشقانلىقىنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ[1]، لېكىن ئۇنىڭدىن كېيىنكى يازما مەنبەلەردە تاكى مۇشۇ ئەسىرىمىزنىڭ باشلىرىغىچە «ئۇيغۇر» نامى ئاساسەن كۆرۈلمىدى.

ئەمما، قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا رايونى ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىن باشلاپ، تاكى چىڭگىز ئىستېلاسى دەۋرىگىچە، ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇش ۋە يۇغۇرۇلۇش باسقۇچىنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇ دەل ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھاياتىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق زور دولقۇن ئىدى. بۇ قېتىمقى مىللەتلەر چوڭ دولقۇنىنىڭ نەتىجىسى تۈركىي قوۋملەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈشى، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ھىندى ـ ئىران ئىرقىدىكى خەلق-لەرنى ئۆز گەۋدىسىگە يۇغۇرۇشى ھەمدە تۈركلىشىش ۋە ئۇيغۇرلى-شىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشى بىلەن تۈگەللەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇشۇ قېتىمقى جەريان ئۆزىنىڭ ھەر بىر قەدىمىگە نۇرغۇن قىيىن تۈگۈنلەرنى ۋە يېشىش تەس بولغان سىر ـ ئەسرالارنى يوشۇ-رۇپ كەلدى. شۇڭا بارتولد ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشىدىكى سىرلىق جەريانىنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «تۈركلەر ئىسلام ئاسىياسىنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا زادى قانداق ئورۇننى تۇتۇپ كەلدى؟ بۇ يەنىلا بىر مۇرەككەپ مەسىلە. تۈركىي قوۋملەر مەيلى قەيەردىلا بولمىسۇن، ئەرەب، پارس مەدەنىيىتىگە تامامەن قارام بولۇپ كەتمە-دى، ئۇلار مەيلى قەيەرگىلا بارمىسۇن، ئۆزىنىڭ مىللىي تىللىرىنى يوقىتىپ قويمىدى. . . »[2].

XIII ئەسىردىكى موڭغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسە-يادا ئۇچىنچى قېتىملىق زور تېپتىكى مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇش ۋە

---

① مىرزا ھەيدەر كورەگان: «تارىخىي رەشىدىي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ، 1985 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ بۆلۈم، 114 ـ، 116 ـ بەتلەر. 2 ـ بۆلۈم، 283 ـ، 284 ـ بەتلەر.

② بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 136 ـ بەت.

يۇغۇرۇلۇش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇ قېتىمقى دولقۇن چىڭگىزخاننىڭ قىلىچى ئاستىغا ئۇيۇشقان موڭغۇل قوۋملىرىنىڭ قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچ سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى بويسۇندۇرۇشى داۋامىدا ئەڭ جىگە كۆتۈرۈلدى. بۇلۇپمۇ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا رايونىدا تۈركلىشىش جەريانى تۈگەللەنگەن بىر شارائىتتا، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە باستۇرۇپ كىرىشى بىلەن بۇ رايوننىڭ ئېتنىك تەكىبىدە يەنە بىر قېتىم ئۆزگىرىش يۈز بەردى. شەرقىي پاسىلى قۇمۇلدىن غەربىي چېگرىسى تاكى شەرقىي ئىران رايونلىرىغىچە يېتىپ بارغان بىپايان تېررىتورىيىلەر چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، تەخمىنەن 200 يىلغا يېقىن داۋاملاشقان موڭغۇللارنىڭ تۈركلىشىش ۋە ئىسلاملىشىش جەريانى باشلاندى. بۇ جەريانداغى گەرچە موڭغۇللار سىياسىي جەھەتتىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇپ، بويسۇندۇرۇلغان رايونلاردىكى ھەر قايسى تۈركىي مىللەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مەدەنىيەت جەھەتتە تەدرىجىي ھالدا ئۆزلىرى ئاسسىملياتسىيە بولۇپ كەتتى. تارىخدىن 100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتۈپ، ئەمىر تېمۇر (1333 — 1405) دەۋرىگە كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا موڭغۇللارنىڭ قۇرۇق جاھازىسىلا قېپقالدى. خۇددى ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىم تەكىتلەپ ئۆتكەندەك: «1260 ـ يىلىدىن 1360 ـ يىلىغىچە بولغان 100 يىل ئىچىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە موغۇلىستان (شىنجاڭ) دىن تەركىب تاپقان «چاغاتاي خانلىقى» دا 25 ھۆكۈمدار ئۆتتى. چاغاتايدىن كېيىن بۇلارنىڭ ئىچىدە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بىرەر سىما (سىمۇۋل) مەيدانغا كەلمىدى. موڭغۇللاردىن بىر قانچە ئۇرۇق (بارلاس، جاراس، دوغلات ۋە باشقىلار) ئىلى ۋە يەتتە سۇ ۋادىسىدا «تۈركىي تىل» نى ئوبدان ئۆزلەشتۈرۈپ، 100 يىلغا قالمايلا تۈركلەشتى»①.

① ئىمىن تۇرسۇن: «تارىخدىن تامچە»، 231 ـ بەت.

چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى سىياسىي ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋاملاشمىدى، بەلكى ئىككى ئەسىرگە بارمايلا تامامەن تۈركلەشكەن مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئىچىگە سىڭىپ كەتتى. چىڭگىزخاننىڭ جاھانىنى لەرزىگە كەلتۈرگەن ئىش - ئىزلىرى ئۇلار ئۆچۈن ئەمدى ھەسرەت بىلەن ئەسكە ئالىدىغان شانلىق ئەسلىمە بولۇپ قالدى. ئاللىقاچان تۈركلىشىپ بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى موڭغۇل ئىستىلاسى ئاستىدا تۈرغان بىر - ئىككى يۈز يىل ئىچىدە ئىرقىي جەھەتتىن موڭغۇل تىپىنىڭ تەسىرىنى خېلى دەرىجىدە ئۆزىگە ئۆزلەشتۈرۈپ، تۈركلىشىش جەريانىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىنى تاماملىدى. لېكىن موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىنكى موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىلىرىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى تەكشىسىز ئىدى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چوڭ بوستانلىقلىرى بىلەن مۇنبەت زونىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان، ماۋەرائۇننەھر، پەرغانە ئويمانلىقى ۋە تارىم دەرياسى ھاۋزىسىدىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تۈركمەن قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا — تۈران تىپىغا خاس ئىرقىي خۇسۇسىيەتلىرىنى زور دەرىجىدە ساقلاپ قالدى ھەمدە ئىرانىي تەسىرلەرگە بولغان مايىللىقىنى ھەر ۋاقىت ئىپادىلەپ تۇردى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېتنىك قۇرۇلما جەھەتتىكى تەرەققىيات تارىخىدا، موڭغۇل ئىستىلاسى ئىلىپ كەلگەن بۇ ئۇچىنچى قېتىملىق چوڭ دولقۇن گەرچە بۇ رايونىنىڭ ياۋروپا ئىرقى بىلەن موڭغۇل ئىرقى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن كۈچ سىلىشتۇرمىسىدا موڭغۇللوئىد تىپىنىڭ تەسىرلىرىنى كۈچەيتكەن بولسىمۇ، لېكىن تۈپتىن ئۆزگەرتەلمىدى. بەلكى بۇ يەردىكى موڭغۇللار تۈركىي قوۋملەرنى تەربىيدىن ئاستا - ئاستا ئاسسىملياتسىيە قىلىپ، تۈركلەشكەن ئىسلام مۇخلىسلىرى بولۇپ كەتتى. ئىمپېراتور ئەمىر تېمۇر دەۋرى بۇنىڭ ئەڭ ياخشى تىمسالى ئىدى.

ئەمىر تېمۇر ھەقىقەتەنمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى سىرلىق شەخس ئىدى. «ئۇ ھەدەپ ئۆز نەسەبىنىڭ چىڭگىزخان بىلەن بولغان باغلىنىشىنى تەكىتلەيتتى. . . ناھايىتى روشەنكى، ئەمىر تېمۇرنىڭ XIII ئەسىردىكى چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسىنى قايتا قۇرۇش غەرىزى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە شۇ دەۋردە ئاسىيانىڭ كىندىكىدە قۇتراۋاتقان ھەر قايسى قەبىلىلەردە يەنىلا چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسىنىڭ جاذىلىق ئەسلىمىلىرى ساقلىنىپ كەلمەكتە ئىدى. . .»① . لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئەمىر تېمۇرنىڭ ھاياتىغا نۇرغۇن زىددىيەتلىك نەرسىلەر مۇجەسسەملەشكەنىدى. خۇددى ياپونىيەلىك كوجىما جۇيىچى ئەپەندى ئېيتقاندەك: «ئەمىر تېمۇرنى يېپەك يولىدىكى بىرىنچى قاتاردىكى شاھ دېيىشتە، ئۇنىڭ ھاياتىغا نۇرغۇن سىرلار يوشۇرۇنغاندىدى»② . ئۇ ئۆز يىلتىزىنى چىڭگىزخانغا باغلاشقا ھەدەپ ئۇرۇنسىمۇ، لېكىن سېپى ئۆزىدىن «تۈركىيەپەرەست» ۋە ئىخلاسمەن ئىسلام مۇرتى ئىدى. ئۇ «ئىران — ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تۈركىي ـ موڭغۇل مىللەتلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنىڭ ئۇلگىسى (دەرۋەقە، ئۇنىڭ يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ بۇ خىل تەسىرمۇ بارغانسېرى كۈچەيىپ باردى) ئىدى. شىراز، ھىرات ياكى باغداد قاتارلىق جايلاردىكى بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنىڭ نەزىرىدە، تېمۇر بىر «ياۋايى» تاتار (بۇ يەردە موڭغۇللارنى كۆرسىتىدۇ) ھېسابلانغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە، ئۇ بىر نەپەر سۈننىي مەزھىپىدىكى سادىق مۇسۇلمان، دىنىي داھىي، سوپى ـ دەرۋىشلەرنىڭ پاسىبانى ھەمدە ئىران سەنئىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ھىمايىچىسى ئىدى. . . چىڭگىزخان بىلەن سېلىشتۇرغاندا، تې-

---

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، سودا نەشرىياتى 1994 ـ يىل نەشرى، 207 ـ بەت.

② كوجىما جۇيىچى (ياپونىيە) : «يېپەك يولىدىكى 99 سىر» ، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى، 284 ـ 285 ـ بەتلەر.

مۇر مەدەنىي تەرىبىيە كۆرگەن، لېكىن ئىستراتېگىيىلىك ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارى تۆۋەنرەك شەخس ئىدى»①. شۇ سەۋەبتىن، ئەسىر تېمۇر ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇ قۇرغان ئىمپېرىيە ناھايىتى تېزلا چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاساس سالغان تۈركىي — موڭغۇل ۋە ئىران ـ ئىسلام مەدەنىيەتلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مەدەنىي ھايات، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرىنىڭ پەردىسىنى كۆتۈردى. «مەدەنىيەت ساھەسىدىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ تۆھپىسى تەڭداشسىز ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇلار پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى ئۇلۇغۋار دەۋرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە شارائىت ھازىرلىدى، ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە رول ئوينىغان چاغاتاي تۈركچىسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇلار كەڭ كۆلەمدە مەبلەغ ئاجرىتىپ، ھىرات، مەشھەد، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق شەھەرلەردە ھەيۋەتلىك مەسچىتلەر بىلەن ئىسلام مەدرىسلىرىنى بىنا قىلدۇردى. ئۇلارنىڭ ئاقىلانىلىك بىلەن رەسسام ۋە خەتتاتلارنى ھىمايە قىلىشى ئارقىسىدا، ھەممىگە مەشھۇر بولغان پارس ئۇسلۇبىدىكى مىنىياتورا رەسىملىرى ۋە قوليازمىلار دۇنياغا كەلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا باشقا ھېچقانداق بىر سۇلالە ئۇلارغا ئوخشاش بۇنداق كۆپ مىراسلارنى قالدۇرالمىدى»②. ئەسىر تېمۇرنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇنىڭدىن كېيىن گەرچە يەنىلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى تۆتۈپ تۇرالىغان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى تېزلا ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ئىستراتېگىيە جەھەتتىكى ئىقتىدارسىزلىقىنى ئىپادىلەشكە باشلىدى. ئۇلار تاشقى جەھەتتىكى كرىزىسلارغا تاقابىل تۇرالمايلا قالماستىن، بەلكى ئۆز

---

① ② گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 207 ـ 208 ـ بەتلەر.

ئىچىدە كۈندىن- كۈنگە ئېغىرلىشىۋاتقان نىزا - ئىختىلاپلارنىمۇ بىر- سىقتۇرۇشقا قۇربى يەتمىدى. شۇندىن باشلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى مەڭگۈ ئايىغى چىقمايدىغان سىياسىي كرىزىس ۋە ئىچكى تەپرىقچىلىق، پاتقاقلىغا پېتىپ قالدى. «پەقەت ھىندىستاندىلا ناھايىتى ئۇزۇن بىر جەريان ئۆتكەندىن كېيىن، ئەمىر تېمۇر جەمەتىنىڭ مەمۇرىي باشقۇ- رۇش جەھەتتىكى تالانتى كۆرۈلۈشكە باشلىدى»①. بابۇر ھىندىستاندا موغۇل سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، بۇ قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ئەلنىڭ تاكى ئەنگلىيە مۇستەملىكىسىگە ئايلانغىچە بولغان سىياسىي ۋەزىيىتىنى كونترول قىلدى ۋە تۈركىي - ھىندى مەدەنىيىتى ئۆزئارا يۇغۇرۇلغان يېڭى سىنتېما بەرپا قىلدى. ياپونىيە ئالىمى كوجىما جويىچى بابۇر ھەققىدە ھاياجان بىلەن مۇنۇلارنى يازدى: «بابۇرنىڭ ئۆزى ئاجايىپ گۈزەل تەرجىمھال قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇ، دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدا ئاجايىپ نۇر چاچماقتا. ئۇنىڭ ئەۋلادى شاھ جاھان خانىشى ئۈچۈن گۈزەل شەھەر ئاگرادا كەمدىن كەم ئۈچرايدىغان ھەشەمەتلىك تاج ماھال مەقبەرىسىنى ياساتتى. ئۇنىڭ ئەۋلادى ئىمپە- راتور ئەكبەر ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ تالانتى ۋە يۈكسەك قابىلىيىتى بىلەن ھىندىستان تارىخىدىكى تەڭداشسىز ئەرباب بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن قارىغاندا، تارىخچىلارنىڭ كۆچىنىڭ بارچە ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرىنى مۇھەممەد پەيغەمبەردىن كېيىن ئىسلام دۇنياسىنى يورۇتۇپ تۇرغان مەرتىۋىلىك جەمەت دەپ مەدھىيىلىشى ئەجەبلىنەرلىك بولمىسا كېر- ەك»②. لېكىن تارىخنىڭ قانۇنىيىتى ئاجايىپ زىددىيەتلىك بولىدۇ. بابۇر ۋە ئۇنىڭ چۆەر سەركەردىلىرى ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، ھىندىستانغا باشلاپ بارغان، تامامەن تۈركلەشكەن ئاھالە سىياسىي جەھەتتە ئىزچىل ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن 300 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ ئاياللىق

① گاۋىن ھامبلي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 220 - بەت.
② كوجىما جۇيىچى: «يېپەك يولىدىكى 99 سىر»، 284 - بەت.

نازاكىتى گۈپۈلدەپ تۇرغان جەزبىدار قوينىغا سىڭىپ كەتتى. نۇرغۇن مالىمانچىلىقلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئۇلۇغۋار دەۋرلىرىگە ئوخشىمىغان هالدا، تۇرغۇن هالدا كە چۈشۈپ قالدى. چىڭگىز ئىستېلاسىدىن كېيىنكى ئۇچىنچى قېتىملىق بۇ چوڭ مىللەتلەر قوشۇلۇش دولقۇنىدا، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىرقىي تۈزۈلمىسى ۋە ئېتنىك تەرەققىياتى ئاخىرقى قېتىم تۈگەللەندى. لېكىن بۇ ۋاقىت دەل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى زەئىپلىك دەۋرىگە توغرا كېلىپ قالدى. خۇددى ياپونىيەلىك خانبدا تورۇ ئەپەندى ئېيتقاندەك: «شۇنىڭدىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيا جايلارنى ئۆز ئالدىغا بۆلۈشۈۋالغان، راۋاج تاپمىغان مۇسۇلمان پادىشاهلارنىڭ تەسىر - دائىرە تالىشىش سەھنىسى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ رايوننىڭ هەممىلا يېرىدە بىر ئىزدا توختاپ قېلىشتەك تۇرغۇن هالەت شەكىللىنىپ، يات مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش پۇرسىتى قولدىن كېتىپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مەزگىلدىكى دۇنيا ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەككە - يىگانە هالىتىنى كۈچەيتىۋەتتى»[1]. شۇنداق قىلىپ، مۇرەككەپ ۋە ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇچ قېتىملىق مىللەتلەر قوشۇلۇش دولقۇنىنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئېتنىك قۇرۇلما جەھەتتىكى ئاخىرقى باسقۇچنى تاماملاپ، هازىرقى زامان دەۋرىگە كىرىپ كەلدى.

9

ئەمدى باشقا مەدەنىيەت تىپلىرى بىلەن بولغان پىسخىك سېلىش-

① خانبدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 103 - بەت، ئۇيغۇرچە نەشرى، 187 - 188 - بەتلەر.

تۇرما جەريانىدا، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېتنىك قۇرۇلما ۋە ئىرقىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسىغا قانچىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتكەنلىكىنى شەرھىلەشكە توغرا كېلىدۇ. دەرۋەقە، ئېتنىك تۇزۇلمە جەھەتتىكى بىر قانچە قېتىملىق ئۆزگىرىش بىلەن ئېتنىك تەرەققىياتتىكى مۇرەككەپ لىك مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دىئالېكتىكىسىغا زادى قانداق تەسىرلەرنى كۆرسەتتى؟ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلغان بىر قانچىلىغان مىللەتلەرنىڭ پسىخىك خاراكتېرى بىلەن مەنىۋى تىندۇرمىسى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسىغا قانداق ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى؟...

دەرۋەقە، بۇ ھەقىقەتەنمۇ بىر مۇرەككەپ پسىخىك جەريان. بۇلۇپمۇ قەدىمكى دۇنيانىڭ ئوچۇر بەلبېغىغا ئايلانغان يېپەك يولىدىن رەڭگارەڭ مەدەنىيەت خۇرۇچلىرىنى ئېلىپ ئۆز پسىخىك دۇنياسىنى بېيىتىپ كەلگەن ئۇيغۇر روھىيەت قۇرۇلمىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئىنچىكە قانۇنىيەتلىرىنى يورۇتۇپ بېرىش ئادەتتىكى بىر ئىش ئەمەس. تارىخ تىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلغان نۇرغۇن مىللەتلەر، جۈملىدىن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى، تارىم ۋادىسىدىكى ساك، تۇخرىي قاتارلىق ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلقلەر، يېپەك يولىدا سودا جەھەتتىكى ماھىرلىقى بىلەن داڭ چىقارغان سوغدىلار، كىدان ۋە موڭغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا سۈرۈلگەن موڭغۇللۇئىد تېپىدىكى خەلقلەر شۇنداقلا باشقا ئازدۇر - كۆپتۇر خۇرۇچلىرى بولغان نۇرغۇن مىللەتلەر ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىرقىي ۋە قان تېپى جەھەتتىنلا كۆچلۈك تەسىرلەرنى كۆرسىتىپ قالماستىن، بەلكى ئوخشاشمىغان پسىخىك تۇزۇلمىسى ۋە روھىي قاتلىمى بىلەنمۇ چوڭقۇر تەسىرلەرنى ئېلىپ كەلدى. بىز كەم دېگەندىمۇ مۇنداق ئۈچ چوڭ ئېتنىك قاتلامنىڭ ئۇيغۇر پسىخىك جۇغلانمىسىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى ھەل قىلغۇچ رولىغا ئېتىبارسىز

قارىيالمايمىز، ئەلۋەتتە.

بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرىنچى چوڭ قاتلام سۇپىتىدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى ۋە ئۇلارنىڭ پىسخىك تىپىدۇرمىسىنى كۆرسىتىشكە بولامدۇ، قانداق؟ ئۇزاقتىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى مەسىلىسىدە ئىزچىل تەكىتلىنىپ كەلگەن — شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىدىن باشقا ئېتنىك قاتلاملارنى ئېتىراپ قىلماسلىق قارىشى بىزنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسىنىڭ نىسبەتەن سۈكۈت قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتۇشقا مەجبۇر قىلىدى. دەرۋەقە، شىمالىي قۇملۇقتىكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ مىلادىيە VI ئەسىردىن باشلاپ تەدرىجىي ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلارغا سىلجىشىغا ئەگىشىپ، تارىم ۋادىسىدىكى ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر خۇددى بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك، يىراق ۋە چەت جايلارغا كۆچۈپ كەتتىمۇ ياكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەرىپىدىن تامامەن قىرىپ تاشلاندىمۇ؟ . . . بارغانسېرى تولۇقلىنىپ كېتىۋاتقان تارىخىي پاكىتلار بىزنى بۇ مەسىلىدە ئالدىراقسانلىق بىلەن ھۆكۈم چىقارماسلىققا ئۇندەيدۇ. چۈنكى ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يازما مەنبەلەرنىڭ ھېچبىرىدە تارىم ۋادىسىكى يەرلىك ئاھالىلارنىڭ يىراقلارغا كۆچۈپ كەتكەنلىكى ياكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەرىپىدىن قىرىپ تاشلانغانلىقىغا دائىر مەلۇماتلار ئۇچرىمىدى. بەلكى بۇنىڭ ئەكسىچە، تۈرك خانلىقى (مىلادىيە VIII — VI ئەسىرلەر) دەۋرىدىلا تۈركىي ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بۇ يەردىكى تېرىم خەلقلىرى بىلەن بولغان ياردى - كەلدىسى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇش مۇناسىۋىتى باشلانغانىدى. خۇددى تاجىك ئالىمى غاپۇروۋ ئېيتقاندەك: «VI ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى بوستانلىقلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى شەرقىي ئىران تېپىدىكى مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقانىدى. لېكىن، مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈركىي مىللەتلەر بىلەن شەرقىي ئىران

مىللەتلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز قوشۇلۇش جەريانى باشلاندى. كېيىنچە مۇشۇ ئاساستا ھازىرقى زامانداكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى شەكىللەندى»①. ئۇنىڭ ئۈستىگە «Ⅵ ئەسىردىن تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن ھىندىستاننىڭ چوڭ تېپتكى ئېپوسى «ماخابخاراتا» دا تۇخرىلارنى «تۆمۈرچىلەر ۋە تۆمۈر توشۇغۇچىلار» دەپ ئاتىغاندى»②. ھەمىسگە مەلۇمكى، مىلادىيە 552 - يىلى تۈركلەر تارىخ سەھنىسىگە چىقىشتىن ئاۋۋالقى بىر قانچە يۈز يىل جەريانىدا، روزىنلەر تەرىپىدىن مۇنتەزىم قىلىنىپ، ئالتاي تاغلىرىدا ئۇزاققىچە تۆمۈر تاۋلاش بىلەن شۇغۇللانغاندى. شۇڭا تۆمۈر مەدەنىيىتى تۈرك قەبىلىلىرى بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، باشقا خەلقلەر تەرىپىدىن «تۆمۈرچىلەر» دەپ ئاتالغاندى. شەرقىي تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا پەيدا بولغان «ئەرگىنە قۇن» داستانى تۈركلەرنىڭ تۆمۈرچىلىك ھاياتىنى تولۇق ئىپادە قىلغاندى:

قارىساقكى، يېشىل بىر تاغ،
ھەر تەرەپتە بەك ئېگىز تاغ،
كەك ۋە لېكىن زىچ بىر توزاغ،
دېدۇق ياخشى توزاغىمىز.

بۇ يەردە تۆت يۈز يىل قالدۇق،
بۇغا ئاينىپ بىز كۆپەيدۇق،
چىقالمىغاچ بىز ئىشلىدۇق،
ئاۋات بولدى قوناغىمىز.

ئالما، ئۆرۈك كۆپ يېدۇق،
تۆمۈر سەندەل بىز ياسىدۇق،

① ② غاپۇرۇف: «تاجىكلار تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1985 - يىل خەنزۇچەنەشرى؛ قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، خەنزۇچە نەشرى، 115 -، 116 -، 117 - بەتلەر؛ 1 - توم، 207 -، 209 - بەتلەر.

مەخپىي بىر يول تاپساق دېدۇق،
تاغ كېسەتتى پىچاغىمىز.

يوقتى بۆرە بۇ ماكاندا،
بىر كۈن بولدى بۆرە پەيدا،
بۇغىغا ئېتىلدى شۇندا،
كۆردى چوپان يارەمچىمىز.

تۆشۈك كۆرۈپ بۆرە كەتتى،
بىر تۆمۈرچى كۆرۈپ يەتتى،
ئوچاق يېقىپ تاش ئېرىتتى،
ئېچىلدى يول قورشاۋىمىز.

تۆمۈرچىگە بۆرە دېدى،
خان تونۇلدى، تاج كىيىلدى،
ئۆزى چۈشۈپ يول باشلىدى،
ئوڭ قولىدا بايراقىمىز.

بۆرتەچىنە بۆرە ئاتى،
ئەرگىنەقۇن يۇرتنىڭ ئاتى،
تۆت يۈز يىل تۈردۇق زادى،
چىق ئەي يۈز مىڭ قوۋمىمىز![1]

دېمەك قەدىمكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئالتاي تاغلىرىدا رودا ئېرىتىپ، تۆمۈرچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقى نۇرغۇن تارىخىي مەنبەلەردىن باشقا خەلق ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرىدىمۇ ساقلىنىپ كەلگەنىدى.

---

① شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى، 217 ـ، 218 ـ، 219 ـ بەتلەر.

بولۇپمۇ خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرە قالدۇرۇلغانىدى. VII ئەسىردە شەرققە قاراپ كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا باشلىغان چارروسىيىنىڭ «ئەر-گىنە قۇن» داستانىدا تەسۋىرلەنگەن تاغنى «تۆمۈرچىلەر تېغى» دەپ ئاتىغانلىقى بۇ نۇقتىنى يەنمۇ ئىسپاتلايدۇ①. ھىندى ئېپوسلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن تارىم ئويمانلىقىدىكى تۈخرىيلارنى «تۆمۈر-چىلەر ياكى تۆمۈر توشۇغۇچىلار» دەپ ئاتىشىنىڭ قەدىمكى تۈرك كىلەر بىلەن مۇئەييەن باغلىنىشى بارمۇ - يوق؟ گېرمانىيە تۈركولوگى گابائىن خانىم بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ قايسى خىلدىكى يات مىللەتلەر بىلەن بۇچراشقانلىقى ھەمدە كىملەرنىڭ مە-راسلىرىغا ۋارىسلىق قىلغانلىقى مەسىلىسى، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمىغا ھۆكۈم قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە»②.

دەرۋەقە، تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى نۇرغۇنلىغان بوستانلىقلاردا، جۇملىدىن تارىم دەريالىق ھاۋزىسىدىكى تېرىم رايونلا-رىدا تۈركلىشىش ياكى ئۇيغۇرلىشىش جەريانى باشلىنىشتىن ئاۋۋال نىسبەتەن يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە ساك، تۈخرىي قاتارلىق ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسى ۋە ئىرقىغا مەنسۇپ خەلقلەر ياشىغانىدى. ئۇلار تارىم ۋادىسىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى سۈپىتىدە، چۆل - جەزىرىلەر ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان، بىر - بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى شەرت قىلىدىغان ئۇدۇن، نىيە، كىرو-رەن، يەكەن، سۇلى (قەشقەر)، كۇسەن، قۇچۇ، ئىۋىرغول (قۇ-مۇل) قاتارلىق بوستانلىقلارنى ۋە مۇشۇ بوستانلىقلارنى مەركەز قىل-غان شەھەر دۆلەتلىرىنى بەرپا قىلغانىدى. جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن ساكلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىدىكى بوستانلىقلار-غا، تۈخرىيلار شىمالىي گىرۋەكتىكى ھەر قايسى بوستانلىقلارغا كۆپ-

---

① شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى، 217 -، 218 -، 219 - بەتلەر.

② ئا. ۋون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 6 - بەت.

رەك مەركەزلەشكەنىدى. خۇددى گابائىن خانىم ئېيتقاندەك: «ئەگەر-
دە يول ئۆتكۈنچى ئېفتالىتلارنى تارىم ۋادىسىدا ناھايىتى روشەن ئىز-
لارنى قالدۇرالمىغان دېيىلسە، ئۇنداقتا ساكلارنى قىسمەن ھالدا مۇشۇ
رايوننىڭ يەرلىك ئاھالىسى دېيىشكە بولاتتى»[1]. بولۇپمۇ بۇ رايونلار-
نىڭ VI ئەسىردىن باشلاپ تۈرك خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىر-
ىشىگىچە ياكى تېخىمۇ كەينىگە سۈرگەندە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلە-
رىنىڭ غەربكە كۆچۈشىگىچە بولغان جەريانداﺍ، ساك، تۈخرىي قاتارلىق
ئاريان ئىرقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ سانى خېلىلا چوڭ نىسبەتنى ئىگىلەپ
كەلگەنىدى. «بۇددىزم ۋە جاھاندارچىلىققا دائىر سانسىزلىغان قولياز-
ما پارچىلىرى بۇ يەردە ئىلگىرى ھىندى ـ ئاريان تىلىدا سۆزلىشىدە-
غان بىر مىللەتنىڭ ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا. شۇنداقلا كىشىلەر
بۇ مىللەتنى تۈخرىيلار دەپ ئاتىماقتا. ئۇلار تەخمىنەن مىلادىيىدىن
2000 يىللار ئىلگىرى ھىندى ـ ئاريان مىللەتلىرىنىڭ شەرقىي
ياۋروپادىن ئاسىياغا كۆچۈشىدەك مىللەتلەر چوڭ دولقۇنىدا كېلىپ
چىققان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى، ئىران ۋە ھىندىستانغا، يەنە
بىر تارمىقى جۇڭگونىڭ چېگرىلىرىغا يېتىپ بارغانىدى. مۇشۇ كېيىن-
كى شىمالىي تارماقنىڭ بىر قىسمى كېيىنچە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىما-
لىي ئېتەكلىرى ۋە پەرغانە ئويمانلىقىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ جەنۇبقا سۈ-
رۈلدى. يەنە بىر قىسمى، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى كۇچا ۋە قوچۇ
رايونلىرىغا ئولتۇراقلاشتى. كۇچادىن كۆپ مىقدارداﺍ قېزىۋېلىنغان تۈخ-
رىي تىلىدىكى ۋەسىقلەر قوچۇ تەۋەسىدىنمۇ ئوخشاشلا بايقالدى. . . كىشى-
لەر بۇ رايوننىڭ نىسبەتەن بالدۇرقى دەۋرىنى تىپىك تۈخرىي ئۇسلۇبى-
دىكى مەدەنىيەت دەۋرى دەپ قارىماقتا. بۇ ئەھۋاللار بىر قىسىم
تۈخرىيالار بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان ھەمدە مەدەنىيەت جەھەتتە مۇھىم
رول ئوينىغان دېگەن پەرەزنى يەنىمۇ كۈچەيتىدۇ»[2].

---

① ② ئا. ۋون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 10 ـ بەت.

شۇڭلاشقا تارىم ۋادىسىنىڭ ساك، تۇخرىي قاتارلىق ھىندى ـ ئارىيان تىپىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ پىسخىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پىسخىك جۇغلانمىسىنى شەكىللەندۈرگەن بىرىنچى چوڭ قاتلام دېيىش مۇمكىن. چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى شەكىللەندۈرۈشتە، غەربكە كۆچكەن تۈرك قەبىلىلىرى بىلەن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى بىر ئاساسىي ئېقىم ھېسابلانسا، تارىم ۋادىسىدىكى ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالىلەر يەنە بىر ئاساسىي ئېقىم ھېسابلىناتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنوگېنىزى (كېلىپ چىقىشى) ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان كۆپلىگەن تەتقىقات نەتىجىلىرى مۇشۇ مەسىلىدە بىر تەرەپلىمىلىك خاھىشلاردىن خالىي بولالمىغانىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى جۇڭگونىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدە كۆپرەك تىلغا ئېلىنغان شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى (خەنزۇچە 鹘回，回纥，高车，丁零 قاتارلىقلار) نىلا ئېتىراپ قىلىپ، تارىم ۋادىسىنىڭ ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىسىغا سەل قارىسا، يەنە بەزىلىرى قەدىمكى ساك، تۇخرىي قاتارلىق ئارىيان تىپىدىكى مىللەتلەرنىڭ شەرقىي ئىران تىللىرىدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىپ، ئۇلارنى ھەتتا تۈرك قەبىلىسى قىلىپ قويىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە نۇرغۇن قالايمىقانچىلىقلار كېلىپ چىقتى. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ھەر جەھەتتىن شەكىللىنىشىدە، تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلەر مۇھىم بىر ئېتنىك قاتلام بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلەردىكى كەسكىن ئۆزگىرىشتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. بۇ يەردە قەدىمدىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بارلىق مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى يوقىلىپ كەتمىدى، يىراق جايلارغا ئېلىپمۇ كېتىلمىدى، بەلكى يېڭى تەركىبلەر ئارقىلىق ئېتنىك تولۇقلىنىشقا ئېرىشكەن ئۇيغۇر مىللىتى تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىندى ۋە ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلدى.

ئۇنىڭ ئۇستىگە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بىپايان رايونلارنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى ياكى «ئۇيغۇر» ئېتنونىمىغا ئۇيۇشۇشى پەقەت مىلادىيە IX ئەسىردە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچۈشى بىلەن ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە، تۈيۇقسىزلا ئىشقا ئاشقىنى يوق، بەلكى ئۇنىڭدىن خېلى بالدۇرقى دەۋرلەردىن باشلاپلا ئاستا - ئاستا ۋە تەدرىجىي ئۇچرىشىش نەتىجىسىدە كېيىنكى چوڭ يۇغۇرۇلۇشقا شەرت - شارائىت ھازىرلىندى ۋە قان - قېرىنداشلىق رىشتىسىنى باغلىدى. شۇڭا بۇگۈنكى كۈندە تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىزناسىرىنى پەقەت ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋۇجۇدىدىن ۋە مەدەنىيەت قاتلىمىدىنلا تېپىش مۇمكىن. قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق ئەنئەنىسىگە ۋە ئالەمشۇمۇل مىراسلىرىغا ھەقدارلىق قىلىشتا ئۇيغۇرلار باشقا ھەر قانداق خەلقتىنمۇ بەكرەك ھوقۇقلۇق بولۇشى مۇمكىن.

خوش، ئۇنداقتا تارىم ۋادىسىدىكى ساك، تۇخرىي قاتارلىق ئاھالىلەر قانداق پىسخىك جۇغلانمىغا ئىگە ئىدى؟ ئۇلار ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كېيىنكى پىسخىك تەرەققىياتى ۋە روھىي تۈزۈلمىسىدە قانداق روللارنى ئويناندى؟

يازما ۋەسىقىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلارنىڭ تولۇق بولماسلىقى ھەمدە كەڭ كۆلەملىك تەتقىقاتلارنىڭ كەمچىللىكى، بىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان ساك - سكىتاي ۋە تۇخرىي قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ پىسخىك تۈزۈلمىسى ھەققىدە كەسكىن ھۆكۈم چىقىرىشىمىزغا ئىمكانىيەت بەرمەيۋاتىدۇ. لېكىن شۇنداقتىمۇ ھازىرغىچە بايقالغان ماتېرىياللارغا تايىنىپ، دەسلەپكى مۇلاھىزىلىرىمىزنى ئېلىپ بېرىشقا ۋە ئىزدىنىشكە موھتاجمىز.

ساك - سكىتاي ۋە تۇخرىي قاتارلىق قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپتە ئوتتۇرا ئاسىيا دالىلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى مەلۇم. ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاريان ئىرقىدىكى خەلقلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈش دولقۇنى پەسەيگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ

خىلى كۆپ بىر قىسمى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا ئاستا ـ ئاستا ئولتۇراقلاشتى. تارىم ئويمانلىقىغا كىرگەن ۋە بۇ يەردىكى بوستانلىق-لاردا ئەڭ قەدىمكى ئولتۇراق تۇرمۇشنى بەرپا قىلغان ساك ۋە تۇخرىي قاتارلىق خەلقلەر دەل ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. لېكىن تارىم ئويمانلىقىدا شەكىللىنىشكە باشلىغان قەدىمكى تېرىم مەدەنىيىتى ئوت-تۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا مەيدانغا كەلگەن ئېكىن مەدەنىيىتى بىلەن بولغان ئورتاقلىقىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە ساقلاپ كەلدى. ياپونىيە ئالىملىرىدىن ماسۇدا خىسائو بىلەن ئېيجۇ بىرلىكتە يازغان «تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئەللەر» نام-لىق كىتابتىمۇ تارىم دەرياسى ھاۋزىسىدىكى قەدىمكى ماددىي مەدەنى-يەت بىلەن پامىرنىڭ غەربىدىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ «ناھايىتى چوڭقۇر باغلىنىش» قا ئىگە ئىكەنلىكى شەرھىلەنگەن①.

شۇنىسى ئېنىقكى، تارىم ئويمانلىقىدا مەيدانغا كەلگەن قەدىمكى تېرىم مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىياغا خاس بولغان تىپىك بوستانلىق مەدەنىيىتى ئىدى. ئۇ، ئاسىيانىڭ تروپىك ۋە سۇپىتروپىك بەلباغلىرى-دىكى تۇتاش كەتكەن تۇزلۇقلىكلەردىكى تېرىم مەدەنىيەتلىرىدىن كەس-كىن پەرقلىنەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا كىچىك تىپتىكى شەھەر دۆلەتلىرى مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە 36 غا، يەنە بەزى ماتېرىياللاردا 50 نەچچىگىمۇ يەتكەنىدى. ئەمما غەربىي يۇرتتىكى بۇ ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرى قەدىمكى يۇنانىدا بارلىققا كەلگەن فېدېرات-سىيە شەكلىدىكى شەھەر دۆلەتلىرىدىنمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە پەرقلە-نەتتى. شۇڭلاشقا قەدىمكى تارىم ۋادىسىدا Ⅵ — Ⅷ ئەسىرلەردىكى كەڭ كۆلەملىك تۇركلىشىش دولقۇنىغا قەدەر، ناھايىتى ئۇزاققا سو-

① ماسۇدا خىسائو، ئېيجۇ (ياپونىيە): «تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئەللەر» — «تارىخىئولوگىيىگە دائىر پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى»، 3 ـ، 4 ـ مەجمۇئە، 173 ـ، 176 ـ بەتلەر.

زۇلغان دۆملەنمە ھالەتتىكى بوستانلىق مەدەنىيىتى ھۆكۈم سۈرۈپ كەلدى. بۇ خىل بوستانلىق مەدەنىيىتى كىچىك دائىرىدە تەرەققىي قىلغان، چوڭ دائىرىدە ئۆز چەمبىرىكىدىن ھالقىپ كېتەلمەيدىغان، نەتىجىدە بىلەن بولغان تىنىمسىز ئېلىشىش جەريانىدا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلايدىغان، نىسبەتەن تىنچ ۋە جەمئىيەت خاراكتېرغا ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان ھەر قايسى ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرىدىكى ساك ۋە تۈخرىي قاتارلىق قەدىمكى ئاھالىلەرنى بەزى نوپۇزلۇق ئالىملارنىڭ «بىر خىل تىنچ تۇرمۇشقا مايىل تېرىم ئاھالىلىرى»[1] دەپ ئاتىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئۇلار ئۇزاق مۇددەتلىك بىر قەدەر تىنچ تېرىم ھاياتى داۋامىدا بۇ خىل يۇڭاش - رايىشلىقنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئىككىنچىدىن، تۈخرىيلار بىلەن ساكلارنىڭ ھەر قايسى شەھەر دۆلەتلىرى ئېگىز تاغ ۋە پايانسىز قۇملۇقلار بىلەن قورشىلىپ تۇرغاچقا، ئۇلار ئۆز ئەتراپىدىكى ئىلغار قوۋملەرنىڭ سەۋىيىسىگە يەتكەن ياكى مۇئەييەن ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا ئېرىشكەن ھامان يەنمۇ ئالغا ئىلگىرىلەشكە ئامالسىز ئىدى[2]. شۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا ئۇزاق مۇددەت بىر ئىزدا تۇرۇپ قالىدىغان، جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ چەكلىمىسىگە داۋاملىق ئۇچراپ تۇرىدىغان، سىرتقا ئىنتىلىش بىلەن ئۆز دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەسلىكتەك زىددىيەت ئوتتۇرىسىدا تېڭىرقاپ ياشايدىغان ھالەت شەكىللەنگەنىدى.

چوڭ جەھەتتىن ئېيتقاندا، «تارىم ئويمانلىقى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، ئويمانلىقنىڭ شەرقىي چېتىدە تۇرپان-پىچانىنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى، ئويمانلىقنىڭ جەنۇبىي ياقىدا-

---

① ۋ. م. مېككوۋېرن (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى»، «يۇگۇلاۋ» ژۇرنىلى، 1937 - يىل، 7 - توپلام، 4 - سان، «ئۇيغۇر (چەنتۇ) لارنىڭ مىللەت نامىنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدە» ناملىق ماقالىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

② لى يۇڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر ئىزدىنىش» — «ئۇرۇمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 - يىللىق 1 - ، 2 - سان.

سىدا خوتەن - قەشقەرنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى، ئويمانلىق-
نىڭ شىمالىي - ئوتتۇرا قىسىمدا كۆچانى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت
توپى ۋۇجۇدقا كەلگەن. بۇ جايلاردىكى شەھەرلەر خېلى تەرەققي
قىلغان»①. كىچىك جەھەتتىن ئېيتقاندا، مۇشۇ مەدەنىيەت توپلىرى
ئىچىدە نەچچە ئونلىغان تار دائىرىدىكى بوستانلىقلار مەۋجۇت بولۇپ،
ئۇلار ئۆز ئالدىغا نىسبەتەن مۇستەقىل تۈرمۇش مۇھىتى ھاسىل قىل-
غان. بۇ يەردىكى ھەر بىر بوستانلىقنىڭ ئەتراپى كۆز يەتكۈسىز چۆل-
جەزىرىلەر بىلەن قورشىلىپ تۇراتتى. ھەر بىر بوستانلىقنىڭ ئارىلى-
قىدا ئۇزاققا سوزۇلغان سۇسىز چۆللەر بار ئىدى. شۇڭلاشقا ھەر
قايسى بوستانلىقلار غايەت زور قۇم دېڭىزى ئىچىدىكى تەنھا ئاراللارغا
ئوخشايتتى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «ئۇلار بىرىك ۋە تەنھا مۇھىتتا
ياشايتتى. لېكىن مۇشۇ خىل بىرىك ۋە تەنھا مۇھىت بۇ يەردە ياشىغۇ-
چى ئاھالىلەرنى بوستانلىقلاردىن تاشقىرى ھاياتلىق ماكانى ئىزدەشكە،
سىرتقى دۇنيا بىلەن ئالاقە قىلىشقا مەجبۇر قىلاتتى. شۇڭا، بوستان-
لىقلارنىڭ ھەجمى بۇ يەردىكى ئاھالىلەر نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىنى ۋە
كۇندىن - كۈنگە ئېشىۋاتقان ماددىي ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغان ھا-
مان، ئۇلار يېقىن ئەتراپتىكى قوشنا بوستانلىقلارغا كېڭىيىشنى شۇنا-
داقلا سودا ئۇسۇلى ئارقىلىق بۇ يەردىكى چەكلىك تېرىم ئىگىلىكى
(بەزى جايلاردىكى يېرىم تېرىم، يېرىم چارۋىچىلىق ئىگىلىكى) نى
تولۇقلاشنى ئىستەيتتى. ھەر قايسى بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز-
ئارا سودا ھەمدە مۇشۇ بوستانلىقلار ئارقىلىق تېخىمۇ يىراقتىكى چوڭ
دۆلەتلەر ۋە رايونلار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان تىجارەتلەر نەتىجىسىدە
تەبىئىي ھالدا بوستانلىقلارنى تۇتاشتۇرىدىغان قاتناش لىنىيىسى بار-

---

① ئىمىن تۇرسۇن: «تارىم مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» — «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى، 442 - بەت.

لىقما كېلەتتى ھەمدە بىر مەزگىللىك تارىخىي دەۋر ئىچىدە نىسبەتەن مۇقىم بولغان سودا يولى شەكىللىنەتتى»①. شۇڭلاشقا بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدا سودا يوللىرىنى ئېچىش ۋە سىرتقى ھاسىلاتلار ئارقىلىق ئۆزىنى تولۇقلاپ تۇرۇش بۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش خۇسۇسىيىتى ئىدى. شەرق - غەرب مەدەنىيەتلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان يىپەك يولىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۇلىنىمۇ بوستانلىق مەدەنىيىتى يارالقان مۇشۇ خەلقلەر بەرپا قىلغانىدى. خۇددى يۇتەيشەن ئەپەندى ئېيتقاندەك: «ئىلگىرىكى تەتقىقاتلار، كۆپىنچە جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا بارغانلىقى ۋە ئۇنىڭ يىپەك يولى قۇرۇلۇشىدىكى رولىنى ھەددىدىن زىيادە تەكىتلەپ، بوستانلىق ئاھالىلىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئورنىغا سەل قاراپ كەلدى ھەمدە جاڭ چيەندىن ئىلگىرى، بوستانلىق ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىلىرىنىڭ يىپەك يولىنىڭ ئاساسىنى شەكىللەندۇرۇپ بولغانلىقىغا دىققەت قىلمىدى»②.

مانا مۇشۇنداق جۇغراپىيىلىك مۇھىت ۋە ئۆزگىچە تۇرمۇش ئۇسۇلى بۇ يەردىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس پىسخىك خاراكتېرىنى ھاسىل قىلدى. تارىم ئويمانلىقى گويا غايەت زور بالىياتقۇغا ئوخشاش جۇغراپىيىلىك بىر پۈتۈنلۈك ھېسابلانسىمۇ، لېكىن چۆل - جەزىرىلەر ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ھەر قايسى بوستانلىقلار مۇئەييەن دەرىجىدە مۇستەقىل ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئۇلار مۇئەييەن گەۋدە جەھەتتىن بىر - بىرىدىنمۇ مەۋجۇتلۇقىنى شەرت قىلمىسىمۇ، بىرى يەنە بىرىنى ئۆزىگە قارام قىلمۇالىدىغان تەسىر دائىرىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا قەدىمكى غەربىي يۇرتتا 30 دىن 50 كىچە ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى شۇ سەۋەبتىن ئىدى. تارىم ئويمانلىقىدا ئەزەلدىن ھەر قايسى بوستانلىقلارنى بىرلىكـ

---

① ② يۇتەيشەن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، جۇڭگو دوستلۇق نەشرىيات شىركىتى 1996 - يىل نەشرى، 73 -، 74 - بەتلەر.

كه كەلتۇرۇپ ئورتاق سىياسىي گەۋدىگە ئۇيۇشتۇرغىدەك بىر تەسىر كۈچ شەكىللەنمىگەچكە، ئۇلار ئىزچىل هالدا شىمالدىكى چەۋەندار مىللەتلەرنىڭ جۇملىدىن هونلارنىڭ ياكى تۇركلەرنىڭ هۆكۈمرانلىقىدا تۇرۇپ كەلگەنىدى. لېكىن شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر ئۇلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا بىۋاسىتە ئارىلاشمايتتى، بۇ يەردىكى هەر قايسى بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان شەهەر دۆلەتلىرى ئۇلارغا ئولپان تاپشۇرۇش يولى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ نىسبىي مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالاتتى. تارىم ئويمانلىقىدىكى بۇنداق ئۇزاققا سوزۇلغان بۆلۈنمە هالەت پەقەت IX ئەسىردە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچۈشى ۋە بۇ يەردە «ئۇيغۇر» ئېتنونىمىنى ئومۇملاشتۇرۇشى بىلەن ئاخىرلاشتى. گېرمانىيە تۇركولوگى گابائىن خانىم بۇ هەقتە مۇنداق دەپ يازدى: «تارىم ئويمانلىقى جۇغراپىيىلىك جەهەتتىن بىرلىككە كەلگەن بىر ئورتاق گەۋدە ئەمەس. شەهەر ـ بالىقلار، يېزا ـ قىشلاقلار هەمدە تېرىم رايونلىرى پەقەت بۇ يەردىكى دەريا ـ ئېقىنلار ۋە سۇ سىستېمىلىرىغا تايىنىپ، كۆچمە قۇملۇقلارنىڭ دائىملىق تەهدىتى ئاستىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇراتتى. هەر قايسى بوستانلىقلار تاقىر دالىلار ۋە چوڭ قۇملۇقلار ئارقىلىق بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ تۇراتتى. بۇنداق هالەت بۇ يەردە ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ روهىي دۇنياسىدا بىر خىل تەنهالىق كەيپىياتىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇنداق بولغاچقا، بۇ يەردىن ئۆتكەن يېپەك يولى بويىدا پەقەت ئۇششاق شەهەر دۆلەتلىرىلا مەيدانغا كېلەلەيتتى. يەنە كېلىپ بۇ دۆلەتلەرنى تارىختا ئاللىقاچان ئۆلگەن تىللاردا سۆزلەشكەن ئوخشاشمىغان مىللەتلەر قۇرغانىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇلار دۇنيا تارىخىدىكى مۇهىم دۆلەتلەرمۇ ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا، پۈتكۈل تارىم ئويمانلىقىدا، قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ بىر ئورتاق سىياسىي نام مەيدانغا كېلەلمىدى»①.

---

① ئا. ۋون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي هايات»، 3 ـ بەت.

ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا ياشىغان قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلەردە ئالاھىدە بىر خىل «بوستانلىق پسىخىكىسى» شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلار باشقا رايونلار-دىكى خەلقلەرنىڭ پسىخىك ئالاھىدىلىكىگە ئوخشىمىغان ھالدا كۆچلۈك دىنىي قىزغىنلىق ۋە ئىلاھىي تۈسى قويۇق شېئىرىي تۈيغۇنى بەكرەك ئىپادە قىلىشقا ئۇرۇناتتى. «ئاۋېستا» ۋە مانى تەلىماتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران بوستانلىقلىرىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى، ھىندىستاندا پەيدا بولغان بۇددىزم ئەقىدىسىنىڭ تارىم ئويمانلىقىدا گۈللىنىشكە ئېرىشكەنلىكى، مىڭئۆي تاشكېمىر سېنئىتى ۋە مۇقام ھادىسىسىنىڭ ئىزچىل راۋاجلانغانلىقى بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ. لېكىن بوستانلىق ۋادىلىرىدا شەكىللەنگەن تۇرمۇش ئۇسۇلى، يەنى ھاياتلىق ماكانىدىكى تار ۋە چەكلىك دائىرە، ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان تۇرمۇش مۇھىتى ئۇلارنىڭ بوستانلىق مەدەنىيىتىگە خاس پسىخىك ئالاھىدىلىكىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە بەلگىلەپ قويغانىدى. خۇددى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان گاۋېن ھامبلىي ئەپەندى ئېيتقاندەك: «نىسبەتەن مۇكەممەل بولغان سۇغۇرۇش ئەسلىھەلىرى بۇ رايوننىڭ تېرىم ئىگىلىكى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلىغان-دى. چوڭ قۇملۇقلار ۋە تاقىر دالىلارنىڭ قورشاۋى ئىچىدە تۇرغان بۇ ئاھالىلەر رايونى گويا بىر كىچىككىنە دېھقانچىلىق ئارىلىغا ئوخ-شايتتى. گەرچە بۇ يېشىل ئاراللار بىر - بىرىدىن داۋاملىق ئايرىلىپ تۇرسىمۇ، لېكىن تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە كۈندىلىك لازىملىقلار جە-ھەتتە ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيتتى. دەل مۇشۇنداق بوستانلىقلار ۋە دەريا ھاۋزىلىرىدا بىر قىسىم يېزا - بازارلار شەكىللەنگەنىدى. ئۇلار بۇ يەردىكى مۇھىم مەھسۇتلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە سىرتقا تارقىتىش پونكىتلىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە چوڭ قۇرۇقلۇقنى كېسىپ ئۆتكەن سودا كارۋانلىرىنىڭ قاتناش لىنىيىسىدىمۇ كەم بولسا بولمايدىغان روللارنى ئوينىغان. مۇشۇ يېزا - بازارلارنىڭ تۇرۇۋاتقان

ئورنى، بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ قەلبىدە ھەممىگە ئايان بولغان بىر خىل «بوستانلىق ئىدىيىسى» نى شەكىللەندۈرگەنىدى. بۇ خىل بوستانلىق ئىدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلىم ئېلىش ۋە ئەقلىي ئىستەك جەھەتتىكى تەلىپۇنۇشلەرنىڭ كەمچىللىكىدە ئىپادىلىنەتتى. بۇنداق ئەھۋال پەقەت بۇ يەردىن ئۇياق - بۇياققا ئۆتۈپ تۇرغان سودا كارۋانلىرى ئېلىپ كەلگەن ئۇچۇرلار ئارقىلىقلا تولۇقلىناتتى»①.

دېمەك، بوستانلىقلارنىڭ ئومۇمىي جۇغراپىيىلىك مۇھىتتىكى ماكان چەكلىمىسى ۋە شۇ ئارقىلىق كېلىپ چىققان نىسبەتەن تىنچ ھايات بۇ يەردە ياشىغۇچى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ تىمتاسلىققا كۆنۈكەن، زىلزىلە ۋە داۋالغۇشلاردىن خالىي، ئۆز رېئاللىقىغا قارىغاندا يىراقتىكى غايىۋى نەرسىلەرگە كۆپرەك مەھلىيا بولىدىغان پسىخىك خاراكتېرىنى يېتىلدۈرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەردىكى ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان، زېرىكەرلىك ھايات ۋە سىرتقى دۇنيادىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان، تەنھا كەيپىيات ئىلاھىي تۈسى قويۇق بولغان سىرلىق ئوي- پىكىرلەرنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا سەۋەب بولاتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلاردا ئاسانلا دىنىي دوگماتىكا ۋە باقىي ئالەمنىڭ ئەپەدىيلىكىگە مەھلىيا بولىدىغان مېتافىزىكا شەكىللىنەتتى. بۇ جەھەتتىن ئۇلار ناھايىتى زور دەرىجىدە قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. گەرچە تارىم ئويمانلىقىدا گۇللىنىشكە ئېرىشكەن بۇددىزم سەنئىتى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىران ئۇسلۇبى ۋە گېرىكلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان قەدىمقى ھىندىستاننىڭ مەلۇم تەسىرلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي كەيپىياتى يەنىلا ھىندىچە ئايالىق نازاكەتنى ئىپادە قىلغانىدى. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچۈشىدىن ئاۋۋالقى تارىم ئويمانلىقىدا بۇددىزم ئەقىدىسىنىڭ مىڭ يىلغا يېقىن تەرەققىيات تارىخىنى بېشىدىن

---

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، سودا نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى، 14 - بەت.

كەچۇرۇپ بولغانلىقى شۇنىڭ جۇملىسىدىن ئىدى. شۇڭلاشقا، تارىم ۋادىسىدىكى ئاق تەنلىك ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ بوستان-لىق ھاياتى داۋامىدا يېتىلدۇرگەن تىنچ ۋە خىيالىي كەيپىياتى، دىنىي قىزغىنلىققا خۇشتار روھىي دۇنياسى ۋە ئايالىلىق نازاكەتكە باي پسە-خىك خاراكتېرىنىڭ شىمالىي قۇملۇقتا زور تالاپەتكە ئۇچرىغان، ئەرلىك خاراكتېرگە ئىگە بىر كۇچتۇڭگۇر خەلقنى ئۆزىگە جەلپ قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە كۇچۇپ، تارىم ۋادىسىدىكى چوڭ قوشۇلۇش نەتىجىسىدە خا-راكتېر جەھەتتىن غايەت زور ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىشىدا، بۇ يەردە-كى قەدىمكى بوستانلىق ئاھالىلىرىنىڭ ئويىنىغان رولى چوڭ بولغان. گەرچە بۇ قېتىمقى چوڭ قوشۇلۇشتا ئۇيغۇر تىلى ۋە «ئۇيغۇر» ئېتنو-نىمى مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردە ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ھايات ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىسى يەنىلا داۋام قىلدى ۋە ئاساسىي ئېڭىم بولۇپ قالدى. ناۋادا شىمالدىن كەلگەن ئاتلىقلارنىڭ پىسخىك تەركىبلىرى مۇئەييەن رول ئويناندى دېيىلسە، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن بۇ يەردىكى بوستانلىقلاردا پسە-خىك جانلىنىش يۈز بەردى، خالاس.

شۇڭلاشقا بىز تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان ساك، توخرىي قاتارلىق ئاق ئەتلىك ئىرقىغا مەنسۇپ بوستانلىق خەلقلىرىنىڭ پىسخىك جۇغلانمىسىنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ خاراكتېر قۇرۇلمىسىدىكى بىرىنچى چوڭ قاتلام دېيىشكە ھەقلىقمىز. چۈنكى سىرتتىن قوشۇلغان ھەر قانداق بىر ئېتنىك قاتلام پەقەت يەرلىك ئاساسىي تەركىب ئارقىلىقلا ئۆزىنى مۇستەھكەم ئىجتىمائىي گەۋدىگە ئىگە قىلالايتتى. ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالە بىلەن كېيىن قوشۇلغان ھەر قايسى ئېتنىك قاتلاملارنى بىر - بىرىگە قارشى قىلىپ قويۇش، ئايرىۋېتىش ھەتتا تامامەن مۇناسىۋەتنى يوق، دەپ قاراش تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىگىمۇ زىت ئىدى. بۇ خۇددى قەدىمكى ھىندى

مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئارىيانلارنىڭ كۆچۈشىنى ئېتىراپ قىلىپ، ھىندىستاننىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان داراۋىدلارنىڭ چوڭ قوشۇلۇشتىكى رولىنى ئېتىراپ قىلمىغانلىقى بىلەن ئوخشاش ئىدى. كەسكىن تارىخىي نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش ۋە گۈللىنىش ھاياتى جەريانىدا تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلەر خۇددى شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاشلا ناھايىتى مۇھىم، ھەتتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. ئۇلارنىڭ ئىرقىي پىسخىك خۇسۇسىيەتلىرىمۇ كېيىنكى دەۋرلەردە ئوخشاشلا ئاساسىي ئېقىم بولۇپ قېلىۋەرگەن. بىز بۇنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بەدەن تۈزۈلمىسى، مەدەنىيەت تىپى، فولكلور بايلىقى ۋە پىسخىك - ئېستېتىك قاتلىمىدىن چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى غەربكە كۆچۈپ، تارىم ۋادىسىدا مىللەتلەر چوڭ قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋە ئۇيغۇر ئېتنونىمىنى ئومۇملاشتۇرغان دەۋردىن كېيىن، بۇ يەردە يەنىلا ئاۋۋالقى بوستانلىق مەدەنىيىتى ئەندىزىسى ۋە كەيپىياتى ئاساسىي ئېقىم بولۇپ داۋاملاشتى. تەيۋەنلىك ئۇيغۇرشۇناس لىيۇ يىتاڭ ئەپەندى مۇنداق دەپ يازدى: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ئۇلارنىڭ جىنسىيەت قۇرۇلمىسى ۋە مەدەنىيىتىگە ناھايىتى زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. بولۇپمۇ ئۇلار شىمالدىكى چۈس، قارام، جەسۇر ۋە زوراۋان ئات ئۇستى خاراكتېرىدىن قول ئۇزۇپ، تىنچ - خاتىرجەم ۋە رايىش تېرىم مىللىتى خاراكتېرىگە قاراپ يۈزلىنىشكە باشلىدى»①.

ئەمدى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پىسخىك خاراكتېرىنى شەكىللەندۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان ئىككىنچى چوڭ ئېتنىك قاتلام سۇپىتىدە Ⅵ ئەسىردىن باشلاپ غەربىي ئاسىياغا سۈرۈلۈشكە باشلىغان تۈركىي قوۋملەر، بولۇپمۇ Ⅸ ئەسىردە كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچكەن

① لىيۇ يىتاڭ (تەيۋەن): «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، 269 - بەت.

شمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئىلگىرى ئىز-چىل هالدا ئاساسىي ئىقتىم ياكى ئاساسلىق ئېتنىك قاتلام دەپ قارالغان شمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنى نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پىسخىك جۇغلانمىسى ۋە خاراكتېر تەرەققىياتىدىكى ئىككىنچى چوڭ قاتلام دەيمىز؟ بۇنداق بولۇشىنى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىدىن چۈشەندۈ-رۈش مۇمكىن: بىرىنچىدىن، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن، شمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن قول ئۈزۈپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئولتۇراق تۇرمۇش ۋە بوستانلىق هاياتىغا سىڭىپ كەتتى؛ ئىككىنچىدىن، چوڭ قوشۇ-لۇشتىن كېيىن، بۇ يەردىكى ئاهالىلەر ئۇيغۇر گەۋدىسىگە ئۇيۇشقان بولسىمۇ، لېكىن ئىرقىي تۈزۈلمە ۋە پسىخىك ئەندىزە جەهەتتە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەسلىدىكى هىندى ـ ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاهالىلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى خېلى زور دەرىجىدە ساقلاپ قالدى؛ ئۈچىنچىدىن، شمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى چوڭ قوشۇلۇشتىن كې-يىن، ئەسلىدىكى شامانىزم قاتارلىق تەبىئەت دىنلىرى ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىپ، تارىم ۋادىسىدا گۈللىنىشكە ئېرىشكەن سىستېمىلىق دىنلارنى قوبۇل قىلدى شۇنداقلا تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمدىن داۋام-لىشىپ كەلگەن بوستانلىق ئەنئەنىسى قوينىغا يۇغۇرۇلۇپ كەتتى.

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن، كۆچ سىلىشتۇرمىسىدا، شمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى سىياسىي كۆچ، مىللىي تىل ۋە ئېتنىك نام جەهەتتە ئۇستۇنلۇككە ئېرىشكەن بولسا، تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاهالىلەر بوستانلىقلارغا خاس تېرىم ئىگىلىكى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە پسى-خىك خاراكتېر جەهەتتىن ئۆز ئۈستۇنلۇكىنى نامايەن قىلدى. شۇڭ-لاشقا يۇقىرىقى ئىككى چوڭ ئېتنىك قاتلامنىڭ ئۇيغۇر پسىخىك جۇغ-لانمىسىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى رولىغا تەڭ ئېتىبار بېرىش كېرەك. ئىككىنچى چوڭ ئېتنىك قاتلام هېسابلانغان شمالىي قۇملۇق ئۇيغۇر-

لىرى قانداق خاراكتېر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە؟ ئومۇمەن شىمالىي قۇ-
لۇق ئۇيغۇرلىرى تارىختا چەۋەندەز مىللەتلەر دەپ ئاتالغان ھون،
تۈرك، كىدان، موڭغۇل قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە
ئورتاق بولغان پىسخىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىدە گەۋدە-
لەندۈرگەن. ئۇلار تېرىم مىللەتلىرىگە زادىلا ئوخشىمايدىغان كۈچ-
لۈكلەر پىسخىكىسىنى ئۆز خاراكتېرىنىڭ ئاساسى قىلغانىدى. ئۇلار-
نىڭ گۈزەللىك قاراشلىرى ۋە ئېستېتىك ئىنتىلىشلىرىنىڭ ئەڭ يۇقە-
رى مىزانى يۈكسەكلىك ۋە قەھرىمانلىق تۈيغۇسىدا ئىپادە قىلىناتتى.
«ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيا دالىلىرىنىڭ كۆپ قىرلىق، ئۆزگىرىش-
چان ھاۋا كېلىماتى، ھۆل - يېغىنسىز قۇرغاق ئىقلىمى، تىنىمسىز
كۆچمەن ھايات ۋە توختاۋسىز ئۇرۇش - تالاشلار ئۇلاردا مۇتىدىل
بەلباغلاردىكى تىنچ تېرىم ھاياتى كەچۈرۈۋاتقان خەلقلەر بىلەن زادىلا
ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. . .
ئۇلارنىڭ پۈتكۈل ئۇرۇق - قېۋىمگە قويىدىغان تراگىدىيە ئېستېتىكە-
سىمۇ قەھرىماندەك تۇغۇلۇپ، قەھرىماندەك ئۆلۈش ئىدى. ئۇلار
ئۆچۈن ھۆل ۋە سۈيۇقلاندۇرۇلغان ھالەتتىكى غۇۋا، تىنىمسىز، پىنە-
ھان ئازاب شەك - شۈبھىسىزكى، يات پىسخىك ھالەت ئىدى. ئۇلار
دەھشەتلىك ئازاب ئوتىدا كۆيۈپ كۈل بولۇشقا رازى ئىدىكى، باش-
ئايىغى چىقمايدىغان، مىسكىن، يېپىشاڭغۇ ئازابنى زىنھار خالىمايت-
تى»①. شۇڭلاشقا ئۇلاردا ھەربىي جەڭگىۋارلىق ۋە جەسۇرلۇق ئىز-
چىل ھالدا مەۋجۇتلۇقنىڭ كاپالىتى بولۇپ كەلگەنىدى. خۇددى لىيو
يىتاڭ ئەپەندى ئېيتقاندەك: «ئۇيغۇرلار (شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلە-
رى) خاراكتېر جەھەتتىن ئات ئۈستىدىكى قەھرىمان مىللەتلەرنىڭ
جاسارىتىگە ئىگە ئىدى. ئومۇمەن چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن
شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەر خاراكتېر جەھەتتىن قورقۇمسىز ۋە رە-

① ئەسەت مۇلايمان: «ئۇلۇم ئېڭى ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىسىزنىڭ يوشۇرۇن قانلىمى» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1996 - يىللىق 1 - ، 2 - (قوشما) سان.

همسسز كېلەتتى»①. لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئۆز خا-راكتېرىنىڭ كۈچتۈڭگۈرلۈكى بىلەن تۈتۈپ تۇرالىشى ئاسان ئەمەس ئىدى. قىيىن ۋە جاپالىق شارائىتقا نىسبەتەن تېز ماسلىشىشچانلىقى، ئاسان يۆتكىلەلەيدىغانلىقى ۋە ئۇرۇشلاردىكى چاققان ـ سەزگۈرلۈكى بىلەن دائىم تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئۈستىدىن غەلبە قىلاتتى. «يايلاق تۇرمۇشى ئۇلاردىن بوستانلىقلاردىكى تېرىم ئاھالىلىرىگە قارىغاندا جىسمانىي كۈچتۈڭگۈرلۈكنى تەلەپ قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋا-قىتتا يەنە ئۇلاردىن تېخىمۇ كۈچلۈكرەك مۇستەقىللىق ئېڭى بولۇشنى تەلەپ قىلاتتى. چۈنكى بۇنداق ئالاھىدىلىك ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ ناھا-يىتى خەتەرلىك ھەمدە ھەل قىلغۇچ پەيتلەردە سەزگۈرلۈك بىلەن قارار چىقىرىشىغا ۋە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھەرىكەت قوللىنىشىغا پايدىلىق ئىدى. بۇ، تىنىمسىز ھالدىكى دېھقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن چۈشىلىپ تۇرىدىغان تېرىم ئاھالىلىرىگە نىسبەتەن تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئىش ئىدى»②. ئەمما ئۇلار ھەر ۋاقىت تېرىم مىللەتلىرىنىڭ جەزبىدار مەدەنىيىتى تەرىپىدىن غىدىقلىنىپ تۇراتتى. ئۇلار ئەنئەنىۋى قارىشى كۈچلۈك، خاراكتېرى جاھىل بولغان تېرىم مىللەتلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇزاق مۇددەتلىك كۈچ سىلىشتۇرمىسى جەريانىدا، ئۆز تەڭ-پۇڭلۇقىنى دەڭسىيەلمىگەن ھامان، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ «ھەننۇا پەرقلەرنى ئېزىپ ئۇن قىلىۋېتىدىغان چوڭ تۇڭمىنى» گە چۈشۈپ غايىب بولاتتى. «چۈنكى مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىكى پىسخىك ھا-لەت ھامان ھېسسىيات جەھەتتىن قارشى جىنىسلىق خاراكتېرنى تەلەپ قىلاتتى. مۇتەئەسسىپ، ئەنئەنىۋى، جاھىل ئېكسن مەدەنىيىتى مۇھە-ممەد پىشىپ يېتىلگەن تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئالدىدا يايلاق خەلقلىرى گويا كى بىر تەنتەك بالا بولۇپ، ئۇنىڭ قىزىققان، ھېسسىياتقا باي ۋە قارام پسخىك خاراكتېرى ھەرگىزمۇ ئۆزىنى قوغداشقا دال بولالمايتتى»③.

---

① لېۋ يېتالك: «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، 214 ـ بەت.
② گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 17 ـ بەت.
③ ئەسەت سۇلايمان: «ئۆلۈم ئېڭى ۋە مەدەنىيەت پسخىكىسىزنىڭ يوشۇرۇن قاتلىمى» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1996 ـ يىللىق 1 ـ، 2 ـ (قوشما) سان.

شۇڭلاشقا، مىلادىيە IX ئەسىردە ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ غەربكە كۆچكەن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى ناھايىتى تېزلىكتە ئۆزلىرى- نىڭ شىمالىي دالىلاردىكى مەدەنىيەت ئەندىزىسىدىن قول ئۈزۈپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئەنئەنىۋى بوستانلىق مەدەنىيىتىگە سىڭىپ كەتـ- تى ۋە يېڭى تارىخىي دەۋردىكى ئولتۇراق تۇرمۇش بىلەن خاراكتېرلەن- گەن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئويناندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئورخۇن دەريا ۋادىسىدىن ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەن كۆچمەنچى يايلاق قوۋملىرىگە خاس جەسۇر، ھەربىكەتچان، قارام ۋە سەۋر - تاقەتلى سۈس خاراكتېرى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر پەر- زەنت جۇغلانمىسىنىڭ ئىككىنچى چوڭ قاتلىمىنى شەكىللەندۈردى.

خوش، ئۇنداقتا، ئۇيغۇر گەۋدىسىنىڭ ئېتنىك تەركىبى تولۇق- لىنىش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ پىسخىك جۇغلانمىسىنى ھاسىل قىلغان ئۇچىنچى چوڭ ئېتنىك قاتلام قايسى؟ ئۇ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ روھـ- يەت تۈزۈلمىسىگە نېمىلەرنى ئېلىپ كەلدى؟

بىز يۇقىرىدا بايان قىلغان ئىككى چوڭ ئاساسىي قاتلام — تارىم ۋادىسىدىكى ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ قەدىمكى يەرلىك خەلقلەر بىلەن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىدىن باشقا، يېپەك يولىدىكى ئالاقە جانلىق سودا مىللىتى — سوغدىلارنى ئۇچىنچى چوڭ قاتلام سۈپىتىدە مۇلاھىزە قىلىشىمىز مۇمكىن. چۈنكى ئۇيغۇر ئېتنوگېنىزى تەركىبـ- دە سوغدىلار ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتقان بولۇپ، تارىم ۋادىسىدىكى چوڭ قوشۇلۇشتىن ئاۋۋاللا سوغدىلارنىڭ ئۇيغۇر ئەجدادلىرى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتى باشلانغانىدى.

سوغدىلارنىڭ ئانا ۋەتىنى ئەسلىدە سىر ۋە ئامۇ دەريالىرى بىلەن زەرەپشان دەريالىرى ۋادىسىدىكى مۇنبەت سوغدىيانا بوستانلىقلىرى بولۇپ، ئۇلار سودا جەھەتتىكى ماھىرلىقى بىلەن يېپەك يولى بويلاپ ھەر قايسى جايلارغا تارقالغانىدى. سوغدىلارنىڭ دۇنياۋى خاراكتېر- لىك سودا - سېتىقلارنى ئېلىپ بېرىشى جەريانىدا، غەربتە كاسپىي

دېگىزى بويلىرىدىن، شەرقتە تاكى تالڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەن، لوياڭ قاتارلىق چوڭ شەھەرلىرىگە قەدەر ئۆزلىرىنىڭ ئىزلىرىنى قالدۇرغان. لىقى مەلۇم. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، سوغدىلارنىڭ تىلى شەرقىي ئىران تىللىرى گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئىرقىي جە- ھەتتىن ھىندى ـ ئارىيان تىپىغا كىرەتتى.

سوغدىلار گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلغان نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ بىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۇيغۇر پىسخىك جۇغلانمىسى ۋە ئىرسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى شەكىللەندۈرۈشتە ناھايى- تى زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. گابائىن خانىمۇ بۇ نۇقتىنى مۇنداق يەنلەشتۈرۈپ مۇنداق دېدى: «ئوتتۇرا ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان بىر مىللەت مەدەنىيەت جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلە- رى ھاياتىدا ئاجايىپ مۇھىم رولىلارنى ئوينىدى، دەيدىغان بولساق، بۇ خەلق دەل سوغدىلاردۇر»①. سوغدىلار ھەققىدىكى نۇرغۇن ماتېرى- ياللار شۇنى كۆرسەتتىكى، ئۇلارنىڭ تۈركىي قوۋملەر بىلەن بولغان قويۇق ئالاقىلىرى كۆك تۈرك ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا باشلانغانىدى. ئۇلار يىپەك يولى بويلاپ چوڭ سودىلار بىلەن شۇغۇللا- نىاتتى ۋە ھەر قايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ـ تىجارەتلەرنى كېلىشتۈرۈپ، ئارىدىن پايدا ئالاتتى. «سوغدىيانا سودىگەرلىرى گويا تۇغما تالانتلىق سودىگەرلەردەك تىجارەتتىكى چاققانلىقى، ئىشچانلىقى ۋە سودىسىنىڭ كەڭ دائىرلىكى بىلەن كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، سوغدىيانانىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىمۇ بۇنداق تەرەق- قىيات ۋەزىيىتىنى ئىلگىرى سۈرگەنىدى»②. «تالڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» ۋە «كونا تاڭنامە» قاتارلىق مەنبەلەردىمۇ سوغدىلار ھەققە- دە مۇنداق قىزىقارلىق بايانلار بېرىلگەن: «سوغدىلار ئوغۇل پەرزەنت

---

① ئا. ژون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 10 ـ بەت.

② خانبىدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 45 ـ بەت؛ ئۇيغۇرچە نەشرى، 81 ـ بەت.

كۆرسه، ئاغزىغا ناۋات سېلىپ ئېغىزلاندۇرىدۇ ھەمدە ئالىقىنىغا يېلىم سۈركەپ قويىدۇ. بۇ، چوڭ بولغاندا ئاغزى تاتلىق، گەپكە ئۇستا، پۇلنى گويا يېلىمدا چاپلاپ قويغاندەك چىڭ تۇتىدىغان بولىدۇ، دېگەن- نى بىلدۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سوغدى يېزىقىنى بىلە- دۇ. سودىگەرچىلىككە بەك ئۇستا كېلىدۇ. بىر ياماق ئۇچۇنمۇ زېرىكمەي سودىلىشىدۇ. ئەرلىرى 20 يېشىدىن تارتىپلا چەت ئەللەرگە چىقىدۇ. جۇڭگوغىمۇ كېلىدۇ. پايدا چىقىدىغانلا يەر بولسا، بارماي قويمايدۇ». ئۇنىڭدىن باشقا راھىب شۇەنزاڭنىڭ خاتىرىسىدىمۇ سوغ- دىلار ھەققىدە مۇنداق خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ: «سوغدىلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى غەلىتە، دائىم ھىيلە - مىكىر ئىشلىتىدۇ. ئىلاجىنىڭ بارىچە ئۆزىگە مال - مۈلۈك يىغىدۇ. ئاتا - بالا ئۆزئارا پايدا توقۇنۇشى قىلىدۇ. مال - مۈلۈكنىڭ جىق بولۇشىنى ياخشى كۆرىدۇ. باي بىتەن كەمبەغەلنىڭ ئانچە پەرقى يوق. مال - دۇنياسى كۆپ بولسىمۇ، يېمەك - ئىچمىكى ئاددىي».

دېمەك كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، سوغدىلار ئوتتۇرا ئاسىيانى بازا قىلىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تىپىك سودا مىللىتى ئىدى. ئۆز دەۋرىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر سودا جەھەتتە ئۇلارغا يېتەلمەيتتى. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىمۇ نۇرغۇن سودىلىرىنى سوغدىلارنىڭ ۋاستە- سى ئارقىلىق ئېلىپ بارغانىدى. ياپونىيىلىك خانبدا تورۇ ئەپەندى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «سوغدىلار سودىدا پايدا قوغلىشىپ ناھايىتى يىراق جايلارغا باراتتى. پېرسىيە ۋە شەرقىي ياۋروپا تۈرمان، Ⅲ ئەسىردە ھەتتا جەنۇبتا ھىندىستانغا ۋە ھىندىچىنى يېرىم ئارىلىغىچە بارغانىدى. جۇڭگونىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا ئۇلارنىڭ ئىزلىرى بو- لۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىچكى - تاشقى موڭغۇلىيەلەرمۇ ئۇلارنىڭ دائىم بېرىپ تۇرىدىغان جايلىرى بولۇپ قالغانىدى. ئۇلار، مەيلى روناق تاپقان ئەللەر بولسۇن، ياكى روناق تاپمىغان ئەللەر بولسۇن، پايدا بولسىلا بارماي قالمايتتى. جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى چەبدەس

كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئۇلارنىڭ ئەڭ قىزىقىدىغان خەۋىدارلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىدىن تالان ـ تاراج قىلىپ تاپقان بايلىقلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى مۇشۇ سودىگەرلەر ھىيلىگەرلىك ۋاستىلىرى بىلەن قولغا چۈشۈرەتتى. سۇي ـ تاڭ دەۋرىدىكى ئىشلار-نى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، خېلى بۇرۇنقى دەۋرلەردىن باشلاپ مۇشۇ ھىيلىگەر سوغدىلارنىڭ ھەمىشە شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ جەنۇبقا قىل-غان توختاۋسىز ھۇجۇملىرىنى پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ كۈشكۈرتكەن ۋە تىزگىنلىگەنلىكى شۈبھىسىز، بۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ»①.

سوغدىلار ھەققىدىكى ئۇچۇرلار كۆك تۈرك ۋە ئورخۇن خانلىقى دەۋرىدە تىكلەنگەن مەڭگۈ تاش ئابىدىلىرىدە تىلغا ئېلىنغانىدى. بولۇپ-مۇ «تۇنيۇقۇق»، «مويۇنچۇر»، «بىلگە قاغان» مەڭگۈتاشلىرىدا ئۇچرايدىغان «سوغداق» ئاتالمىلىرى دەل سوغدىلارنى كۆرسىتەتتى. ئۇلارنىڭ سودا پائالىيەتلىرى تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەر قايسى بوستان-لىقلاردا ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا باشلانغانىدى. «ئەنگلىيە ئېكسپېدىتسىيىچىسى ستەين لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىن قېزىپ چىققان سوغدى يېزىقىدىكى سودا پۈتۈكلىرى، ئۇلارنىڭ بۇ رايوندىكى سودا پائالىيەتلىرىگە دائىر ئەڭ قەدىمكى يازما يادىكارلىقلار ئىدى»②. سوغدىلا يىپەك يولى بويلاپ توختىماستىن سودا ـ تىجارەت قىلىش جەريانىدا ھەر قايسى خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىغا زور تۆھپە قوشتى. ئۆز مەنىسىدىن ئېيتقاندا، «ئۇلارنىڭ سودا تەرەققىيات تارىخى ئەمەلىيەتتە مەدەنىيەت تارقىتىش تارىخى بولدى»③. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ۋە تۈركىي قوۋملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى پەۋ-قۇلئاددە قويۇق بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىمۇ سوغدى يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەنىدى. سوغدىلار ھەتتا شىمالىي قۇملۇقتىكى

---

① ③ خانبىدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 47 ـ بەت؛ ئۇيغۇرچە نەشرى، 85 ـ، 86 ـ بەتلەر.

② كوجىما جويىچى (ياپونىيە): «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»، 149 ـ بەت.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىگىچە يېتىپ بېرىپ، مانى دىنىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقاتقاندى. تۈركىي قوۋملەر بىلەن سوغدىلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق قويۇق مۇناسىۋەتنىڭ يۈز بېرىشى ئەجەبلىنەر-لىك ۋەقە ئەمەس ئىدى. «چۈنكى تۈركىي قەبىلىلەر قەدىمدىن تارتىپ سوغدى زېمىنىغا يېقىن جايلارغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۇلار سىر دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىن تاكى ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان تېررە-تورىيىدە ياشاپ كەلگەنىدى. ئۇ يەرلەردە سوغدى سودىگەرلىرى تۈر-كىي قەبىلىلەر مۇھىتىغا يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى ۋە ھۈنەرۋەنچىلىكىنى ئېلىپ كەلدى. ئەمما سوغدىلار تۈر-كىي خەلقلەرگە بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تەسىرلىرىنى ئۆتكۈزسىمۇ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلار كەڭ تۈركىي خەلقلەر مۇھىتىغا كىرىپ، ئاستا ـ ئاستا ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك خۇسۇسىيەتلىرىنى يوقا-تىشقا باشلىدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى قان ـ قېرىنداشلىق مۇناسە-ۋەتلەر ئادەت تۈسىگە كىردى. سوغدىلار ئاستا ـ ئاستا ئۆز تىللىرىنى-مۇ ئونتۇشنى، تۈركىي تىلى ئۇلارنىڭ ئانا تىلىغا ئايلاندى»①. پرو-فېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدا، «قارىشىمچە، سوغدىلار ئەجداد يېقىنلىقى جەھەتتىن تارىم ـ تەكلىماكان قەدىمكى ئىنسان تۈركۈملىرى بىلەن بولغان ئانتروپولوگىيىلىك مۇناسىۋەتتىن تاشقا-رى»، يەنە كۆپلىگەن تارىخىي دەۋرلەردىكى كۆپلىگەن مىللەتلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئەڭ ئاخىرى «غەربىي تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقى ھامىيلىقىدىكى دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈپ، قاراخانىيە-لار زامانىسىدا ياغما ئۇيغۇرلىرى، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىللىي تەركىبىگە سىڭىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يەنە غەربىي قاراخانىيلار، چاغاتاي ۋە تېمۇرىيلەر ئارقىلىق

① ئەھمەد ئەلى ئەسقەروف: «ئۆزبېكلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى» — «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 1986 ـ يىللىق 2 ـ سان، 53 ـ بەت.

هازىرقى ئۇزبېك مىللىتىنىڭ تۇزۇلمىسىگە ئايلاندى»① دەيدۇ. ئۇ يەنە شۇ ماقالىسىدە «سوغدىيانا دىيارىدىكى ئاساسلىق تۇران-ساك ئاھالىسى — سوغدىلار نۇرغۇن خەلقلەر ئىچىدە ئاساسەن هازىرقى ئۇيغۇر - ئۇزبېك خەلقلىرى قان تومۇرى ۋە فولكلورىدا ياشىماقتا. ئۇيغۇر - ئۇزبېك نەسىلداش ئىككى خەلق بولۇش سۈپىتى بىلەن تارىختىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلىك، تۆھپىكار سوغدى خەلق تۇركۈملىرىنىڭمۇ بىۋاستە ۋارىسلىرىدۇر.»② دەپ يازدى.

يۇقىرقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سوغدىلار گەرچە يىپەك يولىدىكى مەدەنىيەتلىك، هەربىكەتچان ۋە سودىغا ماهىر خەلق بولسۇ، لېكىن ئۇزاق مۇددەتلىك كارۋانچىلىق هاياتى داۋامىدا تەدرىجىي هالدا ئۆز ۋۇجۇدىدىكى ئىرسىي جۇغلانمىلىرىنى ئېلىپ، تۇركىي خەلقلەر قوينىغا سىڭىپ كەتتى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئېتنىك جەهەتتىكى تەسىرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغۇچى تېرىم خەلقلىرىدە بىۋاستە ئىپادىلەندى. چۈنكى، سوغدىلارنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى تېرىم ئىگىلىكىگە مەنسۇپ بولغاچقا، ئۇلار يايلاق خەلقلىرىگە قارىغاندا بوستانلىقلاردىكى تېرىم خەلقلىرىگە كۆپرەك مايىل ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، تۇركىي قوۋملەر ئىچىدە ئەڭ بالدۇر ئولتۇراق هاياتقا كۆچكەن ئۇيغۇر ۋە ئۇزبېك خەلقلىرى ئېتنىك ۋە پسىخىك جەهەتتىن سوغدى مەدەنىيىتىگە ناهايىتى زور دەرىجىدە ۋارىسلىق قىلدى. لېيۇ يىتاڭ ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇرلار هەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدە «پارسلار سوغدىلارنى ئۇيغۇر تۇركىلىرى دەپ ئاتايدۇ»③ دېيىشىمۇ ئاساسسىز ئەمەس ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئۇزاقتىن بۇيان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىپ كەلگەن قازاق، قىرغىز، قاراقالپاق قاتارلىق خەلقلەرنىڭ ئۇيغۇر ۋە ئۇزبېكلەر-

---

① ② ئابدۇشۇكۇر مۇهەممەتئىمىن: «سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا» — «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 - يىللىق 3 - سان.
③ لېيۇ يىتاڭ (تەيۋەن): «ئۇيغۇرلار هەققىدە تەتقىقات»، 553 - بەت.

نى «سارت» دەپ ئاتايدىغانلىقى، ئېھتىمال ئۇلارنىڭ سودا ـ سېتىققا ماھىرلىقىدىن بولسا كېرەك. چۈنكى بارتولد قاتارلىق مەشھۇر تۈركولوگلارنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، «سارت» سۆزى دەسلەپ «سودىگەر»، «ھۈنەرۋەن شەھەر ئاھالىسى»، «مەدەنىيەتلىك كىشىلەر» قاتارلىق مەنىلەردە ئىشلىتىلگەن، كېيىنچە تەدرىجىي ھالدا، باشقا خەلقلەرنىڭ نەزىرىدە شەھەر ۋە بوستانلىقلاردا ياشايدىغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا ـ سېتىققا ماھىر ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقلىرىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ قالغان.

شۇڭلاشقا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك پۈتۈنلۈكىنى شەكىللەندۈرگەن بىر قانچە مۇھىم ئېتنىك قاتلاملار ئىچىدە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئات ئۈستى مەدەنىيىتىگە خاس كۈچتۈڭگۈر ۋە جەسۇرلۇقى، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ قەدىمكى بوستانلىق ئاھالىلىرى تېرىم خەلقلىرىگە خاس سەۋرىچانلىقى ۋە خۇشخۇي ـ تەمكىنلىكى بىلەن خاراكتېرلەنسە، ئۇچىنچى چوڭ قاتلام بولغان سوغدىلار ئۆزلىرىنىڭ ئېچىۋېتىش روھى، سودا ئېڭى، جانلىق ھەم ھەرىكەتچانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنەتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ يېپەك يولىدىكى سىرلىق خەلق سوغدىلارنىڭ نۇرغۇنلىغان پىسخىك ئۆزگىچىلىكلىرى ۋە ئىرسىيەت خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەتلىرى كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىنىدى ۋە داۋاملاشتۇرۇلدى. گابائىن خانىمنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، سوغدىلار «ھۈنەر ـ سەنئەتكە ماھىر، ھەرىكەتچان خەلق» بولۇپ، «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ناھايىتى مۇھىم مەدەنىيەت تارقاتقۇچىلار» سۈپىتىدە رول ئوينىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددىزم يادىكارلىقلىرىنىڭ كۆپىنچە ئاتالغۇلىرى سانسكرىتچىدىن ئەمەس، بەلكى سوغدى تىلىدىن قوبۇل قىلىنغانىدى»①.

---

① ئا. ۋون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 10 ـ، 11ـ بەتلەر.

ئۇندىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىدىكى «نۇرغۇنلىغان تاۋارلارنىڭ نامىلىرى ھېچ بولمىغاندىمۇ ۋاستىلىق ھالدا سوغدى تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان»① ئىدى.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىدا، سوغدىلار مۇھىم بىر ئېتنىك قاتلام سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ پىسخىك تەرەققىياتىغا مۇھىم تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىدىكى سىرتقا ئېچىۋېتىش، تېز قوبۇل قىلىش، يۇمۇرلۇق تۇيغۇغا ۋە ھۇنەر - سەنئەتكە ھېرىسمەنلىك شۇنداقلا سودا - تىجارەتتىكى يوشۇرۇن ئىقتىدار قاتارلىق ئاكتىپ ئامىللارنىڭ يېتىلىشىدە سوغدىلار ئىرسىي ئېنېرگىيە بىلەن تەمىنلەندى.

شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك جەھەتتىن تولۇق شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، ھەر قايسى ئېتنىك قاتلاملارنىڭ ئۇيغۇر پىسخىك جۇغلانمىسىغا كۆرسەتكەن تەسىرلىرىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا ئورۇندالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە X ئەسىردىن باشلاپ ئىسلام دىنىنىڭ تېز سۈرئەتتە تارقىلىشى، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئورتاق ئېتىقادىغا ئايلىنىشى، ئۇلارنىڭ پىسخىك تۈزۈلمىسى ۋە روھىي بىرلىكىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملىدى. XII — XIII ئەسىرلەردىن باشلاپ، قاراقىتان، موڭغۇل قاتارلىق موڭغۇللۇقىدە تېپىدىكى چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرى ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئۇستۈنلۈكى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي قوۋملەر ھاياتىدا زور داۋالغۇش پەيدا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىرقىي ۋە ئېتنىك تۈزۈلمىسىدە موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالامەتلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. خۇددى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك: «كىدان

---

① ئەنگلىيە «كېمبرىج ئىران تارىخى»، لوندون 1983 - يىل، ئېنگلىزچە نەشرى، II توم، 1 - كىتاب، 17 - باب.

ۋە چىڭگىزخان ئىستېلاسى ئاقىۋەتتە بۇ رايونغا «موڭغۇللۇئىد» تەسىرى كۈچلۈك بولغان مەرقىت ۋە قىپچاق قاتارلىق تۈركىي خەلقلەردىن باشقا، تۈركلەشكەن ۋە مۇسۇلمانلاشقان كىدان ـ موڭغۇللارنى تاشلىدى. بۇ ھال «چاغاتاي ئۇلۇسى» دائىرىسىدە، قىپچاق دالاسىنى مەركەز قىلغان ھالدا، يەتتىسۇدىن قۇمۇلغىچە بولغان رايونلاردا ھەر خىل دەرىجىدە ئىپادىلەندى»①. لېكىن موڭغۇللۇئىد تېپىنىڭ تەسىرلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى، پەرغانە ئويمانلىقى ۋە سىر، ئامۇ دەريالىرى ۋادىلىرىدىكى بوستانلىقلاردا ياشىغۇچى تېرىم ئاھالىلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىدە روشەن ئۆزگىرىشلەر ئاھاسىل قىلالمىدى. ئۇلارنىڭ ئاللىقاچان تۈراقلاشقان پىسخىك ئەندىزىسىگىمۇ ھېچقانچە تەسىر كۆرسىتەلمىدى. ئەمدى تارىم ئويمانلىقىغا كەلسەك، موڭغۇل ئىرقىنىڭ سۇس ئالامەتلىرى شەرقتە قۇمۇل ـ تۇرپان ئويمانلىقىدىن تاكى بۈگۈر ۋە كۇچانىڭ بىر قىسىم جايلىرىغىچە ئوخشىمىغان نىسبەتتە ئىپادىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سۆڭەك تۈزۈلمىسى ۋە قان تېپىدا تۈپتىن ئۆزگىرىش ھاسىل قىلالمىدى. كېيىنكى ئېتنىك تەركىبلەر ھەتتا ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت فورمىسى، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە پىسخىك خاراكتېرىگىمۇ ھېچقانچە ئۆزگەرتىش كىرگۈزەلمىدى. بۇ نۇقتىدا ياپونىيە ئالىمى خانېدا تورۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «موڭغۇللار دەسلەپتە تۈركلەرنىڭ تۇراقلىق قەبىلىلىرىدىن ئايرىلىپ ياشىغاچقا، تۈركىي قوۋملەر مەدەنىيەت ۋە ئىرق جەھەتلەردە چوڭ تەسىرگە ئۇچرىمىغان... لېكىن كېيىنچە موڭغۇللار ئارىسىدىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ پەيدىن پەي شەھەر تۇرمۇشىغا كۆچۈشى، شۇنىڭدەك ئېھتىياج يۈزىسىدىن شەھەر تۇرمۇشىغا كۆچكەنلەرنىڭ تەدرىجىي كۆپىيىشى، ئىرق ۋە

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا» — «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىللىق 3 ـ سان.

مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئاستا ـ ئاستا تەسىر پەيدا قىلىشقا باشلىدى. ئەمما بۇ جەھەتتە موڭغۇللار تۈركلەرگە تەسىر كۆرسەتتى، دېگەندىن كۆرە، تۈركلەر موڭغۇللارغا تېخىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى، دېگەن ياخشىراق. يەنى بۇ يەردىكى موڭغۇللار تۈرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئالدى بىلەن تۈركىي مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا تۈركىي تىلنى ئۆگەندى. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى ياكى تۈرك قىزلىرىغا ئۆيلىنىپ شالغۇت پەرزەنت كۆردى. بۇنداق كىشىلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئاخىرىدا موڭغۇل مىللىتىنىڭ قۇرۇق نامىلا قالدى. ئەمما بۇنداق ئەھۋال بىردەمدىلا مەيدانغا كەلمەستىن، بەلكى خېلى ئۇزاق جەريانىدىن كېيىن ئاندىن ئىشقا ئاشتى»①.

10

ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى غايەت زور قۇملۇق — تەكلىماكان چۆللۈكى ئۆز باغرىغا ئاجايىپ ـ غارايىب تىلسىماتلارنى يوشۇرۇپ كەلدى. تارىختا ئوخشاشمىغان ئىرق ۋە ئوخشاشمىغان تىل سىستېمىلىرىغا مەنسۇپ بولغان قانچىلىغان مىللەتلەر بۇ يەردە ئۆز ئىزلىرىنى قالدۇردى. قانچىلىغان بوستانلىقلار ۋە قەدىمكى شەھەر ـ قەلئەلەر قۇم دېڭىزى ئاستىدا غايىب بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭىلىرى پەيدا بولدى. بۇ يەردىكى پەسىللىك دەريا ـ ئېقىنلار ۋە كۆچمە كۆللەر سانسىز قېتىملاپ ئورۇن يۆتكىدى. بوستانلىقلارمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتىپ ياكى تارايتىپ تۇردى. كىشىلەر بۇ قورقونچلۇق قۇملۇق ھەققىدە ئاجايىپ ـ غارايىب رىۋايەتلەرنى توقۇشتى. خورازلارنىڭ چىللاشلىرى بىلەن تۆلپارلارنىڭ كىشنەشلىرى ئاڭلىنىپ

① خانبدا تورۇ (ياپونىيە) : «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 94 ـ بەت؛ ئۇيغۇرچە نەشرى، 174 ـ، 175 ـ بەتلەر.

دىغان غايىب شەھەرلەر توغرىسىدىكى قىزىقارلىق چۆچەكلەر يىپەك يولىدىكى تۆگە كارۋانلىرى بىلەن بىللە يىراق جايلارغىچە تارقالدى. . . قىسقىسى، تالاي دەۋرلەر ئۆتتۈپ كەتتى، نۇرغۇن نەرسىلەر ئۆزگەردى، لېكىن، پەقەت بىرلا نەرسە يەنى بۇ يەردىكى بوستانلىق ھاياتى ۋە ئۇنىڭغا يانداشقان مەدەنىيەت ئەندىزىسى ئۆزگەرمىدى. چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى يېڭى ھاياتنى كۆچكە ئېرىشكەن ئۇيغۇر مىللىتى تاكى زامانىمىزغا قەدەر مىڭ يىلدىن ئارتۇق بوستانلىق تۇرمۇشنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى.

دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنى قۇچاقلاپ يانقان تەكلىماكان چۆلى جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن جۇڭگو، ھىندى ۋە ئىران مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پىنھان بوشلۇققا مۆكۈنۈپ ياتقان بىر تەبىئىي چوڭقۇرلۇق ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بالىياتقۇسمان شەكلى، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئورنى ۋە ھەر قايسى چوڭ مەدەنىيەت رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق زونا بولغانلىقى بىلەن ئۆچ چوڭ قىتئەنىڭ بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرغان ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغا تولىمۇ ئوخشايتتى.

غەرب تەرەپتىكى ئوتتۇرا يەر دېڭىزىمۇ ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى غايەت زور بالىياتقۇ ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ كۆۋرۈكچەپ تۇرغان يېنىك دولقۇنلىرى بىلەن تۆت ئەتراپتىكى قەدىمكى ئەللەرنىڭ تەپەككۇرىنى ۋە ئىجادىيەت ئىقتىدارىنى غىدىقلاپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى مىسىر مەدەنىيىتى، شەرقىي قىرغاقىدىكى ئىبراي - بابىل مەدەنىيىتى ۋە شىمالىي ساھىللىرىدىكى يۇنان- رۇم مەدەنىيەتلىرى دەل ئۇنىڭ تىنىقىدىن نەپەس ئېلىپ بېخىلانغانىدى. گېگىلنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «ئوتتۇرا يەر دېڭىزى يەر شارىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسىم يۈزىنى بىرلەشتۈرگەن بىرىكتۈرمە ئامىل ئىدى. ئۇ، دۇنيا تارىخىنىڭ مەركىزى، كونا دۇنيانىڭ يۈرىكى ئىدى. . . ناۋادا ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بولمىغان بولسا، دۇنيا تارىخىنى تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ تەس بولغان بولاتتى»①.

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 131 ـ، 132 ـ بەتلەر.

ۋەھالەنكى، ئاسىيا كىندىكىگە جايلاشقان تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنى قۇچاقلاپ ياتقان تەكلىماكان چۆلى سېپى ئۆزىدىن بىر قۇم دېڭىزى ئىدى. گېئولوگىيە ئالىملىرىنىڭ پەرەزلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئەسلىدە ئىچكى قۇرۇقلۇق بولۇپ، كېيىن ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ ئۆرلىشى بىلەن دېڭىزغا ئايلانغان بولسا، تەكلىماكان چۆلى ئەسلىدە ئىچكى دېڭىز بولۇپ، كېيىن يەر پوستى ھەرىكىتى تۈپەيلىدىن چوڭ قۇملۇققا ئايلانغانىدى.

بۇ يەردە دېڭىز دولقۇنلىرىنىڭ مەۋجلىرى ئاڭلانمايتتى، بەلكى قۇم بورانلىرىنىڭ ۋىژىلداشلىرى ھۆكۈم سۈرەتتى.

بۇ يەردە ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغا ئوخشاش قۇياش سۇ يۈزىدىن كۆتۈرۈلۈپ يەنە سۇ يۈزىگە ئولتۇرمايتتى، بەلكى قۇم بارخانلىرى ئارقىسىدىن ئۆرلەپ يەنە قۇم بارخانلىرىغا پاتاتتى.

بۇ يەردە مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرى دولقۇن يېرىپ كېتىۋاتقان يەلكەنلىك كېمىلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى كولدۇرما سادالىرىنى ياڭرىتىپ مېڭىۋاتقان تۆگە كارۋانلىرى ئارقىلىق ئالماشتۇرۇلاتتى.

بۇ يەر گويا دېڭىزغا ئوخشاشلا كىشىلەرگە پايانسىزلىق ۋە چەكسىزلىك ئۇقۇمى بېرەتتى. لېكىن دېڭىز خەلقلىرى دېڭىزنىڭ چەكسىزلىكى ئىچىدىن ئۆزلىرىنىڭ چەكسىز يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچىنى ھېس قىلىپ، ئۆز ئالدىدىكى چەكلىك بارلىقتىن ھالقىپ چىقىپ كېتىشنى ئىستىسە، بۇ يەردىكى قۇملۇق خەلقلىرى پەسىللىك دەريا، ئېقىنلار ھاسىل قىلغان تار دائىرىدىكى بوستانلىقلارغا باغلىنىپ ياشايتتى. ئۇلار ناھايىتى چەكلىك ھاياتلىق بەلبېغىدا تۇرۇپ يېراقتىكى غايىۋى مەنزىرىلەرگە ئىنتىلىپ ياشىسىمۇ، لېكىن ئاشۇ مەنزىرىلەرنىڭ يا بېشى، يا ئايىغىنى كۆرەلمەيتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىلاھىي تۈسى قويۇق بولغان ئوي - پىكىرلەر ۋە مېتافىزىكىلىق تەسەۋۋۇرلار ئارقىلىق ئۆز كۆڭلىگە تەسەللىي تاپاتتى.

تەكلىماكاننىڭ قۇرغاق ئىقلىمى بۇ يەردە ياشىغۇچى كىشىلەرنىڭ

قۇرغاق پسخىكسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. خۇددى ياپونىيىلىك كو-جىما جۇيىچى ئېيتقاندەك: «تەكلىماكان قۇملۇقى بەئەينى ئانەش دو-زاخقا ئوخشايتتى. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، ھىمالايا تېغى، پامىر ئېگىزلىكى، قۇرۇم تېغى قاتارلىق تاغ تىزمىلىرى تەبىئىي دەرپەردە ھاسىل قىلىپ، دېڭىزدىن كېلىدىغان نەم شامالنى توسۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قۇرغاقلىقى شۇ قەدەر قورقۇنچلۇقكى، ئېكسپېدىتسىيىچى ستەيىنمۇ ھەيرانلىق ئىلكىدە ھەتتا ،ئەرەب قۇملۇقلىرىنىمۇ بۇ جاي بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، دەپ تاشلىغانىدى»①. بۇ يەردىكى بۇنداق قۇرغاق مۇھىت پەقەت يۇلتۇزدەك تارالغان يېشىل بوستانلىقلار ئارقىلىقلا سەل - پەل تىزگىنلىنەتتى. شۇڭلاشقا پەسىللىك دەريا - ئېقىنلار ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن بوستانلىقلار بۇ يەردىكى ھاياتلىقنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىدى. ئەگەر بوستانلىقلار بولمايدىكەن، بۇ يەردە ھاياتلىق مەۋجۇدىيىتى ۋە قۇم ئاستىغا غەرق بولغان قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىمۇ بولمىغان بولاتتى. تەبىئىي جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشتىن ئېيتقاندا، «ھازىرقى كۈندە تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىي بۆلىكى-شالاڭ ئوت - چۆپلەر ۋە چاتقاللار ئۆسىدىغان كۆللۈك زونا، كۆللۈك زونىنىڭ ئەتراپى قۇم بارخانلىرى ئۆرە - تۆپە بولۇپ تۇرىدىغان چۆللۈك زونا، بۇنىڭ ئۈچىنچى قۇرغاقچىلىق ۋە شورغا چىداملىق چاتقاللار ۋە توغراقلار ئۆسىدىغان مۇنبەت زونا، بۇنىڭ چۆرىسى تاغ ئېتەكلىرىدىكى شېغىللىق زونا، ئەڭ چەتلىرى ئېگىز تاغلىق زونا. ئاسىيادىكى ئەڭ ئېگىز تاغ بولغان تەڭرىتاغ، پامىر، قاراقۇرۇم، ئالتۇن تاغلار بۇ ئويمانلىقنى ئوراپ تۇرىدۇ»②.

دېمەك، مانا مۇشۇنداق قورقۇنچلۇق چوڭ قۇملۇقنى چۆرىدەپ، دەريا - ئېقىنلارغا ئەگىشىپ گويا يېشىل مەرۋايىتلاردەك تارالغان

---

① كوجىما جۇيىچى (ياپونىيە): «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»، 46 - بەت.
② ئىسمن تۇرسۇن: «تارىم مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» ← «تارىمدىن تامچە»، 424 - بەت.

بوستانلىق ژادىلاردا قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى يارىتىلغاندى. بۇ يەردىكى بوستانلىقلار ئويمانلىقنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى تەكلىماكان چۆلى بىلەن ئەتراپتىكى تاغ ئېتەكلىرىنى چۆرىدىگەن شېخىللىق زونا ئارىلىقىدىكى تىندۇرما بەلباغنى مەركەز قىلىپ ھالقىسىمان يېشىل كارىدور ھاسىل قىلغانىدى. لېكىن بۇ كارىدور ھالقىسى بىر - بىرىگە تامامەن تۇتۇشۇپ كەتمەيتتى. قەدىمكى يىپەك يولى دەل مۇشۇ بىر-بىرىگە تۇتۇشۇپ كەتمىگەن بوستانلىق كارىدورنى بويلاپ شەكىللەنگەن-نىدى. خۇددى ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىم ئېيتقاندەك: «چۆللۈكتىكى ئۇنۇمدار بوستانلىق— خەلقنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىن غەلىبە قازانغانلىق-نىڭ بەلگىسى ئىدى. پارلاق قەدىمكى دەۋر مەدەنىيىتى يارالقان كىشىلەرنىڭ كۆچى مۇشكۈللۈكلەرنى يېڭىپ، خىلمۇ خىل خەتەرلىك توساقلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، جۇملىدىن «ئۈستىدىن ئۇچار قۇشلار ئۆتمەيدىغان، پەستە چارپاي - ھايۋانات ئىزى كۆرۈنمەيدىغان، قارىسا كۆز يەتمەيدىغان، بايۋاۋانىي كېزىپ، . . . «قىشمۇيار قار ئۆكسىمەي-دىغان، قۇم - شېغىللار ئۈچۈپ يۈرىدىغان. . . » ئوتتۇرا ئاسىيا قارلىق ئارتلىرىنى ئېشىپ، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ ئالاقە يولىنى ئاچقان»①.

شەك - شۇبھىسىزكى، جۇغراپىيىلىك تۈزۈلمە ۋە ئىقلىم جەھەت-تىكى پەرقلەر بۇ جايدىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە غايەت زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ تارىم چوڭقۇرلۇقىغا يەرلە-شىپ، تەكلىماكان چۆلىنى قۇچاقلاپ، يىراقتىكى ئۇپۇق سىزىقىغا قاراپ كېتىۋاتقان تۆگە كارۋانلىرىغا تەلپۈنۈپ ياشايدىغان ھاياتلىق مۇھىتىنى، شەرقتىكى چوڭ دەريا ۋادىلىرىنى ئاساس قىلغان تېرىم تۈزلەڭلىكلىرى ياكى غەربتىكى دېڭىز سودىسىنى مەركەز قىلغان شەھەر - قەلئە ئەللىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ بولمايتتى.

---

① ئىمىن تۇرسۇن: «تارىم مەدەنىيىتى ھەققىدە، دەسلەپكى مۇلاھىزە» - «تارىمدىن نامچە»، 429 - بەت.

ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شەرقتىكى بۇيۇك قوشنىلىرىغا ئوخشمايتتى. ئۇلارنىڭ پىكىر تارىخى ۋە پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلىرى ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە شەخسنىڭ جەمئىيەتكە بولغان مەسئۇلىيىتىدە ئىپادىلەنمەيتتى. ئائىلە، نەسەب - ئەھكام ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئاساسىي ھالقا قىلمايتتى. ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى خۇددى گابائىن خانىم ئېيتقاندەك: «كېيىنكى مەزگىللەردىكى كلاسسىك مەدەنىيەتكە ياكى خەنزۇ مەدەنىيىتىگە ئوخشمايتتى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ئۇلارنىڭ شەرقتىكى بۇيۇك قوشنىسى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىغا تېخىمۇ ئوخشمايتتى. ئۇلارنىڭ سەنئىتىمۇ رۇجيا ئىدىيىسىنىڭ سەۋرچان ھەم تەمكىن خاھىشىغا ئوخشمىغان ھالدا، يۇمۇرلۇق تۇيغۇ ۋە ھەجۋى سىزما ئۇسلۇبىنى كۆپرەك ئىپادە قىلاتتى»①.

ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يىراق غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتى يارىتقان قوشنىلىرىغىمۇ ئوخشمايتتى. بۇ يەردە ئارال ۋە يېرىم ئارالالرنىڭ كۆكۈش دېڭىز بىلەن ئەبەدىي سۆيۈشۈپ تۇرۇشىدىن ھاسىل بولغان ساھىل ۋە پورت - پرىستان مەدەنىيىتى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئۇلاردا غەربلىكلەردەك ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى جىنى ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەركىزى قىلىدىغان، شەخسنىڭ ئەركىنلىكى، مۇستەقىللىقى ۋە ھوقۇق - مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويىدىغان، تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئېچىشقا تىرىشىدىغان، سۇبېيېكتنى گەۋدىلەندۈرۈشكە ماھىر، ئابستراكت تەپەككۇر، ئىجادىيەت قىزغىنلىقى ۋە تەۋەككۇلچىلىك روھىغا باي پسخىك ھالەت ئومۇمىي ئېقىمغا ئايلانمىغانىدى. ئەمما ئۇلار يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ ھېسسىياتچانلىقنى ئىپادىلەپ كەلگەنىدى. شەرققە باستۇرۇپ كىرگەن ئالېكساندر ماكېدونىسكىينىڭ قانچە ئەسىرلەردىن بۇيان «ئىسكەندەر»

① ئا. ۋون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 153 - بەت.

نامى بىلەن شەرقچە ئوتۇپىيىنىڭ يۈكسەك سىمۋولىغا ئايلىنىشى، سوقرات، ئەپلاتون، ئەرەستو (ئارىستوتېل) قاتارلىق يۇنان پەيلاسوپ-لىرىنىڭ ھەكىم - ئۇستاز سۈپىتىدە ئۇلۇغلىنىشى شۇنىڭ جۈملىسى-دىن ئىدى.

ئۇلار، يەنى مەركىزىي ئاسىيا بوستانلىقلىرىدا ياشىغۇچى ئاھالە-لەر ئۆزىگە خاس پىسخىك تىندۇرمىغا ۋە ئارىلاشما خاراكتېرلىك مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە ئىگە ئىدى. بۇ يەردىكى ئۇيغۇر خەلقى تارىم ۋادىسىدىكى ئەجدادلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق بوستانلىق تۇرمۇشى ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە ۋارىسلىق قىلغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلاردا ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا بوستانلىقلىرىغا خاس مەدەنىيەت پىسخە-كىسى شەكىللەنگەنىدى. بۇ خىل مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى سىلىش-تۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى ئارقىلىق تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىدىن تەھلىل قىلىش مۇمكىن:

بىرىنچى، بوستانلىق مەدەنىيىتى ۋە ئۇ يېتىلدۇرگەن پىسخىك ئەندىزە

بوستانلىقلاردىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە ھاياتلىق شارائىتى بۇ يەردە ياشىغۇچى خەلقلەردە زادى قانداق پىسخىك ئەندىزىنى يېتىلدۇرگەن؟ شۇنىسى ئېنىقكى، بوستانلىقلار ئانا تەبىئەتنىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى قۇرغاق زونىلارغا بەخش ئەتكەن خەير - ئېھسانى ئىدى. سۇ بولغانلىكى جايلارغا گويا يۇلتۇزلاردەك تارالغان بوستانلىقلار بۇ يەرنىڭ قاتتىق قۇرغاق ئىقلىمىنى نەمدىگۈچى ۋە ھۆلدىگۈچى بىردىن-بىر ئېكولوگىيىلىك ۋاستە ئىدى. چۈنكى گاۋىن ھامبلىي ئېيتقان-دەك: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ كۆرۈنەرلىك جۇغراپە-يىلىك ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ دېڭىز - ئوكيانلارنىڭ تەسىرىدىن تاما-مەن ئايرىلىپ تۇرغانلىقىدىنىدۇر. بۇ خىل ئەھۋال ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ ئاز بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يامـ-

غۇر سۆيىنىڭ كەمچىللىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرى-
نىڭ ئادەتتىن تاشقىرى قۇرغاق مۇھىتىنى ھاسىل قىلغان»①. شۇڭ-
لاشقا، بوستانلىقلارنى ئىزچىل تۇرده كېڭەيتىپ تۇرۇش ۋە ئۇنى
كۆچمە قۇملارنىڭ تەھدىتىدىن ساقلاش، بۇ يەردىكى ھاياتلىق مەۋجۇ-
دىيىتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىدى. بوستانلىق ۋادىلار ئۆز ئەتراپىدىكى
تاغلاردىن ئېقىپ چۈشكەن پەسىللىك دەريا - ئېقىنلار، كارىز ۋە يەر
ئاستى سۇلىرى شۇنىڭدەك ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالىرىدىن سىكىپ
چىققان سۇلاردىن پەيدا بولغانىدى. بۇ يەردە تەبىئەت مۇتىدىل بەلباغلا-
ردىكى تېرىم رايونلىرىدەك كىشىلەرنى پەپلىمەيتتى. بەلكى كىشىلەر
تەبىئەتنى پەپلەيتتى. تەبىئەتنىڭ خاھىشچە بولغاندا، بۇ يەردىكى
بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى بارغانسېرى تارىيىپ، تامامەن قۇملىشىپ
كەتكەن بولاتتى. لېكىن بۇ يەردىكى بوستانلىق خەلقلىرىنىڭ ئىشچان
قولى ئۆزلىرىنىڭ بۇ قىممەتلىك ھاياتلىق ماكانىنى تەبىئەتنىڭ توخ-
تاۋسىز خىرىسلىرىدىن ساقلاپ كەلدى.

دەرۋەقە، قۇرغاق ئىقلىمدىكى بوستانلىق ھاياتى پەقەت تارىم
ئويمانلىقىغلا خاس تۇرمۇش ئۇسۇلى ئەمەس ئىدى. شەرقتە تارىم
ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي گىرۋەكلىرىدىن تارتىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە
ئىران ئېگىزلىكى، ئەرەب چۆللۈكلىرى شۇنىڭدەك سەھرايى كەبىر
قۇملۇقلىرىغا قەدەر ئۇزاققا سوزۇلغان بۇ قۇرغاق چۆللۈك ئىقلىمىدا
ئومۇميۈزلۈك بوستانلىق ئىگىلىكى مەۋجۇت ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممە-
سى ئوخشاشلا چۆللۈكتىكى سۇ مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، قۇم بارخان-
لىرىنىڭ دائىملىق تەھدىتى ئىچىدە ياشايتتى. قۇرغاق ئىقلىم ۋە
سۇسىز چۆللەر ئۇلارنىڭ ھەرىكەتچان، ئەمما قۇرغاق پسىخىكىسىنى
يېتىلدۈرگەنىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ۋۇجۇدىدىكى بوشلۇقلارنى
ۋە چاڭقاق ئىستەكلىرىنى ئۇزۇلدۈرمەي ئۆتۈپ تۇرىدىغان توگە كارۋان-

① گاۋىن ھامبلي(ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 3 - بەت.

لىرىنىڭ ئۇچۇرلىرىدىن قاندۇراتتى. لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىق ئاھالىلىرى بىلەن ئەرەب چۆللۈكلىرىدىكى بېدۇئىن (بەدەۋي ئەرەبلەر) قەبىلىلىرىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە پسىخىك ئەندىزىسى ناھايىتى زور پەرق قىلاتتى.

تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىلەر ناھايىتى بۇرۇنلا بوستانلىق ھايا-تىغا ئۆتكەن بولۇپ، ئۇلار بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان تېرىم ئىگىلىكى ۋە كىچىك تېپىتكى شەھەر - بازارلار ھاياتىنى ئۆز تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ مەركىزي ھالقىسى قىلغانىدى. بۇ يەردىكى ھەر بىر بوستانلىق گويا بىر تەنھا ئارالغا ئوخشاش ئۆزىگە لازىملىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئاساسي جەھەتتىن ئۆزى تەمىنلىيەلەيتتى. گەرچە بۇ يەردە مۇئەييەن دائىرىدە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى تەڭ مەۋجۇت بولسە-مۇ، لېكىن ئۇ ئاساسلىق ئىگىلىك شەكلى ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ يەرنىڭ ھاياتىنى تېپىك بوستانلىق ئەندىزىسى دېيىشكە بولاتتى. ئۇلارنىڭ پسىخىك قۇرۇلمىسى ھەننۇا قۇملۇق خەلقلىرىگە ئوخشاش قۇرغاق - چاڭقاق ۋە دولقۇنسىمان كەيپىياتنى ئىپادىلەپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلار بۇنداق ھالەتنى تىنىمسىز ھالدىكى كۆكەرتىش كۈرۈشى ۋە بوستانلىقلارنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنۇش خاھىشى ئارقىلىق نەمدەپ تۇراتتى. شۇڭلاشقا ئۇلار چۆل ئىقلىمىدىكى تېپىك تېرىمچىلار ئىدى. ئۇلارنىڭ روھي سىغىمچانلىقى ۋە پسىخىك ئېنېرگىيىسى سىرتتىن كەلگەن كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ زىلزىلىسىنى ھامان ئۆز قوينىغا سىڭ-دۈرۈپ تاشلىيالايتتى.

لېكىن ئەرەب چۆللۈكلىرىنىڭ ئەھۋالى بۇنىڭغا ئوخشىمايتتى. ئۇ يەردە قار سۈيى بىلەن تەمىنلەيدىغان ئېگىز قارلىق تاغلار ياكى يەر ئاستى سۈيىنى باشلاپ چىقىدىغان كارىزلار مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. قۇملۇقلاردىكى ئاندا - ساندا ئۇچرايدىغان بۇلاقلار ئۇلارنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى ئىدى. بوستانلىقلارنىڭ دائىرىسىمۇ تار ھەم كىچىك

ئىدى. كىچىك تېپتىكى ئېكىنزارلىقلار مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەرنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىك شەكلى چۆل تېپىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىدى. ئۇلار ئۆزىگە زۆرۈر بولغان تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى گاھىدا بۇلاڭچىلىق ۋاستىسى ئارقىلىق تولۇقلايتتى. خۇددى فېلىپ. ھىتتى ئېيتقاندەك: «قۇملۇق ھاياتىدىكى ئىقتسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋاللار بۇلاڭچىلىق ھەرىكىتىنى بىر خىل مىللىي ئادەت تۈسىگە كۆتۈرگەنىدى. كۆز يەتكۈسىز قۇملۇقتا ئۇرۇشخۇمار كەيپىيات بىر خىل قۇتۇلغىلى بولمايدىغان پىسخىك ھالەتكە ئايلانغانىدى... قۇملۇقتىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنى بىر تېپ سۈپىتىدە قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ھازىرى ۋە ئۆتمۈشى تامامەن ئوخشاش ئىدى. كەلگۈسىمۇ مۇقەررەر شۇنداق بولاتتى. ئۇلارنىڭ مەدەنىيىەت ئەندىزىسى مەڭگۈ بىر خىللىقنى ساقلايتتى، ئۆزگىرىش، ئىلگىرىلەش، تەرەققىياتلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ ئۆز خاھىشى بىلەن تەلپۈنمىدىغان نەرسىلىرى ئەمەس ئىدى... بىدۇئىنلار، تۆگە ۋە خورما ئەرەبنى قۇملۇقلىرىدىكى بارلىق ھاياتلىقنىڭ ئۆچىتە بىرلىك شەكلىدىكى ھۆكۈمرانى ئىدى. ئۇنىڭغا قۇم دانچىلىرى قوشۇلسا، قۇملۇقتىكى تۆت چوڭ پېرسىرناز شەكىللىنەتتى»[1]. شۇڭلاشقا «بىدۇئىنلار بەدەن قۇرۇلۇشى ۋە پسىخىك تۈزۈلمە جەھەتتە قۇملۇق ۋە چۆل - باياۋان تېپىغا خاس ئۆزلۈكسىزلىك، قۇرغاقچىلىق ۋە زېرىكىشلىك مۇھىتنى ئىپادە قىلغانىدى. ئاناتومىيە جەھەتتىن ئۇ بىر - بىرىگە تۇتىشىپ تۇرغان نېرۋا، سۆڭەك ۋە مۇسكۇللار بىرىكمىسى ئىدى، خالاس. بەدەن قۇرۇلۇشى جەھەتتىنمۇ قۇملۇقلارغا خاس قاقاسلىق ۋە قاغجىراغلىقنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى... ئۇلار پاسسىپلىق بىلەن ناچار مۇھىتقا چىداشقا رازى ئىدىكى، ئۆزلىرى ياشاۋاتقان ھاياتلىق شارائىتىنى ئۆزگەرتىشنى خالىمايتتى، تەقدىرنىڭ

---

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى 1995 - يىل نەشرى، I كىتاب 52 - بەت.

قانداق بولۇشى ئۇلار ئۈچۈن مۇھىم ئەمەس ئىدى. شەخسىيەتچىلىك ئۇلارنىڭ يەنە بىر روشەن خۇسۇسىيىتى ئىدى. . . ئىنتىزام، تەرتىپ ۋە نوپۇز - ئابروي قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قۇملۇق ھاياتىدىكى چوقۇنۇش ئوبيېكتلىرى ئەمەس ئىدى»①. ئۇنىڭ ئۈستىگە، دىنىي چۈشەنچىلەر قۇملۇقتىكى بەدەۋىلارنىڭ قىزغىدىغان خاھىشى ئەمەس ئىدى. «سام خەلقلىرى دىنلىرىنىڭ دەسلەپكى ئۇندۈرمىلىرى قۇملۇقتا ئەمەس، بەلكى بوستانلىقلاردا شەكىللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغانىدى. . . بەدەۋىلار دىنغا نىسبەتەن قىلچە كۆڭۈل بۆلمەيتتى. «قۇرئان» دا ئۇلار ھەققىدە توختىلىپ «ئەئرابىيلەر (كۆچمەن چارۋىچى ئەرەبلەر) نىڭ كۇفرلىقى ۋە مۇناپىقلىقى تېخىمۇ زىيادىدۇر، ئاللا پەيغەمبىرىگە نازىل قىلغان شەرىئەت ئەھكاملىرىنى بىلمەسلىككە ئۇلار ئەڭ لايىقتۇر، دەپ ھۆكۈم قىلىنغانىدى»②.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلار ھاياتى ئۆز ئەتراپىدىكى قۇملۇق رايونلىرىنىڭ ئەندىزىسىگە ئوخشىمىغان ھالدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى ئىپادە قىلغانىدى. بۇ يەر ئاسىيانىڭ مۆتىدىل بەلباغ تۇزلەڭلىكلىرى، جۇملىدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى، ھىندى ۋە گانگ دەرياسى ھاۋزىلىرى قاتارلىق جايلاردىكى تىپىك ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا خاس تەرىم مەدەنىيىتى ئەندىزىسىدىنمۇ خېلىلا پەرقلىنەتتى. ئۇلارنىڭ تەبىئەتكە تايىنىپ كۈن كەچۈرىدىغان، يېتەرلىك يامغۇر - يېغىن ۋە تۇتاش كەتكەن تۇزلەڭلىكلەرگە تايىنىپ تۇجۇپلەپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان، زىلزىلە ۋە داۋالغۇشلاردىن خالىي، يىراقتىكى غايىۋى مەنزىرىلەرگە ئەمەس، بەلكى كۆز ئالدىدىكى رېئاللىققا كۆپرەك كۆڭۈل بۆلىدىغان، ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى رەسىم - قائىدە ۋە ئەخلاقىي پرىنسىپلارنى كۆچەپ تەكىتلەيدىغان، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدا-

---

① ② فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا) : «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى 1995 - يىل نەشرى، I كىتاب 26 - ، 27 - بەتلەر.

كى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە تارىخىي تۈيغۇنى ئۆز ئىزدىنىشلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى قىلىدىغان، ئۆزىنى ئەزەلدىن دۇنيا ۋە ئالەمنىڭ مەركىزى دەپ قارايدىغان ئىچىمايىل مەدەنىيەت ئەندىزىسى بۇ يەر بىلەن تۇپتىن ئوخشىمايتتى.

بۇ يەر بىر خىل تىپىك بوستانلىق ئەندىزىسىگە مەنسۇپ ئىدى. ئۇلار شەرق تېرىمچىلىرىغا ئوخشاش مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان بىرلا خىل ئىگىلىك شەكلىگە تايانمايتتى. بىرلىككە كەلگەن، هوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن هاكىمۇتلەق سىياسىي تۈزۈلمىگىمۇ چوقۇنۇپ جايتتى. سېپىل سوقۇپ، قورشاۋ هويلا سېلىپ ئۆز كۆڭلىنى خاتىرجەملەندۈرىدىغان تۈرمۇشنىمۇ ياقتۇرمايتتى. . .

ئۇلار بوستانلىقلاردىكى تېرىم تۈرمۇشىنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي ئىگىلىك شەكلى قىلسىمۇ، لېكىن هەر ۋاقىت تار دائىرىدىكى چارۋىچىلىق ۋە باقمىچىلىقنى تەك ئېلىپ باراتتى. بوستانلىقلاردا گاھ گۈللىنىپ، گاھ زەئىپلىشىپ تۈرىدىغان شەهەر ـ بازارلار بولسا، قول هۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا ـ تىجارەتكە تايىنىپ ئۆز تەقدىرىنى بەلگىلەيتتى. ئۇلار مەلۇم بىر سىياسىي كۈچ ئاستىدا بىرلىككە كەلسىمۇ، لېكىن هەر قايسى بوستانلىقلار ئۆزلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى جەهەتتىكى ئايرىملىقى ۋە بىر ـ بىرىگە تۇتاشمايدىغانلىقى سەۋەبلىك هامان ئۆزلىرىنىڭ هەر قايسى تەرەپلەردىكى نىسبىي مۇستەقىللىقى ۋە ئۆزگىچىلىكلىرىنى ساقلاپ قالاتتى. بۇ يەردە ناهايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا هەر قايسى بوستانلىقلارنى ئاساس قىلىپ 30دىن 50 نەچچىگىچە ئۇششاق شەهەر دۆلەتلىرى قۇرۇلغانىدى. كېيىنچە بۇ سان تەدرىجىي ئازلاپ هەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە مەلۇم سىياسىي كۈچلەر تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن تاكى قوچۇ ۋە قاراخانىيلار دەۋرىگىچە تامامەن بىر ئورتاق گەۋدىگە ئۇيۇشتۇرۇلمىدى. بۇنداق هالەت قەدىمكى هىندىستان جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي ئەهۋالىغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن هىندىچە مەدەنىيەت

ئەندىزىسى ۋە تەپەككۇر ئۇسۇلى بۇ يەرگە تامامەن ماس كەلمەيتتى. قەدىمكى يۇنان تەۋەسىدىمۇ ئافتىنا، سپارتا قاتارلىق نۇرغۇنلىغان شەھەر دۆلەتلىرى مەيدانغا كەلگەنىدى. ئۇلار فېدېراتسىيە شەكلىدە ئۆز-ئارا ئۇيۇشۇپ بىر- بىرىنىڭ ئەركىنلىكى ۋە مۇستەقىللىقىنى كاپالەت- كە ئىگە قىلغانىدى. كېيىنچە بۇ ھالەت رۇم ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇل- دارلىق تۈزۈمىدىكى جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە زېمىن ھازىرلىغانىدى. ۋەھالەنكى، قەدىمكى يۇنانىدىكى شەھەر دۆلەتلىرى بىلەن قەدىمكى تارىم ئويمانلىقىدا قۇرۇلغان شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە سىياسىي ئەندىزىسىدە تۈپكى پەرقلەر بار ئىدى. ناۋادا قەدىمكى يۇنانىدا بىر قانچىلىغان شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى غەربچە ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ۋە سىياسىي ئەركىنلىكنى كاپالەتلەندۈ- رىدىغان فېدېراتسىيە تۈزۈمىنىڭ بىخلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى دەپ قا- رالسا، قەدىمكى تارىم ۋادىسىدا قۇرۇلغان شەھەر دۆلەتلىرى نوقۇل ھالەتتىكى جۇغراپىيىلىك ئايرىملىق ۋە يېتىملىكنىڭ مەھسۇلى ئە- دى، خالاس. چۈنكى تارىم ئويمانلىقىدىكى غايەت زور قۇملۇق — تەكلىماكان گىرۋەكلىرىگە يۇلتۇزلاردەك تارالغان بوستانلىقلارنىڭ ھەر بىرى بىر تەنھا يېشىل ئارال ئىدى. بۇ يېشىل ئاراللارنىڭ ئۆز-ئارا تۇتۇشۇپ، بىر پۈتۈن يېشىل كارىدور ھاسىل قىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ يەردە ياشىغۇچى كىشىلەر پەقەت نوپۇس كۆپىيىپ بوستان- لىقلارنىڭ ھەجمى ئومۇمىي ئاھالىنىڭ ماددىي ئېھتىياجىنى قاندۇ- رالمىغان چاغدىلا ئاندىن بوستانلىقنى كېڭەيتىشكە ياكى ئەتراپتىكى قوشنا بوستانلىقلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولاتتى.

دەرۋەقە، تارىم ۋادىسىنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيانقى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە تۈرمۇش ئۇسۇلى بوستانلىقلارنى ئۆزىگە ئالدىنقى شەرت قىلىپ كەلگەنىدى. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈ- شى ۋە تارىم ئويمانلىقىدا ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنىڭ تۈگەللىنىشى بۇ

يەرنىڭ بوستانلىق هاياتىغا تۆپتىن ئۆزگىرىش ئېلىپ كېلەلمىدى، بەلكى شىمالدىن كەلگەن كۆچمەن چارۋىچى ئاھالە تېزلا بوستانلىق تۇرمۇشىغا يەرلىشىپ ئەسلىدىكى تېرىم ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە داۋاملاشتۇردى. شۇڭلاشقا بوستانلىق مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگە نىسبەتەن ناھايىتى زور تارتىش كۈچىگە ئىگە ئىدى. بۇ يەرگە كۆچكەن ياكى يۆتكەلگەن كۆچمەن يايلاق قوۋملىرىنىڭ كۆپىنچىسى بوستانلىق خەلقلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت جەريانىدا ئۆزىنى دەڭسىيەلمىگەن هامان بوستانلىقلارنىڭ جەلپكار قوينىغا ئەسىر بولاتتى. يېڭى كۆچۈپ كەلگەن جەڭگىۋار ۋە هەربىكەتچان بىر مىللەت بوستانلىق ۋادىلىرىدىكى ئاھالىلەرنى سىيالىسى جەهەتتىن كونترول قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ئۆزلىرى ئەسىر بولاتتى. خۇددى فىلىپ هىتتى ئېيتقاندەك: «هەربىكەتچان ۋە كۆچۈپ يۇرتدىغان بىر مىللەت ئولتۇراق مىللەتلەر رايونىغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەدەنىيەت مەزمۇنىغا مۇئەييەن ئۆزگەرتىشلەر ئېلىپ كېلىشى، قان تېپى ۋە ئىرقى جەهەتتىن ئارىلاشما هالەتنى شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن. لېكىن ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىلەرنى تۆپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇۋېتىشى هەقىقەتەنمۇ ئاز كۆرۈلىدىغان بىر هادىسە»①. شۇڭلاشقا خېلى بۇرۇنلا تۈركلىشىش جەريانى باشلىنىپ مىلادىيە IX ئەسىردىكى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن، ئۇيغۇرلىشىش جەريانى تامامىلانغان تارىم ئويمانلىقىدا ئەسلىدىكى بوستانلىق ئىگىلىكى يەنىلا داۋاملاشتۇرۇلدى ۋە ناھايىتى زور دەرىجىدە ۋارىسلىق قىلىندى. بۇ يەردە ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كەلگەن بوستانلىق پىسخىكىسى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى

① فىلىپ. هىتتى(ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى، 1995 - يىل نەشرى، 12 - بەت.

ئىگىمۇ ئاساسىي ئېقىمى بولۇپ كەلدى.

قىسقىسى، بۇ يەردىكى بوستانلىق پىسخىكىسى ئوتتۇرا ۋە مەر-كىزىي ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقلىرىنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئوتتەك قىزىپ تۇرغان چوڭ قۇملۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى كىمخاپتەك بوستانلىقلاردا بىر خىل دۇملەنمە ھالەتتىكى زېرىكەرلىك كەيپىيات ھۆكۈم سۈرەتتى. سانجاق - سانجاق قۇم بارخانلىرى بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ چاڭقاق ئىستىكىنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ تۇراتتى. كىشىلەر تىنىمسىز ئىشلەيتتى. بوستانلىقلارمۇ توختاۋسىز ئۆزگىرىپ تۇراتتى. لېكىن تەبىئەتنىڭ تەھدىتى تۈگىمەيتتى. تەكلىماكان تولىمۇ قۇرغاق، ئادەملەر ئاجايىپ چاڭقاق ئىدى. سۇ بولسىلا ھاياتلىق داۋاملىشاتتى. شۇڭا بۇ يەردىكى كىشىلەر كۆز ئالدىدىكى چەكلىك ھاياتلىق ماكانىدا تۇرۇپ چەكسىز نەرسىلەرنى خىيال قىلاتتى. يىراقتىكى مەنزىرىلەرگە تەلپۈنەتتى، لېكىن ئۆز دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەيتتى. ئۇلارنىڭ قۇرغاق ۋۇجۇدى بىلەن تەگسىز روھىي دۇنياسى ئۆزلىرى قۇچاقلاپ ياشايدىغان تەكلىماكان چۆلى بىلەن كۆرۈنمەس روھىي بىرلىك ھاسىل قىلغانىدى. قوللىرى چاك - چاك يېرىلغان، يۈزلىرى ئاپتاپتا مىس رەڭگە كىرگەن، كالپۇكلىرىنى گەز باغلىغان بۇ كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا بىر خىل تىنىپ كەتكەن چوڭقۇرلۇق ۋە ئۆتمۈشكە تۇتۇشۇپ كەتكەن چەكسىزلىك ئەكس ئېتەتتى. ئۇلار تەنھا ئىدى. تۆت ئەتراپى قۇم بارخانلىرى بىلەن ئورالغان تار بوستانلىقلاردا ئۆزلىرىنى غېرىبانە سېزەتتى. دۇنيادىن ئايرىلىپ قالغان، تەبىئەت تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەن تۇيغۇ ئۇلارنى قىينايتتى. ئەمەلىيەتتە بوستانلىقلاردىلا ئەمەس، بەلكى تۆت ئەتراپى ئېگىز تاغلار بىلەن قورشىلىپ تۇرغان بىر پۈتۈن تارىم ئويمانلىقىمۇ تەبىئىي ھالدا كىشىگە بىر خىل تەنھالىق تۇيغۇسى بېرەتتى. شۇڭلاشقا ئۇلار سىرتتىن كېلىدىغان ھەر قانداق يېڭى ئۇچۇر ۋە يېڭىلىقلارغا قىزىقاتتى، تەلپۈنەتتى ۋە چوقۇناتتى. دىنىي قىزغىنلىق ۋە ئىلاھىي پەلسەپە بوستانلىق خەلقلە-

رىنىڭ كۆچلۈك خاھىشى ئىدى. بۇددىزم، مانى ۋە ئىسلام ئەقىدىلىرىنىڭ بۇ پىنھان چوڭقۇرلۇقتا بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى گۈللىنىشكە ئېرىشىشى شۇنىڭ سەۋەبىدىن ئىدى. ئۇلار ئۆز ۋۇجۇدىدىكى قۇرغاق ۋە چاڭقاق ئىستەكلىرىنى پەقەت سىرتقى غىدىقلىنىش ئارقىلىق سۇغۇرۇشقا كۆنۈككەنىدى. شۇڭا يىپەك يولىنىڭ دەسلەپكى ئۇلىنىڭ ئېچىلىشى ئۇلارنىڭ سىرتتىن ئۇچۇر ئېلىش ۋە ئۆزىنى تولۇقلاش ئىستەكى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. «بوستانلىق ۋادا بولمايدىكەن، يىپەك يولىمۇ بولمىغان بولاتتى. يۇنان تارىخچىسى ھىرودېتنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، يىپەك يولىنى ئاخىرقى ھېسابتا بوستانلىق ۋادىلارنىڭ ئىلتىپاتى دېيىشكە بولاتتى»①. مانا مۇشۇ ۋادىلاردا ياشاپ كەلگەن بوستانلىق خەلقلىرى قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئۆتۈشۈشىدا غايەت زور روللارنى ئويناندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇملۇقلاردىن كېلىدىغان ئىسسىق شامالدىن ۋە بوستانلىقلاردىكى زېرىكەرلىك ھاياتتىن روھىي تىندۇرمىسى قاغجىرىغان، ئىلاھىي دوگماتىكا ۋە شەرقچە مېتافىزىكا ئارقىلىق ئۆزىگە تەسەللىي تاپقان، ئەمما ھېسسىياتقا ۋە شېئىرىي تۇيغۇغا باي، ئىشقىي ھورمۇنلىرى ئويغاق، ۋۇجۇدى ئۆركەشلەپ تۇرىدىغان بۇ كىشىلەر يىپەك يولىدىن تىنىمسىز ئاققىنىپ تۇرىدىغان كولدۇرما سادالىرى ئارقىلىق ئۆز روھىي دۇنياسىنى سۇغۇرۇپ كەلدى.

ئىككىنچى، ئۇرۇغ - قەبىلە مۇناسىۋەتلىرى يىمىرىلگەن، مۇئەييەن «يۇرت» نى ئاساس قىلغان تارقاق ھالەتتىكى جەمئىيەت تۈزۈلمىسى

بىر مىللەتنىڭ جەمئىيەت تۈزۈلمىسى ھامان ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ. شەرق بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئەندىزىسى: تەپەككۇر ئۇسۇلى، پىسخىك خاراكتېرى جەھەتلەردىكى ماھىيەتلىك پەرقلەر دەل ئۇلارنىڭ

① كوجىما جۇيىچى (ياپونىيە): «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»، 9 - بەت.

ئىجتىمائىي جەمئىيەت تۈزۈلمىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن كېلىپ چىققان.

غەربتە بولۇپمۇ ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ ئانا مەنبەسى بولغان قەدىمكى يۇنانداۋ قانداشلىق ۋە ئۇرۇغ - جەمەت مۇناسىۋەتلىرىنى ئاساس قىلغان جەمئىيەت تۈزۈلمىسى بالدۇرلا يىمىرىلگەنىدى. ئۇلارنىڭ شەھەر دۆلەتلىرىنى مەركەز قىلغان فېدراتسىيە ئەندىزىسى بىر خىل بېكىنىڭ ھالەتتىكى نوقۇل تېرىم جەمئىيىتى ئىدى، بەلكى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن جانلىق سودا جەمئىيىتى ئىدى. تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، دېڭىز قاتنىشىنىڭ راۋاجلىقى، زور تىپتىكى كۆچمەن ئاھالىلەرنىڭ تىنىمسىز ئولتۇراقلىشىشى بۇ يەردە قانداشلىق شەكلىدىكى ئۇرۇغ - قەبىلە تۈزۈمىگە ئورۇن بەرمىگەنىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلاردا قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا قانۇنىي شەكىل ۋە ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ئارقىلىق مۇئەييەن سىياسىي ئەندىزىگە ئۇيۇشقان، ئەمما شەخس، سۇبېيېكت ۋە ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنىڭ ھوقۇق-مەنپەئىتى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان دېموكراتىك تۈزۈلمىنىڭ ئۇندۇرىسلىرى شەكىللەنگەنىدى. بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىلگىرىلا ئارىستوتېل «پولىتىكا» ناملىق ئەسىرىدە، شەرقچە ئىجتىمائىي تۈزۈلمە بىلەن قەدىمكى يۇنان تۈزۈمىنىڭ ماھىيەتلىك پەرقلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەنىدى. ئۇ، يۇنانىنىڭ شەھەر فېدېراتسىيىلىرىنى قانداشلىق مۇناسىۋەت ئۇستىگە قۇرۇلغان تەشكىلىي بىرلىك ئەمەس، بەلكى ئورتاق مەنپەئەت ئارقىلىق باغلانغان ئىجتىمائىي بىرلەشمىلەرنىڭ سىياسىي ئىتتىپاقىدۇر، دەپ قارىدى. ئۇ يەنە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «بەزىلەر يۇنانىنىڭ شەھەر فېدېراتسىيە سىياسىئونلىرى شەرقنىڭ خاقان، ئائىلە باشلىقى ياكى قۇلدارلىرى بىلەن ئوخشاش دەيدۇ. شەك - شۇبھىسىزكى، بۇ خىل قاراش بىمەنىلىكتۇر»①.

① ئارىستوتېل: «پولىتىكا»، سودا نەشرىياتى، 1995 - يىل نەشرى، 3 - بەت.

شەرق خەلقلىرى، جۈملىدىن جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى ئاھالىلىرى تىپىك شەرقچە ئىجتىمائىي ئەندىزىگە ئىگە ئىدى. بۇ يەردىكى تۈتاش تۈزلەڭلىكلەر، كەڭ كەتكەن ئېكىنزارلىقلار، نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان تېرىم ئىگىلىكى، مۇقىم، رېتىملىك، زىلزىلىلەردىن خالىي تۇرمۇش غەرب ئەندىزىسىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان جەمئىيەت تۈزۈلمىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئۇلار ئائىلە، نەسەب ۋە قانداش-لىق مۇناسىۋەتلەرنى ئاساس قىلغان شەرقچە ھاكىمىيەتلەق سىياسىي فورما ياكى قاتلاممۇ قاتلام دەرىجە ۋە سالاھىيەت تەرتىپىگە بۆلۈنگەن جەمئىيەت تۈزۈلمىسى ئىچىدە ياشايتتى. ئۇرۇغ - جەمەت بەلگىسىنى ساقلىغۇچى فامىلە ۋە جەمەت نامىنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملاشتۇراتتى. تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇ ۋە تېرمىنلار ئاجايىپ كۆپ ئىدى. ئۇلارنىڭ قۇرۇلۇش ۋە بىناكارلىق ئىدىيىلىرىمۇ ناھايىتى روشەن ھالدا دەرىجە - سالاھىيەت قارىشى ۋە بىرىكىش ئەندىزىسىنى ئىپادە قىلاتتى. ئۇلار ئۆز جەمئىيىتىنى ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ياكى قانۇن ئېكى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى مۇتلەق نوپۇز، مۇستەبىت تۈزۈم ۋە مۇرەككەپ ئەدەب - ئەخلاق مىزانلىرى ئارقىلىق ئىدارە قىلاتتى. ئەجدادلىرى ئۇلاردىن قانچە ئۇزارغانسېرى، سىرلىقلىق تۈسى ۋە ئۇلۇغلۇق دەرىجىسىمۇ شۇنچە ئېشىپ باراتتى. شۇڭا كۆز ئالدىدىكى ھەننۇا رېئال مەسىلىلەرنى ئەجدادلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن ئەنئەنىۋى ئۆلچەم ۋە «مۇقەددەس» دەستۇرلارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ھەل قىلىش، ئىككى كەلىمە سۆزنىڭ بىرىدە قەدىمكىلەرنىڭ ئەقلىيىلىرىنى ئەقىل كەلتۈرۈش بۇ يەردىكى ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلانغانىدى. بۇنداق نەسەب ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتلەر ئۇستىگە قۇرۇلغان ئىجتىمائىي جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدە «ئەجداد» چۈشەنچىسى مۇقەددەس ۋە دەخلى - تەرۇزسىز ئىدى. «جۇڭگودا بىر كەلىمە «مەڭگۈلۈك» قاغىش سۆزى بار بولۇپ، ئۇ ھەمىشە «ئاناڭنى! . . . » سۆزى ئارقىلىق ئىپادىلىنەتتى. لۇشۈن بۇ خىل تىللاش ئادىتىنى

«دۆلەت قاغىشى» دەپ ئاتىغاندى. دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەردە ئادەم تىللىسا شۇ ئادەمنىڭ دەل ئۆزىنى تىللايتتى. لېكىن پەقەت جۇڭگودىلا ئادەم تىللىسا شۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنى تىللىماستىن، بەلكى «ئىتنىڭ بالىسى»، «ئاناڭنى»، «موماڭنى»، «ئۇرۇغ - پۇشتۇڭ-نى»... دېگەن سۆزلەر بىلەن ئەجدادلىرىنى تىللايتتى. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، دەرىجە - سالاھىيەت تۈزۈمى ئاستىدا، مەزكۇر ئادەمنىڭ سالاھىيىتى ئۇنىڭ ئۇرۇغ - جەمەتىنىڭ سالاھىيىتى بىلەن ئۆلچىنەتتى. ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭ ئورنى ھېچنېمىگە ئەرزىمەيتتى. سالاھىيەت تۈزۈمى جۇڭگولۇقلارنىڭ مۇستەقىل كىشىلىك خاراكتېرى ۋە ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ يېتىلىشىگە توسالغۇ بولغانىدى. باشقىلار ئۇلارنىڭ شەخسەن ئۆزىنى تىللىسا، ئۇلار خورلۇق ھېس قىلمايتتى. پەقەت ئۇرۇغ - ئەجدادلىرىنى تىللىغان چاغدىلا، ئاندىن قەلبىدىكى ئەڭ مۇقەددەس ھېسسىياتىغا ۋە ئىززەت - غورۇرىغا دەز كېتەتتى»①. مانا بۇ ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ پەپىلىشى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ سىرتىمقى ئىچىدە يېتىلگەن شەرقىچە جەمئىيەت ئەندىزىسى ئىدى.

ھالبۇكى، تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ بوستانلىق ئەندىزىسى غەربلىكلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ئۇستىگە قۇرۇلغان جەمئىيەت تۈزۈلمىسىگىمۇ، شەرقلىقلەرنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋەتلەر ۋە نەسەب قارىشى ئۇستىگە قۇرۇلغان شۇنداقلا فېئودالىلىق ئەخلاقىي مىزانلار قېلىپلاشقان جەمئىيەت فورمىسىغىمۇ ئوخشىمايتتى.

بۇ يەردە ھەر قايسى بوستانلىقلارنى ئاساس قىلغان كىچىك تېپتېكى شەھەر دۆلەتلىرى مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ غەربچە فېدېراتسىيە ۋە دېموكراتىك ئىدىيە تۆرەلمىلىرىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس ئىدى. تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى شەھەر دۆلەتلىرى يۇنان ۋە رىم

① گاۋبابياۋ، ۋۇدەنماۋ: «مىللىي روھنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، جۇڭگو ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر نەشرىياتى شىركىتى، 1988 - يىل نەشرى، 30 - ، 31 - بەتلەر.

فېدېراتسىيىلىرىدەك مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئەھدىنامە گەۋدىسىگە ياكى ھەر بىر ئىجتىمائىي بىرلىك ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە ھوقۇق - مەنپەئىتىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغان سىياسىي بىرلەشمىگە ئۇيۇشمىغانىدى. بۇ يەردىكى بوستانلىقلاردا سودا - تىجارەت، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە باشقا ئىگىلىك شەكىللىرى تەڭ مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن تېرىم ئىگىلىكى يەنىلا مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيتتى. شەھەر دۆلەتلىرى ۋە بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ئەمەلىيەتتە جۇغراپىيىلىك ئايرىملىق ۋە يېتىملىكنىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇ يەردىكى شەھەرلەر نوپۇسى ئاز، تەرەققىياتى ئاستا، بوستانلىقلارغا ئەگىشىپ تىنىمسىز يۆتكىلىپ تۇرىدىغان، سېپىل ۋە توپا تاملاردىن سېلىنغان كىچىك - كىچىك يۇرتلار ئىدى. ئۇلار ئادرېئاتىك دېڭىزى بويىدىكى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن، دېڭىز سودىسى ۋە تاۋار ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان، بازار رىقابىتى ئارقىلىق ئۆز گۈللىنىشىنى يېتەكلەيدىغان يۇنان شەھەرلىرىگە ئوخشىمايتتى. قەدىمكى يۇنان شەھەرلىرىدە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى ئابستراكت مۇلاھىزىلەر كەڭ كۆلەمدە قانات يېيىپ، ھېپوكراتنىڭ ئاتوم نەزەرىيىسى، ئەپلاتوننىڭ غايىۋى دۆلىتى، ئارىستوتېلنىڭ سىياسىي پولىتىكىسى، بېركلىينىڭ جۇمھۇرىيەت نۇقتىئىينەزىرى بەس - بەستە شەرھىلىنىدۇ. ئاتقان چاغدا، تارىم ئويمانلىقىدىكى پىنھان بوستانلىقلاردا ئادەم بىلەن تەڭرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى مەركەز قىلغان ئىلاھىي ئوي - پىكىرلەر جۇش ئۇرۇپ، نازاكەتكە، خىيالىي تۇيغۇغا ۋە رومانتىكىغا تولغان بۇددىزم تام سىزمىلىرى ۋە مۇقام ھادىسىسىنىڭ ئۇندۇرمىسى بولغان «ماھادۇر كۆيلىرى» راۋاجلىنىۋاتاتتى.

بۇ يەر جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن بىر پۈتۈن گەۋدە ھېسابلانسىمۇ، لېكىن بۇ غايەت زور ئويمانلىق ئىچىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلار تارقاق ھالەتتىكى ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنى ھاسىل قىلغانىدى. خۇد-

دى يۇي تەيشەن ئەپەندى ئېيتقاندەك: «قەدىمكى غەربىي يۇرتتا، بولۇپمۇ تارىم ئويمانلىقىنىڭ گىرۋەكلىرىدىكى بوستانلىق رايونلىرىدا تەبىئىي جۇغراپىيىلىك شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن كىشىلەر ئەتراپتىكى قۇملۇقلار بىر - بىرىدىن ئايرىپ تۇرغان تەنها بوستانلىقلا- زدا ياشايتتى. بىر پارچە چوڭ بوستانلىق كۆپىنچە هاللاردا بىر مۇستەقىل هاكىمىيەتنى شەكىللەندۈرەتتى. گەرچە هەر قايسى بوستان- لىقلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرى بولۇپ تۇر- سىمۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك ئايرىملىق هامان سىياسىي جەهەتتىكى بۆلۈنمە ۋەزىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. شۇ سەۋەبتىن غەربىي يۇرت- تىكى هەر قايسى بوستانلىقلار ئېتنىك قاتلام ۋە مەدەنىيەت جەهەتلەردە كۆرۈنەرلىك پەرقلەرنى شەكىللەندۈرگەن»①. قەدىمكى چاغلاردىلا تا- رىم ۋادىسىدا چوڭ جەهەتتىن قۇمۇل - تۇرپان ئويمانلىقىنى ئاساس قىلغان شەرقىي گىرۋەك مەدەنىيەت توپى، كۇچا - ئاقسۇنى مەركەز قىلغان ئوتتۇرا ۋە شىمالىي گىرۋەك مەدەنىيەت توپى ۋە قەشقەر - يەكەن- خوتەننى مەركەز قىلغان غەربىي ۋە جەنۇبىي گىرۋەك مەدەنى- يەت توپلىرى ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. مۇشۇ ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت توپى ئىچىدە يەنە نەچچە ئونلىغان كىچىك بوستانلىقلار ۋە يۇرتلار بار ئىدى. مىلادىيە IX ئەسىردىكى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن، تاماملىن ئۇيغۇر- لاشقان بۇ ۋادىدا يەنىلا ئاۋۇالقى تارقاق هالەتتىكى جەمئىيەت تۈزۈلمە- سى داۋاملاشتى ۋە يەنىمۇ قېلىپلاشتى.

شۇنداق باشلاپ بۇ يەردە يىراق شەرق تۈزلەڭلىكلىرىدىكى تېرىم ئەندىزىسىگە تاماملىن ئوخشىمىغان هالدا قانداشلىق مۇناسىۋەت بويىچە بۆلۈنگەن ئۇرۇغ - قەبىلە تۈزۈلمىرى تېزلىكتە يىمىرىلدى. هەر قايسى بوستانلىقلاردىكى تېرىم هاياتىغا كۆنۈككەن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى- نىڭ شىمالىي قۇملۇق دەۋرىدىن قېپقالغان ئۇرۇغ - قەبىلە مۇناسى- ۋەتلىرىنى تاماملىن ئۇنتۇپ كەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقلىرىدىكى

① يۇتەيشەن قاتارلىقلا تۈزگەن «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 168 - بەت.

ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق شەھەرلەشكەن تېرىم مىللەتلىرى قازاق، قىرغىز قاتارلىق چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئاساس قىلغان تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئەكسىچە، ئۇرۇغ - قەبىلە نامىلىرىنى ئەمەس، بەلكى ھەر قايسى يۇرت ۋە شەھەرلەرنىڭ نامىنى قوللىنىدىغان بولدى. ھەتتا ئۇلارنىڭ تىللىرىدا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز- ئاتالغۇلار بارغانسېرى ئازىيىپ، ئاددىي فورمىغىلا مەركەزلەشتى. رۇسىيە تۈركولوگى ن. ئا. باسكاكوف بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازدى: «قازاقلار تېخى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئۇرۇغ - قەبىلە تۈزۈمىنى ساقلاپ كەلگەن. ۋەھالەنكى ئۆزبېكلەر بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئۇرۇغداشلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنى ئاللىقاچان تۈگىتىپ، ئۇزاق مۇددەتلىك فېئودالىزم دەۋرىنى بېسىپ ئۆتكەن. شۇنىڭ نەتىجىسىدە قازاق، قارا قالپاق، ئالتايلىقلار ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ پۈختا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئۇرۇغ - قەبىلە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئەكسىچە، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇغ ۋە قەبىلە تەۋەلىكىنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولۇپ، مەلۇم يۇرت ياكى شەھەرگە قارىتىلغان نام - ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىدۇ»①.

ھەر قايسى بوستانلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ بىر - بىرىدىن چوڭ قۇملۇقلار ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرۇشى ئۇيغۇر مىللىتىدە تەدرىجىي ھالدا كۆچلۈك «يۇرت» قارىشىنى شەكىللەندۈردى. ئۇلار ئەمدى ئۆزلىرىنىڭ «يەتتە ئەجدادىغىچە ئېسىدە تۇتۇش» تەك ئۇرۇغ - جەمەت ئۇدۇمىنى ئۇنتۇپ، ئۇچ ئەۋلادتىن بۇرۇنقى نەسەبىگە ئانچە ئېسىلىپ كەتمەيدىغان بولدى. بەلكى ئۇنىڭ ئورنىغا تار مەھەللىۋى يۇرت قارىشى بارغانسېرى كۈچىيىپ باردى. XVI ئەسىرگە كەلگەندە، ئىسلامىيەت ئېتىقادى پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىگە ئومۇملاشقاندىن كېيىنمۇ ئۇلارنىڭ ھەر قايسى بوستانلىقلارنى ئاساس قىلغان يۇرت ئەنئەنىسى ۋە ئايرىم مەدەنىيەت پەرقلىرى يەنىلا ساقلىنىپ قېلىۋەردى. بۇنىڭ

---

① ن. ئا. باسكاكوف (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «تۈركىي تىللار»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى، 3 - بەت.

نەتىجىسىدە چوڭ جەھەتتىن نىسبىي ھالدا ئورتاق مەدەنىيەت گەۋدىسى. گە ئۇيۇشقان، لېكىن كىچىك جەھەتتىن ھەر قايسى بوستانلىق ۋە يۇرتلار ئۆزلىرىنىڭ ئىنچىكە پىسخىك خاسلىقلىرى بىلەن تارقاق ھالەتتىكى جەمئىيەت تۇزۇلمىسىنى ھاسىل قىلغان ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەندىزىسى شەكىللەندى. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، يىپەك يولى خالىشىپ، تارىم ئويمانلىقى دۇنيا تارىخىنىڭ تاشلاندۇق رايونىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ يەردىكى بوستانلىقلارنىڭ سىرتقى ئەللەر بىلەن بولغان مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي ئالاقىلىرى ئۆزۈلۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز ئەتراپىدىكى بوستانلىق ۋە يۇرتلار بىلەن بولغان ئالاقىلىرى مۇ زور دەرىجىدە سۇسلىشىپ باردى. مۇشۇنداق تۇرغۇن ھالەت ھۆكۈم سۈرگەن يېقىنقى بىر قانچە يۈز يىللىق تارىخىي جەريانىدا قەشقەر بىلەن قومۇل بوستانلىقى ياكى كۇچا بىلەن چەرچەن ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدا قانچىلىك دەرىجىدە پىكىر ۋە ئىجتىمائىي ئالاقىلەر نىڭ بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تولىمۇ تەس. ۋەھالەنكى، بۇ يەردىكى ھەر قايسى يۇرت ۋە بوستانلىقلار قانچىلىك دەرىجىدە بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرۇشى ۋە ئۆزئارا ئالاقىلىرىنىڭ سۇسلىشىشىدىن قەتئىينەزەر، مۇنداق ئىككى نەرسە قەتئىي تۇردە ئورتاقلىقى ۋە ئىز-چىللىقىنى ساقلاپ كەلدى: بىرى، ئۇيغۇر تىلى، يەنە بىرى سەنئەت ۋە مۇقام ھادىسىسى. ھەممىگە مەلۇمكى، ئۆز تارىخىدا ھامان بىرلىكە كېلىش ۋە ئورتاق مەدەنىيەت گەۋدىسىگە ئۇيۇشۇش خاھىشىنى ئىپادىلەپ كەلگەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدا خەنزۇ تىلى نەچچە ئونلىغان دىئالېكىت - شېۋىلەرگە بۆلۈنگەن. ھەتتا گۇاڭدۇڭ شېۋىلىرىنى تەرجىمان ئارقىلىق چۈشىنىدىغان ئەھۋال شەكىللەنگەن؛ ھىندىستان خەلقى ھىندى مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت بۇ جاھىل سىستېمىغا زىچ ئۇيۇشۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇگۈنكى كۈندە ئوخشىمىغان تىللاردا سۆزلىشىدىغان يۇزدىن ئارتۇق مىللەتكە بۆلۈنۈپ كەتكەن. ۋەھالەنكى، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئارىلىقى بىر - بىرىدىن

يىراق بوستانلىقلارغا تارقالغان ئۇيغۇر خەلقى ئۇششاق شېۋە پەرقلىرى- نى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورتاق قانۇنىيەتلىرىنى مۇ- ئەق ساقلاپ كەلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلار سەنئەت ئىجادىيىتىدە- كى ئورتاق سېزىمنى ئىزچىل داۋاملاشتۇردى. مۇقام ئەنئەنىسى بار- لىق يۇرت ۋە بوستانلىقلار ئۈچۈن ئورتاق ھادىسە بولۇپ كەلدى. مەشھۇر تارىخشۇناسىمىز موللامۇسا سايرامى مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا يېزىپ تاماملىغان «تارىخي ئەمىنىيە» ناملىق ئەسىرىدە تۇنجى بولۇپ ھەر قايسى بوستانلىق ۋە يۇرتلاردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس مىجەز- خاراكتېرى، پىسخىك ئالاھىدىلىكى ۋە خاراكتېر تۈزۈلمىسى- دىكى ئىنچىكە پەرقلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. بۇ بىزنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىسى- نى چۈشىنىشىمىزدە مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

11

ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت پىسخىكىسى- نىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققي قىلىشىدا، ئۇلار ئېتىقاد قىلغان دىنىي ئىدېئولوگىيىلەرنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر تەسىرلەرنى كۆرسىتە- دىغانلىقى شەك - شۈبھىسىزدۇر. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پۈتكۈل روھى- يەت تارىخىغا نەزەر تاشلىساق، ھەر قېتىملىق يېڭى دىنىي ئىدېئولو- گىيىنى قوبۇل قىلىشى، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسى ۋە روھى- يەت جۇغلانمىسىدا غايەت زور سەكرەشنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز.

ئۇزاقتىن بۇيان، نۇرغۇن كىشىلەر ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇپ يۇز يىلدىن ئارتۇق سەلتەنەت سۈرگەن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ زور تالاپەتكە ئۇچراپ غەربكە كۆچكەنلىكىنى ئاساسەن تەبىئىي ئاپەت ۋە يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن بولغان، دەپ

قاراپ كەلدى. لېكىن يۇقىرىقى ئوبيېكتىپ سەۋەبلەردىن باشقا يەنە روھىي ۋە پسىخىكىلىق سەۋەبلەرمۇ مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆر-سەتتىمۇ ـ قانداق؟ بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ مەسىلىدە مانى دىنىنىڭ كۆرسەتكەن تەسىرىنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

مانى دىنى دەسلەپ ئىراندا مەيدانغا كەلگەن بىر خىل ئارىلاشما خاراكتېرلىق دىن بولۇپ، ئۇنىڭ تەلىماتىدا خرىستىئان، قەدىمكى بابىل، يۇنان ۋە ھىندى دىنلىرىنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرلىرى بار ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ دىن ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ماسلىشىشچانلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن ناھايىتى تېزلىكتە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغانىدى. ئۇرخۇن خانلىقى تەۋەسىدىكى شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى مانى دىنى بىلەن ئۇچرىشىشتىن بۇرۇن تەبئەت دىنى بولغان شامان ئەقىدىسىدە تۇرۇپ كەلگەنىدى. شامانىزم قەدىمكى يايلاق تۇرمۇشى كەچۈرگەن كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتى، ھېچنېمىدىن يا-مايدىغان كۆچلۈكلەر پسىخىكىسىغا تولىمۇ ماسلىشاتتى. چۈنكى پە-قەت ھەربىكەتچانلىق، تىنىمسىز كۆچۈپ يۈرۈش ۋە ھەر ۋاقىت ھەربىي جەھەتتىكى جەڭگىۋارلىق ئارقىلىق ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان شىمالدىكى ئات ئۈستى ھاياتىدا، تەبئەت دىنلىرىلا ئۇلار-نىڭ بۇ خىل كۆچتۈڭگۈرلۈكىگە قوزغاتقۇچى كۈچ بولالايتتى. چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىگە زۆرۈر بولغان ماددىي بۇيۇملارنى «قان تۆكۈش ئۈسۈ-لى ئارقىلىق قولغا كەلتۈرەتتى. ئەگەر تەر تۆكۈش ئۈسۈلى ئارقىلىق ئېرىشسە، بۇ تولىمۇ يۇڭاش ـ رايىشلىق ۋە ئاجىزانلىق بولۇپ قالاتتى»①.

لېكىن مىلادىيە 762 ـ يىلى سوغدىلاردىن بولغان تۆت نەپەر مانى راھىبىنىڭ لوياڭدىن ئورخۇن بويىغا كېلىشى، ئۆز دەۋرىدىكى

---

① تاشتۇ (قەدىمكى رۇم): «گېرمانلار تەزكىرىسى»، سودا نەشرىياتى، 1977 ـ يىل نەشرى، 62 ـ بەت.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ پىسخىك تۈزۈلمىسىدە غايەت زور ئۆزگىرىش-
نىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، خۇددى
«بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا ئېيتىلغاندەك: «ئىلگىرى قان تۆكۈپ،
ھايۋانات ئۆلتۈرۈپ ئۇزۇقلىنىدىغان بۇ خەلق ئەمدىلىكتە سەي -
كۆكتات ۋە ئۈن - گۈرۈچ تائاملىرى يەيدىغان بولدى؛ ئىلگىرى
قانلىق قىرغىنچىلىقلار داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇرىدىغان بۇ جايدا ئەمدى
ياخشىلىق ۋە رەھىمدىللىكنىڭ نۇرى چاقنايدىغان بولدى. . . » . سوغ-
دىئ راھىبلىرى دەسلەپ مانى دىنىنى تارقىتىشقا باشلىغان چاغدا
قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىغانىدى:

لېكىن كېيىنچە يۇقىرى قاتلام ئىچىدە ھەمايىگە ئېرىشتى. ھەتتا
ئۇيغۇر قاغانىنىڭ شەخسەن ئۆزىمۇ مانى دىنىغا بولغان مايىللىقىنى
ئىپادىلەشكە باشلىدى. ئاخىرىدا «قاغان تۆت نەپەر مانى راھىبى بىلەن
ئىككى كېچە - كۈندۈز سۆھبەتلەشتى. ئۇچىنچى كۈنى سەھەردە
ئالتۇن تاجىسىنى تاقاپ تەختكە ئولتۇرغاندا چەكسىز ئازابلاندى، ۋۇ-
جۇدى تەۋرەندى، قەلبىدە گويا مۇھىم بىر نەرسىنى يوقىتىپ قويغان-
دەك گاڭگىراش ۋە ئارىسالدىچىلىق ئىچىدە ئۇزاققىچە قىينالدى.
كېيىن قاغان چوڭ تېپتىكى ئوردا يىغىلىشى ئۆتكۈزدى ۋە مانى
راھىبلىرى ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ ئۆز گۇناھلىرىنى
كەچۈرۈشنى ئۆتۈندى. . . »[1]. شۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا مانى دىنى
ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلدى. نەتىجىدە، پۈت-
كۈل ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەقىدە سىستېمىسى ۋە دىنىي ئىدىئولو-
گىيىسىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش يۈز بەردى. خۇددى بارتولد ئېيتقان-
دەك: «دىن تارقىتىش ساھەسىدە، سوغدىلارنىڭ تۈركىي قوۋملەرگە

---

① «يېڭىدىن تېپىلغان ئۇيغۇر قاغانىنىڭ مانى دىنىغا كىرىشى ھەققىدىكى پۈتۈك پارچىسى» — ۋ. باك، ئا. ۋون گابائىن: «تۈرپان تېكىستلىرى»، I توم، 7 - 9 - بەتلەر.

كۆرسەتكەن تەسىرى جۇڭگو تۈركىستانىدىكى ھىندى ـ ياۋروپا ئىرقىـ غا مەنسۇپ يەرلىك خەلقلەرنىڭ تەسىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ تەرەپلىمىلىك بولدى»①. مانى دىنى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت دىنىغا ئايلانغاندىن كېيىن، سوغدىلا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىغا ئىچكىرىلەپ كىرىشكە باشلىدى ۋە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقا ئەللەر بىلەن بولغان سودىسىنى كونترول قىلىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن خانلىقنىڭ ئەمەلىي تەسىر كۈچى ئاجىزلىشىپلا قالماستىن، بەلكى مانى دىنىنىڭ پەپىلىشى بىلەن ئۇيـ غۇر قەبىلىلىرىنىڭ پىسخىك خاراكتېرىدە رەھىمدىللىك، تىنچ ـ ئاسايىشلىق، يۇڭاش ـ يۇمشاقلىققا بولغان ئىچكى مايىللىق بارغانسىـ رى كۈچەيىپ باردى. بۇنداق پىسخىكىلىق يۇمشاقلىق شىمالىي يايـ لاقلاردىكى كۆچلۈكلەر جاھان سوراپ، ئاجىزلار شاللىنىپ تۇرىدىـ غان، ھەربىي جەڭگىۋارلىق ۋە ھەربىكەتچانلىق ئارقىلىق ئۆز مەۋجۇتـ لۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان شەرت ـ شارائىت بىلەن ئەسلا چىقىشالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «مانى دىنى جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈشنى قاتتىق چەكلەيتتى، بۇ ھال يايلاق ھاياتىدىكى جەسۇر، ئۇرۇشقا ماھىر ۋە كۈچتۈڭگۈر مىللىي روھ بىلەن سىغىشالمايتتى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى بىلەنمۇ ماسلىشالمايتتى»②. دىنىي ئىدىئۇـ لوگىيە ۋە پىسخىك تۈزۈلمىدىكى بۇنداق كەسكىن بۇرۇلۇشلار ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قەدەممۇ ـ قەدەم تەۋرىتىپ باردى شۇنداقلا 840 ـ يىلىدىكى سىياسىي تراگېدىـ يىسىنىڭ ئىچكى تۈرەلمىلىرىنى پەيدا قىلدى. ھەتتا ئۆز دەۋرىدىكى ئەرەب تارىخچىلىرى ۋە سەيياھلىرىمۇ مانى ۋە بۇددىزم ئەقىدىلىرىنىڭ تۈركىي قوۋملەرنىڭ مىللىي خاراكتېرىنى ئاجىز ۋە يۇمشاق ھالەتكە

---

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 49 ـ بەت.
② توختى مۇزئارت: «ئۇيغۇر تارىخ مەدەنىيىتى ئۈستىدە تەتقىقات»، مىللەتلەر نەشرىـ ياتى 1995 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 131 ـ، 132 ـ بەتلەر.

كەلتۇرۇپ قويغانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەرنى قالدۇردى. مىلادىيە 869 - يىلى ۋاپات بولغان ئەرەب يىلنامىچىسى جەھىز توققۇز ئوغۇز-لارنىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئەسلىدىكى جەڭگىۋار ۋە چۈس خاراكتېرىنى يوقاتقانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بەردى①.

دېمەك، مانى دىنى كەلتۇرۇپ چىقارغان پىسخىكىلىق ياتلىشىش شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئات ئۈستىدىكى كۆچمەن تۇرمۇشى-نى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئۇزلىرىنىڭ روھىي خاھىشلىرىنى سىغدۇرالا-مىغان تېرىم ھاياتىغا يەرلىشىشنى جىددىي تەلەپ قىلدى. نەتىجىدە تارىم ئويمانلىقىدا تارىخىي خاراكتېرلىق چوڭ قوشۇلۇش يۈز بەردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا مانى-ۋە بۇددىزم ئەقىدىلىرىنىڭ ئايالىق نازاكىتىگە تويۇنغان، شەرقچە مېتافىزىكىلىق خىيالىلار بىلەن پىنھان ئازابلارغا چىرمالغان، زىلزىلە ۋە ئەرلىك قەھرى- غەزەپلەردىن خالىي، مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇش باشلاندى. بۇ يەردىكى كىشىلەر ئەمدى قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئارغىماقلارغا مىنگەن قەھرىمانلار ھەققىدە ئېپوسلارنى توقۇمايدىغان، تاش بالىلار ئەتراپىدا گۈلخان يېقىپ، ناخشا توۋلاپ، ئەسەبىيلەرچە پىرقىرىمايدىغان، كۆك بۆرە ھەققىدە گۈزەل رىۋايەتلەرنى ئېيتمايدىغان بولدى. بەلكى مانى ئىلاھىغا بولغان «توۋىنامە» لەرنى يادلاپ، بۇددىزمنىڭ ھەققىدىكى خىيالىي ھېكايىلەرگە مەپتۇن بولىدىغان، ئاچ يولۋاسىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆز تېنىنى يەم قىلىپ بەرگەن ۋە «نىرۋانا» مەنزىلىگە يەتكەن شاھزادە ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىن زوق ئالىدىغان بولدى.

بۇنداق ھالەت مىلادىيە X ئەسىرگىچە — تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي گىرۇھكىلىرىگە ئىسلام نۇرى يېتىپ كەلگىچە داۋاملاشتى. ھەتتا ئويمانلىقنىڭ شەرقىي گىرۇپكىدىكى تۇرپان - قۇمۇل رايونلىرى-دا XV — XVI ئەسىرلەرگىچە داۋام قىلدى. شۇڭلاشقا «غەربىي يۇرت

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 54 - بەت

بۇددىزم مەدەنىيىتى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى بىر - بىرى-
دىن ئايرىپ قارايدىغان ياكى غەربىي يۇرت بۇددىزم مەدەنىيىتى قەدىم-
كى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئەمەس، دەيدىغان قاراشلار ئىلمىي پوزىتسىيە-
گە زىت بولۇپلا قالماستىن، تارىخىي رېئاللىققىمۇ ئۇيغۇن ئەمەستۇر»①.

دەرۋەقە، ئىسلامىيەت ئېتىقادى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ جەمئىيەت
تۈزۈلمىسى، مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە پىسخىك جۇغلانمىسىغا غايەت
زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىسلامىيەت ئېتىقا-
دىدىن كېيىنكى مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ
پسىخىك تىندۈرمىسىدىكى ئەڭ ماھىيەتلىك تەرەپلەرنى ھاسىل قىل-
دى. قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن تارتىپ تاكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى ۋە يەركەن سەئىدىيە خانلىقى يىمىرىلگەنگە
قەدەر مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە پەلسەپىدە ناھايىتى زور
مۇۋەپپەقىيەتلەر يارىتىلدى شۇنداقلا ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى
ئالتۇن دەۋرلەر مەيدانغا كەلدى. ھالبۇكى، ئىنسانىيەت ئىدىئولوگىيە
تارىخىدا شۇ نەرسە ئايانكى، ھەر قانداق بىر دىنىي ئىدىئولوگىيە،
ھەر قانداق بىر روھىي ئەندىزە ھەر قايسى دەۋرلەردە يېڭى مەزمۇنلار
بىلەن بېيىتىلمىسا ۋە دەۋر ئېھتىمىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرمىسە،
ھامان قاتمالليق ۋە زەئىپلىشىشتىن خالىي بولالمايدۇ. XV
ئەسىردىن كېيىن، ئىسلام دۇنياسىنىڭ چۇشكۈنلىشىشى ۋە ئوتتۇرا
ئاسىيا رايونىنىڭ تاشقى جەھەتتىن يېتىم، ئىچكى جەھەتتىن مالماد-
چىلىق ئىچىدە قېلىشى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىلىقىنى بارغانسېرى
كۇچەيتىپ باردى. ئىسلام شەرقىدىكى تىنىمسىز مەزھەپچىلىك كۈ-
رەشلىرى، دىن بىلەن سىياسىينىڭ بىر گەۋدىلىشىشى، خوجا -
ئىشانلارنىڭ تەركىدۇنياچىلىق تەرغىباتلىرى، بارغانسېرى يامراۋاتـ
قان دىنىي پەتۋاچىلىق ۋە غەيرىي ئىسلامىي ئادەتلەر ئىسلام دىنىنىڭ

① توختى مۇزگارت: «ئۇيغۇر تارىخى مەدەنىيىتى ئۈستىدە تەتقىقات»، مىللەتلەر
نەشرىياتى، 1995 - يىل، خەتتۇچە نەشرى، 107 - بەت.

ئەسلى ماھىيىتىنى غۇۋالاشتۇرۇپ، دەۋر تەرەققىياتى بىلەن تەڭ قەدەمدە ماڭالمايدىغان قىلىپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىدا نەۋائىدىن كېيىنكى 500 يىللىق پاجىئە يۈز بەردى.

ۋەھالەنكى، شەرق چۈشكۈنلىشىشكە باشلىغان ئاشۇ دەۋرلەردە، مىڭ يىللىق ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىنى بېشىدىن كەچۈرگەن خرىستىئان ياۋروپاسىدا جىددىي دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىۋاتاتتى. گېرمانىيىلىك مارتىن لىيۇتېر (1446 — 1583) «گىگانت شەخسلەرنىڭ گىگانت دەۋرى» بولغان ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئۇلۇغۋار پىكىر ئېقىملىرىدىن ئىلھاملىنىپ، رۇم پاپاسى ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ چاتقىللىدا خالىغانچە سۈيئىستېمال قىلىنىۋاتقان خرىستىئان دىنىغا بولغان كەڭ كۆلەملىك ئىسلاھات تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە يېڭى خرىستىئان دىنى تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مارتىن لىيۇتېر قوزغىغان دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتى كونا بىلەن يېڭى دەۋر ئالمىشىش بوسۇغىسىدا تۇرۇۋاتقان خرىستىئان ياۋروپاسىدا كۈچلۈك تەسىر قوزغىدى. ئۇنىڭ ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى ناھايىتى تېزلىكتە، رۇم پاپاسىنىڭ تىزگىنىگە چۈشۈپ قالغان ھەر قايسى ئەل مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى ۋە يېڭىدىن ئويغىنىۋاتقان مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. بولۇپمۇ ياۋروپا تەپەككۇرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ سىرتىمىقىدىن قۇتۇلۇپ، پارتلاش خاراكتېرلىق ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرىشىشىگە ۋە كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا ئىدىيىۋى شارائىت ھازىرلىدى. ماكس ۋېبىر «يېڭى خرىستىئان دىنى (پروتېستانت) نەزەرىيىسى ۋە كاپىتالىزم» ناملىق ئەسىرىدە، يېقىنقى زامانىدىكى كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنىڭ بىخلىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ياۋروپانىڭ دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتىدىن كېيىنكى ئىجتىمائىي قىممەت قارىشىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، چۈنكى قىممەت قارىشى يېڭى دىنىي شەكىل

ده، هەر بىر شەخسنىڭ ئىدىيە ۋە ھەرىكىتىگە، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي ئىدىيە ۋە ئىقتىسادىي ھەرىكەتلەرگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى، دەپ كۆرسەتتى. مارتىن لىۇتېر قوزغىغان دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتى ۋە يېڭى خرىستىئانىزم تەلىماتلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدىن شەرھىيلەش مۇمكىن:

بىرىنچى، مارتىن لىۇتېرنىڭ دىنىي ئىسلاھاتى «ئىنجىل»نى شەرھىيلەش ھوقۇقىنى دىنىي جەمئىيەتنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى. ئۇ رۇم پاپاسى ۋە چېركاۋلاردىكى ئىلاھىيەت ئىنستىتۇتلىرىنىڭ «ئىنجىل»نى شەرھىيلەشتىكى مۇتلەق ھوقۇقىغا قارشى تۇرۇپ، ئۇنى ئەركىن ۋە ئىلمىي ھالدا چۈشەندۈرۈشنى ۋە دەۋر روھى بىلەن بىرلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ، «خۇدانىڭ مۇقەددەس سۆزلىرى ھامان دىنىي جەمئىيەتنىڭ پەتۋالىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ»① دەپ جاكارلىدى.

ئىككىنچى، پاپا ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ جىسمانىي جازا ۋە زور-لۇق ۋاستىلىرى ئارقىلىق غەيرىي دىندىكىلەرنى ۋە دىندىن گۇمانلا-نغۇچىلارنى جازالىشىغا ياكى مەجبۇرلىشىغا قارشى تۇرۇپ، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى ۋە ئىلمىي مۇنازىرە ئۇسۇلىنى تەشەببۇس قىل-دى. ئۇ، كەسكىنلىك بىلەن: «ئىلمىي مۇلاھىزە ۋە مۇتالىئە ئۇسۇلى ئارقىلىق غەيرىي دىندىكىلەرنى قايىل قىلىش كېرەككى، ھەرگىزمۇ ئوتتا كۆيدۈرۈشتەك ۋەھشىي ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۇلارنى تىزگىنلە-مەسلىك كېرەك. ئەگەردە ئوتتا كۆيدۈرۈپ باشقىلارغا ئىبرەت قىلىش ئۇسۇلىنى بىر خىل ئۇلۇغۋار تاكتىكا دەپ قارايدىغان بولساق، ئۇ چاغدا جاللاتلار دۇنيادىكى ئەڭ بىلىملىك ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالمامدۇ!؟»② دەپ كۆرسەتتى.

ئۇچىنچى، ئۇلار دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر-

---

① ② مارتىن لىۇتېر (گېرمانىيە): «دىنىي جەمئىيەتنىڭ بابىلنى كونترول قىلىشى» — «غەرب ئىدېئولوگىيە خەزىنىسى»، 1599 - بەت.

گه چەك قويۇشىغا ۋە ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرۇپ، سودا ـ سېتىقتەكى رىقابەت دىنىي ئەھكاملارغا خىلاپ ئەمەس، پۇلنىڭ ئۆسۈمىنى چەكلەش سودا ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى شۇنداقلا ھەققانىي ئىش دەپ قارىدى. بۇ تەشەببۇسلار يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتتە رىقابەت ئېڭىنى كۈچەيتىپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىلھام بەردى.

تۆتىنچى، ئۇلار شەخس بىلەن خۇدانىڭ مۇناسىۋىتى بىۋاستە ۋە دائىملىق بولۇپ، ئوتتۇرىدا ۋاستە تەلەپ قىلمايدۇ. ھەر قانداق كىشىنىڭ قەلبى خۇدا بىلەن مەڭگۈ تۇتىشىپ تۇرىدۇ. ئىخلاسمەنلەرنىڭ دىنىي جەمئىيەت، چېركاۋ ۋە پوپ قاتارلىقلارنى ئىنسان بىلەن خۇدانىڭ ئارىلىقىدىكى ۋاستە دەپ قارىشى توغرا ئەمەس، دەپ قارىدى.

بەشىنچى، ئۇلار «جەننەت» ۋە «دوزاخ» مەسىلىسىدە ھەر قانداق بىر ئىنسان خۇدانىڭ تاللىشىغا مۇيەسسەر بولالايدۇ. خۇداغا ئېتىقاد قىلىشنىڭ ئۆسۈلى يەكشەنبە كۈنى چېركاۋغا بېرىپ، ئىبادەت قىلىش ۋە باشقا دىنىي مۇراسىملارغا قاتنىشىش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ھەر بىر كىشىنىڭ قەلبى خۇدا بىلەن بىۋاستە تۇتاشقان بولۇپ، ئۇ، بۇ دۇنيادىكى ئىشلىرىنى ياخشى ئىشلىسە، تىرىشچان، ئىقتىسادچىل ۋە ھەرىكەتچان بولۇپ، ياخشى ئىگىلىك تىكلىسە، شۇنىڭ ئۆزىمۇ ئىبادەت ھېسابلىنىۋېرىدۇ، دەپ قارىدى.

دېمەك، ياۋروپادا XVI ئەسىردە ئېلىپ بېرىلغان دىنىي ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى، ياۋروپالىقلارنىڭ روھ پاپاسى ۋە چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ سىرلىق سىرتىمىدىن قۇتۇلۇپ، ئىنسان قىممىتىنى قايتا بايقىشىغا، تەپەككۇر ۋە پىكىر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىشىغا شۇنىڭدەك كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەت ۋە بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا كۈچلۈك تۈرتكە بولدى. ياۋروپادا دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتىدىن كېيىن جىددىي بۇرۇلۇش ھاسىل قىلغان قىممەت قارىشى ۋە پىكىر

ئىنقىلابى تەبىئىي پەنلەردىكى پارتلاش خاراكتېرلىق مۇۋەپپەقىيەت-
لىرگە زېمىن ھازىرلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربتە مەيدانغا كەل-
گەن مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر قېئوداللىق
ئىدىيىلىرىدىن ئۈزۈل ـ كېسىل قۇتۇلۇپ، دېموكراتىك سىياسىي
تۈزۈلمىگە قەدەم قويۇشىغا، شەخسىنىڭ قىممىتى، مەنپەئىتى ۋە ئىز-
زەت ـ غورۇرى تەكىتلىنىدىغان ۋە قانۇن ئارقىلىق كاپالەتلەندۈرۈ-
لىدىغان جەمئىيەتكە ئۆتۈشىگە كۈچلۈك تۈرتكە بولدى. نيوتۇن، دېكـ
كارت، بېكۇن، روك قاتارلىق ئالىملارنىڭ تەبىئىي پەنلەردىكى پارت-
لاش خاراكتېرلىق مۇۋەپپەقىيەتلىرى دىدېرو، مونتېسكيو، روسسو،
ۋولتېر قاتارلىق ئەدەب ۋە مۇتەپەككۇرلار قوزغىغان مەرىپەتچىلىك
ھەرىكىتىگە ئاساس ياراتتى. روك، ئادەم تۇغۇلۇشىدىنلا ئەركىن بو-
لۇپ، ئۇ ھەر قانداق كۈچنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىقى، بەلكى
ئۆزىنىڭ ئەقلىي كۈرسەتمىسى ۋە دائىرىسى بويىچە ياشىشى كېرەك،
دەپ كۈرسەتتى. ئۇ يەنە خۇدانىڭ ھۆكۈمەتنى تەسىس قىلىشى ئادەم-
لەرنىڭ زوراۋانلىق قىلمىشلىرىنى توسۇش ۋە كونترول قىلىش ئۈ-
چۈندۇر. ئەگەر ھۆكۈمەت خەلقنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىدىكەن،
خەلقنىڭ بۇ مۇقەددەس ھوقۇقىنى قايتۇرۇۋېلىشى زۆرۈر دەپ قارىدى.
مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى ئۆز دەۋرىدىكى فرانسىيىنى ياۋروپا دېموكرا-
تىك ئىدىيىلىرىنىڭ بۆشۈكىگە ئايلاندۇردى. خۇددى XIX ئەسىردە
ئۆتكەن فرانسىيە تارىخشۇناسى ئالېكس توكوۋېل ئېيتقاندەك: «ئۇزاق-
تىن بۇيان فرانسۇزلار ياۋروپادىكى بارلىق مىللەتلەر ئىچىدە ئەدەبىي
تالانتى ئەڭ كۈچلۈك مىللەت بولۇپ كەلگەنىدى. ئەدىبلەر فرانسىيىدە ئەزەلدىن
XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكىدەك بۇنداق روھنى ئىپادىلەپ باقمىغان شۇنداقلا
بۇنداق مۇھىم ئورۇنغا ئېرىشىپ باقمىغانىدى. بۇنداق ئەھۋال فرانسىيىدىلا
ئەمەس، بەلكى باشقا ئەللەردىمۇ ئەزەلدىن يۇز بېرىپ باقمىغانىدى»① . مەر-

---

① ئالېكس توكوۋېل (فرانسىيە): «كونا تۈزۈم ۋە ئۆيۈك ئىنقىلاب»، سودا نەشرىيا-
تى، 1997 ـ يىل نەشرى، 174 ـ بەت.

پەتچىلىك دەۋرىدىكى مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئىنسان قىممىتى، كىشىلىك ھوقۇق، سىياسىي ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىك ئىدىيىلەر ھەققىدىكى مەردانە نۇقتىئىنەزەرلىرى ئۆز دەۋرىدىكى ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئىنقىلابى ۋە فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىغا بېۋاستە تەسىر كۆرسەتتى. 1776 - يىلى ئېلان قىلىنغان ئامېرىكا «مۇستەقىللىق خىتابنامىسى» نىڭ بىرىنچى جۈملىسى مۇنداق دەپ باشلاندى: «بىز تۆۋەندىكى ھەر قايسى مادداىلارنى قىل سىغماپىدىغان ھەقىقەت دەپ قارايمىز: ئىنسانلار توغۇلۇشىدىنلا تەڭ- باراۋەردۇر. يارالتقۇچى پەرۋادىگارىمىز ئۇلارغا تۇغما ھوقۇقلارنى، يەنى ياشاش، ئەركىنلىككە ئىگە بولۇش ۋە بەختكە ئېرىشىش ئۇچۇن كۈرەش قىلىش ھوقۇقلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن ھۆكۈمەت تەسىس قىلغان. شۇڭا ھۆكۈمەت پەقەت خەلقنىڭ ھىمايىسىنى ئالدىنقى شەرت قىلغاندىلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇقىنى يۈرگۈزەلەيدۇ»①. 1791 - يىلى ئېلان قىلىنغان فرانسىيە پارلامېنتىنىڭ «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» دىمۇ مۇنداق بايانلار يېزىلدى: «خەلق ھوقۇقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىنسان توغۇلۇشىدىنلا باراۋەر بولۇپ قالماستىن، بەلكى مەڭگۈ باراۋەر بولۇشى كېرەك»②. «ھۆكۈمەت تەشكىللەشنىڭ مەقسىتى خەلقنىڭ تەبىئىي ھوقۇقلىرىنى، يەنى ئەركىنلىك، مال - مۇلۇك، بىخەتەرلىك ھەمدە ئېزىلىشكە قارشى تۇرۇش ھوقۇقلىرىنى قوغداش ئۇچۇندۇر»③.

دېمەك، يېقىنقى زامان ياۋروپاسى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى، دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتى، يېڭى دېڭىز يوللىرىنى ئېچىش، جۇغراپىيىلىك بايقاش، سانائەت ئىنقىلابى، مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى، رومانتىزم ۋە تەنقىدىي رېئالىزم ئېقىملىرى، ھەر قايسى ئەللەردە يۈز بەرگەن بۇرژۇئا ئىنقىلابلىرى نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىزمى ۋە چېركاۋ پەلسەپىدىن ئادا - جۇدا بولۇپ، يىپيېڭى بىر دەۋر ئاچقان

---

① ② ③ خې شىن: «كرىتىس ۋە ئويغىنىش»، خەلقئارا مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 1 - كىتاب 93 - بەت.

چاغدا، شەرق خەلقلىرى دەۋردىن تولىمۇ ئارقىدا قالغانىدى. كۆندىن-كۈنگە زەئىپلىشىۋاتقان ئىسلام شەرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمان-لىقىنىڭ غەربىيلىقىنى ھەر قەدەمدە كۆچەيتىپ بېرىۋاتاتتى. گەرچە جامالىددىن ئافغانىي (1839 — 1897) قاتارلىق زاتلار «غەرب دۇنياسى پەقەت مارتىن لىيۇتېرنىڭ دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتىدىن كېيىنلا ئاندىن ھەقىقىي مەدەنىيەتلىك دەۋرگە قەدەم قويدى. ئىسلام دىنىمۇ چوقۇم ئىسلاھات يولىنى تاللىشى كېرەك.»① دېگەن چاقىرىق-لارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ تەشەببۇسلىرى ئەمەلىي قوللاش-قا ئېرىشەلمىدى شۇنداقلا مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. ئىسمائىل غاسپىرالى، مۇسا جارۇللا قاتارلىق تاتار زىيالىيلىرىنىڭ يېتەكچىلە-كىدە قوزغالغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېقىنقى زامان «مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى» — جەدىتىزم ھەرىكىتىمۇ ھەر قايسى تۈركىي مىللەتلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى ئويغىنىشىغا خېلى زور تەسىر-لەرنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل مىللەتنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋردىكى ئومۇمىي پىكىر ئېقىمىغا ئايلىنالمىدى.

شۇنداق، بۇ يەردە ئوكيان كېچىپ، دېڭىز ئاتلاپ، يېڭى جۇغراپىيەۋى بايقاشلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان ئىمكانىيەت بولمىدى؛ پار ماشىنىسى ياساپ سانائەت دەۋرى ئاچىدىغان تەبىئىي پەن مۆجىزىلىرى مەيدانغا كەلمىدى؛ ئىنسانىيەتنىڭ قىممىتى، ئىززەت ـ غورۇرى، ئەر-كىنلىكى ۋە ھوقۇق ـ مەنپەئىتى تەكىتلىنىدىغان ھەمدە قانۇن ئارقى-لىق قوغدىلىدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈلمىمۇ بەرپا بولمىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، بۇ يەردە ئىسلام ماھىيىتىگە زىت بولغان شەرھىي ـ پەتۋا-چىلىق، روھىي مەھكۇملۇق، ئىچكى تەپرىقچىلىق ۋە سىياسىي يې-تىملىك ھۆكۈم سۈردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە پۈتكۈل مىللەتنىڭ پىسـ

---

① ۋۇ يۈنگۈي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1994 ـ يىل نەشرى، 83 ـ بەت.

خىك تىندۇرمىسى ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرغۇن مۇھىتتا ئاستا ـ ئاستا قېرىدى ۋە ئىجادىيەت ئىلھامىدىن مەھرۇم قالدى. پۈتكۈل دۇنيا يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەندە، دەۋردىن تولىمۇ يىراقتا قالغان تارىم ئويمانلىقى ئۇزۇنلۇق «ئەسھابۇل كەھف» تىكى ئۇيقۇسىنى ئۇخلاۋەردى.

12

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك تارىخىي قىسمىتى ۋە مەنىۋى ھاياتى ئىسلام ساھەسى تەرىپىدىن تېخى تەلتۆكۈس يورۇتۇلمىدى. ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كېيىنكى بەش يۈز يىل غەرب دۇنياسى ئۇچۇن ئاجايىپ ئەھمىيەتكە ئىگە بۇيۇك جەريان ھېسابلانغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئۇچۇن مەدەنىي ھاياتنىڭ پەلەمپەيسىمان چېكىنىش دەۋرى بولدى.

ئەمىر تېمۇر دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ئۇزۇنلۇق بىر مەھەللىك جۇشقۇن ئېقىمىدىن كېيىن، ئاستا ـ ئاستا ئۆتۈپ كەتتى. نەۋائىنىڭ ئىجادىي ئەمگىكى ۋە بەدىئىي تەپەككۇرى ئارقىلىق تىكلەنگەن پىكىر تاكامۇللۇقى قايتا مەيدانغا كېلەلمىدى. ئۇلۇغبېكنىڭ سەمەرقەنتتىكى رەسەتخانىسىدا دۇنياغا كەلگەن ئاجايىپ ئاسترونومىيىلىك بايقاشلار، ھىندى تۇپرىقىغا يۇرۇش قىلغان بابۇرنىڭ ئات ئۈستىدىكى تارىخىي خاتىرىسى، ھۈسەيىن بايقارانىڭ ھىراتتىكى ھەيۋەتلىك قەسىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئەدىبلەر مۇھاكىمىلىرى، بەھزادنىڭ رەسساملىق مەكتىپى ۋە شەرق داستانلىرىغا ئىشلەنگەن مىنياتورا سىزمىلىرى، مىرزا ھەيدەر، خاندەمىر، دۆلەتشاھ سەمەرقەندى قاتارلىق تارىخچىلارنىڭ ئىلمىي ۋە تارىخىي ئىزدىنىشلىرى بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى تارىخنىڭ بوران ـ چاپقۇنلىرى ئىچىدە تۇگەللەندى. بۇ ھال ياۋروپا ئويغىنىشى بىلەن تەتۇر تاناسىپ ھاسىل قىلغانىدى. خۇددى ئۇزۇبېك ئالىمى مۇزەپپەر خەيرۇللايېف ئېيتقاندەك: «مەيلى

قايسى ئەلدە بولمىسۇن، ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئەڭ مۇھىم خىسلىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ دەۋردە ئىنسانىنى قاتمال دىنىي ئەقىدىلەر سىرتمىقىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، تەبىئەتنىڭ ئەڭ ئالىي مەھسۇلى بولغان ئەقلىي مەۋجۇدات سۈپىتىدە ئۇنىڭ هوقۇقىنى بەلگىلەش ۋە گۈمانسىز تىك پرىنسىپلارنى هەر جەهەتتىن ئاساسىي مەۋقەگە ئايلاندۇرۇش ئۇچۇن كۈرەش قىلىش — جەمئىيەت مەنىۋى هاياتى تەرەققىياتىنىڭ باش مەزمۇنىغا ئايلىنىدۇ. بۇ كۈرەشتە قەدىمكى مىراسلاردىن پايدىلىنىش ئاساسىي ۋاستىلەر سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ. نەۋائى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان XV ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئاخىرقى ئەسىرى بولدى، دېيىش مۇمكىن. چۇنكى شۇنىڭدىن كېيىنكى ئەسىرلەر يەرلىك فېئودال كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارنىڭ ئەۋج ئېلىشى، دۆلەتنىڭ پارچىلىنىشى، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتتىكى چۈشكۈنلۈكنىڭ كۈچىيىشى بىلەن خاراكتېرلەندى»①.

شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلاردا ئۆز ئۆتمۈشىگە تامامەن ئوخشىمىغان مەدەنىيەت چۈشكۈنلىشىنى باشلاندى. ماۋەرائۇننەهر ۋە پەرغانە ئويمانلىقىدا شەيبانىخان باشلىغان سىياسىي داۋالغۇشلار بىلەن تارىم ئويمانلىقىدا يۈز بەرگەن قوغلاندى «خوجا» لار پاراكەندىچىلىكلىرى بۇ رايوننىڭ تاكى ئەسىرلىرىگىچە داۋاملاشقان ئىچكى تىنچسىزلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

رۇس ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈمران بولۇشى، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى، ئوسمان تۈركلىرى ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىشى جەريانىدا كۆرۈلگەن مەنىۋى يوقىتىش ۋە روهىي كرىزىسلار شۇنداقلا دۇنيادىكى هەر قانداق بىر بۇيۇك مەدەنىيەتنىڭ پەسكويغا يۈزلىنىشىدىن كېلىپ چىققان «قىزىل رەقەم» بۇ يەردىمۇ روي بەردى. نەۋائى ۋاپاتىدىن كېيىنكى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە ئۆزلىرىنىڭ مۇناسىپ تۆھپىسىنى قوشالمىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەجداد-بوۋىلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ قېلىشتىمۇ ئاجىز كەلدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەجداد-بوۋىلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ قېلىشتىمۇ ئاجىز كەلدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەجداد-بوۋىلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ قېلىشتىمۇ ئاجىز كەلدى.

---

① مۇزەپپەر خەيرۇللايېف: «نەۋائى دۇنيا قارىشىنىڭ غايىۋى مەنبەلىرىنى ئۆگىنىش هەققىدە» — «نەۋائى ۋە ئەدەبىي تەسىر مەسىلىلىرى» ناملىق ماقالىلەر توپلىمى، تاشكەنت 1968 - يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 147 - بەت.

سانىيەت تەپەككۇر خەزىنىسىگە يېڭى پىكىر ئىنقىلابى تەقدىم ئېتەلمە-
دى، ئاتىلانتىك ئوكيان قىرغاقلىرىدا جۇش ئۇرغان يېڭى دېڭىز مەدە-
نىيىتىنىڭ شاۋقۇن - سۇرەنلىرىنمۇ ئاڭلىيالمىدى. شۇنىڭدىن تار-
تىپ، ئۇلار پەقەتلا ئالدىنقىلار تەييارلىغان مەنىۋى تائاملارنى قايتا -
قايتا چاينىدى، كۆشىدى ۋە تامشىدى، خالاس!

شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئىككى قېتىملىق يۇقىرى باسقۇچى
(دەسلەپكىسى XI — IX ئەسىرلەر بىلەن كېيىنكىسى XV — XIV
ئەسىرلەر) جەريانىدا ئېرىشىلگەن مەدەنىيەت گۈللىنىشى ۋە ئۇنىڭغا
يانداشقان بەدىئىي ئىجادىيەت ئەندىزىسى كېيىنكى زامانلاردا يېڭىلاش
ۋە ئىسلاھ قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىدى. كېيىنكىلەر ئەدەبىلىكتە
ئاشۇ دەۋرنىڭ جۇشقۇن ئېقىمى تىكلەپ بەرگەن كلاسسىك مەدەنىيەت
ئەندىزىسىنىڭ مەددىاھ ۋە ۋەزخانلىرىغا ئايلاندى. ئۇلار بەدىئىي ئىجادە-
يەتتە ئالدىنقىلارنى بېسىپ چۈشكىدەك يېڭى پىكىر ۋە ئۇسلۇب يارە-
تالمىدى، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئىدىئولوگىيىسىنى يېتەك-
لىيەلەيدىغان ئۇلۇغۋار پەلسەپىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلمىدى، ئىنسان
قىممىتى ۋە ئەقلىي كامالىتى ھەققىدىكى دادىل ئىزدىنىشلارنى ئۆز
مۇلاھىزىلىرىنىڭ مەركىزىي ھالقىسى قىلالمىدى. . . شۇنداق، ئۇلار
پەقەتلا ئالدىنقىلارغا چوقۇندى، ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىنى تەكرارلىدى،
ئۇسلۇبىنى كۆچۈردى، تەقلىد قىلىپ يازدى. قىسقىسى، ئۇلار پەقەت
ئۆز ئۆتمۈشىنىڭ بۇيۇك ئەللامىلىرىگە تالىپ، سۆز - ئىبارىلىرىگە
كاتىپ بولالىدى، خالاس!

شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ بۇيۇك سەركەردىلىرىدىن ئوبۇلقاسىم
فىردەۋسى، نىزامى گەنجەۋى، مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھا-
جىپ، ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىق ئەدىب ۋە ئالىملار ئۆز دەۋرىدىلا ئۆز
ئەسەرلىرىنىڭ ئىنسانىيەت پىكىر تارىخىدا مەڭگۈلۈك قىممەتكە ۋە
ئەھمىيەتكە ئىگە بولالايدىغانلىقىغا شەكسىز ئىشەنگەنىدى. خۇددى گې-
گىل ئېيتقاندەك: «ھەقىقىي ئۆلمەس بەدىئىي ئەسەر ھەرقانداق دەۋر

ۋە ھەر قانداق مىللەت ئۇچۇن ئورتاق بەھىرلەنگىلى بولىدىغان مەڭگۈ-لۈك ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە بولىدۇ»①. دەرۋەقە، بۇيۇك كلاس-سىكلار ئۆزلىرىنىڭ دەۋر ئالدىدىكى بۇرچىنى تولۇق ھېس قىلدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يېپىيېڭى پىكىرتەلقىنلىرىنى ئىنسانىيەتكە تەقدىم قىلدى. ئۇلار ئۆز ئىستېداتىغا، تالانت ۋە تەپەككۇر يېڭىلىقلىرىغا قاتتىق ئىشەندى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئىزدىنىشلىرى ۋە ئەسەرلىرىگە بول-غان چەكسىز ئىشەنچى ئۆز خەلقىنىڭ ۋە شۇنداقلا پۈتكۈل ئىنسانىيەت-نىڭمۇ ئىشەنچى بولۇپ قالدى. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ئۆزىنىڭ گە-گانت ئەسىرى «شاھنامە» ھەققىدە:

كۆپ ئالىي قەسىرلەر بولۇپتۇ خاراب،
ئۇرۇپ قار - يامغۇر، شامال ۋە ئاپتاپ.
شېئىرىي مىسرادىن پۈتتى بىر جاھان،
ئۇنى ئەسلا ئۆرەلمەس شامال ۋە بوران.
ئوتتۇز يىل مېھنەتۇ زەخمەتتە قالدىم،
فارسىيدا ئىرانىنى تىرىلدۇرۇالدىم.
سۆزۈمدىن جەننەتتەك بېزەلدى جاھان،
مەندىن ئاۋۇال كىم يازغان، قاچان؟
مەن ئەسلا ئۆلامەسمەن، مەڭگۈ ياشارمەن،
ئېيتقان ھەر سۆزۈمدە قايتا ياشارمەن②.

دەپ يازسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرى ئۈستىدە توختىلىپ، يۇكسەك ئىشەنچ بىلەن مۇنداق دەيدۇ:

پۈتۈن تۈرك، چىن، شەرق ئېلىدە دېمەك،
بۇنىڭدەك كىتاب يوق جاھاندا بۆلەك.
بۇنىڭدەك كىتابنى كىم ئېيتقان ئەۋۋەل،

---

① گېگېل: «ئېستېتىكا»، سودا نەشرىياتى 1996 - يىل نەشرى، 1 - توم، 336 - 337 - بەتلەر.

② فىردەۋسى: «شاھنامە»، تاشكەنت 1977 - يىل، ئۆزبېكچە تەرجىمە نەشرى، 3 - جىلد، 620 - 622 - بەتلەر.

كېيىن كىممۇ ئېيتار بۇنىڭدەك دەل؟
كىم ئولسا بۇنىڭدەك يازارمۇ، قېنى؟
يازۇچى بار بولسا، مەن ماختاي ئۇنى①.

مەھمۇد قەشقەرىمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«مەن تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلاردىن بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن ئاياغ كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ تىللىرى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۈختا رەتلەپ، ئۇيدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم. ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس ـ تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سېغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «تۈركىي تىللار دىۋانى» دەپ ئات قويدۇم»②.

ئەمدى XV ئەسىردىكى بۈيۈك شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائى «خەمسە» سىنىڭ ئىككىنچى داستانى «فەرھاد ـ شېرىن» نىڭ خاتىمىسىدە:

نىزامى ئالسا بەردەئى بىرلە گەنجە،
قەدىم رۇم ئەھلىغە ھەم قىلسا رەنجە.
چېكىپ خىسرەۋ داغى تىغى زەبانىنى،
يۈرۈپ فەتھ ئەيلەسە ھىندۇستانىنى.
يانا جامى ئەجەمدە ئۇرسا نەۋبەت،

---

① يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى، 11 ـ، 13 ـ بەتلەر.

② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل نەشرى، 1 ـ توم، 3 ـ بەت.

ئەرەبدە داغى چالدا كوسى شەۋكەت.
ئەگەر بىر قوۋم گەر يۇز، يوقسە مىڭدۇر،
مۇئەييەن تۇرك ئۇلۇسى خۇد مېنىڭدۇر.
ئالىبمەن تەختى فەرمانىمغە ئاسان،
چىرىك چەكمەي خىتادىن تا خۇراسان.
كۆڭۈل بەرمىش سۆزۈمگە تۇرك جان ھەم،
نە يالغۇز تۇرك، بەلكىم تۇركمەن ھەم①.

دەپ يازىدۇ ۋە نىزامى گەنجەۋي ئۆز «خەمسە» سى بىلەن پۈتكۈل رۇم ئەھلىنى، خىسراۋ دېھلىۋي ھىندى دىيارىنى، ئابدۇراھمان جامى ئىران ۋە ئەرەب مەملىكەتلىرىنى بويسۇندۇرسا، مېنىڭ «خەمسە»م پۈتكۈل تۇرك ئۇلۇسىنى، جۇملىدىن بىر چىرىك تارتماي تۇرۇپ چىندىن خوراسانغىچە بولغان زېمىنلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدۇ دەيدۇ.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، شەرق ئويغىنىش دەۋرىدىكى بۇيۇك كلاسسىكلىرىمىز ناھايىتى دادىللىق بىلەن ئۆزىگە ۋە ئىجادىي تالانتىغا بولغان يۇكسەك ئىشەنچىنى ئوچۇق - ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويىدى ۋە شۇنىڭغا يارىشا مەڭگۈلۈك ئەسەر يارىتالىدى. لېكىن نەۋائى ۋاپاتىدىن كېيىن، قايسىبىر ئەدىب ۋە شائىرىمىز ئۆز ئىجادىغا بولغان مۇناداق يۇكسەك ئىشەنچىنى ئوچۇق - ئاشكارا جاكارلىيالىدى؟ قايسىبىر يېقىنقى زامان كلاسسىكلىرىمىز ئۇلارنى بېسىپ چۈشكىدەك بەدىئىي ئەسەر ۋە پەلسەپىۋى پىكىر يارىتالىدى؟

شۇنداق، نەۋائىدىن كېيىن ھېچكىم شەرق ئويغىنىش دەۋرىدىكى مۇتەپەككۇرلاردەك جاراڭلىق ۋە مەردانە سۆزلىيەلمىدى. يېڭى پىكىر ئىنقىلابىمۇ يارىتالمىدى. ئۇلار ئەل فارابىنىڭ، ئىبن سىنانىڭ، فىردەۋسىنىڭ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ۋە نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدىن چاچراپ چىققان پىكىر تامچىلىرىنى گەز باغلىغان لەۋلىرىگە سېلىپ

---

① ئەلىشىر نەۋائى: «خەمسە: ﴿پەرھاد - شېرىن﴾»، شىجائەت ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى، 862 -، 863 - بەتلەر.

ئۇزاقتىچە شۇمىدى. تارىم گىرۋەكلىرىدىن پەرغانە ۋە ئارال دېڭىزىغىچە بولغان ئۇزاق چۆللۈك زونىدا - بوستانلىقلاردا، كارۋان سارايلىرىدا، دەك - راباتلاردا، يېزا - قىشلاقلاردا ئىلگىرىكىگە زادىلا ئوخشىمايدىغان زېرىكەرلىك كەيپىيات ھۆكۈم سۈردى. ئوتتۇرا ئاسىيا چۆشكۈنلەشكەن ئاشۇ ئۇزاق جەريانىدا، يېڭىلىقى ناھايىتى ئاز بولغان ئىجادىي ئەسەرلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلار پەقەتلا ئالدىنقىلاردىن قالغان ئەنئەنىۋى تېمىلار — چىن شاھزادىسى، ئىسكەندەر سېپىلى، ئەرمەن مەلىكىسى، ئىران پادىشاھى، ھىندى گۈزىلى، يۇنان ھەكىمى، رۇم مەلىكىسى، ئەرەب خەلىپىسى، تۈرك قوشۇنى، مىسىر پىرئەۋنى. . . توغرىسىدىكى ھېكايىلەرگە تەقلىد قىلدى، كۆچۈردى ۋە نەزىرە يازدى، خالاس. ئۇلارنىڭ ئالدىنقىلاردىن سۈيئىستېمال قىلغان يار، مەي، گۈل، بۈلبۈل، ساقى قاتارلىق مەجازىي ئوبرازلار-دا ئىپادە قىلغان ھېس - تۇيغۇلىرىمۇ مەڭگۈ ئايىغىچە چىقمايدىغان دەرد - ھەسرەت ۋە شېرىن ئازابلار بىلەن سۇغۇرۇلدى. نەۋائىدىن كېيىن «خەمسە» يېزىشقا ياكى «خەمسە» تەركىبىدىكى ئايرىم داستانلارغا نەزىرە يېزىشقا تۇتۇش قىلغان يۈزلىگەن قەلەمكەشلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئالدىنقى تۆت بۈيۈك خەمسە نەۋائىي («خەمسە» يازغۇچى) — نىزامى گەنجىۋي، خۇسراۋ دېھلىۋي، ئابدۇراھمان جامى، ئەلىشىر نەۋائىلارنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتىگە يېتەلمىدى. «خەمسە» ژانىرىدا ئومۇم ئېتىراپ قىلغان بۇ تۆت قەلەم ساھابىنىڭ ئاخىرقىسى ھېسابلىنىدىغان مۇتەپەككۇر شائىرىمىز نەۋائىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ يازغانلىرى «سەرۋ گۈللىرى ئارىسىدىكى خەس ياكى ماتادەك چېنىپ قالدى»[1]. ھەتتا بىزنىڭ بىر قىسىم تەتقىقاتچىلىرىمىز «ناۋا-

---

① ئەلىشىر نەۋائى: «خەمسە: ھەيراتۇل - ئەبرار» 71 - بەتتىكى مۇنۇ مەسنەۋىيگە قارالسۇن:

كۆپ كىشى ھەم قىلدى تەتەببۇھ ھەۋەس،
سەرۋگۈل ئوتروسىغە كەلتۈردى خەس.

ئى «خەمسە» سى ۋە جامىنىڭ «يەتتىلىك» ىدىن ھەر جەھەتتە ئۈستۈن تۇرىدۇ»①، «خەمسىچىلىك تارىخىدا ھەقىقەتەن يېڭىلىق ۋە ئورىگىنالىلىق يارالقان»②دەپ ماختاپ كۆككە كۆتۈرگەن ئابدۇرېھىم نىزارىي قاتارلىق XIX ئەسىردىكى كلاسسىكلىرىمىزنىڭ داستانلىرىمۇ ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۇيغۇر ئەسىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىزىدىن مانغان. گەرچە نىزارىي، غېرىبى قاتارلىقلارنىڭ XIX ئەسىر تەلىپىگە خاس ئىجادىي مۇۋاپىقىيەتلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرسەكمۇ، لېكىن ھېچكىم ئۇلارنى ئۇيغۇرنىڭ بەدىئىي مىتۇدىدىن ئېشىپ چۈشكىدەك يېڭىلىق يارىتالمىدى دېيەلمەيدۇ. بۇ تەرىپىنى نىزارىي ئۆزىمۇ ئوچۇق ئېيتقان:

بۇلار ۋەسفى تەتۈل خەمسەدە،
ھەمە سۆزى نەفسىل ئىرور خەمسەدە.
كى مۇجمەل بەيان ئەيلەدۈك قەدرى ھال،
نەزەر سالغان ئەل بولماسۇن دەپ مالال③.

(مەنىسى: بۇلارنىڭ تەرىپى نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىدە ئۆزۈن بايان قىلىنغان، ھەممە سۆز تەپسىلىي ئېيتىلغان. بىز بۇ داستاننى ئوقۇغان ئادەمگە يېڭىك بولسۇن ئۈچۈن قەدىر ئەھۋال قىسقا بايان قىلدۇق)

ئۇندىن باشقا نىزارىي يەنە ئۆزى ھەققىدە يازغان بايانلاردا، نەۋائى ۋە جامىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۆگەنگەنلىكىنى ئوچۇق بايان قىلىدۇ:

نەۋائى پىرىمنىڭ گەداسى بولۇپ،

---

① يۇسۇپبەگ مۇخلىسوفنىڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تراديتسىيە ۋە نۇۋاتورلۇق مەسىلىلىرىگە دائىر» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ماقالىسىغا قارالسۇن. قازاقىستان ئالماتا، 1976 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 7 ـ بەت. يۇسۇپبەگ مۇخلىسوف: «ئەسىرلەر ۋە ئەسەرلەر»، ئالماتا، 1973 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 101 ـ، 102 ـ بەت.

② دىلمۇرات روزىمۇھەممەت تەييارلىغان: «ئابدۇرېھىم نىزارىي — داستانلار ۋە مۇخەممەسلەر»، ئالماتا، 1972 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 6 ـ بەت.

③ ئابدۇرېھىم نىزارىي: «نىزارىي داستانلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 ـ يىل نەشرى، 262 ـ بەت.

يەنە جامىنىڭ جان فىداسى بولۇپ.
جەڭاھىرلارنىڭ سالىمىمەن نەزەر،
تاقىپ ئاندا ھەر بىرىنى ئوتلۇق گەۋھەر①.

دېمەك، بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئوتتۇرا ۋە مەركەزلىي ئاسىيادا ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى، جۇملىدىن نەۋائى دەۋرىدىن كېيىن، ياۋروپادا پارتلىغان يېڭى پىكىر ئېنقىلابىنىڭ ئەكسىچە تەپكۈر ۋە ئىجادىي ساھەدە قەدىمىمۇ قەدىم چېكىنىش يۈز بەردى. گەرچە كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ئۇزۇلۇش بولمىغان، يەنىلا نۇرغۇن ئەسەرلەر يارىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تەپەككۇر ئۇسۇلى، بەدىئىي ماھارىتى، پىكىر سېزىمى ۋە ئېستېتىك قىممىتى ئالدىنقىلار تىكلەپ بەرگەن ئىجادىيەت رامكىسىدىن تاماممۇ چىقىپ كېتەلمىدى. بۇ ئۇزاق جەريان ئەنئەنىۋى پىكىر فورمىسىنىڭ بىر خىل ئۇنسۇر رەۋىشتە داۋاملىشىشى، ئاللىقاچان قېلىپلاشقان تېمىلارنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەتتە تەكرار - تەكرار يېزىلىشى، مەددالارنىڭ تۆكرۈك چاچراندىلىرى ئارقىلىق يېتىپ كەلگەن جەڭنامە پارچىلىرىنىڭ قايتا - قايتا ھېكايە قىلىنىش جەريانى بولدى.

قىسقىسى، مۇشۇ ئۇزاق تارىخىي مەزگىلدە — غەرب ئەللىرى يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەن ئاشۇ ئۇلۇغۋار دەۋردە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم بوستانلىقلىرى ئۆز كەلگۈسىنى يارىتىشتىكى ئەڭ ھالقىلىق پۇرسەتلىرىدىن مەھرۇم قالدى. يېپەك يولىنىڭ خاراب‌لىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنيا ئالاقىلىرىدىكى ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىشى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكىنى كۈنسايىن كۈچەيتىپ باردى. خۇددى گاۋىن ھامىلتون ئېيتقاندەك: « XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە بارمايلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر جەھەتتىن چۈشكۈنلۈك قاينىمىغا كىرىپ قېلىشى ئاللىقاچان بەلگىلىـ

---

① باتۇر ئەرشىدىنوف: «ئۇيغۇر كلاسسىكلىرى ئىجادىدا داستان ژانىرى»، ئالمانا‌تا، 1988 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 36 - بەت.

ىنىپ قالدى»①. شۇنىڭدىن باشلاپ پۈتكۈل تارىم ئويمانلىقىدىكى نەچچە ئونلىغان تەنها بوستانلىقلار ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ تۇرغۇن ۋە ئەڭ زۇلمەتلىك دەۋرگە قەدەم قويدى. ئۇلار دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىدىن تامامەن ئايرىلغان هالدا، مەڭگۈ بىر يۆنىلىشكە قاراپ چۆرگىلەيدىغان ئەبجەق ـ كونا تۈگمەنگە ئوخشاپ قالدى. ئىشق سەۋداسىغا گىرىپتار بولغان شاھ مەشرەپ مەنسۇر هەللاجى (؟ — 988) نىڭ «ئەنەلهەق» سۆزىنى تەكرارلىغانلىقى ئۈچۈن قۇندۇزدا دارغا ئېسىلدى. زەلىلى تارىم ۋادىسىنى پىيادە كېزىپ چىقىپ ئەل ـ يۇرتنىڭ ئېچىنىشلىق هالىدىن قان ـ ياش تۆكتى. موللابىلال نازىمى تېگى ـ تەكتى نامەلۇم ئاشۇ بىر توپ خوجا ـ ئىشانلارنىڭ ئاۋام خەلققە كەلتۈرگەن سوروقچىلىقلىرى ۋە ئالدامچىلىقلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى:

ئىشتىپ خوجام كەلگەننى غازىلار،
كى ئىخلاس ئېتىپ قىشباز باردىلار.
خوجاملار قولىنى قىلىشىپ تاۋاب،
زىيارەت قىلىشىپ، ئالىشىپ ساۋاب.
كى نۇرغۇن كىشىدىن ئالالا چىقىپ،
يۈرەك يارغۇدەك شارى ـ غەۋغا چىقىپ.
تامام چوڭ ـ كىچىكلەر قىلىپ ئاھۇ ـ زار،
ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ بولۇپ بىقارار. . .
خوجامنىڭ تونىنى ئۈزۈپ تويمادى،
ئۈزۈپ تىرمالاپ هېچ پۈتۈن قويمادى②.

موللا مۇسا سايرامىمۇ ئۆز دەۋرىنىڭ سەزگۈر كۆزەتكۈچىسى ۋە تارىخچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، XIX ئەسىردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى

① گاۋىن هامبلي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، سودا نەشرىياتى، 1994 ـ يىل نەشرى، 235 ـ بەت.
② موللا بىلال نازىمى: «غازات دەر مۇلكى چىن» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىل، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ سانلىرى.

تىنىڭ ئىچ - باغرى زەردايقا تولغان زەئىپ كەيپىياتىنى چوڭقۇر ھېس قىلغانىدى. دەرۋەقە، ئاشۇ ئۇزاق جاھالەتلىك يىللاردا بەدەخشان ۋە قوقان تەرەپلەردىن جان باقالماي ئۆزى بىلەن بىللە سىرلىق پەتىۋا-لارنى يۈدۈپ، دىيارىمىزغا ئېقىپ كىرگەن ئاشۇ بىر توپ «پىر»، «ئەۋلىيا»، «خوجا» ۋە ئاتالمىش «پەيغەمبەر پۇشتلىرى» تارىم ئوي-مانلىقىدا ئەڭ ئەقەللىي ئىنسانىي تەلەپ ۋە تۇيغۇلارنى بەربات قىلىشقا ئۇرۇنغانىدى. ئۇلار ھەتتا ئاۋام خەلقنى سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇل-لىنىش، دېھقانچىلىق قىلىش، ناخشا - ئۇسسۇللاردىن بەھىرلىنىش، توي قىلىش، پەرزەنتلىك بولۇش قاتارلىق ئەڭ ئاساسلىق ئىنسانىي تۇرمۇش ئۇسۇللىرىدىن بەزدۈرۈپ، تەركىيدۇنياچىلىق ۋە روھىي مەھ-كۇملۇق سىرتىمىقى سېلىشقا ئۇرۇنغانىدى. بۇنداق چېكىدىن ئاشقان پاسسىپ مەنىۋى كەيپىيات ۋە ئەقىدە كرىزىسى پۈتكۈل دۇنيا يۈزى دەۋرىنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەن يېقىنقى دەۋردە يۈز بەرگەنىدى. شۇڭ-لاشقا موللامۇسا سايرامى بىر تارىخچىغا خاس نۇقتىئىنەزەر بىلەن مۇنداق دەپ يازىدۇ:

يەنە دېھقانچىلىق ئىشاندىن ئارتۇق،
يەنە «ھۇ - ھۇ» دېگەن زىكرىدىن ئارتۇق.
ھەممە ئىشان، ئەرەبىي، سەئىد دېگەنلەر،
يەنە ھەججى مۇجاۋۇرى ھەرەملەر.
يەنە كەلتۇرگەنى ھەم كەئىبە تۇفراق،
يەنە مويى مۇبارەك، شەددى بايراق.
كېچىلەرى ئۇيۇماي «ھۇ - ھۇ»نى ئېيتىپ،
يەنە چىللە ئولتۇرۇپ تەسبىھ ئېيتىپ.
ئۆزىنى كۆرسەتمەپ پىرى ھىدايەت،
ۋە لېكىن ئازدۇرۇپ يولدىن زەلاھەت.
يەنە ئېيتىپ خىتاب قىلغان نەسىھەت،
«ساڭا قىلماس نەتىجە بۇ زىرائەت،

زىرائەتنى قويۇپ «ھۇ - ھۇ!» دېگەيسەن،
ھەممەنى تاشلاپ تەرك ئەتكەيسەن».
مۇخالىپتۇر دېگەن سۆزى شەرىئەت،
بۇ سۆزنى تىڭلاماي قىلىڭ زىرائەت①.

موللا مۇسا سايرامى ئۆز دەۋرىدىكى تارىم بوستانلىقلىرىدا يۈرتمۇ يۇرت قاتراپ، ئۆزىنى «پىر»، «ئەۋلىيا» ئاتاپ، ھەر تەرەپتە مۇرت توپلاپ، ئاۋام خەلقنى تەركىيدۇنياچىلىققا ۋە روھىي قۇلچىلىققا سۆرەۋاتقان ساختىپەز «ئىشان» لارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىسلام روھىغا تۇپتىن زىت بولغان قىلمىشلىرىنى قاتتىق پاش قىلىدۇ. ئۇ يەنە دېھقانچىلىق قىلىپ، زىرائەت تېرىپ تۇرمۇشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش، ياشاش ھوقۇقىنى قولدىن بەرمەسلىك، ئىنسان سۈپىتى بىلەن تۇرمۇش خۇشاللىقلىرىدىن بەھرىمەن بولۇش قاتارلىقلار ساختا ئىبادەت ۋە ئاتالمىش «ئەۋلىيا» لارغا مۇرت بولۇپ، مازار - ماشايىقلاردا تۇنەپ يۇرۇشتىن كۆپ ئەۋزەل ۋە ساۋابلىق دەپ كۆرسەتتى.

مۇۋاپىق شورۇنى قىلسە گەر زىرائەت،
زىرائەتتىن يوقتۇر ئۇلۇغ ئىبادەت.
ھەممە ئىشان تەمەئىدىن خالى ئېرمەس،
يەنە ئۇشبۇ رىيادىن خالى ئېرمەس.
بۇ كۆندە نەفسىغە قۇل ھەممە ئىشان.
قەيەردە نەفسىنى ئۆلتۈرگەن ئىشان؟
تاپىلماس خالىس ئىشان مىسلى ئەنقا،
ئۆزىن مەخفىي تۇتۇپ كۆرسەتمەس ئەسلا.
شەرىئەت شاھراھىدا رۇست يۈرەلمەي،
تەرىقەت تەيىدە نېچۈك يۈرەلگەي؟

---

① «موللا مۇسا سايرامى شېئىرلىرىدىن» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1985 - يىللىق ئومۇمىي 16 - سان.

بۇ ئىشانلار ھونۇز تۈتماي شەرىئەت،
شەرىئەتنى قويۇپ كىرەر تەرىقەت.
بۇلاردا فەزىلدە بىر نەرسە يوقتۇر،
زەھى ئالدامچى نەفس ئاۋارىسىدۇر.
تەمەئىنىڭ دۈكانىنى قۇرۇپ ئىشان،
رىيانىڭ رەختلىرىنى تىزىپ ئىشان.
يىغىپ ئادەم قىلىپ سۆھبەت ئالالا،
ھەممە تەسبىھ زىكرى خاھى ئىللەللا.
بۇ قىلغان ماجرادىن مۇددىئا قۇل،
يەنە «ھۇ - ھۇ!» دېگەندىن ئىددىئا قۇل①.

دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر، جۈملىدىن تېمۇرىيلەر سەلتەنىتى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ئۇزاق دەۋرلەردە مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى جۇغلانمىسىدا تەدرىجىي خوراش ۋە چېچىلىش يۈز بەردى. بۇنداق بىر ئىزدا تۇرۇپ قالغان، تۇنجۇققان، گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان دەۋر تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋام قىلدى. نەتىجىدە ئۆز روھىي مۇۋازىنىتىنى ھامان سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ رادىئاتسىيىلىرىدىن تەكشەپ ئۆگەنگەن بۇ تارقاق بوستانلىقلار دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچۇرلىرىدىن بىخەۋەر يېتىم ھالەتتە قېلىپ، مىللىي كەيپىياتتىكى دۇملەنمە ھالەتنى شەكىللەندۈردى. بۇنىڭ بىلەن كىچىك جەھەتتىن بوستانلىقلار دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلەيدىغان، چوڭ جەھەتتىن تارىم ئويمانلىقىدىن ھالقىيالمايدىغان، ھەر قانچە قىلسىمۇ ئۆزىنى سەگىتىش پۇرستىگە زادىلا ئېرىشەلمىگەن تەنھا، يېتىم پىسخىك مۇھىت ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلاندى. بۇنداق چېكىدىن ئاشقان بۇرۇخ-

① «مولا مۇسا سايرامى شېئىرلىرىدىن» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1985 - يىللىق ئومۇمىي 16 - سان.

تۇرما هالەت ئەقلىي سەزىمنى كۇنسايىن خورىتىپ، ئۆز روھىي تەڭپۇڭلۇقىنى ئۆز جەمئىيىتىنىڭ مەنىۋى جۇغلانمىسى بىلەن تۇتۇپ تۇرالمايدىغان، يىراقتىكى غايىۋى نەرسىلەر ھەمىشە مۇقەددەس ۋە ھەممىگە قادىر كۆرۈنىدىغان بىر پاسسىپ كېلىماتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بەدەخشان، قوقان ۋە بۇخارا تەرەپلەردىن خۇرجۇنغا لىققىدە پەتىۋا يۇدۇپ، «پەيغەمبەر پۇشتى» لىرىنىڭ نامىنى سۇيىئىستېمال قىلىپ، دىيارىمىزدا قانچىلىغان پاجىئەلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاتالمىش «خوجا»، «ئىشان» لارنىڭ سورۇقچىلىقلىرى دەل مۇشۇنداق پاسسىپ ئىچكى كېلىماتتا يۇز بەرگەنىدى. يېڭى ھاۋادىن نەپەس ئېلىپ، ھەمىشە ئۆزىنى يېڭىلاپ تۇرۇشقا قادىر بولالمىغان، بىر خىلدا تۇرۇۋەرگەن ۋە ئىچكى ۋېنتىلىرى كونىراپ، چىرىپ، قېرىپ كەتكەن بۇ جەمئىيەت گويا دېگىز تېگىدىكى تىنىپ كەتكەن چۆكمىدەك دۇنيا سەھىنىسىدىن غايىب بولدى. شۇنداق، ئۇلار دۇنيانىڭ تەرەققىيات ئېقىمىدىن سىقىپ چىقىرىلدى، تارىخنىڭ پاراۋۇزى تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلدى. ئىنسانىيەتكە ئوت ئوغرىلاپ بەرگەن پرومىتى كافكاز تاغلىرىغا پولات زەنجىر بىلەن بەنت قىلىنىپ يۈرەك - باغرى تازقارىنىڭ چوقۇپ يېيىشىگە تۇتۇپ بېرىلگىنىدەك، يىپەك يولىدا رابات ۋە كارۋان سارايلىرى قۇرۇپ، شەرق ۋە غەربتىن كەلگەن ھەر خىل ئىرقتىكى كىشىلەرنى قارشى ئالغان تارىم بوستانلىقلىرىدىكى ئۇيغۇر خەلقىمۇ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە تارىخ تەرىپىدىن تەكلىماكان چۆلىنىڭ سىرلىق سۇكۇناتىغا دەپنە قىلىۋېتىلدى ۋە ھەر ياقتىن كەلگەن، يالتىراق كىيىملىك سېھىرگەرلەرنىڭ سىرلىق ئەپسۇنلىرىدىن ئەس - ھۇشىنى يوقاتتى.

ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ ئاڭ فورماتسىيىسى ۋە پسىخىك خاراكتېرى جىددىي يېتىلىۋاتقان يېقىنقى زامان تارىخ مۇساپىسىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىغا ھەر ياقتىن ئۇسۇپ كىرگەن جاھالەت پىرلىرىنىڭ ئەپسۇنلىرىدىن سېھىرلەنگەن بۇ بەختسىز خەلق

بىھۇشلۇق ئىچىدە ئۇلۇغۋار تارىخىي پۇرسەتلەرنى قولدىن بېرىپ قويدى. XV ئەسىردە ياۋروپادا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى باشلىنىپ، ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە قارشى كەسكىن پىكىر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلغان چاغدا، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى توغىلىنىپ، چاك ـ چېكىدىن پارچىلانغان بۆلۈنمە ۋەزىيەت ۋە تىنچسىز كەيپىيات ھاسىل بولغانىدى؛ 1649 ـ يىلى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلىپ، فېئودالىق مۇستەبىتچىلىككە خاتىمە بېرىلگەن، بۇرژۇئازىيە «شەرەپلىك ئىنقىلاب» ئارقىلىق 1688 ـ يىلى تولۇق سىياسىي سەھنىگە چىققان چاغدا، تارىم ئويمانلىقىدا «ئاق تاغلىق» ۋە «قارا تاغلىق» خوجىلار ئۆزئارا ئۇستۇنلۇك تالىشىپ، قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىشۋاتقان، ئافاق خوجا غالداننىڭ قولى ئارقىلىق «تۆگمەن چۆرگىلىگىدەك قانلارنى تۆكۈپ» («تەزكىرەئىي خوجىگان»)، 1682 ـ يىلى ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغانىدى؛ 1789 ـ يىلى فرانسىيىدە بۇيۇك ئىنقىلاب يۈز بېرىپ جۇمھۇرىيەت تىكلەنگەن، «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» جاكارلانغان، ئامېرىكىدا بولسا، مۇستەقىللىق ئۇرۇشى غەلبە قىلىپ، دېموكراتىك قانۇن- تۈزۈم تىكلەنگەن بىر شارائىتتا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدا جاھالەتلىك دەۋر ئەۋجىگە يەتكەنىدى؛ 1848 ـ يىلى ياۋروپا- دا پارتلىغان بۇيۇك ئىنقىلاب نەتىجىسىدە گېرمانىيىدە كەسكىن سىياسىي بۇرۇلۇش ھاسىل بولغان، ياپونىيىدە 1863 ـ يىلىدىن كېيىن ساماۋى پادىشاھ «ئەمدى بىز ئۇچۇن قەدىمكى ئەنئەنگە چوشلىپ ئولتۇرۇش، دەۋر روھىنى خاتا چۈشەنگەنلىك بولىدۇ» دەپ مىكىجى يېكىلىقلا كۆچۈش ھەرىكىتىنى قوزغىغان چاغدا، ۋەلىخان تۆرە قەشقەردە ئادەم كاللىسىدىن مۇنار ياساۋاتاتتى. . .

دېمەك پۈتكۈل دۇنيادىكى ھەر قايسى ئەل خەلقلىرى ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە كەسكىن ئويلىنىۋاتقان، ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەۋاتقان، تەپەككۇر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ، ئەقلىيلىك دەۋرىگە قەدەم

قويغان چاغدا، تارىم ۋادىسىدىكى تەنها بوستانلىقلاردا بىر خىل بۇرۇخ-تۇرما ھالەتتىكى دۇملەنمە ھالەت ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. بۇنداق جاھان ئۆزگىرىشلىرىدىن خالىي، مەنىۋى ئېنېرگىيىسى چىرىگەن، گويا توختام سۈرەك تۇرغۇن كەيپىيات بىر قانچە ئەسىر داۋاملاشقاندىن كېيىن، مىللىي روھتا تازىلىغىلى بولمايدىغان كېسەللىك باكتېرىيە-لىرىنى يېتىلدۈرۈپ قويدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، مىللىتىمىز ھازىر-قى زامان مىللىتىگە ئايلىنىش ۋە ھازىرقى زامان دەۋرىگە ئۆتۈش ئۈچۈن ناھايىتى زۆرۈر بولغان ئېنېرگىيە جۈغلاش جەريانىدىن مەھ-رۇم قالدى. ياۋروپادىكى ئىككى بۈيۈك مىللەت — فرانسۇزلار بىلەن گېرمانلار ھازىرقى زامانداىكى دۇنياۋى تارىخىي مىللەتكە ئايلىنىش ئۈچۈن ئاز دېگەندىمۇ 100 يىلدىن 200 يىلغىچە تەپەككۇر ئىسلاھاتى ۋە ئەقلىي ئېنېرگىيە جۈغلاش جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنىدى. فرانسۇزلار 18 ـ ئەسىردىكى روسسو، دىدېرو، مونتېسكيۇ ۋە ۋولتېر قاتارلىقلار قوزغىغان مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى نەتىجىسىدە ئۆزۈل ـ كېسىل پىكىر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىپ، ئۆز دەۋرىدىكى شەرقىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ مەدەنىيەت ئىسلاھاتىدىكى چوقۇنۇش ئوبيېكتىغا ئايلاندى. فرانسۇز ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى پۈتۈن دۇنيا بەدىئىي ئىجادىـ يىتىنىڭ كۆزى بولۇپ قالدى. گېرمانلار بولسا، «تېپىك پەلسەپە مىللىتى»① ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تەپەككۇر ئىسلاھاتىنى فرانسۇز-لارنىڭ ئەدەبىي ھەۋىسىگە ئوخشىمىغان ھالدا، پەلسەپىدىن باشلىدى. تەمكىن ۋە سوغۇققان خاراكتېرغا ئىگە گېرمانلار فرانسىيىدىن باشلاـ غان مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىدىن ئىلھاملىنىپ، پەلسەپە پەنلىرىدە پارتلاش خاراكتېرلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. «1750ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە گېرمانىيىدە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلاردىن — شائىر گېۋتې ۋە شىللېر، پەيلاسوپ كانت ۋە فىشتلار دۇنياغا كەلدى،

① «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى توپلىمى»، 1 ـ توم، 591 ـ بەت.

20 يىلدىن كېيىن، گېرمانىيىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپ ۋە مېتافىزىك گېگىل تۇغۇلدى»①. 100 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە گېرمانىيىدە ئاجايىپ ئۇلۇغۋار ۋە رەڭگارەڭ پەلسەپە سىستېمىلىرى تۇغۇلدى شۇنداقلا گېرمانىيە دۇنيا پەلسەپىسىنىڭ يۈكسەك چوققىسى بولۇپ قالدى. ھېنرىخ ھېينى بۇ ھەقتە ھاياجان ئىلكىدە مۇنداق دەپ يازدى: «گېرمانىيە كانت ئارقىلىق پەلسەپە ئالىمىگە كىرىپ كەلدى شۇنداقلا پەلسەپىنى مىللەتنىڭ كەسپىي ئىشىغا ئايلاندۇردى. . . بىر توپ زېرەك مۇتەپەككۇرلار گويا سېھىردىن پەيدا بولغاندەكلا گېرمانىيە تۇپرىقىدا تۇيۇقسىز كۆزگە كۆرۈنۈپ چۇقان سېلىشتى»②.

دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدا تاماھەن باشقىچە بىر ھالەت داۋام قىلغانىدى. تەپەككۇر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىپ ئەقلىي كامالەت ئىزدەيدىغان، يېڭى تارىخىي دەۋرگە ئۆتۈش ئۇچۇن، روھىي ئېنېرگىيە جۇغلايدىغان زۆرۈرىيەت بۇ يەردىكى بوستانلىق جەمئىيەتلىرىنىڭ كۇنتەرتىپلىرىگە قويۇلمىغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە دەۋرنىڭ شاۋقۇن - سۇرەنلىرى ئىچىدە ئالاقزادىلىك بىلەن چالا - پۇلا سەگىدىگەن مىللىتىمىز گويا كالتىسىي ماددىسى كەم بوۋاقتەك تېنىپ - تەمتىرەپ يېڭى ئەسىرگە كىرىپ كەلدى. XX ئەسىر ئۇلار ئۇچۇن ھەم ئۇلۇغۋار، ھەم ئازابلىق بىر ئەسىر بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ «ئەسھابۇل كەھف» تىكى 500 يىللىق ئۇيقۇسى ئۇچۇن ھەسسىلەپ بەدەل تۆلىدى. تېڭىرقاش، چۆچۈش، سەگىدەش ۋە تىرمىشىش ئىچىدە نۇرغۇن نەرسىلەرگە ئېرىشتىيۇ، يەنە نۇرغۇن نەرسىلەرنى يوقاتتى. قانچىلىغان بوران - چاپقۇنلاردا گويا دېڭىز دولقۇنلىرى ئىتتىرىپ قىرغاققا چىقىرىپ قويغان قۇلۇلە قېپىدەك تەنها قالغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئاشۇ ھاياتلىق دېڭىزىغا

---

① «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى توپلىمى»، 2 - توم، 634 - بەت.
② ھېنرىخ ھېينى: «گېرمانىيە توغرىسىدا»، سودا نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 307 - بەت.

قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئۇلار ئۆزى، كىلەچىكى ۋە ئۆزىنىڭ دۇنيادىكى ئورنى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. غان چاغدا، مۇشۇ ئەسىرمۇ خاتىمىسىگە باش قويدى.

13

ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا تۇرۇۋاتىمىز! مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ يوشۇرۇن قاتلىمىنى ھاسىل قىلغان ئۇزاق ئۆتمۈشنى ئەسلەمەكچى بولدۇق، ئۆتمۈش ئۆتۈپ كەتتى، بۈگۈنكى رېئاللىق ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ، كەلگۈسى چەكسىزلىككە سوزۇلغان! . . .

XX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى دەقىقىلىرىدە — كەلگۈسى يېڭى ئىرانىڭ تەسەۋۋۇرى تۇزۇلۇۋاتقان مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا، مىللىتىمىز روھىيىتىدىكى ئاڭ ماھىيەتلىك پىسخىك چۆكمىلەرنى ئېچىپ كۆرۈشنىڭ قانچىلىك زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدۇق.

تارىم ئويمانلىقىغا دۇملەنگەن روھ قايتا كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى، ئەمدى ئاۋۋالقى نەچچە ئون يىلدا تىكلەنگەن قىممەت قارىشىمىز كەسكىن تاللاشقا دۇچ كېلىۋاتىدۇ. پۈتكۈل روھىي دۇنيايىمىز يېڭى ئىرانىڭ سۈر ـ ھەيۋىسى ئالدىدا گويا رادىئو دولقۇنلىرىدەك مۇرەككەپ ۋە گىرەلەشمە تۈيغۇغا ئەسىر بولدى. . . بىز كىم، نەگە بارىمىز، نەدە توختايمىز؟ . . .

مانا بۇ يېڭى ئەسىرنى كۆتۈۋېلىش ئالدىدا تۇرغان بىر خەلقنىڭ مۇرەككەپ تۈيغۇلار ئىچىدىكى مونولوگى ئىدى!

يېڭى ئىراغا ھالقىيدىغان مۇشۇنداق بىر ئۇلۇغۋار دەقىقىدە، بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتىمىز بىلەن ھەم پارلاق، ھەم ئازابلىق ئۆتمۈشكە بىر قېتىم قايتىش ۋە ئۇنىڭ خاتىرلىرىنى ئەسلەپ ئۆتۈش ئارتۇقچە ئىش بولمىسا كېرەك.

شۇنداق، ئۆتمۈش گۈزەل، ئۇنىڭ باغرىغا بىر مىللەتنىڭ ئۆز

بېشىدىن كەچۈرگەن بارلىق خۇشاللىقلىرى يوشۇرۇنغان. شۇڭا بې-
لىنسكىي ھاياجان بىلەن: «قەدىمكى جەمئىيەت نەقەدەر دىلبەر! ئۇ-
نىڭ ھاياتىدا جىمىكى ئۇلۇغلۇق، ئالىيجانابلىق، جاسارەت ۋە ئۇرغۇ
بار، چۈنكى بۇ ھايات — شەخسنىڭ غورۇرى، قەدىر - قىممىتىگە
دەخلىسىزلىك ئاساسىغا قۇرۇلغاندۇر»① دەيدۇ.

ئۆتمۈش ئازابلىق، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا بىر مىللەتنىڭ ئىگە يىغ-
لىسىدىن باشلانغان جىمى رىيازەتلىرى، بەختسىزلىكلىرى ۋە يوقىتىش-
لىرى يوشۇرۇنغان. شۇڭا ھېرمان ۋامبېرىي: «ئۆتمۈشى غۇۋا مىل-
لەتنىڭ كەلگۈسىمۇ غۇۋا بولىدۇ»② دەيدۇ.

ئەنە شۇ چەكسىزلىككە سوزۇلغان، ھەم گۈزەل، ھەم ئازابلىق
ئۆتمۈش قوينىدا مىللىتىمىزنىڭ روھىي تۈزۈلمىسى ۋە پىسخىك جۈغ-
لانمىسى شەكىللەنگەن. دەرۋەقە، مىللىتىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس مەدە-
نىيەت مۇھىتىدا ئىپادە قىلغان پىسخىك ئەندىزىسى مۇرەككەپ ۋە كۆپ
قاتلاملىققا ئىگە. ئۇنى مەدەنىيەتشۇناسلىق، پەلسەپە، سەنئەت، ئې-
تىتىكا، پسىخولوگىيە، ئانتروپولوگىيە، تارىخشۇناسلىق ۋە ئارخې-
ئولوگىيە قاتارلىق كۆپ خىل پەنلەرنىڭ كېسىشمە نۇقتىسىدا تۇرۇپمۇ
ياكى ئانا دىيارىمىزغا قوشنا بولغان بىر قانچىلىغان مەدەنىيەت تىپلە-
رى بىلەن سېلىشتۇرما ئېلىپ بېرىش جەريانىدىمۇ شەرھىلەش
مۇمكىن.

يېڭى ئەسىرگە قەدەم قويۇش ھارپىسىدا، ئۆز ئۆتمۈشى، ھازىرى
ۋە كېلەچىكى ھەققىدە قايتا تەپەككۇر قىلىشقا شۇنداقلا ئۆزىنى ئۆزى
قايتا تونۇشقا مەجبۇر بولۇۋاتقان مىللىتىمىزگە تەنەپپۇسلۇق سۇۋغا
ياكى ئەسلەتمە سۇپىتىدە يۇقىرىقى مۇلاھىزىلىرىمنى تەقدىم قىلدىم.
بايقىغان ۋە ھېس قىلغانلىرىمىز تارىم ئويمانلىقىغا دۇملەنگەن پىسخىك

---

① م. رەھمانوف: «ئۆزبېك تىياتىرى»، تاشكەنت 1972 - يىل، ئۆزبېكچە نەشرى.
② ھېرمان ۋامبېرىي: «بۇخارا ۋە ماۋەرائۇننەھر تارىخى» — «شەرق يۇلتۇزى»، 1990 - يىللىق 1 - سان.

تىندۇرمىمىزنىڭ سىرتقا چاچراپ چىققان بىر تامچىسى، خالاس.
ئۇنىڭ سىرلىق ئىچكى ئېقىمى ۋە كۆرۈنمەس ھۇجەيرىلىرىنى ئاللا
خالىسا كەلگۈسىدە يەنە پۈرسەت تېپىپ داۋاملىق كۆزىتىمىز! . . .

تەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئىمىن
نەشرگە تەييارلىغۇچى: يالقۇن روزى
مەسئۇل كوررېكتورى: ئۆمەرجان
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر

تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ

(ماقالىلەر)

ئەسەت سۇلايمان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 No)
شىنجاڭ ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 13.5 قىستۇرما ۋارىقى: 2
2000 - يىل 7 - ئاي 1 - نەشرى
2000 - يىل 7 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 3000 — 1
ISBN 7-228-05816-X/C·81
باھاسى: 18.00 يۈەن